सूक्तिरत्नावली

सप्तदशयष्टि

समयोपदेश

—: लेखक :—

श्री. गुलाबराव महाराज

—संपादक—

वेदान्तकेसरी ना. पै. पंडित.

किंमत ५ रुपये

—: मुद्रक :—

श्री. वि. गंधे, एम्. ए.,
प्रदीप मुद्रणालय,
धनतोली, नागपूर.

—: संपादक :—

वेदान्त केसरी
ना. पै. पंडित
पाताळेश्वर रोड,
महाल, नागपूर.

—: प्रकाशक :—

श्री. मधुराद्वैत
संप्रदाय मंडळ, अमरावती

पहिली आवृत्ति
एप्रिल १९५५.

श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराजकृत प्रकाशित ग्रंथ

	पुस्तकाचें नांव		किंमत
१	सूक्तिरत्नावली	प्रथम यष्टि	२–०–०
२	,,	द्वितीय यष्टि (उत्तरार्ध)	२–८–०
३	,,	तृतीय यष्टि	३–८–०
४	,,	चतुर्थ यष्टि (स्त्रीगीत संग्रह)	१–८–०
५	,,	षष्ठम यष्टि (समग्र हिंदी)	१–०–०
६	,,	सप्तम यष्टि	१-१२-०
७	,,	एकादश यष्टि	५–०–०
८	,,	द्वादश यष्टि	३–०–०
९	,,	त्रयोदश यष्टि	१–०–०
१०	,,	चतुर्दश यष्टि	७–८–०
११	,,	पंचदश यष्टि	५–०–०
१२	,,	षोडष यष्टि (संपूर्ण संस्कृत भाषेंत)	५–०–०
१३	,,	सप्तदश यष्टि:– समयोपदेश	५–०–०
१४	,,	श्रीगुलाबराव महाराजांचें विस्तृत चरित्र (दोन भाग)	५–०–०
१५	,,	संप्रदाय सुरतरु (भाग २ रा)	३–८–०
१६	,,	अलौकिक व्याख्यानमाला	२–८–०
१७	,,	अभंगाची गाथा	२–८–०
१८	,,	भागवत रहस्य (खंड १ ला)	२–८–०
१९	,,	भागवत रहस्य (खंड २ रा)	२–८–०
२०	,,	पदांची गाथा (भाग १ ला)	३–०–०
२१	,,	पदांची गाथा (भाग २ रा)	२–८–०
२२	,,	श्री बाबाजी महाराजकृत आर्यधर्मोपपत्ति	२–०–०
२३	,,	श्री बाबाजी महाराजकृत हरिपाठ रहस्य	२–८–०

वरील ग्रंथांना टपाल खर्च वेगळा पडेल.

अनुक्रमणिका

दोन शब्द

श्री गुलाबराव महाराजांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाचा हा भाग प्रसिद्ध करण्यांत आम्हाला आज अत्यंत आनंद होत आहे. श्री महाराजांच्या 'सूक्तिरत्नावली' या मालेंतील रत्नांत जरी या भागाचा समावेश होत नाही तरी हा देखील भाग त्या मालेंतील रत्नांइतकाच अनमोल हिरा आहे हें वाचकांना पुस्तक वाचल्यानंतर कळून येईल.

या भागांतील पुष्कळसा भाग प्रवचनांचा आहे व तीं सर्व प्रवचनें गद्यांत असून बोलण्याच्या शैलींत लिहिण्यांत आलेलीं आहेत. त्यामुळे श्री महाराजांचेच बोल आपण ऐकत असल्याचा भास हें पुस्तक वाचतांना वाचकांना होतो. आईनें आपल्या मुलाला एकादी मोठी गोष्ट समजवून सांगावी तशाच तऱ्हेची शैली या व्याख्यानांची आहे. आमच्या सारख्या अज्ञ मुलांच्या बुद्धीची खोली लक्षांत घेऊन सोप्यातल्या सोप्या भाषेंत वेदांतांतील अवघड प्रमेयें श्री महाराजांनी या प्रवचनांच्या रूपानें सांगितलीं आहेत. यांतील भाषा प्रवाही असून अत्यंत सोपी आहे. पण त्यांतहि त्यांचें अलौकिक व्यक्तिमत्व मात्र उत्कटत्वानें वाचकांच्या डोळ्यांत चटकन भरल्याशिवाय रहात नाही.

ग्रंथ प्रकाशनांतील अडचणींची उजळणी वारंवार वाचकांसमोर करणें फारसें उचित नव्हे. तरीपण अशा ग्रंथाच्या प्रकाशनाकरिता लागणारा पैसा आजच्या काळांत मिळणें किती कठिण आहे याची वाचकांना कल्पना होऊं शकते. या वाङ्मयाचा वाचकवर्ग बराचसा सीमित असल्या कारणाने प्रकाशनाचा खर्च लवकर भरून निघण्याची आशा कमीच असते.

श्रीमधुराद्वैत संप्रदायाच्या मंडळींनीच या कार्याला थोडा फार हातभार लावल्यामुळे आज हा ग्रंथ प्रकाशांत येण्याचें सौभाग्य लाभूं शकलें. श्री महाराजांच्या अप्रकाशित वाङ्मयापैकी अशाच प्रवचनांचा आणखी एक भाग छापावयाचा अजून राहिला आहे. सांप्रदायिकांनीच त्याचप्रमाणे श्री महाराजांच्या वाङ्मयप्रेमी लोकांनी या कार्यांत थोडीफार आर्थिक मदत केल्यास तोहि भाग प्रसिद्ध होण्याला वेळ लागणार नाही अशी आशा आहे.

या ग्रंथाच्या प्रकाशनाच्या कामांत प्रदीप मुद्रणालयाचे संचालक श्री श्री. वि. गंधे यांनी जें सहाय्य केलें त्याबद्दल त्यांचे मी आभार मानतों व हा ग्रंथ प्रकाशित होण्याचा मंगल दिवस दाखविल्या-बद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना वंदन करून हा ग्रंथ त्यांचे चरणीं समर्पण करितो.

२० मार्च
१९५५

ना. पै. पंडित
अध्यक्ष,
मधुराद्वैत संप्रदाय मंडळ, अमरावती.

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

समयोपदेश

१

१ सर्वमान्य धर्माची कल्पनाः—

आपण जगाकडे पाहिलें असतां दोन प्रकार दिसतात. (१) प्रत्येक मनुष्य कोण्यातरी सामाजिक बंधनाने समाजाशीं बद्ध आहे व अशा रीतीने समाजाशीं बांधून घेतल्याशिवाय त्याच्या जीविताची घटनाच करतां येत नाही. (२) दुसरा प्रकार असा की तो मनुष्य त्याला अनुकूल असेल असेंच बंधन पाहून घेतो व वाईट किंवा प्रतिकूल बंधनाने तो समाजाशीं बांधला जात नाही म्हणजे प्रत्येक मनुष्यांत अनुकूल व प्रतिकूल निवडण्याची शक्ति असते. पहिल्या प्रकारच्या दृष्टीने तो जगताचा घटकावयव आहे व दुसऱ्या दृष्टीने तो स्वतंत्र आहे. एका दृष्टीने तो समाजातला गणला जातो व दुसऱ्या रीतीने तो जर कुटुंबाचें हित करणारा नसला व समाजाच्या कल्याणाकरता झटणारा असला तर कुटुंबाच्या दृष्टीने वेडा गणला जातो, पण समाजाच्या दृष्टीने तो चांगला गणला जातो व केव्हा केव्हा समाजाच्या दृष्टीने तो वेडा ठरतो व साधु पुरुषाच्या दृष्टीने तो फार चांगला ठरतो. या प्रमाणे मनाला ज्या रीतीने वळण द्यावें त्या दिशेने त्याची वाढ होते व अमुक मनुष्य वेडा आहे किंवा शहाणा आहे हें जगांतील कोणत्याच Condition ने ठरवितां येत नाही. मनाला चांगला वाटला तर चांगला व वाईट वाटला तर वाईट; तथापि कांही जरी घेतलें तरी प्रत्येकांत क्रम दिसतोच. Typical जे वेडे असतात त्यांच्यांतहि क्रम दिसतोच. ते एखादे वेळेला गाणें म्हणतात तेव्हा

त्यांचें गाणें क्रमबद्धच असतें व या प्रमाणे त्यांच्यातले विकार क्रमबद्धच असतात. परंतु हें पुस्तक आहे, या पुस्तकावर आपली दृष्टि अशीच एकाग्र राहील असें सांगतां येत नाही. पण प्रयत्नाने तशीच ठेवूं शकूं व आपल्या मनांत एखादी गोष्ट आली तर ती आपण प्रयत्नाने करूं. तसें वेडे मात्र करूं शकणार नाहीत. या प्रमाणे जेव्हा एखादा मनुष्य आपलें सर्व चित्त एकाच गोष्टीकडे लावतो तेव्हा तो वैषयिक दशेला सोडून त्यापेक्षा उंच दशेला जातो. त्याची मग Normal State नसतें. त्याचे विचार उंच असतात. जसा जसा मनुष्य आपलें चित्त इतर गोष्टीकडून काढून एकाच गोष्टीवर लावतो तस तसा तो या Normal State ला सोडून Supernormal State मध्ये शिरतो. उदाहरणार्थ, तुझी स्त्री मरण पावली आहे व तिच्याकडेच तुझें चित्त नेहमी लागलेलें आहे व त्यामुळे तुला ती नेहमी स्वप्नांत दिसते. अशी स्थिती जर वैषयिक गोष्टीं-विषयी आहे तर मग जगत्कारणाशीं मिळावयाचें असल्यास तें Normal State मध्ये कसें संभवेल ? कोणतीहि गोष्ट सोडावयाची असल्यास ती Normal State मध्ये कधीच सोडतां येणार नाही. तिच्यावर मन एकाग्र करून या Normal State च्या पलीकडे गेलें तरच ती सोडतां येईल. याचीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत. न्यूटन एकदा विचारांत गढला असता बटाटे धुण्याला देण्याऐवजी त्याने आपली घडयाळ धुवावयास दिली. आर्किमिडीजने सोन्याची Specific Gravity (विशिष्ट गुरुत्व) शोधून काढली व तो या विचारांत इतका गुंग झाला होता की जेव्हा त्याचा प्रश्न सुटला तेव्हा तो नग्नच राजाकडे धांवत गेला व त्याची चोरी सांपडवून दिली. कोणतीहि गोष्ड सोडविण्याकरिता कमी जास्त प्रमाणाने या Normal State च्या पलीकडे गेलें पाहिजे. एका गृहस्थाला छरे करण्याची युक्ति स्वप्नांत सुचली. ही गोष्ट वैषयिक बाबीबद्दल झाली. याचप्रमाणे धर्माच्या बाबतींतहि जर आपल्याला जगत्कारणाशीं मिळावयाचें आहे तर आपल्याला Normal State सोडून त्याच्यापेक्षाहि उंच उंच स्थितींत गेलें पाहिजें. स्वप्न हें फारच खालची स्थिति आहे. त्याच्यापेक्षाहि उंच उंच स्थित्या आहेत. कित्येकदा मनुष्याला धक्का बसला असें वाटून त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर सुचतें.

कित्येकदा आपल्या मनालाच एकदम तसें वाटायला लागतें. एवं कोणत्याहि रीतीनें पाहिलें तरी मन एकाग्र होऊन Normal State ला सोडून (लौकिक किंवा व्यावहारिक) Supernormal State मध्यें (अलौकिक दशा) गेल्याशिवाय असे प्रकार होत नाहीत. बुद्धाला स्फूर्ति आली म्हणतात. महंमदाला तशी वाणी ऐकूं आली असें म्हणतात ख्रिश्चन धर्मांत बापानें धर्म सांगितला असें म्हणतात. आता ईश्वराला बाप समजणें हें कांहीं Normal State मधलें नव्हे. हे लोक जगत्कारणापासून असे विचार आणत असतात व Normal State च्या वर असल्यामुळें इतर लोकांच्या दृष्टीनें ते जरी वेडे ठरले, तथापि कोणी कांहीं म्हटलें तरी त्यापासून ते ढळत नाहीत. आपल्या Stage मध्यें बरोबर असून जर कोणी कितीहि म्हटलें तरी ढळूं नये हें तत्व प्रत्येक धर्मांत आहे. जगत्कारणाशीं जसें जसें ते ऐक्य पावत जातात तसे तसे ते (Higher Teachings) उच्च ज्ञान मिळवितात. आता जगत्कारणाशी ऐक्य होण्याकरता ज्या Deep State मध्यें (सूक्ष्मदर्शन) आपणाला जावें लागतें त्याची कांहीं मर्यादा आपल्या धर्माशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच धर्मांत दिली नाहीं व ज्या योगानें या स्थितींत जातां येईल अशा पुष्कळशा प्रक्रिया आर्य धर्मांत सांगितल्या आहेत. ही Deep State होता होता जो पर्यंत ज्याच्यापासून आपल्याला Teachings येतात ते व आपण एक होत नाहीत, जो पर्यंत त्यांच्यांत व आपल्यांत Space असते, तो पर्यंत Teachings येणें बंद पडतें. आपल्या धर्मांत सांगितलेलीं तत्वें Normal State मधून निघत नसतात. म्हणून हें सिद्ध झालें की आपला धर्म कांहीं Normal State मधून निघाला नसून Supernormal State मधून निघाला आहे व या Supernormal State मध्यें जाण्याचा उपाय म्हटला म्हणजे जगत्कारणाकडे जाण्याचा प्रयत्न करून तिकडे जशी जशी एकाग्रता होईल तसे तसे परिस्थिति सोडत जाणें हा आहे.

२ मनुष्य जातीचा धर्म कोणता होऊं शकेल ?

या प्रश्नाचा उलगडा करण्यापूर्वी आपण थोडें सिंहावलोकन करून पाहूं व पुढचा स्थापन केला जाणारा सिद्धांत ख्रिश्चन धर्मांतून

निवू शकतो की काय याचाहि विचार करूं. ख्रिश्चन धर्मामध्यें ईश्वराला पिता मानतात. आर्यधर्मांत हा सिद्धांत पूर्वीचाच आहे. आर्य-धर्मांत नवीन असें इतर कोणत्याच धर्मांत नाही. "पिताहमस्य जगतो माता धाता पिता महः" मनाचा स्वभाव असा आहे की जिकडे तें एक वेळ प्रेम करूं लागलें त्या कडेच तें आकर्षिलें जातें. जगत्कारणाशीं मन लावलें तर तिकडेच तें ओढल्या जातें. मागे हेंहि सिद्ध झालेंच आहे की इतर रुपावर प्रेम करण्यापेक्षा जगत्कारणावर प्रेम करून त्याच्या प्रेमांत गुंग होणें इष्ट आहे व या ठिकाणीं नास्तिक व आस्तिक या दोघांचेंहि मतैक्य दाखविलें आहे. आता या प्रेमाचें Standard काय होईल ? प्रिय वस्तूचा व आपला कधीच वियोग न होणें म्हणजे प्रेमाची सीमा झाली, हें Standard होतें. म्हणजे आपल्यामध्ये व प्रिय वस्तूमध्ये दोन पणा नसावा असें वाटणें. सीतेला आलिंगन देतांना आपल्या गळयां-तील हार देखील रामाला आवडत नसे. यावरून श्रीराम भोगी नव्हते व भोगामुळेच प्रेम करणारे असते तर जास्त भोगाने किंवा जास्त भोगाच्या मनुष्याला भोग वगैरेच जास्त प्रिय असतात. यावरून असें वाटतें की त्यांचे देह त्यांच्या प्रेमांत आडवे आल्यासारखे वाटत असावे. या सीमेंत जाण्यापूर्वी आपल्या या प्रेमाच्या तीन पायऱ्या आहेत. (१) पूज्य बुद्धि. (२) प्रिय वस्तूशीं नातें जुळविणें. (३) ती वस्तू व आपण एक होणें यापैकी पहिली पायरी चाकरपणाची आहे. याचे दोन भाग करावयाचे. एक साधारण चाकर व दुसरा एकनिष्ठ चाकर. पहिल्या प्रकारची चाकरी भितीने उत्पन्न होते व त्यांत कुच्चरपणा असतो. दुसऱ्या प्रकारची चाकरी पूज्य बुद्धीने उत्पन्न होते. यालाच दास्यभक्ति म्हणतां येईल. दुसरी पायरी म्हणजे आपलें व त्या प्रिय वस्तूचें नातें जुळविणें. यांत आपला व जगत्कारणाचा कांही तरी संबंध जुळवून आणावा. म्हणजे जगत्कारण आपला पिता आहे व माता आहे व माझ्या पित्याशीं मी जसें निर्भिड वागतों पण वाईट कामांत त्यांचा धाक वागवितो त्याप्रमाणे परमेश्वराशीं वागणें. ज्यांना परमेश्वराशीं नातें आहे असें वाटतें त्यांचे-पासून जनसमुदायालाहि त्रास होत नाही. तिसऱ्या पायरींत तर हें कांहीच राहात नाही. तिसऱ्या पायरींत ऐक्य होतें. या पायरींत

जगत्कारणाशिवाय दुसऱ्या वस्तूशीं मिळून जातां येत नाही. दुसऱ्या वस्तूवर असें प्रेम होऊं शकत नाही. कारण दुसऱ्या सर्व वस्तू अपूर्ण आहेत. दुसऱ्या वस्तूंत मिळाल्यास ती आपल्या दुसऱ्याच ओघाला जाते. म्हणून आपल्या प्रेमासच ती वस्तू येईल असा नियम करावा. आता या तीन पायऱ्यांनी सर्व जगाला पोहोचविण्याविषयी कोणता धर्म समर्थ आहे हें पाहूं. व्यवहारांतहि मनुष्याचें वर्तन असेंच असतें व प्रेमाच्या ह्या पहिल्या दोन पायऱ्या दृष्टीस पडतात. ख्रिश्चन धर्मांत ईश्वराला बाप मानलें असून सर्व माणसें त्याचीं मुलें आहेत असें सांगितलें आहे. या वरून दोन गोष्टी निघतात. एक, कांही बाबतींत त्यांच्याकडे जबाबदारी असली पाहिजे व कांही बाबतींत आपल्याकडे जबाबदारी असली पाहिजे. ईश्वर जर आपला पिता आहे तर असा एखाद्या वाघाच्या तोंडांत सांपडलेला मनुष्य परतंत्र होतो व त्याला कोठेच जातां येत नाही, त्या प्रमाणें एखाद्या मंत्राप्रमाणें, योग्य वळण न देतां आमचा स्वभाव परतंत्र करून टाकणें हें कांही ईश्वराचें काम होणार नाही. ही कल्पना आपल्याहि धर्मांत कांही अंशानें आहेत. भितीशिवाय प्रीति राहत नाही. व या विषयी श्रुतिहि आहे "भिषास्मा द्वातौ पवते" तुलसीदासः— भय बिन प्रेम न होत गुसाईं. श्रीज्ञानेश्वर महाराज.........

एका मनुष्याला चार मुलें आहेत व चारी निरनिराळ्या स्वभावाचे आहेत. तर पित्यानें त्यांच्या स्वभावानुरूप व जेणेंकरून त्यांना सुख होईल अशा रीतीनें घरचीं कामें वाटून दिलीं पाहिजेत. तरच घर चांगलें चालेल व चौघांना समान सुख होईल. मुसलमान धर्मांत ईश्वर हा एक मोठा भीतिदायक प्राणी आहे असें सांगितलें आहे. आर्य धर्मांत ईश्वराची आज्ञा पाळण्याविषयी भिती व त्याच्याविषयी प्रिती हे दोन्ही संकलित केले आहेत. तथापि वाघानें नरडी धरल्यावर जसा स्वभाव परतंत्र होतो त्या प्रमाणें भिती नको पण आपल्या स्वभावाला वळण देऊन निरनिराळ्या प्रकारचे स्वभाव एकाच मार्गानें वळवितां येईल अशा प्रकारचे Teachings पाहिजेत.

पुष्कळांनी धर्म एक करण्याची खटपट केली. पण यश आलें नाही. कारण त्यांचें वर्तन लोकांना सुलभ गेलें नाही. जगांत निरनिराळे स्वभाव आहेत व ईश्वर जर जगाचा पिता आहे तर या सर्व लोकांचे स्वभाव एका जुटीने आणून एका मार्गांत लावणें हें त्याचें काम आहे व हें काम कोणत्या धर्माने होतें हें आपण पाहूं. जगाचें निरीक्षण करून जर विचार केला तर असें दिसतें की ठळक रीतीने मनुष्यांचे चार भाग होऊं शकतात व त्यांच्यामध्ये चार प्रकारच्या ठोकळ प्रवृत्ति दिसतात. (१) कित्येकांना वाटतें की कांही तरी काम करावें. (२) कित्येकांना आपण प्रेम करावेसें वाटतें (३) कित्येकांना वाटतें की आपल्यामध्ये ज्या कांही गुप्त शक्ति आहेत, ज्याच्या योगाने केव्हा केव्हा अलौकिक गोष्टी घडतात, त्या शक्ति जागून त्यांचा उपयोग करावा. (४) कित्येकांना वाटतें मी कोण आहों ? कोठून आलों ? हें जगत कसें झालें वगैरे, याचा विचार करावा.

आता पहिल्या वर्गाच्या लोकांना जर एका चांगल्या मार्गाला लावावयाचें आहे तर त्यांना जें वाटतें की परिस्थितीच्या स्वाधीन राहून त्या परिस्थितींत होईल तेवढा फायदा करून घ्यावा व त्यांतच सुखदुःख भोगत राहावें, त्यापेक्षा इहलोकांत व परलोकांत ज्या रीतीने सुखच मिळेल असें कार्य करण्याचा नियम लावून देणें चांगलें, व तो नियम आर्यधर्माने चांगला लावतां येईल. तो नियम म्हणजे दुसऱ्याचें चांगलें करणें, व्यवहारांत चांगलें वागणें, दुसऱ्याला चांगला मार्ग सांगणें, सत्य बोलणें वगैरे. या प्रकारच्या शिक्षणाला कर्मयोग म्हणतात "योगः कर्मसु कौशलम्" आपल्या कामांत चांगली कुशलता मिळविणें. हा कर्मयोग या आर्यधर्मांतच आहे, दुसऱ्या कोणत्याच धर्मांत नाही म्हणून या प्रवृतीच्या माणसांकरिता या आर्यधर्माशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच धर्मांत मार्ग नाही. परकीय भाषेंत तर 'कर्म' शब्दाचा अर्थबोधक शब्दच नाही. (२) दुसरे ज्यांना प्रेमच करावेसें वाटतें त्यांची ती प्रेममय वृत्ति जगत्कारणाचें ठायीं नेहमी असून त्याच्या प्रेमाने अंतःकरण भरूं देणें. याला भक्तियोग म्हणतात. येथपर्यंत आल्यावर कर्मयोगाची अवधी संपते. ही प्रवृत्ति फारच थोडक्या लोकांत असते.

३. ज्या अलौकिक शक्ति आहेत त्यांचा उपयोग करणें हा राजयोग होय.

४. जगाचें कारण काय ? तें कोठून आलें ? आपण कोठून आलों, काठें जाणार या प्रश्नाचें उत्तर पुष्कळ तत्वज्ञानांत (Philosophy) दिलें आहे. तथापि समाधानकारक उत्तर मिळत नाही. कित्येक ठिकाणीं हिन्दु लोकांचेच विचार घेतले असावेसे दिसते. कित्येकांत खरा अर्थ न समजून भलतीच टीका केली आहे. तथापि पारकीय तत्वज्ञान आपण कोण आहों या प्रश्नापर्यंत येऊन पोहोचलें आहे व येथूनच पुढें आपली Philosophy सुरू होते. वरील २ व ३ मध्ये सांगितलेलें म्हणजे ज्यांना प्रेम करावेसें वाटतें व ज्यांना अलौकिक शक्तीचा उपयोग करावासा वाटतो त्यांच्या करताहि या आर्यधर्मांत Standard सांपडतें. याप्रमाणे या चारी प्रवृत्तींच्या लोकांना जर धर्म पाहिजे असेल तर तो आर्यधर्मच होऊं शकतो.

३ पुन्हा इतिहासाच्या दृष्टीने आर्यधर्मच सनातन व सर्व जगताचा धर्म होऊं शकतोः—

साधारणपणे जर इतिहासाचें निरीक्षण करून पाहिलें तर आर्य लोकच पूर्वी भरभराटींत होते व पुन्हा धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीनें जरी घेतले तथापि प्रत्येक धर्म हिन्दु धर्मांतून निघाला असें दिसतें. यहुदि धर्म पर्शियन धर्मापासून निघाला. त्यांचीच अग्निपूजा व इतर पद्धति घेतली. पुढे या यहुदि धर्मापासूनच ख्रिश्चन धर्म निघाला. पर्शियन धर्मावर धाड घालून मुसलमानी धर्म निघाला. मुसलमान धर्मावरूनहि असें दिसतें की त्या पूर्वी ते अग्निपूजक होते व पुढें महमदाने येऊन ते मोडून टाकले व हा दुसरा मुसलमानी धर्म काढला. 'अरेबियन नाईट' मध्यें अग्निपूजेचा उल्लेख आहे. म्हणून ही अग्निपूजा हा मुसलमान धर्म स्थापन होण्यापूर्वी होती. ही पूजा पर्शियन लोकांमध्येंहि जरथोस्थ (Zoraster) नांवाच्या Prophet धर्मस्थापकाने सुरू केली. त्याचीं तीन तत्वें आहेत.

१ हुखथ, २ हुमथ, ३ हुवरस्थ म्हणजे पवित्र मन, पवित्र वाचा, व शुद्धाचरण (म्हणजे) मानसिक पवित्रता, वाचिक पवित्रता, व कायिक पवित्रता. या तीन गोष्टी पार्शी लोक पाळतात. यांचा झेंदावेस्ता म्हणून ग्रंथ आहे. त्यांत आर्याणां त्रिकरण गेह हधन गेह वगैरे शब्द आहेत. ते संस्कृत मधूनच घेतले आहेत. आपल्या यज्ञोपविताच्या मंत्रांत यज्ञोपवितािवषयी पवित्रता सांगितली आहे व गायत्रींत सूर्य स्तुति केली आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्याहि धर्मांत यज्ञोपवितािवषयी मंत्र असून त्याची पवित्रता सांगितली आहे. आताच्या सर्व विवेचना-वरून पाहिलें तर व आता जसे रानटी लोक सोडून द्यावे लागतात तसें जर पूर्वीचेहि रानटी लोक सोडून दिले व पर्शियन धर्मा-पूर्वीची स्थिति घेतली तर सुशिक्षित लोक पूर्वी कोणत्या धर्माचे असावे याचें उत्तर 'आर्यधर्माचे' असें असलें पाहिजें असें दिसतें. हें कदाचित आपल्या लोकांना नवीन वाटेल, तथापि आपल्याहि पुराणांत याला प्रमाण आहे. "आदौ कृत युगे सर्वनृणां हंस इति स्मृतः" पुढें शापा वगैरेनें म्लेंछादिक झालेत असें पुराणादिकांत आहे. पुनः सर्वच धर्म या धर्मापासून उत्पन्न झाले असें प्रत्येक धर्मांत लिहिलें आहे. तथापि आपल्या धर्मांत जसा ऐतिहासिक पुरावा मिळतो तसा कोठेंच मिळत नाही. यांतहि आणखी विशेष गोष्ट अशी आहे की आर्य धर्म सोडून बाकी सर्वच धर्मांत ३००० वर्षापूर्वी कांही नव्हतें. पुढे ईश्वराने सृष्टि उत्पन्न केली असें सांगितलें आहे. महमदी धर्मांत ईश्वराने धर्म पैगंबराला सांगितला असें आहे व तोच धर्म पूर्वीपासून आहे. जैन धर्मांतहि असेंच सांगितलें आहे की पूर्वी सर्वच जैन होते. या प्रमाणे प्रत्येक धर्मांत आपला धर्मच पूर्वीचा म्हटला आहे. तथापि या सर्व धर्मांत ३००० वर्षापूर्वी कांही नव्हतें असें आहे हें म्हणणें भूगर्भशास्त्र दृष्टीनेहि (Geological) असंबद्ध आहे. अशा प्रकारचा उल्लेख आपल्या आर्य धर्मांत नाही. भूगर्भशास्त्राच्या दृष्टीने सृष्टीची मर्यादा ठरूं शकत नाही. हिन्दु धर्मांत ही सृष्टि आकाशरूप आहे वगैरे जे सांगितलें आहे तें आधुनिक विज्ञानाला धरूनच आहे व खिश्चन धर्मामध्ये जें सांगितलें आहे की, ...

दुसऱ्या सूत्रांत जे चार योग सांगितले त्याचा थोडा विचार करून सांगतों. पहिल्यांना म्हणजे ज्यांना कांहीहि करावेसें वाटतें त्या प्रवृत्त्या सर्वांच्या त्रिगुणात्मक असतात. कित्येकांना कांहीच करावेसे वाटत म्हणजे नाही त्यांच्यामध्ये तम व रज दिसतो. कित्येकांच्या क्रिया केवळ स्वार्थाच्याच दिसतात व नेहमी त्यांचें चित्त चंचल असतें. हे लोक रजस्तमिश्र दिसतात. कित्येक आपला तसाच दुसऱ्यांचा कसा फायदा होतो हें पाहात असतात व त्याप्रमाणे त्यांच्या क्रिया होतात. हे सत्वरजमिश्र असतात. कित्येक दुसऱ्याचा फायदा कसा होईल हे पाहात असतात. हे सत्वगुणी असतात व या प्रवृत्यनुरुपच शास्त्राने वर्णाश्रम धर्म केले आहेत. ज्यांच्यामध्ये तम जास्त म्हणजे ज्यांना कांहीच करावेसें वाटत नाही त्यांच्याकडून बुद्धीचे काम होऊं शकत नाही व परिस्थित्यनुसारहि जाऊं देणें चांगलें नाही म्हणून त्यांनी बुद्धिमान मनुष्यांच्या अनुरोधाने वागावें व त्यांची सेवा करून व आपला तम नाहीसा करून हळू हळू सत्व वाढवावा व याच लोकांना शूद्र म्हटलें आहे. यांना खाण्यापिण्याचा नियम नसतो. हें मांसभक्षक असतात. मांस हा अन्नाचा तमोभाग असल्यामुळे मांस खाणाऱ्यांना बुद्धि उत्पन्नच होत नाही व मांसामध्ये मनाला आवडणारा पदार्थ नाही. अन्नामध्ये जो आवडीरूपाने भाग असतो तो मनाला पुष्टि देतो. तो भाग मांसामध्ये नसतो. म्हणून मांस खाणाऱ्यांना बुद्धि उत्पन्नच होत नाही. त्यांच्यातली इलेक्ट्रीसीटीहि तामसच असते म्हणून त्यांचें हातचें खाऊं नये. आता दुसऱ्या प्रकारचे लोक जे स्वार्थाकरिताच क्रिया करतात, ते सत्वतममिश्र असल्यामुळे सुखी दुःखी असतात व यांनाच वैश्य म्हणतात. कित्येक लोक आपला तसाच दुसऱ्याचा फायदा पाहतात व तदनुसार क्रिया करतात. ते सत्वरज मिश्र असतात त्यांना क्षत्रिय म्हटलें आहे. कित्येकांना परोपकारच करावासा वाटतो. यांच्यांत सत्व असतें व हे ब्राम्हण म्हटलें जातात. यांच्याकडून बुद्धीचींच कामें होतात. सत्वनिष्ठ कोणीहि असला तरी त्यांच्याशीं व्यवहार करण्याला हरकत नाही.

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं ······

ज्या लक्षणाचा जो असेल त्या वर्गांत त्याला घालावें. ब्राम्हणाची कन्या दुसऱ्याला देऊं नये. पण ब्राम्हणाने कोणाचीहि स्त्री करावी. या

सर्वांचा उद्देश सर्वांनी उंच चढावें. कोणी खाली येण्याचा प्रयत्न करूं नये. याकरिता आहे. ही पूर्वीची रूढी होती आताची रूढी उलट आहे. या पहिल्या वर्गांतच म्हणजे कर्मयोगांतच वर्णाश्रम धर्म आहेत. भक्तियोगांत प्रेमच असल्यामुळे प्रेम हा सत्वाचा धर्म असल्यामुळे यांत कर्मयोगासारखें वैचित्र्य नाही व म्हणूनच जाती वगैरेचा प्रतिबंध नाही. ज्यांना आपला स्वभाव जिंकतां येत नाही त्यांच्यांतच स्वभाव जिंकून सत्व वाढविण्याकरिता उपाय पाहिजेत. पहिल्या प्रवृत्तीचे म्हणजे कांहीहि करावे या प्रवृत्तीच्या लोकांनी स्वभावाचा जय करावा म्हणून यांच्यामध्ये वर्णाश्रम योग्य आहे. पण ज्यांनी आपला स्वभाव जिंकला आहे अशांचा सात्विक स्वभाव असल्यामुळे त्यांना कर्ममार्गाची जरूरी नाही. ज्यांना आपली शक्ति वाढवितां येते त्यांनाच Standard कार्यकर्ते म्हणतां येईल. जे वैद्य म्हणवितात पण समजत कांहीच नाही त्यांच्यांतच बरे वाईट असतात पण जे चांगले शिकले आहेत, ज्यांना अनुभव आहे त्यांच्यात कांही बरा वाईट भेद राहात नाही. कर्मयोगामध्ये जें वैचित्र्य दिसतें तें स्वभावानुसार असल्यामुळे व त्याला नियमन जरूर असल्यामुळे वर्णाश्रम वगैरे आहेत. भक्तींत नुसता सत्वगुणच असल्यामुळे वैचित्र्य नाही व वर्णाश्रमाची गरज नाही. राजयोगांतहि मनाचा जय केल्यामुळे तेहि सात्विक आहेत व म्हणून त्यांच्यातहि वैचित्र्य व वर्णाश्रम नाहीत. ज्ञानयोगामध्ये जगाशीं विरोध नसल्यामुळे व परमेश्वराशीं ऐक्य होत असल्यामुळे व त्यांच्याशीं जें ऐक्य पावले आहेत त्यांच्यांतहि भेद नसल्यामुळे व परमात्म्यांचा कोणाशींच विरोध नसल्यामुळे वर्णाश्रमाची कांहीच जरूर नाही.

या सर्व गोष्टीवरून असें सिद्ध झालें कीं, सर्व प्रवृत्तीच्या मनुष्यांना या आर्यधर्मांत उन्नतीचा उपाय सांगितला आहे. म्हणून, सर्वांना लागूं पडणारा हा आर्यधर्मच होऊं शकतो.

॥ श्रीज्ञानेश्वर आई समर्थ ॥

२

काल कर्मयोगादि जे चार योग सांगितलेत त्यांचाच पुढे विचार करूं. सर्व मनुष्यांचा एक आर्यधर्मच होऊं शकेल, दुसरा कोणता दिसत नाही. पुष्कळांनी इकडचें कांही दडपून व तिकडचें कांही दडपून सर्वांना लागू होईल असा एक धर्म काढण्याची खटपट केली पण ती सिद्धीस गेली नाही. एक शुद्ध आर्यधर्मच सर्वांना लागू होईल इत्यादि गोष्टी काल झाल्या.

१ ज्ञानाची उत्क्रांति किंवा मनुष्याचे मानसिक क्रमाने बद्ध जीवितः—

जडाचा मनाला उपयोग होतो किंवा मनाचा जडाला उपयोग होतो, जड मनाला शिकवितें किंवा मन जडाला शिकवितें, या विषयी पारकीय लोकांत बराचसा वादविवाद आहे. बहुतेक अंशीं मनच जडाला जास्त हेतु आहे असें म्हटल्यास जास्त शोभा येईल. आपल्याला ज्ञान होण्याचीं चार द्वारें आहेत. पहिल्या दशेंत जें कांही इंद्रियाने गोचर तेंच आपलें ज्ञान असतें, या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या पलीकडे आपलें ज्ञान नसतें, म्हणजे जेव्हा कोणत्याच ज्ञानाचा विकास नसतो तेव्हा प्रत्यक्ष ज्ञानावरच सर्व ज्ञानाची मदार असते. लहान मुलाला इंद्रियाने जेवढें ज्ञान होईल तेवढेंच असतें. दुसऱ्या कोणत्याच द्वाराने त्याला ज्ञान होत नाही. तथापि या प्रत्यक्ष ज्ञानांतहि एक गोष्ट दिसून येते. ती ही की, प्रत्येक माणसांत मग तो मुलगा असो किंवा मोठा मनुष्य असो त्याच्यांत हें अनुकूल आहे व हें प्रतिकूल आहे असें जाणण्याची शक्ति असतेच. ही निवडणूकीची शक्ति कांही कितीहि प्रत्यक्ष ज्ञान मिळविलें तरी ते पदार्थ किंवा पदार्थांचे ठसे शिकवूं शकत नाहीत. लहान मुलाचा हात अग्निजवळ नेला व पोळला

तर तो एकदम आपला हात काढून घेतो. आता ह्या लहान मुलाची मदार तर प्रत्यक्ष ज्ञानावर असते. मग अग्नि दुःखदायक आहे हें ज्ञान त्याला कसें होतें ? हें अग्निज्ञान तर त्याला नवीनच आहे. मी दुःखदायक आहे असें कांही अग्नि सांगत नाही. अनकूल ज्ञानाने प्रवृत्ति व प्रतिकूल ज्ञानाने निवृत्ति होते. पण ही पदार्थाची अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता तो पदार्थ शिकवूं शकत नाही. कित्येकांना जे सिद्धांत मोठे वाटतात व जे ते सपाटयाने ग्रहण करतात व ज्यांच्या योगाने अनेक मतांचें खंडण करतात त्याच मताच्या विरुद्ध केव्हा केव्हा आग्रहाने बोलण्याचा प्रसंग येतो. एकाद्याला विचारलें की ही गोष्ट चांगली आहे किंवा वाईट आहे तर तो म्हणेल की मला ह्याचा अनुभव नाही मी काय सांगूं ? अनुभवावरच आपण अनुकूलता व प्रतिकूलता ठरवितो. अमूक गोष्ट अनुकूल आहे किंवा प्रतिकूल आहे हें जड जाणूं शकत नाही, तें जाणणारें चेतनच पाहिजें. कित्येक अनुकूलता व प्रतिकूलता स्वाभाविकरीत्याच समजते असें म्हणतात. पण हें अगदीच विरुद्ध आहे. अनुकूलता व प्रतिकूलता ही अनूभवावरूनच सिद्ध होत असते. अनुभव असल्याशिवाय अमूक पदार्थ अनुकूल आहे किंवा प्रतिकूल आहे हें ठरवितांच येत नाही. शास्त्रज्ञ लोकहि अनुभवावरच (Experience) जास्त भिस्त ठेवतात. म्हणून ज्याअर्थी अमुक पदार्थ अनुकूल आहे किंवा प्रतिकूल आहे हें एकदम आपण सांगतों त्याअर्थी याचे कांहीतरी पूर्वी संस्कार असलेच पाहिजेत. Physiology मध्ये याचें उत्तर नाही. Physiologists म्हणतात की हें ज्ञान उपजतच असतें म्हणजे शरीराला जें अनुकूल वाटतें तें तें घेतें व प्रतिकूल वाटतें तें घेत नाही. पण हें उत्तर म्हणजे जसा प्रश्न आहे तसेंच उत्तर दिलें. प्रश्न नेहमी जो भाग अज्ञात असतो त्याविषयी असतो. यांत अज्ञात भागाचें कांही उत्तर नाही. म्हणून अमुक वस्तु अनुकूल आहे किंवा प्रतिकूल आहे हें त्या वस्तूच्या सहवासाशिवाय कळत नाही व ही अनुकूलता व प्रतिकूलता जाणण्याची शक्ति मूळची ग्रहण केल्याशिवाय पदार्थापासूनहि शक्ति मिळणें शक्य नाही. पुष्कळ Physiologists हें शरीर आपल्याला हा पदार्थ अनूकूल आहे किंवा प्रतिकूल आहे हें सांगतें असें म्हणतात. पण शरीर जर परिस्थितीच्या स्वाधीन आहे तर ज्या

परिस्थितींत तें जाईल त्या परिस्थितीचे ते संस्कार घेईल. पण ही शक्ति तर लहान मुलांतहि असते. कितीहि प्रत्यक्षाचें ज्ञान घेतलें तरी त्या प्रत्यक्ष पदार्थापासून होणारे ठसे जसेच्या तसेच उत्पन्न होतील, पण हा ठसा प्रतिकूल आहे की अनुकूल आहे हें कांही ते ठसे शिकवूं शकत नाहीत. आता उदाहरणार्थ एक तुपाचें भांडें घेऊं. भांडें पाहिल्याबरोबर त्याचा ठसा उमटतो. पण तें भांडे उबडें केलें असतां तूप सांडेल व तसेच्या तसेंच ठेविलें असतां तूप सांडणार नाही हें ज्ञान कांही तो ठसा शिकवूं शकत नाही. म्हणून त्या ठश्याहून ही शक्ति निराळी असली पाहिजे. जितक्या मानाने दृश्य पदार्थ जड आहेत तितक्याच मानानें मनांतील त्या पदार्थांचें चित्रहि जड आहे. तुपाचें भांडें उबडें केलें असतां तूप सांडेल व तसेंच ठेविलें असतां सांडणार नाही हे दोन्ही परस्पर भिन्न आहेत. असें पाहणारा ठशाहून दुसराच असला पाहिजे. प्रत्यभिज्ञा म्हणजे पूर्वी पाहिलेली गोष्ट पुन्हा पाहिल्यावर स्मृतींत येवून पुन्हा त्या पदार्थाचें ज्ञान होणें. एक पुस्तक पूर्वी पाहिलें व कांही काळाने तेंच पुन्हा पाहिलें तर त्या पुस्तकाची स्मृति होऊन पुन्हा त्या पुस्तकाचें चित्र मनांत येतें. हे दोन्ही ठसे परस्पर भिन्न आहेत. ज्या पुस्तकाचे पूर्वी ज्ञान झालें होतें तेंच पुस्तक हें आहे हें ज्ञान कांही तो स्मृतीचा ठसा शिकवूं शकत नाही. येथें व्यवस्थापक सत्व दुसरेंच घेतलें पाहिजे. हें सत्व जर आपल्यामध्ये नसतें तर कितीही ठसे घेतले तरी त्यापासून ज्ञान होणार नाही. कारण संघातांतले पदार्थ कांही संघाताचा उपयोग करीत नाही. उदा. विडा. हा अनेक द्रव्यांचा बनला असून त्याचा उपयोग त्यांतील द्रव्य करीत नाहीत. त्या प्रमाणे अमुक ठसा अमुक आहे तो अनुकूल आहे की प्रतिकूल आहे इत्यादि गोष्टी तो ठसा किंवा त्या ठशाचा संघात शिकवूं शकत नाही. या मानसिक क्रमावरूनच प्रत्यक्षज्ञानाला आपण व्यापक स्वरूप देतो व त्यावरून पुढें अनुमान काढतों. प्रत्यक्ष क्रमाने आपलें जीवित जितकें बांधलें आहे त्या पेक्षा मानसिक क्रमाने तें जास्त बांधलें आहे. प्रत्यक्षानें होत असलेला भ्रम अनुमानाने दूर करावा लागतो. मानसिक क्रमानें आपलें जीवित बद्ध नसतें तर आपण केवळ पशुप्रमाणे वागलों असतों.

अनुमान हें ज्ञानाचें दुसरें द्वार आहे. प्रत्यक्ष ज्ञानांत नैसर्गिक प्रवृत्ति असते. लहान मुलांना स्तनपान करण्याची सवय असल्यामुळे कोणतीहि वस्तु ते तोंडांतच घालतात. अमुक वस्तु तोंडांत घालण्याची नव्हे हें त्यांना समजत नाही. हें दुसरें ज्ञानाचें द्वार प्रत्येकांत उत्पन्न होत असतें. तुमच्या पुरुषोत्तमास सांगितलें की पाणी तापलें. पण पाण्यातळीं विस्तव नव्हता तर तो लगेच विचारील की विस्तव नव्हता तर पाणी तापलें कसें ? हें अनुमान पुरुषोत्तमाला समजतें. हें अनुमान उत्पन्न झालें म्हणजे नैसर्गिक प्रवृत्तीच कांही ज्ञानाचें द्वार राहत नाही. मग विचार म्हणून जें ज्ञानाचें द्वार आहे त्याचें आपण सहाय्य घेतों. नैसर्गिक कोटींत तें ज्ञान पशु कोटींतलें असतें. अनुमानाच्या द्वाराने पुढे ज्ञान होत असतें, तथापि तेंहि सामान्यच होत असतें. चिखल दिसला तर पाणी सांडलें असें अनुमान करूं. पण कोणी सांडलें हें ज्ञान कांही अनुमानाने ठरूं शकत नाही. यंत्र पाहून मनुष्याने केलें असें म्हणतां येईल, पण कोणत्या मनुष्याने केलें हें सांगतां येत नाही. याला शाब्दिक पुरावाच पाहिजे. प्रत्यक्षाने फारच थोडें ज्ञान होतें. अनुमानाने प्रत्यक्षाच्या मुळाशीं सामान्य तत्व आहे असें ठरवितां येतें. विशेष ज्ञानाला शाब्दिक पुरावाच पाहिजे. पुस्तक पाहिलें तर हें पुस्तक कशावरून आहे असें आपण विचारीत नाही. भ्रमाच्या ठिकाणीं विचारतो. भ्रम नसला तर प्रत्यक्षाच्या ठिकाणीं जशी अनुमानाची गरज पडत नाही त्याचप्रमाणे शाब्दिक प्रमाणामध्येहि अनुमानाची गरज नाही. कारण शब्दप्रमाण प्रत्यक्षापेक्षा जास्त प्रबळ आहे. शब्दांच्या ठिकाणींहि अनुमान लागत नाही. पण शब्द प्रमाण कोणाचें मानावें ? खरा कोण बोलतो व खोटा कोण बोलतो या विषयी मात्र तर्क केला पाहिजे. निस्पृह जे लोक असतात, त्यांच्या तोंडून खरेंच तत्व निघत असतें असें अनुमान करणें श्रेयस्कर आहे. हें शब्दप्रमाण ज्ञानाचें तिसरें द्वार आहे. चवथें द्वार म्हणजे अंतःस्फूर्ति. या वेळेला मनुष्य Supernormal State मध्ये जात असतो. याला कशाचीच सहायता न लागतां अशीच स्फूर्ति होत असते. वरवरच्या ज्ञानाने आपलें समाधान होत नाही. इंद्रियांच्या योगाने होणाऱ्या प्रत्यक्ष ज्ञानापेक्षा अनुमान ज्ञान

जास्त दृढ आहे. त्यापेक्षा शाब्दिक व त्यापेक्षा अंतःस्फूर्तीचें ज्ञान जास्तच दृढ होतें. म्हणजे आपण जास्त जास्त deep state मध्ये जात असतों. deep जसें जसें जावूं तसें तसें उंच तत्व आपल्याला मिळत जाईल व अशा deep state मध्ये जावून आपल्या धर्मांतील Teachings आणिले असले पाहिजेत तेव्हाच हे Teachings सर्व जगताचा धर्म होऊं शकतील. हें Teachings व त्यांचा अनुभव घेवून सुलभ रीतीनें त्यांचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता केलेले Teachings दोन्हीहि आप्तवचनच म्हटल्या जातात. जगत्कारणापासून खास आलेले Teachings त्या श्रुति व त्यांचा स्पष्ट अर्थ समजण्याकरता केलेले Teachings त्या स्मृति होत. या श्रुति व स्मृति जास्त प्रमाण आहेत. मग बायबल कां प्रमाण नाही या वादांत शिरण्याची जरूरी नाही. आपल्याला पहावयाचें एवढेंच आहे की सर्व लोकांचा धर्म जर करावयाचा असेल तर आर्यधर्मच होण्यासारखा आहे व आणखी Bible पेक्षाहि श्रुतिस्मृतीत Higher Teachings सापडतात. धर्मांतहि दोन भाग आहेत. पितृमूलक धर्म व दैविक धर्म. मेल्यावर परलोकांत जावून पूर्वी मृत झालेल्या पितरांशीं दळणवळण ठेवण्याकरिता व त्यांना थोडें साह्य व्हावें म्हणून केलेला धर्म पितृमूलक धर्म म्हटला आहे आणि देवता म्हणून ज्या आहेत, त्यांच्याशीं दळणवळण ठेवण्याकरिता करावा लागणारा यज्ञादिक दैविक धर्म म्हटला जातो.

२ कर्मयोगः—

या कर्मयोगाचे सामान्यरीतीने नीति व धर्म असे दोन भाग आहेत. सर्व वर्णांना सामान्य धर्म ती नीति, व अधिकारानुरूप सांगितलेला आचार तो धर्म. या नीतिविषयी पारकीय लोकांत बराच वाद आहे. या नीतीला स्वतंत्र सिद्धांताप्रमाणे फिलॉसफीचें स्वरूप दिल्याने कार्य होतें. पण ही नीति कांही तसा स्वतंत्र सिद्धांत नाही. या नीतीवर ॲारीस्टाटल, मार्टीन्यू वगैरे पुष्कळांनी मोठमोठे ग्रंथ लिहिले आहेत त्याचे तीन भाग निघतात. एक अथॉरिटी, प्लेटो वगैरेंचे ग्रंथ अथॉरिटीवर लिहीले गेले आहेत. चांगल्या मनुष्यांच्या मनांत चांगलेच विचार असतात. ईश्वराचे Teachings चांगले व त्याप्रमाणे वागावे

असा त्याचा समज होता. दुसरा भाग Intuition मार्टिन्यू वगैरे या मताचे होते. चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें हें जाणण्याची शक्ति आपल्यामध्ये आहे. तिला Conscience म्हणतात. त्या Conscience प्रमाणे चालावें व ती जिकडे नेईल तिकडे जावें असें याचें मत आहे. वाईट कामें जीं आपल्या हातून होतात तीं Conscience ला दाबून आपण करीत असतों. तिसरा भाग बहुउपयोगिता (Utility). मिल, स्पेन्सर हे ह्या मताचे आहेत. पुष्कळांचें ज्या रीतीने कल्याण होईल ती नीति. पण हें पुष्कळांचें कल्याण म्हणजे जेणेकरून पुष्कळांचें वैषयिक कल्याण होईल ती नीति असें मानतात. या तीन्ही भागांचा आर्यधर्मांत पूर्वीपासूनच उगम आहे.

Authority: यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तद्देवेतरोजनः

स यत्प्रमाणं कुरूते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥३॥. गीता.

श्रेष्ठ जसें आचरण करतात व ते जें प्रमाण म्हणून सांगतात त्याप्रमाणे वागणें. Intuition सतांहि संदेहपदेशु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः ॥ संशय स्थानीय वस्तुविषयी आपली चांगली अंतःकरण प्रवृत्तीच प्रमाण आहे. Utility:– त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे....॥ कुलांच्या कल्याणासाठी एका मनुष्याचा त्याग करावा. गावासाठी कुळाचा त्याग करावा व देशासाठी गावाचा त्याग करावा. येथे मात्र कल्याण म्हणजे संसारांतील दुःखांतून मुक्तता असें समजल्या जाते. ही गोष्ट ओघानेच आल्यामुळे व ती न सांगितल्यास पुष्कळ घोटाळा माजेल म्हणून सांगतों. वरील तीन्ही नीतीचे भाग आर्यधर्मांत आहे हें समजलें व त्यांचा समन्वय समजला म्हणजे परकीय मताचें अनायासेंच खंडण होईल. मिसेस एनीबेझंटने आपल्या Some Problems of Life नांवाच्या पुस्तकामध्ये हे नीतीचे तीन्ही भाग दिलें आहेत. पूर्वीचे तिचे नव्हत. हीगलच्या ग्रंथांतून घेतले आहेत. Thought Power: Its Control and Culture. हें हुबेहुब परिवर्त संहितेचें भाषांतर आहे. हा बौद्ध ग्रंथ आहे. Human Eye नांवाचें पुस्तक 'स्वर्णप्रभा' नांवाच्या ग्रंथाचें भाषांतर आहे. हिला दुसऱ्यांच्या पुस्तकांचें भाषांतर करून आपल्या नांवावर छापण्याची संवय आहे. हिच्या पुस्तकावर इंग्लिश लोक आपलें मत देत नाहीत व हिच्याकडून कांहीं तरी कार्य

करून घ्यावयाचें असेल म्हणून मौन धरतात. हिनें हीगलच्या ग्रंथांतून वाक्यच्या वाक्य उतरून घेतलें आहेत व या तीन नीतीच्या भागांचा evolution च्या दृष्टीने विचार केला आहे. अशा पद्धतीने पुढील प्रमाणें हिन्दूवर धाड येते. अज्ञानी मनुष्य असतो त्याला अथॉरिटीचें तत्व उपयोगी आहे व पुढे व्यक्ति स्वातंत्र्याचा विचार उद्भूत झाला म्हणजे इंटयूइशनचें तत्व घ्यावें व पुढे परोपकार करावासा वाटला म्हणजे बहुपयोगितेचें तत्व घ्यावें. ही सर्वांत उंच स्थिती घेतली आहे. हिच्या या पद्धतीवरून असा निष्कर्ष निघतो की नीतीचें तत्व नेहमी बदलत जातें. हिन्दूधर्मांत वेद प्रमाण आहेत म्हणजे हिच्या मताप्रमाणे हिन्दुधर्माच्या लोकांना स्वतंत्र विचार करण्याची योग्यता नाही; कारण ते वेदावर विश्वास ठेवतात. व अज्ञानी आहे तोपर्यंत अथॉरिटीवर विश्वास ठेवावा म्हणजे हिन्दु लोक रानटी आहेत असें निघतें. परिस्थितीच्या दृष्टीने याच्याशीं उत्क्रांती तत्वांचें सादृश्य दिसतें व म्हणून Evolution Theory लागू पडते असें वाटतें. पण हें बरोबर नाही. आकाशांतून पाणी पडतें तेव्हा तें स्वच्छ असतें. पण पुढे संसर्गाने दुसऱ्या पदार्थाचे गुण घेऊन मलिन होतें. यावरून शुद्ध कारणापासून जेव्हा एखादी गोष्ट बाहेर निघते तेव्हा ती शुद्धच असते व पुढे कांही पदार्थांचा संपर्क पावून मलिन होते. कार्यकारण भाव स्वीकारला तर कारण व्यापक व कार्य अल्प घेतलें पाहिजें. व्यापक तें शुद्धच असलें पाहिजें. कारण त्या ठिकाणीं संगतीने मलिन होण्यास दुसरा कोणताच पदार्थ नसतो. कारण व्यापक असून जर अशुद्ध असलें तर कार्य कितीहि वर गेलें तरी शुद्ध व्हावयाचें नाही. दृष्टांत एखादी वस्तु सिद्ध करतो असें मुळीच नाही तर फक्त सिद्धांताची कल्पना देतो. या जगाचें कारण व्यापक घेतलें पाहिजें. व्यापक घेतलें तर त्याचें प्रथम कार्यांत तेच गुण आले पाहिजेत. व्यापकांत संसर्ग नाही. पुढे कार्यांत परस्पर संसर्ग होऊन तें वाईट होईल या दृष्टीने evolution पेक्षां revolution च जास्त दिसतें. एकाद्या राष्ट्राची उन्क्रांती होते. पण त्या बरोबरच दुसऱ्या राष्ट्राची अपक्रांतीहि होते. म्हणून हें बेझंटचें म्हणणें बरोबर नाही. आपल्या मताप्रमाणें या जगाला उत्क्रांती वगैरे कांही नसून

आदि अंति संकोच रूप व मध्ये विस्तार दिसतो. जसें वृक्ष बीजदशेमध्ये संकोच रूप असून वृक्ष दशेमध्ये विस्तार पावतो व पुन्हा बीज दशेमध्ये संकोच पावतो, या प्रमाणे हें जग उत्पत्ति प्रलयाने भरलें आहे. याची उत्क्रांती होते व अपक्रांतीहि दिसून येते. यावरूनच पुनर्जन्म झाला तरी उत्क्रांती झाली पाहिजे हें म्हणणें बाधित होतें. कोणत्याहि गोष्टीचें आपल्याला चक्राकारच परिवर्तन दिसतें. उदा. वीर्य–त्यापासून पुरुष, त्यापासून वीर्य व पुन्हा त्यापासून पुरुष. या-प्रमाणे प्रत्येक वस्तूचा संकोच विस्तार व पुन्हा संकोच असें चक्राप्रमाणे चाललेंच असतें. उत्क्रांती मानल्यास मनुष्याच्या बुद्धीची स्त्रियांच्या बुद्धीपेक्षा जास्त वाढ दिसते. म्हणून स्त्रियांचे अगोदर पुरुष झाले असें मानावें लागेल. यावरून जगत्चक्र अनादि आहे व यापासून सुटावयाचें असल्यास स्वतंत्र मार्ग फोडला पाहिजे. वृक्ष नाहीसा करावयाचा असल्यास बीज येण्याच्या पूर्वीच झाड जाळलें पाहिजें किंवा बीजच जाळलें पाहिजें. असें बीज जाळल्यास दुसरा अग्निपदार्थ पाहिजे. त्याप्रमाणे जगत्चक्रापासून सुटावयाचे असल्यास दुसरीकडूनच उपाय मिळविला पाहिजे. तो जगापासून मिळणें शक्य नाही. जगत्कारणाकडे जर आपणांला जावयाचें आहे तर अशाश्वत अशा जगापासून शाश्वत जगत्कारणाकडे जाण्याचा मार्ग मिळावयाचा नाही. त्याला शाश्वत मार्ग शाश्वत जगत्कारणापासून आलेले वेदच आहेत. ज्यांना विशेष अधिकार येतो त्यांनाच ॲथॉरिटी येते व त्या पुरुषांच्या वचनाप्रमाणे मन बनवीत जावे. मनाला जिकडे न्यावें तिकडे तें आपली प्रगती करतें.

"मनाचेनि एक निके ।
हें देखिले गोडीचिया ठायासोके ।
म्हणोनि अनुभव सुखचि कवतिकें ।
दावीत जाईजे. ।। ज्ञा. अ.६ ओ. ४२०

इंटयुइशनवर स्वतंत्र भरवसा ठेवणें शक्य नाही. ॲथॉरिटीप्रमाणे मनाला वळण देऊन जसें जसें तें वाढवीत जावें तसें तसें तेंच वळण त्याला मिळाल्यामुळे त्याला इंटयुइशनचा अधिकार येतो. युटिलिटी म्हणजे काय

हें पारकीय लोकांत अजून चांगलें ठरलें नाही. जी गोष्ट अथॉरिटीने दिली व ज्या गोष्टीला महात्म्यांचें मन इंटचुइशन होवून बसलें आहे त्याच मार्गाचा सर्व माणसांनी अवलंब करावा. साधुपुरुषांच्या मनोवृत्ति इंटचुइशन होतें. पण इंटयुइशनवरून साधुपुरुष ठरत नाहीत. साधुपुरुष म्हणजे जगत्कारणाच्या ॲथॉरिटीप्रमाणे वागणारे लोक. युटिलिटी म्हणजे अशा रीतीने वागून ज्या एका रीतीनें या संसारांतून सुटून आपल्याला जसें सुख मिळालें तसेंच सर्वांना मिळावें, अशा उदात्त तत्वावर जेव्हा आचरण होतें तेव्हा युटिलिटी प्रिंसिपल लागू पडेल.

३. सामान्य आचरण अथॉरिटीने घेवूं. बुद्धीचें काम जे आपणाला करावें लागतें तें सर्वांकडून होत नाही. तें सत्वावर अवलंबून असल्यामुळे तें प्राप्त करून घेण्याकरता जे वर्णधर्म सांगितले आहेत त्यांना धर्म म्हणूं. या धर्माचें असें एक तत्व आहे की कोणाचा द्वेष न करतां वर गेलेले लोक सांगतील त्याप्रमाणे वागून रज, तम नाहीसे करून सत्व शुद्धि करून वरवर चढत जावें. नीति म्हणजे स्वभाव नियम व धर्म म्हणजे आचार नियम. ज्या रीतीनें बुद्धि सत्वाकडे जाईल तो धर्म म्हणावा. धर्म व नीति घेऊनच योगांत अष्टांग घेतले आहेत. हें काढून टाकल्यास सहाच अंगे राहतात. स्वभाव-शिक्षणाने बहुतेक शील व आचाराच्या योगाने बाह्य क्रिया सुधरवितां येतात. आसनः– हे कांही नसून मिताहार ठेवून आध्यात्मिक शास्त्रांत येणारे शारीरिक अडथळे, रोग वगैरे दूर करण्याकरिता एक प्रकारची शारीरिक कसरत आहे. याच्यांत फीजीऑलॉजीकल भाग येतो. प्राणायामः– आचार शिक्षण व नीतिशिक्षण जरी झालें तरी आपल्या शरीरांतील यंत्रावर ताबा ठेवणें बरें. हें सर्व शरीरांतील गतीवर ताबा ठेवल्याशिवाय होत नाही व प्राणाचें ठळक रूप श्वासोश्वास आहे. त्या प्राणाची गती श्वासोश्वासांत जास्त व्यक्त होते; इतर ठिकाणीं तशी होत नाही म्हणून श्वासोश्वासावर ताबा केल्याने सर्व शारीरिक यंत्रावर ताबा ठेवितां येतो.

४. धर्माच्या रीतीने पहिले स्वभाव, मग आचार, मग शारारिक शिक्षण. पुढे शरीरांतील यंत्रावर व मनावर ताबा करणें असें क्रमाक्रमाने

आहे. येथून याच्यापुढे राजयोगाचा आरंभ होतो. प्रत्याहारः— आपले विकार ताब्यांत घेणें. आपण देहाच्या स्वाधीन झाल्यामुळे व विकार देहाला धरून असल्यामुळे आपल्यास विकाराचे ताब्यांत जावें लागतें. प्रेम मात्र विकार नाही कारण तो सर्वत्र राहतो. याच्यापासून एखाद्या वृत्तीच्या तडाख्यांत सापडून सुखदुःखाच्या स्वाधीन न होतां पाहिजे त्या गोष्टीकडे पाहिजे त्यावेळीं लक्ष देतां येतें. सायकॉलॉजीकल भाग राजयोगांत येतो. विकार आपल्या ताब्यांत घेतले म्हणजे पुढे शांत स्थिती होते. व ठशांचे वगैरे आपण बनले असूं ह्या शंका तेव्हा निवृत्त होतात या स्थितींत कोणतेच विकार नसतात. व आपल्या स्थितीचा अनुभव तेव्हा येतो. एखाद्या गोष्टीपासून आपण बनले असूं तर ती गोष्ट कधीच आपल्या मनांत यावयाची नाही. कारण कर्धीच कार्याच्या ताब्यांत नसतें. धारणाः— अटेंशन्‌ची पावर वाढविणें. पुष्कळ सायकॉलॉजिस्टांनी याकडे दुर्लक्ष केलें. अटेंशनवादी इंमटीरीयल असले पाहिजेत. हे पारकीय सायकॉलॉजीवरून समजतें. पाहिजे तेथे पाहिजे तितका वेळ अटेंशन ठेवतां येणें ही धारणा. ध्यानः— मेडीटेशन-ध्यान मात्र कोणत्याही सायकॉलॉजीनें शोधून काढलें नाही. आपलें मन ज्या आकाराचें करावयाचें असेल त्या आकाराचें तें होतें. असें मन कां होतें ? या प्रश्नाचें उत्तर सायकॉलॉजी देत नाही. सर्व पदार्थांची अव्यक्त स्थिती (chaos) मन असावी म्हणून पाहिजे त्या वेळेला मन पाहिजे त्या आकाराचें होऊन, पाहिजे तेव्हां तो आकार सोडून देवूं शकते. धारणेपर्यंत सायकॉलॉजी जाते. जेवढे कांही जगत् आहे तेवढेहि मनापासूनच निघते व पुन्हा मनांतच लीन होतें असें असलें पाहिजे. याचें कारण असें. व्यक्तीवरून जातीची कल्पना करतां येते. ज्या अर्थी एका व्यक्तीचें मन कोणत्याहि आकाराचें होतें व तो आकार मोडतें त्या अर्थी सर्व जगताचें मन घेतल्यास तें सर्व जगत् करते व सर्व जगत् मोडतें असें सिद्ध होतें. येथपर्यंत प्लेटो वगैरे आले. या रीतीनें कोणत्याहि आकाराचें मन करून ठेवून दुसरा आकार घेऊं न देणें याला ध्यान म्हणतात. समाधीः— जो आकार घेतला तोच आपण होऊन जाणें ही समाधी.

५. याप्रमाणे जगत्कारणाशीं आपले मनाने ऐक्य होतें. तरी पण मनांत खांब आणला व त्यावर प्रेम नसला तर एकदम देहावर येऊं किंवा रक्तपीतीचा मनुष्य आणला तर त्याच्यावर प्रीती नसल्यामुळे आपले मनाने ऐक्य होणार नाही. व एकदम देहावर येऊं. याप्रमाणे खरें खरें जर आपलें मन प्रेमाने जगत्कारणाकडे ओढलें न गेलें तर जरी मनाने ऐक्य पावलों असलों तथापि आवडी इकडची असल्यामुळे एकदम देहावर येऊं हेंच भगवंतांनी मुचकुंदाला सांगितलें आहे. "युंजानानाम भक्तानां प्राणायामादिभिनः । अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम् ।" भगवान म्हणतात वासना क्षीण झाली नाही व प्राणायामादिकांनी मनाचा जय करून माझ्याकडे लावून ऐक्य जरी पावलें तरी माझ्या ठिकाणीं प्रेम नसल्या-मुळे व्युत्थान होतें. प्रेमाने ईश्वराशीं ऐक्य पावणें हीच भक्ति. या भक्तिमध्यें तीन प्रकार बांधतां येतील. एक दास्यभक्ति. ही द्वैतवाद्यांची आहे. आम्ही परमेश्वराचे दास आहों असे तें म्हणतात. यांत परमेश्वर निराळा व मी निराळा म्हणजे आपल्यावर जितका प्रेम तितका कशावर नसतो व आपला संबंध जितका जास्त असेल तितका प्रेम जास्त असतो. यांत आपला व स्त्रियेचा जितका संबंध आहे त्याच्यापेक्षाहि कमी संबंध परमेश्वराशीं राहत असल्यामुळे स्त्रीपेक्षाहि कमी प्रेम परमेश्वरावर राहण्याचा संभव आहे. ही भक्ति द्वैतवादी माध्वांची आहे. दुसरी भक्ति परमेश्वराशीं नातें जुळविणें. ही भक्ति विशिष्टाद्वैत लोकांची आहे. यांतहि अपूर्णता आहेच. कारण अतिशय प्रेम करूं. तथापि आपल्याशीं व परमेश्वराशीं नातें असल्यामुळे जो थोडासा भेद राहतो तो अडथळा करतो. एक जीव होऊं देत नाही. तिसरी भक्ति एकत्व. हीच खरी भक्ति आहे. वरील दोन्ही भक्तींत परमेश्वरावर आपण ' प्रेम करतो तें त्याच्या गुणामुळे करतो. परमेश्वराचे ठिकाणीं असणारे दयाळुत्वादि गुण काढून टाकले तर त्याचे ठिकाणीं प्रेम जडणार नाही. पण आपण दुर्गुणी जरी असलों व दयाळुत्वादि गुण जरी नसले, तथापि आपला प्रेम आपल्यावर पूर्ण असतो. गुणाच्या अपेक्षेने प्रेम करणें गौण आहे म्हणून आपल्या सारखेंच प्रेम ईश्वरावर जडेल तर खरा प्रेम होईल.

६. येथपर्यंत जरी आलें तरी एक शंका गुप्त राहते. पूर्वी आपण अति नीच स्थितींत होतो व आता ईश्वरस्थितींत येऊन पोहोचलों. तसाच ईश्वरहि नीच स्थितींतूनच या स्थितीला पोहोंचला आहे काय ? ज्या वस्तु अत्यंत भिन्न आहेत त्या कितीहि एकत्र केल्या तरी एक होऊं शकत नाहीत. मूळचेंच जर अभिन्न असूं तरच एक होऊं. हे आपण मूळचे जसेच्या तसेच आहोंत. फरक जो भासतो तो खोटा आहे. ईश्वर व्यापक तर त्यांत दुसरा जगरूप पदार्थ राहण्याला जागा कोठून राहणार ? म्हणून आपण मूळचे तोच आहों. जर आपण मूळचे अभिन्न आहोंत तर ऐक्य तरी कसलें ? फरक—निराळेपणा—भासत होता तो स्वप्नामध्ये निद्रा-दोषानें जसा एखादा पुरुष आपण एकच असून नानात्वाला पावतो किंवा अंध:काराच्या दोषानें मूळची रज्जू असून त्यावर सर्प पाहतो त्याप्रमाणे आपण मूळचे एक असून माया दोषाने आपल्यांत व ईश्वरांत भेद पाहतो. मूळची जी खोटी वस्तू आहे तिचा नाश तरी काय करावयाचा ? माया जाणली की तिचा नाश होतो. स्वप्नांतला रोग जसा स्वप्नौषधीने बरा होतो किंवा पाण्यांतून तरून जाण्यास जसा पाण्याचा आश्रय करावा लागतो त्याप्रमाणे किंवा जसा काटयानेच काटा काढावा लागतो त्याप्रमाणे आतापर्यंत जीं साधनें सांगितलीं तीं सर्व मायेचा आश्रय घेऊनच करावीं लागतात; व त्यांच्या साहाय्याने माया तरून जावे लागते; हा सर्व मिथ्या भासच आहे. हा नाहीसा करून माझी जशी वृत्ति झाली आहे त्याप्रमाणे वृत्ति करणें या सर्व धर्माचें रहस्य आहे. संक्षेपानें आता-पर्यंत आउट लाईन्स केल्या आहेत. पुढे विस्तारपूर्वक सांगतां येईल.

७. या सर्व गोष्टीवरून आपण जन्माला आल्यापासून आपलें कर्तव्य काय आहे हें मागे सांगितलें आहे व हा मार्ग सोडून देऊन भलत्याच ठिकाणीं प्रेम ठेवून आपण फसतो. म्हणून असें न करतां मागे स्वीकारलेला मार्ग स्वीकारून आपली उन्नती करून घ्यावी. आणि मागील सर्व विवेच-नावरून पाहतां असें दिसून येतें की मनुष्याचा धर्म कोणता होऊं शकेल या प्रश्नाचें उत्तर आर्यधर्मच होऊं शकतें असें येतें.

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर माउली ॥

३

विचार करावयाच्या दोन पद्धतिः—

आतापर्यंत मी जें सांगितलें त्यांत बुद्धीचें काम होतें. पुढें meditationचें काम लागेल व कदाचित् सांगण्यांत जशी सिस्टिम पाहिजे तशी राहणारहि नाही. ती तुम्ही जुळवून घ्यावी. पुष्कळ वेळेला जेव्हां कांही गोष्टी सांगतों तेव्हा त्यापैकी कांही सोपपत्तिक म्हणजे rational व कांही अनुपपत्तिक म्हणजे irrational असतात. मनाला बरोबर विचारलें की जितक्या सोपपत्तिक गोष्टी तितक्या सर्व खऱ्या व अनुपपत्तिक तितक्या सर्व खोटया असें म्हणण्याची तुझी छाती आहे काय ? तर तें नाही असेंच म्हणेल. कल्पना करा की जेव्हा law मध्ये पुरावे द्यावे लागतात तेव्हा ज्याकडून अधिक पुरावे तो पक्ष बरोबर म्हणतात. पण पुरावेच बरोबर आहेत कशावरून ? त्याचप्रमाणे हे पुरावे आहेत असे वाटणाऱ्याला भ्रम झाला नसेल कशावरून ? अमुक एक मनुष्य दिवसा जेवीत नाही व लठ्ठ दिसतो, ह्यावरून तो रात्रीं जेवीत असला पाहिजे असें अनुमान काढलें तर कांही वातरोगांतहि ही स्थिति होत असते म्हणून सोपपत्तिक नेहमी बरोबर असतें असें म्हणतां येत नाही. आपल्या मनांत कांही गोष्टी असतात व त्याच्याशीं जुळून एखादी गोष्ट दिसली म्हणजे ती सोपपत्तिक आहे असें आपण म्हणतों. जेव्हा एखाद्या सिद्धांतास आपण उदाहरण मागतो तेव्हा आपल्याला माहीत असलेल्या गोष्टींचेंच आपण सादृश्य मागत असतो. पृथ्वी वाटोळी आहे व ती आपल्या भोंवती फिरते असें सांगण्याकरितां आपण एक गोळा घेतो व त्याला सुई टोचून अशा रीतीने फिरते म्हणून सांगतो. पण ह्या पद्धतींत दोष आहे. त्याने सिद्धांताची बरोबर कल्पना येत नाही. फक्त एका देशाची काय ती कल्पना

येते. तेवढ्या दृष्टांतावरून सिद्धांताचा दुसरा देशहि बरोबर असेल असें सांगण्यास कांही एक आधार नाही. तर्काचेंहि असेंच आहे. जेव्हा आपण तर्क करतो तेव्हा पदार्थाच्या सर्व बाजू सिद्ध करीत नाही. जसें man is mortal ह्या सिद्धांतांत पुष्कळ भाग श्रद्धेचाच आहे. man is mortal हें आपण पूर्व अनुभवावरून ठरविलें पण पुढे असेंच राहील त्यास कांही पुरावा नाही. सारांश आपण अज्ञात अंशावरच पुष्कळ वेळा चालत असतो. आपण उपपत्तीच्या योगानें ठाऊक असलेला एक देशच सांगतो व ते जुळून आले म्हणजे सोपपत्तिक म्हणतो व जे आपल्याला ठाऊक असलेल्याशीं जुळत नाही त्यास अनुपपत्तिक म्हणतो. आपणांस ज्ञात असें फारच थोडे आहे. तसेंच आपणांस काल हाहि फार थोडा ज्ञात आहे. तेवढ्यावरून जेव्हा आपण पर्वताएवढा काल स्थापन करतो तेव्हा धाडसच होतें. ह्यांतील अज्ञात काल आपल्या संशयांत पडलेला वाटतो परन्तु कांही गोष्टी अशा आहेत की त्यापुढे बदलतील. ह्याविषयी संशय घेतांच येत नाही. कारण आजच मनाला कांही गोष्टी बरोबर समजलेल्या असतात व कांही अंशमात्र समजतात. अंशमात्रांत पुढचा काल संशयांत असतो. ह्या अंशवान् पदार्थांचा विचार करावयाच्या दोन पद्धति आहेत. एक स्वकीयांची व दुसरी परकीयांची. परकीयांची पद्धति कार्यापासून कारणाकडे जाण्याची आहे व आपली कारणापासून कार्याकडे व फिरून पुन्हा कार्यापासून कारणाकडे जाण्याची अशी आहे. कार्य तेवढें बरोबर आहे असें दोघेहि मानतात. फरक हाच की कार्यावरून अनुमान करणारे असतात त्यांना कार्याचा साक्षात्कार असतो व कारण अनुमित असतें. दुसऱ्यांना दोन्हीहि साक्षात् असतात. झाड पाहिलें म्हणजे येथे एखादें बीज पडलें असावें व त्यापासून हें झाड झालें असावें असें वाटतें. त्यांत झाड हें प्रत्यक्ष असून 'बी' अनुमित आहे. परन्तु झाड लावणाऱ्याला बी व झाड दोन्ही साक्षात् आहेत. चिखल पाहिल्याबरोबर बदली आली असावी व पाऊस पडला असावा असें वाटतें. त्यांत चिखल साक्षात् असून बदली ही अनुमित आहे. परन्तु ज्याने बदली पाहिली व पुढे चिखल पाहिला त्यास दोन्हीहि

साक्षात् आहेत. ह्याचा अर्थ असा नाही की ज्याला कारण ठाऊक असतें त्याला कार्यहि प्रत्यक्ष असतें तर जेव्हा कारण माहीत असतें व पुढे कार्य होतें तेव्हा त्याला कार्य व कारण दोन्ही साक्षात् असतात. कार्यावरून कारणाचें अनुमान करणारास फक्त कार्यच साक्षात् असते. जें ज्याचें कारण ठरलेलें असतें त्यापासून पुढे त्याचें कार्य होईलच असा केव्हा केव्हा निश्चय नसतो. परन्तु एकदा कार्य झालें म्हणजे तें त्याच कारणापासून होत असतें. बदली आली म्हणून पाणी येईलच असा निश्चय करतां येत नाही. परन्तु पाऊस आला तर तो बदलीनेच येत असतो. सारांश कारणापासून कार्य होईल ह्याचा संशय असला तरी कार्य झालें तर तेंच कारण आहे असा निश्चय असतो. Scientists कार्यावरून कारणाचा विचार करतात. आपल्याकडेहि नैय्यायिकांची हीच पद्धति आहे. कार्यावरून कारणाचा विचार करणाऱ्यांची बुद्धि बालिश असायला पाहिजे. त्यांना कारण माहीत नसतें. ज्याचें आपल्याला explanation देतां येत नाही तें जर दुसऱ्याने दिलें तर तो बुद्धिमान आहे असें आपण म्हणतो. Explanation म्हणजे समोर असणाऱ्या गोष्टींची कार्य-कारण शृंखला दाखविणें. पुढे आलेले पदार्थ कांही explanation देत नसतात तर जेव्हा सामान्य कारण समजतें तेव्हाच ते explanation होतें. जेव्हा वैद्य अरुचिचें explanation देतो तेव्हा तो तिचें कारणच सांगत असतो. ह्याप्रमाणे जो जास्त कारणवेत्ता तो अधिक बुद्धिमान व कमी कारणवेत्ता तो कमी बुद्धिमान ठरतो. केवळ कार्यवेत्त्याला बुद्धिमान म्हणत नाहीत. अलंकार नुसते माहीत असून ते कशाचे आहेत हें माहीत नसलें तर तो बुद्धिमान नाही. अरुचि वैद्यास व रोग्यास सारखी माहीत असते; परन्तु रोग्यास तिचें कारण माहीत नसतें व वैद्यास तें असतें म्हणूनच कार्यवेत्त्याला बुद्धिमान म्हणत नाहीत. आपण जेव्हा कार्यापासून कारणाचा विचार करतो तेव्हा त्या विचारांत बालिशता असते. अशा रीतीने विचार करतांना आपण कार्याचे विभाग करतो किंवा त्याला analyse

करतो. पुस्तकाचा विचार करीत असतांना आपण त्याचे बालिश बुद्धीने तुकडे करतो व अशा रीतीने तुकडे करीत करीत शेवटीं एखादा तुकडा मनांत ठेवतो, व त्याला परमाणू असें म्हणतों. हे परमाणू एकत्र जमविले म्हणजे त्याचें कार्य होतें असें आपण म्हणतो. ही नैय्यायिक व scientists यांची पद्धति आहे. ह्या पद्धतीने एका गोष्टीचा निकाल लागत नाही. संख्या व जाती ह्यांची पदार्थ समजण्यास फार जरूर आहे. व कार्यावरून ह्या समजत नाहीत. संख्येचा विभाग होत नाही. एका पदार्थाचे तुकडे केले तरी शेवटील तुकड्यास आपण एकच म्हणतो. किंवा एका पदार्थांतून कांही भाग कितीहींदा जरी उणे करीत गेलों तरी उरलेल्या विभागास आपण एकच म्हणतो. आपण पदार्थाचे लहान लहान तुकडे करून अणुत्व जाती परमाणु आहेत असें म्हणतो. जाती ज्ञानाने बरेच काम होतें. काष्ठत्व जाती स्थापन केल्यामुळे हें व्यासपीठ लाकडाचें आहे असें आपण म्हणतो. नाहीतर ह्यास लाकडाचें व दुसऱ्यास कशाचें तरी म्हटलें असतें. हें जातिज्ञान काय आहे ? व्यक्तिवरच जाति अवलंबून आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण व्यक्ति जातीचें picture मनांत आणून देत नाही. सादृश्याचें ज्ञान व्यक्तीवरून होत नाही तर आपण मनानेंच तें जुळवून घेतो. सदृश्यत्वावरून जाति ठरवितो ह्यांत चूक होते. आपण व्यक्ति ठरविण्यांत विसदृश गुण मनांत घेतो व सदृश गुणांकडे दुर्लक्ष करतो आणि जाति ठरविण्यांत आपण सदृश गुणांकडे लक्ष देतो व विसदृश गुणांचा परित्याग करतो. ही चूक नैय्यायिक व scientists ह्या दोघांच्याहि लक्षांत आली नाही. पुष्कळ म्हणतात की जाति व्यक्तीचा अन्योन्याश्रय आहे. ह्यांच्या मतें particular हे general वर व general हे particular व अवलंबून आहे. पुस्तकत्व ठाऊक नसलें तर पुस्तक म्हणतां येणार नाही व पुस्तक माहीत नसलें तर पुस्तकत्व समजणार नाही. पण हा अन्योन्याश्रय आहे. हा दोष आहे. माझे स्वतःचें मत असें आहे की, आपण कांही गुणांकडे लक्ष देतो व. तितकेच गुण ग्रहण करतो आणि त्यास पदार्थ असें म्हणतो. आपण पदार्थ आहे असें

म्हणतो तेव्हा विसदृश गुणाकडे आपण लक्ष देत नसून सदृश गुणाकडेच लक्ष देतो हें असें कां होतें हें सांगतां येत नाही. पण असें होतें मात्र खरें. असो. कारण हें काय असतें ? जितकीं कार्यें उत्पन्न होतात त्या सर्वांत कारणाची अनुवृत्ति असली पाहिजे कारण नेहमी जातीला धरून असते; व्यक्तीला धरून नसते. तें कधीच व्यक्तीला समीप नसतें. आपण पेटींतून खांब झाला असें म्हणत नसून लाकडांपासून झाला असें म्हणतो; कार्याला particularise करीत असतो. म्हणजे कार्यांतील unity मोडतो. जातींत unity अधिक आहे. आपण जेव्हा एखाद्या वस्तूचे परमाणू पाहतो तेव्हा त्या वस्तूची unity च मोडतो. अर्थात कार्यावरून कारणाचें अनुमान करण्यांत त्या कार्याची unity मोडल्या जाते. आपण जी पदार्थास एकत्व संख्या देतो ती जातीलाच धरून देतो. व्यक्तीला धरून देत नाही. हजार माणसांचे घोळक्यास आपण एक समुदाय म्हणतो. तसेंच आपण जेव्हा एक मनुष्य म्हणतो तेव्हा परमाणु मिळून झालेल्यासच एक म्हणतो. हें एकत्व जातीसच देतो. जेव्हा पदार्थांतून कांही व्यक्ति अलग करितो तेव्हा आपण त्यांना नानात्व देतो. आपण पुस्तकांस जेव्हा नानात्व देतो तेव्हा त्यांतून कांही व्यक्तीच काढत असतो. परमाणु मिळून व्यक्ति होते म्हणजे काय होते ? जातीचीच कल्पना जेव्हा जास्त घट्ट होते म्हणजे पुष्कळ स्पेसमध्ये जी जाति ग्रहण करीत होती ती जेव्हा एकाच थोड्या space मध्ये ग्रहण करितो तेव्हा ती व्यक्ति होते. अर्थात कार्य ही जाती झाली असें म्हणणें भाग पडेल. बरें असें मानलें तर कार्यावरून कारणाचें अनुमान होतें असें म्हणता येणार नाही. कारण व्यक्तीची कल्पना perception ने होतें. अनुमानाने होत नाही.

अनेक व्यक्ति मिळून जाति होते असें मानलें तर जिच्याविषयी व्यक्तीची कल्पना केली तशीच दुसरी व्यक्तिहि आहे की नाही ? असेल तर येथे ही जातीची कल्पना घेतली. Molecule ही जाती आहे पण त्यांतील atoms दोन होते की एक होता, दोन होते व सारखे होते असें मानले तर जाती घेतलीच म्हणजे कार्याचे वेळेला जाती आहे व कारण ही जाती आहे असें म्हणावें लागेल. म्हणून scientists व नैय्यायिक पद्धतींत दोष आहे.

आता आपण कारणाची कल्पना जातीवर ठरवूं. जाती कारणवादी Plato किंवा आपणाकडे सांख्य आहे. सांख्यांचें म्हणणें असें आहे की निरनिराळ्या वस्तूंचे निरनिराळे परमाणू नसून तें एकाच वस्तूचे विभाग आहेत. Electronic Theory ह्याच पद्धतीची दिसते. J J. Thompson म्हणतो जे electrons hydrogen मध्ये आहेत तेच oxygen मध्येहि आहेत. त्याने हें आपलें म्हणणें अल्फा, बीटा व X Rays ने सिद्ध केलें आहे. तो म्हणतो electrons हे विवक्षित direction मध्ये आले म्हणजे निरनिराळे पदार्थ भासतात. सांख्य ह्याचेहि पुढे गेले आहेत. ह्या theory मध्ये एकाच वस्तूच्या परमाणूचें हें जगत मानलें आहे. ह्यांचे electrons इतके सूक्ष्म आहेत की जर एक atom पृथ्वीएवढा मानला तर त्या मानानें एक electron चेंडू एवढा होईल. ही एक atomic theory आहे. पण हे electrons एकाच वस्तूचे आहेत असें म्हणण्यांत त्यांच्यामध्ये जो निरनिराळेपणा होतो तो कां होतो ह्याचें उत्तर ह्या theory ने देतां येत नाही. निरनिराळे electrons मानले तर त्यामध्ये space असली पाहिजे. ती space काय आहे हें त्या theory ने सांगतां येत नाही. सांख्य म्हणते जाति व space ह्यांत फारसा फरक नाही. कारण space ला existence तर आहेच. बरें ती जर व्यक्ति मानली तर ती finite आहे असें मानावें लागेल. त्याअर्थी space चा जातींतच अंतर्भाव करणें योग्य आहे. आता matter व ही space ज्याचेपासून प्रतीत होते ती जाती होय, असें झालें व ह्या जातीलाच सांख्यांनी प्रकृति म्हटलें आहे. हें म्हणणें वरील theory पेक्षा बरेंच सयुक्तिक आहे. तथापि जातिपासून व्यक्ति कशी होते हें सांख्याला दाखवितां येत नाही. ह्या पद्धतींतहि कार्यावरूनच अनुमान केल्यासारखें दिसतें. एक वेदांत पद्धतीच काय ती कारणापासून बरोबर कार्याकडे येते. वेदांतांत सत्व, रज, तम, हा भाग सांख्यांतूनच घेतला आहे. तथापि त्यांत दुसरी एक पद्धति आहे. वेदांताचे मताप्रमाणे एक ब्रह्मच असून तें अज्ञानाने आवृत्त आहे. ब्रह्मावरील जितकें अज्ञान नाहीसें होतें तितकें ब्रह्म स्पष्ट होऊन तें

पदार्थरूपाने भासतें. कमी अज्ञान निघालें तर तेंच ब्रह्म पदार्थ होतें व सर्व निघालें तर ब्रह्मरूपाने दिसतें. ज्याप्रमाणे प्रकाश ज्या ज्या आकाराच्या छिद्रांतून काढला त्या त्या आकाराचा होतो त्या प्रमाणेच पदार्थ दिसते वेळीं ब्रह्माचेंहि होत असतें. मन जातीकडे धावतें तेव्हा विसदृश गुणांकडे लक्ष देत नाही. त्यामुळे सामान्य चैतन्यावरील अज्ञान दूर होऊन ब्रह्म जातीच्या आकाराने दिसतें व व्यक्तिकडे धावतें तेव्हा विसदृश गुणांकडे लक्ष देतें त्यामुळे तितकेच अज्ञान दूर होऊन व्यक्ति दिसते. आपण पदार्थाकडे पाहतो तेव्हा आपणास ब्रह्माच्या एक देशाचें ज्ञान होत असून बाकीच्या सर्व देशांचें अज्ञान असतें. संसार-ज्ञान हें ब्रह्मज्ञानच होय. कार्यकारणभाव हा पदार्थांत नाही. आपण जेव्हा कारण म्हणतो तेव्हा सारखेपणाकडे लक्ष देतो व विसदृशाकडे दुर्लक्ष करतो व कार्य म्हणतो तेव्हा विसदृशपणाकडे लक्ष देऊन सारखेपणाकडे दुर्लक्ष करतो. एकंदर कार्यकारणाची ही अशी स्थिती आहे. वस्तुतः कार्य म्हणून कांहीं एक नसून कारणच आहे व तें अज्ञान होय. तें जितकें दूर केलें तितकें ब्रह्म दिसून तें पदार्थाकार भासतें. अज्ञान नानाप्रकारचें आहे. सत्व, रज, तम हे त्याचे प्रकार होत. मनाचे ठिकाणीं सत्वच फार आहे कारण तें चैतन्याचे अगदी जवळ आहे. विकार मनांत आल्याबरोबरच त्यावरील आवरण लौकर निघतें. रज हे सत्वाइतके चैतन्याचें समीप नाही. त्यावरील आवरण निघतें पण लौकर निघत नाही. तमांत आवरण फार आहे. त्यांत आपण इंद्रियांची मदत घेऊन आवरण दूर करीत असतो व नंतर पदार्थ दिसतात. जेव्हा पदार्थ भासतात तेव्हा त्यांत space चें आवरण असतें. Space म्हणून कांहीं एक नसून जेव्हा आपण ब्रह्मावरील किंचित् आवरण दूर करतो व तितक्यापुरते ब्रह्म पदार्थाकार भासते. तेव्हा त्याहून बाकीच्या चैतन्यावर आवरणच असतें व तें आवरणच म्हणजे space होय. सारांश दुर्लक्ष असलेला चैतन्याचा भागच space होतो. तसेंच time म्हणून कांहीं एक नसून जेव्हा बुद्धि एकामागून एक आवरण दूर करतें तेव्हा त्यांत जें distance वाटतें तीच time होय.

एकंदरीत space, time & matter हें अज्ञानाचें कार्य होय. हें meditation ने संपूर्ण दूर होतें तेव्हा मनुष्य मुक्त होतो.

सर्व पदार्थांत जाती आहेत. पण आपण जेव्हा व्यासपीठ घेतो तेव्हा सामान्य गुणांकडे दुर्लक्ष करून विशेष गुण घेत असतो. व त्यामुळे ते व्यक्तिरूपाने भासते. तसेंच जोपर्यंत सर्व आवरण दूर होत नाही तोपर्यंत आपण वासनेने जें जें कांही करतो तेवढ्या-पुरतेंच आपण आपलें व्यक्तिअस्तित्व मानून घेतो. व म्हणूनच आपण पुनर्जन्म घेतो. याप्रमाणे पुनर्जन्माची उपपत्ति आहे. स्वप्न म्हणजे बाकीच्या संस्काराकडे दुर्लक्ष करणें व एकच संस्कार घेणें होय. स्वप्न पाडून घ्यावयाचें असल्यास एक संस्कार पुढे घेऊन बाकीच्याकडे दुर्लक्ष करावें म्हणजे स्वप्न पडतें. जेव्हा कारणापासून कार्य होतें असें आपण म्हणतो तेव्हा बाकीच्या चैतन्यावरचें आवरण तसेंच ठेऊन पदार्था-पुरतें आवरण आपण दूर करतो. मेडीटेशन म्हणजे विविक्षित चैतन्यावरचें आवरण दूर करणें होय. मेडीटेशनमध्ये आपण एकाच भागाकडे लक्ष देऊन तेथील आवरण दूर करतो. जेव्हा कारणापासून कार्य होतें असें आपण म्हणतो तेव्हा तें काम meditation नेच होतें. "त्या परमेश्वराने जग उत्पन्न केलें." "ध्यानाने जग उत्पन्न केलें." "तो म्हणाला मी एक आहे पुष्कळ होईन." त्याने सर्व लोक उत्पन्न केलें. अशा वेदांत पुष्कळ श्रुति आहेत. ह्या परमाणुवाद्यांना अनुपपत्तिक वाटतात व बरेच लोक ह्यावर केवळ श्रद्धाच ठेवतात, परन्तु वरील meditation च्या पद्धतीवरून परमेश्वराने हें जग असेंच उत्पन्न केलें असलें पाहिजें हें आप-णाला आता युक्तीने पटलें आहे. खरोखर पाहिलें असतां ही कारणाकडून कार्याकडे जाण्याचीच पद्धति बरोबर आहे. एकाद्या मुलीस पोळी कराव-यास सांगितली असतां तिला जर कणीक व पोळी कशी करावी हें सांगितलें तर ती त्या कणिकेची पोळी करून देईल. परन्तु तिला पोळ्या दिल्या व असें सांगितलें की ह्या पोळ्यांचें कारण पाहून मग या कारणा-पासून कार्य तयार कर. तर तिने त्या पोळ्यांचे कितीहि तुकडे करून पाहिले तरी त्याचें कारण जी कणिक ती तिला कधीच समजणार नाही. आपल्या

इकडील महात्म्यांची पद्धति कारणाकडूनच कार्याकडे जाण्याची होती. त्यांना एकदा कारण समजल्यावर पुन्हा त्या कारणाचें कार्य झालेंच पाहिजें अशी गरज नसते. कारण त्यांना कारण समजल्याने ते मुक्त होतात. त्यामुळे त्यांना कार्याची आवश्यकता नसते. असो, हा एथपर्यंत गीतेचा उपोद्घातच झाला. ह्याचे पुढे आता गीतेला प्रारंभ होईल.

॥ श्रीज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

"श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ"

४

१. मी येथे आता गीतेची प्रस्तावना सांगत नाही. तथापि या गीतेचें थोडक्यात कारण सांगतों. युद्धाचे वेळीं अर्जुनाला आपल्या भावा-वगैरेविषयी मोह पडला होता. तो दोन प्रकारें पडला होता. एक तर मी यांना मारणार व हे कौरवादिक मरणार व म्हणून मी काय करावें. दुसरे यांना मारणें हा कांही धर्म नव्हे. एक देहाला आत्मा समजून देह-नाशाबरोबर आत्मनाश होतो असें मानूं लागला व दुसरें मी काय करावें अशा स्वतःच्या कर्तव्याविषयीचा होता. हें दोन्ही प्रकारचे मोह प्रत्येकांना असतात. पैकी कर्तव्याविषयीचा मोह कर्माने जात असून आत्म्यासंबंधीचा मोह ज्ञानाने नाश पावतो व ह्याकरिताच ही philosophy स्थापन झाली आहे.

२. तीन प्रकारचा मनुष्यः—

मनुष्य तीन गोष्टींचा बनला आहे. देह, मन व आत्मा. तीन गोष्टी एकत्र झाल्या म्हणजे मनुष्य होतो. पंचभूतांचा बनलेला हा दृश्य देह, मन म्हणजे क्षणोक्षणीं बदलणारा असा एक पदार्थ, त्यांत वायु वगैरे दृश्यांतच येतात. आत्मा म्हणजे या जड देहांत व या बदलणाऱ्या पदार्थांमध्ये changing पाहणारा. मनांत इच्छा नसली तर जड देहाकडून कांहीच होत नाही. यावरून देहावर ताबा करणारी विशेष कोणी तरी शक्ति आहे, असें निघते. मनाला नियमन करणारा नसल्यास एखादा विचार करावा व एखादा विचार करूं नये अशा प्रकारें जें आपण विचारावर ममत्व स्थापन करितो, तो करूं शकणार नाही. विचार बरोबर झाला किंवा नाही हें कांही conscience ला ठरवितां येणार नाही म्हणून आत्मा पाहिजेच. जरी विकारांना पुष्कळांनी पाहिलें, तथापि आत्मा पाहिला नाही. विकारांचा परिणाम पाहूनच

आपली स्थिति ठरविली म्हणजे आत्मा जो वास्तविक अनुभवगम्य आहे त्याला अनुमानगम्य केलें ही चूक झाली. एखाद्या गावाला जातांना पुष्कळ गाव पाहतो तथापि मुक्कामाचेंच ठळक गाव लक्षांत राहतात. त्याप्रमाणे मनुष्यांत अनंत तत्व आहेत. पण वर सांगितलेलें तीनच त्यांत मुख्य आहेत.

३ आता आपण पाहूं की देह काय आहेः—

देह हा अगदीच नेणता पदार्थ आहे. आत्मा हा सर्व विकार व सर्व जडाला जाणणारा आहे. मनांत कांही जडाचाहि भाग आहे व तें चेतनाशाहि चिकटून असतें. आपण मनाच्या विकारांना जेव्हा पाहतो तेव्हा आपण त्यांच्याहून निराळे असतो पण एकदम कोणी जेव्हा हाक मारतो तेव्हा ओ देतो. म्हणजे सर्वच विकार एकत्र करितो. आपण आपलें मन नेहमीच कांही पृथक करीत नाही. जेवतांना आपण आपल्याला बांधून टाकतो म्हणजे त्या विकाराचा अविवेक करतो. वास्तविक मन जड आहे तें कांहीच जाणत नाही. आत्माच सर्व जाणतो. मन त्या त्या स्थितिरूप बनत असतें. मन सर्वथाच दृष्य पाहिजें असें कांही नाही. Ether, time, हें सर्व जड आहे पण कांही दिसत नाही. हें सर्व ज्ञेय आहे. आत्मा अनुभवगम्य आहे. विकाराची सर्व change आत्म्यानेच पाहतात व नंतर पाहणारा जो त्याला विसरून जावून त्याचा विकाराशीं अविवेक करून विकारानेच change कळली असें म्हणतात. म्हणजे जो अनुभवगम्य आहे तो अनुमानगम्य मानतात. ही त्यांची चूक आहे. मन जड व त्याचा संबंध चेतनाशीं आहे. आता ह्या ठिकाणीं अशी शंका येते की जड व चेतन हे तर विरोधी आहेत; मग यांचा संबंध कसा होतो ? पण दोन्ही जर गोष्टी सत्य असल्या व परस्परविरोधी असल्या तर एके ठिकाणीं राहत नाहीत. पण एक सत्य व एक मिथ्या एके ठिकाणीं राहूं शकतात. उदा:— वाघ व मनुष्य. हे दोन्ही एकाच सत्तेंतलें असल्यामुळे ते एका ठिकाणीं राहूं शकत नाहीत. पण मनुष्य व वाघाचें चित्र विषम सत्तेंतलें असल्यामुळे एका ठिकाणीं राहूं शकतात. मन हें वास्तविक मिथ्या आहे. जर आपण त्याला साह्य केलें तर त्याला कांही जाणतां

येतें. आपलें लक्ष नसलें तर पदार्थ कळत नाही. मनाच्याच योगाने देह चालतो. मन मिथ्या असल्यामुळे चेतनाशीं संयोग झाला. हें सर्व आत्माच चालवितो.

बाहेरच्या पदार्थाचें मानसिक चित्र पहिलें तयार होतें. तें आपल्याला कळतें. इच्छा उठते तीहि आपल्यांतून उठत नाही. कारण तीहि आपल्याला कळते. व त्यावेळीं आपण त्याहून निराळे राहतो व ती इच्छा देहाला चालविते, म्हणजे मन देहावर येतें, तेव्हा देह चालतो. पण एकाच्या क्रिया एकावर दिसतात हा भ्रम आहे. आत्मा वास्तविक अनुभवाने कळणारा असून आपण त्याला मनाने पाहण्याची खटपट करतो. वास्तविक आत्मा मनाला पाहतो मग तो मनाने कसा कळणार ? मन डोळ्यांना पाहतें व तें आपण डोळ्यांनी पाहण्याची खटपट करितो. पण ही व्यर्थ आहे. यांच्याप्रमाणे आत्मा मनाला जाणतो व तोच आत्मा आपण मनाने पाहण्याची खटपट करतो. हें ज्ञान विचाराने न येतां स्वयं असलें पाहिजें व तें दाखवून देणारा गुरूमात्र पाहिजे. "कसे बोटाने दाखवूं तुला । पहा अनुभव गुरूच्या मुला ॥

४. कर्ता व भोक्ताः–

हा देह कर्ता भोक्ता होऊं शकत नाही कारण हा दृश्य व जड आहे व याला कांही समजत नाही. त्याचप्रमाणे आत्माहि कर्ता व भोक्ता होऊं शकत नाही. कारण भोगाचे जे विकार आहेत त्याहून तो निराळा आहे. त्याचे ठिकाणीं अमुक केलें पाहिजें व अमुक करूं नये हे विकार नाहीत. हे विकार मनाचेच आहेत म्हणून चेतनाशीं संयोग पावलेलें मनच कर्ता व भोक्ता होऊं शकतें. जो ज्या कार्याचा कर्ता असतो तोच भोक्ता होऊं शकतो.

५. परलोक-पुनर्जन्मः–

हा देह कर्ता भोक्ता होऊं शकत नाही कारण हा कर्ता भोक्ता असता तर देहानी जितका अनुभव घेणें शक्य आहे तेवढ्या पुरतीच इच्छा आपल्याला व्हावयाला पाहिजे होती. देहाविरहित म्हणजे

जिचा देहाने अनुभव घेणें शक्य नाही अशी इच्छा उत्पन्न झाली नसती पण जगत् कसें करावें, सूर्यावर काय आहे वगैरे इच्छा उत्पन्न होतात. यावरून इच्छा देहापेक्षा व्यापक आहे व अर्थातच ती देह पडल्यावर पूर्ण होण्याकरिता राहिली पाहिजे. कारण तिची तर पूर्णता या देहांत झाली नाही तर तिची वाढ न होतां एकदम नाहीशीं होणें शक्य नाही. Scientist ला ही गोष्ट मान्य नाही. जेथे या इच्छेची पूर्णता होते तोच परलोक किंवा पुनर्जन्म होय.

६ पुनर्जन्म कोण घेतोः—

देह पुनर्जन्म घेत नाही कारण तो कर्ता भोक्ता नाही. चेतन व जड यांच्या संयोगाने झालेलें पातळ मन तेंच पुनर्जन्म घेतें. पाणी हातांत घेऊन पाहिजे तो आकार देतां येत नाही. पण ओली माती जर घेतली तर थोडी ओली व थोडी घन असल्यामुळे पाहिजे त्या वेळेला पाहिजे तो आकार देतां येतो. त्याप्रमाणे देह अति जड व येथेच पडून राहणारा आहे याला पुनर्जन्म नाही. याला पाहिजे तो आकार देतां येत नाही. कारण जो जो आकार त्याला द्यावा त्या आकाराला, जाणणारा आत्मा पाहिजेच. त्यावाचून त्याची सिद्धीच होणार नाही. म्हणून चेतन व जड यांच्या संयोगाने बनलेलें मनच ओल्या माती-प्रमाणे पाहिजे तो आकार घेतें यालाच पुनर्जन्म म्हणतात.

७ गर्भावतरण प्रक्रियाः—

हें जें मन आहे तें आकार घेतें पण पहिलें आपल्या वासनेप्रमाणे आकार घेतें. मूर्खांना आत्मा व मन एकच वाटत असल्यामुळे ज्ञान होईपर्यंत पुनर्जन्म सुटत नाही. मनालाच जीव म्हणतात. जीव वासना-बलानेंच जो आकार घेतो तो फार मोठा असतो व तसा आकार घेण्याला साचा पाहिजे. त्यालाच गर्भ म्हणतात. पहिले तो आकार श्वासाच्याद्वाराने पित्याच्या शरीरांत जातो. या प्रत्येकांशीं प्रेमरूप attraction असतेंच व त्यामुळेच तो आकार पित्याच्या शरीरांत जातो. तो कसा कसा जातो हे स्वतः गेल्याशिवाय समजणार नाही. कारण तर्काने हें सांगणें शक्य नाही म्हणून माझें वचन मान पुढे समजेलच.

नंतर तो बापाच्या वीर्यांतून आईच्या गर्भांत जावून वासनेप्रमाणे आकार घेऊन बापाचें रेत व आईचें शोणित यांच्या योगाने जो गर्भ तयार होतो त्याचे आंगावर पांघरूण घेतो. अशा रीतीने पुनर्जन्म होतो.

८. नास्तिकाच्या एका महत्वाच्या प्रश्नाचें उत्तरः–

पुष्कळ नास्तिक असें म्हणतात की पुनर्जन्म आहे कशावरून ? मेल्यावर आत्मा नाहीसा होतो हें त्यांचें म्हणणें त्यांनाच घातुक आहे कारण त्यांना विचारावें की जर पुनर्जन्म नाही तर हा तरी जन्म कसा आला ? आत्मा नव्हता व त्या अभावापासून त्याला हा जन्म आला असें जर म्हणाल तर मेल्यावरहि तो तुमच्या मतें नाहीसा होतो, मग त्या अभावापासून तो पुन्हा कां जन्माला येऊं नये ? आत्मा पूर्वी होता असें मानल्यास immortality सिद्धच झाली. पूर्वी आत्मा नव्हता व तो आता उत्पन्न झाला असें मानल्यास देहाकरिता जशी वीर्य शोणित सामुग्री पाहिजे तशी यालाहि सामुग्री पाहिजे. मुळांतच कांही नाही तर त्याची उत्पत्ति तरी कशी व्हावी ? देहाचें कारण पूर्वी होतें म्हणून देह उत्पन्न झाला. त्याप्रमाणे जीव उत्पन्न होण्याला कारण होतें असें म्हणशील तर नाहीसा होऊन पुन्हा कसा उत्पन्न होणार नाही ? आता हा आत्मा नाहीसा होऊन दुसराच उत्पन्न होतो, हा कांही उत्पन्न होत नाही असें म्हणशील तर दोन निरनिराळ्या वस्तु उत्पन्न होण्याला दोघांनाहि स्वतंत्र निराळया सामुग्र्या पाहिजेत. पण येथे तर दोघांनाहि अभाव एकच सामुग्री आहे म्हणजे आम्ही जसे भाव immortal धरतो त्याप्रमाणे नास्तिकहि अभाव immortal धरतातच. आत्म्याचें ज्ञान व देहाचा जडपणा याचा मनाला संसर्ग आहे. आत्मा हा ज्ञान आहे. मनाला कांही ज्ञान होत नाही. कारण मनाला ज्ञान होतें म्हटल्यास क्रोधाचें ज्ञान शांतीला झालें पाहिजें पण तसें होत नाही. क्रोधाचें व शांतीचें ज्ञान एकालाच होतें याप्रमाणे पुनर्जन्म दोघांनाहि कबूल आहे. भगवान म्हणतातः—

अथचैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसेमृतं ।
तथापि त्वं महाबाहो ! नैनं शोचि तुमर्हसि ॥

अर्जुना ! हे नित्यच जर नष्ट होतात असें जर मानत असशील तरी शोक करूं नकोस. कारण हें जसें नसून उत्पन्न झालेत त्याप्रमाणे पुन्हाहि उत्पन्न होतीलच. व जर हे बांधव नित्यच उत्पन्न होतात असें मानशील तर मग शोक करण्याची गरजच नाही.

वांसासि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृण्हाति नरोपराणी ॥
तथा शरीराणी विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानिदेही ॥

ज्या प्रमाणे जीर्ण वस्त्र टाकून नवीन वस्त्र आपण अंगावर घेतो त्या प्रमाणे देही जीर्ण देह सोडून नवीन देह घेतो. देही म्हणजे वासनारूपीं देहाशीं जो चिकटला जातो तो.

९. मन जसें जसें स्वार्थाला धरून कर्म करूं लागतें तसें तसें तें या देहाला जास्त चिकटतें. व जसें जसें परोपकार करण्याकडे लागतें तसें तसें देहाची पर्वा कमी राहत असल्यामुळे देहाहून निराळे होत जातें. यावरून एक सिद्धांत असा निघतो की स्वार्थपरायण मनुष्याच्या हातून नीच कृत्यें होत असून तो परतंत्र होतो. व त्याला नीच कर्मानुसार नीच जन्म घ्यावा लागतो. परोपकार करणाऱ्या मनुष्याच्या हातून नेहमी चांगलीं कृत्यें होत असल्यामुळे व तीं कृत्यें करतांना देहाची पर्वा राहत नसल्यामुळे तो देहाहून निराळा होतो व त्याला चांगल्या कर्मानुसार स्वतंत्र जन्म मिळतो. स्वार्थी लोक दुसऱ्याचा द्वेष करतात तेव्हा त्यांच्याजवळ शस्त्र नसलें तर दात ओठ खाऊन दाताने त्या मनुष्याला फाडून टाकावेसें त्यांना वाटतें. या अशा हिंस्त्रक वासनेमुळे त्यांना व्याघ्रादिक हिंस्त्रक पशूंचा जन्म येतो. परोपकारी मनुष्य स्वतंत्र असल्यामुळे स्वतंत्र अशा देवादिकांचा आकार घेतो. हे सर्व आकार मनच घेत असतें.

१०. नास्तिकाच्या एका प्रश्नास उत्तरः—

पुष्कळ नास्तिक म्हणतात की जर पुनर्जन्म आहे तर मागल्या जन्माची स्मृति कां राहत नाही ? स्मृति असल्याशिवाय जन्म

कसा ठरवावा. हा त्यांचा हेतू अगदी पुचाट आहे. हेतू इतका प्रबल असावा की त्यांनी तीच गोष्ट सिद्ध झाली पाहिजे. दुसरी होऊं नये. बाळपणीं आपण काय केलें आहे हें माहीत नाहीं, गर्भातली आपणांस स्मृति नाही किंबहुना काल आपण काय केलें हें सुद्धा आठवत नाही तर यावरून असें म्हणतां येईल काय ? की आपण बाळपणीं नव्हतों व कालहि नव्हतों. स्मृति अशी असली पाहिजे की असें म्हणणें चूक आहे. संस्कार लीन राहतात. पण ते उद्भूत करतां येत नाहीत कारण आपलें अज्ञान फार भयंकर आहे. स्मृतीच्या अभावावरून पुनर्जन्म खोडतां येत नाही. तुम्हांस स्मृति नाही ही परमेश्वराची मोठी कृपाच आहे. कारण कर्माने कोणाचा संबंध कसा जुळेल हें सांगतां येत नाही. पती चांगला असून स्त्री पतीवर प्रेम न करतां आपल्या दुर्गुणी मुलावर प्रेम करूं लागली तर तो त्या प्रेमामुळे पुढले जन्मीं तिचा पति होतो. मुलाला रक्षणाचा व शिक्षणाचा अधिकार आहे व केवळ रक्षणाचाच अधिकार केला तर पतीची प्रतीती होते. आता जर स्मृति राहिली तर मातृसंयोग केल्याचा दोष येईल. म्हणून स्मृति न राहणेंच चांगलें आहे. आपल्यास स्मृति कशाची राहते ? ज्याची आसक्ति फार राहते त्याचीच स्मृति राहूं शकते. गाडींत बसतांना आपण कितीकांचें तोंड पाहतों. पण स्मृति सर्वांची राहत नाही. ज्याचा विशेष संबंध असला त्याचें तोंड ध्यानांत राहतें. पुनर्जन्माचीहि तशीच गोष्ट आहे. एका आईच्या पोटीं दोन जुळीं मुलें होतात, पण त्यापैकी एक गणितशास्त्रांत चांगला तर दुसरा व्याकरणशास्त्रांत चांगला दिसतो. ह्याचें कारण पूर्वीं त्यांना ह्या विषयाचे ठिकाणीं जास्त आसक्ति असवी असें अनुमान निघतें. मागल्या जन्माकडे कमी अनुसंधान असल्यामुळे व या देहावरच जास्त अनुसंधान असल्यामुळे स्मृति राहत नाही. अनुसंधान ठेवल्यास आठवूं शकतील. म्हणून ह्या जन्मांत जे जे संस्कार दृढ करून घेऊं ते आठवल्यावाचून राहणार नाही.

११ सकाम कर्म व निष्काम कर्म:—

पापकर्माने मन देहाला चिकटून राहतें व तसाच त्या वासनेनुरूप आकार घेतें. पुण्यकर्माने मन स्वतंत्र होतें व स्वतंत्र इच्छा झाली

तरी ती गोष्ट मिळवून घेतें. देहाची स्पृहा करून चांगलें काम होत नाही. व परोपकारी मनुष्य देहाच्या रहित असल्याशिवाय म्हणजे तो immortal soul घेतल्याशिवाय चालत नाही. देहाहून निराळे होतांना मन स्वतंत्र होतें व यावेळेला जर एखादी वासना राहिली तर स्वतंत्रतेमुळे ती पूर्ण होते. पण त्यामुळे पुन्हा स्वार्थाच्या तडाख्यांत मन जातें व नीच कर्म करूं लागतें. पुण्य कर्म करतांना वासना राहिल्यामुळे स्वतंत्र स्वर्गांत सुख भोगून मनुष्य स्वार्थाच्या तडाख्यांत सापडतो व स्वार्थांत देहाला चिकटून देहाचे जडधर्म आपल्या अंगावर घेऊन मृत्यु लोकांत जन्म पावतो.

त्रैविद्या माँ सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ।।
ते-पुण्य मासाद्य सुरेंद्र लोकमश्नंति दिव्यान् दिविदेव भोगान् ।।
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं, क्षीणे पुण्ये मर्त्य लोकं विशन्ति ।।
एवं त्रयी धर्म मनुप्रपन्नागतागतं काम कामा लभंते ।।
गी. अ. ९. श्लोक २०–२१

भगवान म्हणतातः– सोम पिऊन राहणारे ऋक्, यजु, साम या तीन वेदांनी माझी स्तुति करणारे पवित्र असतात व पापीहि असतात. वासना ठेऊन पुण्याचें फल पापांत घालवितात. असे लोक माझे अग्निच्या द्वाराने पूजन करून प्रार्थना करतात. की देवा ! स्वर्ग दे ! पुढे या कर्मामुळे ते स्वर्गसुख भोगतात व स्वार्थाच्या तडाख्यांत सापडून मृत्युलोकीं येऊन जन्मतात. हें सर्व सकाम कर्माचें फल आहे. म्हणून चांगलीं कर्मे करावीं. निष्काम कर्म केल्याने पुन्हा जन्म होत नाही. चांगलें कर्म करावें पण भोगाची अपेक्षा करूं नये. नुसती मोक्षाची इच्छा करावी. मोक्ष वासना नव्हे. ही इच्छा दीप तिरोधानवत् ज्योतीप्रमाणे भासते.

१२. गुरु व परलोक सहायकः–

हा देहारहित प्रेम जितका जास्त तितके आपण देहाहून निराळे राहतो. बंधू वगैरे कुटुंबांतील माणसांवर जो प्रेम असतो तो वैषेईक व देहाला धरून असतो. गुरूचा प्रेम आत्मिकरूप असल्यामुळे

देहाहून निराळा असतो. म्हणून तो प्रेम सर्वांत श्रेष्ठ आहे. देह-संबंधाने प्रेम असणाऱ्यांची परलोकीं भेट होणें शक्य नाही. कारण ते आपल्या वासनेनुसार कदाचित् दुसराच आकार घेतील. देहारहित ज्यांच्यावर प्रेम असतो त्यांच्याशींच परलोकीं भेट होते. गुरुप्रेम आत्मिक संबंधाचा असल्यामुळे देहारहित असतो. म्हणून गुरु परलोकांत अवश्य भेटतात. आमच्याकडे एक म्हण आहे. ती कदाचित् खोटी असेल व अडाणी लोकांच्या तोंडांतून निघाली असेल, म्हणून तत्ववेत्त्यांना खरी वाटणार नाही. तथापि तिच्यांतलें तत्व खरें असेल तर ती तुच्छ करण्यांत कांहीच हंशील नाही. आमच्या इकडे स्त्रिया आपआपसांत सखू जोडतात. पहिले एकमेकीला जेवावयाला बोलावतात. एकमेकीच्या तोंडांत साखर घालतात व मग सखू बहिणीचें नातें जुळवितात. या सखू बहिणी देवाच्या येथे मिळतात व इतर एका मायपोटच्या बहिणी देखील मिळत नाहीं अशी समजूत आहे. कारण एका मायच्या पोटच्या बहीणींचा द्रव्य संबंध असतो, पण सखू बहीणीचा संबंध प्रेमामुळेच असतो. म्हणून ह्या खरोखरच परलोकांत मिळत असाव्या व म्हणूनच गुरूवर प्रेम ठेवण्याचा प्रघात असावा.

१३ कर्माचा शेवट मुक्तिः-

कर्माने देहाहून रहित होतां होतां शेवटीं प्रेमाने अगदी रहित होतो. मग पुढे चित्तहि नावडेसें होतें कारण जर आपण एकच आहोंत तर मग चित्ताचे विकार तरी मध्ये कशाला पाहिजेत? म्हणून तो चित्ताकडे लक्ष देत नाही. याप्रमाणे कर्माने देहाहून रहित होऊन ज्ञानाने चित्ताचा नाश केला म्हणजे मुक्ति मिळविता येते.

१४ मानसिक क्रमाने बद्ध जीवितः-

पुष्कळ वेळां प्रत्यक्ष ज्ञानाशिवाय आपली खात्री होत नाही असें वाटतें. पण वास्तविक प्रत्यक्ष ज्ञान फारच लंगडें असतें व केव्हा केव्हा नकोसें वाटतें. उदाः- सर्व पदार्थ इंद्रियाने गोचर होतात. कानाने

37657

कांहीं ऐकतो. डाळयांनी पाहतो, जिभेने चाखतो इत्यादि सर्व गोष्टी करतो. पण या सर्व गोष्टींतून आपल्याला काय पाहिजे ? यापैकी कांहींच नको असतें तर यांतून जो पदार्थ आवडेल तो पाहिजे व जो आवडत नाही तः नकोसा वाटतो. आपल्याला ज्या गोष्टी आवडत नाहीत त्या सर्वांचा त्याग करतो. यावरून काय निघतें ? यावरून आपणच आपल्याला पाहिजे असतो. प्रत्यक्ष प्रमाणावर मुळीच मदार नसते. जे आपल्याला आवडेल तेच घेतो. म्हणजे यावरून असें दिसतें को या प्रत्यक्ष इंद्रियजन्य ज्ञानाने आपलें जीवित मुळीच बद्ध नसून तें मनानें बद्ध आहे.

१५ नास्तिकाला प्रत्यक्ष विरोधः–

बहुतेक नास्तिक बापाचें वीर्य व आईचें रक्त यापासून उत्पन्न झालेल्या देहाबरोबरच आत्मा उत्पन्न होतो म्हणजे आत्मा गुण व देहगुणी असे ते मानतात. उदा. पुष्प गुणी असून गंध हा त्याचा गुण आहे. साखर गुणी असून गोडी हा तिचा गुण आहे. हे नास्तिक नुसते प्रत्यक्ष प्रमाण मानतात. आता आत्मा देहावरोबर उत्पन्न होऊन मग देह पडल्यावर मरतो हें त्यांचें म्हणणें बरोबर नाही. कारण देहद्रव्य व आत्म्याचा गुण असें जर मानलें तर जोपर्यंत द्रव्य आहे तोपर्यंत गुणांचा नाश होऊ शकत नाही. आता पुष्पाचा वास कांहीं वेळाने नाहीसा होतो तरी तो फुलामध्ये जें पाणी असतें त्याची जी वाफ होते, त्या वाफेच्या परमाणूबरोबर निघून जातो. म्हणजे द्रव्य सोडून निराश्रित गुण कधीच राहूं शकत नाही. त्याच-प्रमाणे साखरेला सोडून गोडी कधीच राहत नाही. एकंदर पदार्थ आहे तोपर्यंत गुण असतोच. देहाचा गुण जर आत्मा आहे तर देह आहे तोपर्यंत आत्मा राहिला पाहिजे. पण प्रेतांत तसें आढळून येत नाही. येथे नास्तिक चुकतात. त्यांचे तर्क हेत्वाभासरूप असतात.

१६ अथॉरिटीची जरूरी व बुद्धीने ठरविलेल्या ईश्वरांत नेहमीचा फरकः–

लहान मूल जन्मलें म्हणजे आईच त्याला सर्व दैवत असतें. कोणताच पदार्थ आईपेक्षा जास्त आवडत नाही. (दुसरी कोणतीहि सुंदर स्त्री

असली तरी) तर आईच आवडते. पुढे मोठा होतो तसें तसें आईवरचें प्रेम कमी करून बाप मोठा आहे असें वाटून बापावर प्रेम करूं लागतो. पुढे एकाद्या वेळेला राजाच्या हुकुमानें बापाला पोलीसानें धरून नेलें म्हणजे राजा बापापेक्षा मोठा वाटतो. पुढे एकाद्या वेळेला संकटांत पडला असतां सर्व लोक जेव्हा त्याचें सरंक्षण करण्याला असमर्थ असतात त्यावेळेला कोणी ईश्वर समर्थ आहे असें त्याला वाटतें. हें कांहीहि असो. कितीहि तर्क केलें तरी असें वाटणारी बुद्धि तशीच राहते. ती कांही जात नाही. याप्रमाणें आपल्या बुद्धींत उत्क्रांती होत असते. पहिले अमुक वरिष्ठ, पुढे त्यापेक्षा अमका मनुष्य वरिष्ठ, व शेवटीं परमेश्वर वरिष्ठ वाटतो. शेवटीं कोणी कांही म्हटलें तरी परमेश्वराचें सांगितलेलें जास्त भरवशाचें वाटतें. बाळपणीं कोणी कितीहि सांगितलें तरी पटत नाही. आईनें सांगितलें की खरें वाटतें. याप्रमाणे जसजसा मनुष्य वाढतो तसतसे तर्कानें एक एक गूढ सोडतो व एक एक घेतो. तरी कितीहि मोठा झाला व कितीहि गूढ सुटलें तरी या जगाचें कारण जें ब्रह्म आहे त्याहून आम्ही निराळे किंवा त्याचे अंश आहोंत ? आम्हाला सुखदुःखाचें बंधन काय म्हणून ? इत्यादि गूढ प्रश्नांचीं उत्तरें तर्कानें देतां येत नाहीत. यांचें उत्तर देण्याकरिता शब्दच पाहिजेत. कारण ज्या मनानें हा प्रश्न ठरवावयाचा तें मन बंधन मूळ व विकारात्मक आहे. म्हणून याच्याकडून उत्तर निघत नाही. याचें उत्तर देण्याला ईश्वरवाक्यच श्रेष्ठ आहे. व ते वेद आहेत. ते वेद या प्रश्नाचें उत्तर माया असें देतात. इच्या योगानें बंधन आहे. ही नसती तर दुःखपर्वत प्राप्त झाला नसता. आपल्याला दुःख कोण देतो ? आपण आपल्याला देत नाही. कारण स्वतः दुःख घेण्याची कोणाचीच इच्छा नसते. त्याप्रमाणें जडहि देत नाही. तर जड हें आपल्याहून निराळें आहे असें मानल्यामुळे व जड म्हणून कांही वस्तूच नाही हें न समजल्यामुळे आपली एकावर प्रीति व एकावर द्वेष आहे व हेच दुःख देण्यास कारण होतात. English Philosophy नें विकार दाबून ती समाधान स्थिती ओळखून पाहण्याचा प्रयत्न केला नाही. एवं अज्ञान सर्व दुःखाला कारण आहे.

१७ इतर धर्मांहून वैदिक धर्माची विशेषताः-

कोणताहि धर्म घ्या. त्यांत तीनच तत्व राहतात. (१) त्या धर्माच्या प्राफेटवर विश्वास ठेवावा. (२) आपलें शरीर वगैरे पवित्र ठेवावें. (३) कोणाचें वाईट करूं नये. पैकी पहिल्या तत्वाला धर्मत्व कां देतात हें समजत नाही. कारण हें कोणत्याच तत्वांत जात नाही. विश्वास ठेवणें हें सर्वांस माहीत आहे. हें कांही अज्ञात नाही. पुन्हा विश्वास ठेव म्हटल्याने धर्मत्व येत नाही. विश्वास ठेवल्याने एखादी वस्तु मिळते व न ठेवल्यास मिळत नाही. म्हणजे हें भावनातंत्र झालें वस्तुतंत्र नाही. शरीराची पवित्रता ठेवणें हें सर्वांनाच आवडतें. कुत्रें देखील स्वतःची विष्टा खात नाही. सर्वांनाच चांगलें वागावेसें वाटतें. कोणाचें वाईट करूं नये. हें तत्व बोलायला सोपें आहे. माझें जर त्या पासून चांगले होतें तर मी दुसऱ्याचें वाईट कां करूं नये ? या प्रश्नाला दुसऱ्या धर्मांत असें उत्तर आहे की असें केल्याने समाज चांगला चालणार नाही. इतरहि तुम्हाला दुःख देतील किंवा परमेश्वर आपल्याला शिक्षा देईल म्हणून असें करूं नये. ह्या म्हणण्यांत कांहीच अर्थ नाही. कारण परमेश्वर शिक्षा देईल हे सांगावयास नकोच व एवढ्याकरिता परमेश्वराची भिती बाळगावी लागत नाही. धर्म कांही याच्याकरिता नको. परमेश्वरांची भिती न घेतली तरी प्रत्येकाला वाटते कीं धर्म पाहिजे. आपण कोण आहों ? सृष्टि कशी झाली ? मेल्यानंतर आपलें काय होणार ? तीन प्रकारच्या दुःखातून सुटण्याला उपाय आहे काय ? इत्यादि प्रश्नांचें उत्तर मात्र आर्य धर्मांशिवाय समाधानकारक कोणत्याच धर्मांतून मिळत नाही.

१८ मनुष्याला philosophy कां पाहिजे ?

प्रत्येक मनुष्याला तीन प्रकारचें दुःख असतें. आध्यामिक, म्हणजे आपल्यापासून होणारें. तें दोन प्रकारचें आहे. शारीरिक व मानसिक; कफ, पित्त, वात, इत्यादिकांनी झालेलें दुःख शारीरिक समजावें. व प्रिय-वियोग व अप्रिय संयोग हें मानसिक समजावें. आधिभौतिक म्हणजे इतर

प्राण्यापासून होणारें दुःख. आधिदैविक म्हणजे ग्रहपीडादिक व मेल्यानंतर यमयातनादिक. आधिदैविक दुःख होत नाही. असें पुष्कळांना वाटते. परन्तु Medical reports वरून याची बरीच साक्ष वाटते. Hysteria रोगामध्ये रोगाचें कारण कांहीच समजत नाही. यांत केव्हा केव्हा अशी शक्ति दिसते की १० मणाचें ओझें एकटा उचलून फेकतो. ही शक्ति कांही आमची नव्हे. म्हणून आधिदैविक तत्व आहे. या तीन्ही तापांची आत्यंतिक निवृत्ति म्हणजे पुन्हा कधीच न होणें याला मोक्ष म्हणतात.

१९. या दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ति कशाने होणें शक्य आहे ?

आपल्याला जे दुःख होतें तें जगाच्या संगतीनें होतें. नाही तर झालें नसतें. म्हणून जगांतून सुटलें तर नाहीसें होईल. यांतून सुटण्याचा उपाय म्हणजें कारणसहित जगाची निवृत्ति झाली पाहिजे. हें जग न भासलें पाहिजें.

२०. जीवनमुक्ति व विदेहमुक्तिः—

मृगजल जरी दिसतें तरी पण तें पिण्याची इच्छा होत नाही. मग तहानेने फार व्याकुळ झालें तरी चिंता नाही. जगत् जरी दिसतें तरी त्याविषयी आसक्ति नसणें याला जीवन्मुक्ति म्हणतात. व साक्षीच न भासणें ही विदेहमुक्ति होय.

२१. जगाचें कारण अज्ञान एकदा नाश पावल्यावर पुन्हा उत्पन्न होत नाहीः—

अनादि वस्तुचा असाच नियम आहे. एकवार नाश पावल्यावर पुन्हा उत्पन्न होत नाही. जन्म मरण सर्वांनाच आहे पण बीजापासून वृक्ष किंवा वृक्षापासून बीज यांत जसा आदि समजत नाही त्याप्रमाणे या जगताचाहि आदि समजत नाही. तथापि भाजलेलें बीज जसें निघत नाही किंवा वृक्ष जाळले असतां पुन्हा उत्पन्न होत नाही त्याप्रमाणे हें जगत् नाश पावल्यावर पुन्हा उत्पन्न होत नाही.

२२. सृष्टीचे दोन भागः—

सृष्टीचे दोन भाग आहेत. एक जीवकृत सृष्टि व दुसरी ईश्वरकृत सृष्टि. या दोन्ही एकच आहेत. हे दृष्टिसृष्टिवादांत सांगीन. ईश्वरकृत भागापासून सुखदुःख नाही. जीवकृत भागापासूनच सुखदुःख आहे. स्त्रीचा मांसमयदेह ईश्वराने निर्माण केला आहे. आईबापाने केला नाही. कारण कर्त्याला कार्याचें पूर्ण ज्ञान असतें. एका अंशाचें ज्ञान असल्यास कर्ता होणार नाही. आईबापाला नुसतें संयोगज्ञान आहे. पण गर्भ वाढतो कसा वगैरे ज्ञान त्यांना नाही. Kant च्या मताप्रमाणे जड पदार्थापासून सृष्टि झाली असती तर जड पदार्थाला ज्ञानाच्याविरुद्ध कांही पदार्थ करता यावयाला पाहिजे होतें. ज्ञानाची गरज लागूं नये पण असें होत नाही. नाकाचें काम नाकानेच होतें. तोंडाचें काम तोंडानेच होतें. व्यवस्था सृष्टींत बरोबर आहे. एखाद्या ठिकाणीं इंद्रियाची शक्ति कमी जास्त होते पण एका इंद्रियाचें काम दुसरें इंद्रिय करूं शकत नाही. सर्प डोळ्याने ऐकतात हें इतर जातींत दिसत नाही. Nature म्हणावें तर त्या जातींतच असें कां असावें इतर जातींत कां नाही ? यावरून ईश्वर जीवकर्मानुसार सृष्टि उत्पन्न करतो. ईश्वराने स्त्री उत्पन्न केली. पण कोणी तिच्या ठिकाणीं माता भावना, कोणी स्नुषा भावना, कोणी पत्नि भावना अशा नानाप्रकारच्या भावना ठेऊन ममत्व स्थापन करितात. ही समज कांही ईश्वराने उत्पन्न केली नाही हें जीवानेच केलें. जीवाच्या कल्पनेप्रमाणे तो गोष्ट ठरवितो. प्रीति, द्वेष, भीति या सर्व जीवाच्या कल्पना आहेत. व याच सुखदुःखाला कारण आहेत. एखाद्याची स्त्री सुंदर आहे तेवढयावरून द्वेष उत्पन्न होत नाही. आपल्याला ती पाहिजे असें वाटल्यावाचून हेवा उत्पन्न होत नाही. आपला मुलगा नाही तो पर्यंत कसाहि वागला तरी हरकत नाही. पण आपला म्हटला की खपत नाही. अन्न परमेश्वराने उत्पन्न केलें. अन्न खाण्याचें आहे. मला खावें लागतें. इत्यादि कल्पना जीवाच्या आहेत. तसें नसतें तर चिंतेंतहि अन्न बरें वाटलें असतें. व्याघ्र, चोर वगैरे जीव कल्पनेनेच आहेत. वाघाला वाटतें की मनुष्य खाद्य आहे व मनुष्याला वाटते की वाघ खातो.

आपली देहावर प्रीति आहे म्हणून दु:ख होतें. देह बुद्धीच दु:ख देणारी आहे. झोपेंत, मूर्छेत, अगांवरून सर्प गेला तरी दु:ख होत नाही. शूर लढाईंत लढतात. लढतां लढतां शीर तुटतें. तरी आवेशानें लढतच असतो. पण ज्या वेळेला त्याचें लक्ष शिराकडे जातें त्या वेळेला तो मूर्छित पडतो. एकदा मनुष्य उंचावरून पडला व त्याचें डोकें फुटलें तरी त्याचे डोळे झांकून त्याला घेऊन जातात. त्याला त्याच्याकडे पाहूं देत नाहीत. कारण रक्त पाहिल्याबरोबर तो shock नें मरून जाईल. यावरून सिद्ध झालें की देहावर आसक्ति असते म्हणून दु:ख होतें. अज्ञानामुळे दु:ख व तें अज्ञान नाहीसें करून ज्ञान झालें म्हणजे समाधि स्थित होतो व दु:ख नाहीसें होतें.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

"श्री ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न"

५

आपलें इष्ट साध्य मोक्ष आहे. एथपर्यंत आलों. आतापर्यंत सर्व outline सांगितली. आता अभ्यास पद्धतीने विस्तृत सांगतों. पूर्वी आपण एकंदर धर्माचे चार भाग केले. (१) कर्मयोग. त्यांत नीति व आचारधर्म असे दोन भाग केले होते. पण आपल्यामध्यें असे दोन भाग समजल्या जात नाहीत. एकच समजतात. (२) योग. याचे दोन भाग आहेत. हठयोग व राजयोग (३) भक्तियोग व (४) ज्ञानयोग. या ज्ञानयोगांतहि सांख्य व वेदान्त असे दोन भाग आहेत. सांख्य म्हणजे आपल्याला उपाधीहून निराळे करणें. व वेदान्त म्हणजे आपण त्रिकाला-बाधित असून सर्व आपणच आहों असें पाहणें. धर्म म्हणजे कर्मयोग. आपल्याकडे धर्म व नीति फारसे पृथक् करतां येत नाही. पृथक् सांगितलें होतें तें समजावें म्हणून सांगितलें. धर्म पूर्वी आपल्याकडे सकाम कर्म करणें असें समजत होतें. ऐतिहासिक दृष्टीनें विचार केला तर वेदान्त धर्म सर्वांत perfect होता. प्रत्येक धर्माचें मूळ असेंच आहे. व त्यांतील मूळ teachings जगत्कारणापासूनच निघालें असतात. पण तें मनुष्यबुद्धीच्या मानानें समजण्याला फारच सूत्रमय असतात. Natural सृष्टींतील पदार्थ त्या सृष्टीच्या मानानें असतो. उदा. पर्वत घेऊं. याला जेथून तेथून चढण्याला मार्ग नसतात. मनुष्याला चढतां यावें हा कांही त्याचा उद्देश नाही. पक्षाला धारण करणें, पाणी पडणें वगैरे पुष्कळ उद्देश असतात. मनुष्याला चढतां यावें हाच उद्देश असतां तर त्याला पायऱ्या झाल्या असत्या. ज्या वेळेला जसा ज्या वस्तूचाच उपयोग असतो तशी तिला आपण करून घेतो. याप्रमाणेच धर्माचें teachings पहिले जगत्कारणांतून येतांना पर्वताप्रमाणे natural असतात. पहिले हे teachings deep state मध्ये जावून घेतलीं जातात. व पुढे

मनुष्यजातीला समजावें म्हणून आपण ज्याप्रमाणें पर्वतावर चढण्याकरता पायऱ्या करतो त्याप्रमाणे बुद्धिनुसार त्याची व्यवस्था लावतात. पर्वताला पायऱ्या करतात तशा यालाहि पायऱ्या करतात. ही गोष्ट प्रत्येक धर्माला लागूं आहे. प्रथम आपण पारकीय धर्म घेऊं. उदा. Buddhism. या धर्मांत बुद्धानें जे teachings शिकविले ते विखुरलेले शिकविल्या गेलेत. त्याच्या मताने वास्तविक ते विखुरलेले नसतील. कारण जगत्कारणा-पासून जे लोक teachings आणतात त्यांत आपल्याप्रमाणे शंका येत नाहीत. आपल्याला फार जवळ जवळच्या शंका येतात. पक्षाला जर दूर जावयाचें असलें तर तो एकदम या जागेवरून त्या जागेवर उडून जातो. पण आपल्याला या जागेवरून त्या जागेवर जावयाचें असल्यास पायांनीच गेलें पाहिजें. यावरून पक्षी व्यवस्थेशीर चालत नाहीत व मनुष्य व्यवस्थे-शीर चालतो असें म्हणतां येत नाही. आपल्या रीतीनें दोघेहि व्यवस्थित आहेत. यांनाहि शंका असतातच. आज देहापासून आत्मा कसा होतो ही शंका तर उद्या एकादी दुसरीच शंका. बुद्धानें पुष्कळ teachings दिलेत. त्यांच्या तीन सभा झाल्या. यांत दोन तत्वें सांगितलीं आहेत. (१) योग (२) आचार. बुद्धिप्रमाणे विचार करीत जाणें याला योग म्हणतात. व आचार म्हणजे अहिंसा वगैरे पाळणें. माध्यमिक यांनी योगाचें ग्रहण केलें नाही. आचाराचें ग्रहण केलें. हें कनिष्ठ आहेत. योग व आचार दोन्ही ग्रहण ज्यांनी केले ते योगाचार. सौत्रांतिक यांनी फक्त सूत्रच विचारलें म्हणून यांना सौत्रांतिक म्हटलें आहे. धर्माचा निरनि-राळया भाषेंत ज्यांनी प्रसार केला त्यांना वैभाषिक हें नांव मिळालें. त्यांच्या teachings चे पुढे अशोक राजाचे वेळीं तिसरी सभा होऊन तीन भाग केले. (१) सूत्र. यांचें नांव त्रिपितक आहे. मूळ शब्द त्रिपथग. पण पाली भाषेंत त्रिपितक म्हणतात. यांत सूत्र प्रथम आहेत व पुढे थोडे थोडे आचार व योग सांगितले. आहेत. (२) नांव माहित नाही पण यांत लहान लहान इतिहास सांगितले आहेत. (३) या भागांत प्रज्ञापारमिताग्रंथ येतो व तर्कानें proof कसें करावें हें सांगितलें आहे. Mohamedean Religion

या धर्मांत मुख्य धर्मग्रंथ कुराण आहे. यांच्यातले teachings ईश्वरापासून आले आहेत असें ते मानतात. दुसरा ग्रंथ हदीस नांवाचा आहे. त्यांत Mohamad ने ईश्वरापासून मिळालेलें teachings व्यवस्थित रीतीने लिहिले आहे. Mohamadean लोक नेहमीच रानटी राहिल्यामुळे त्यांची development झाली नाही. पुढे सुफी धर्म निघाला. त्यांत मस्तवी मौलानारूम हा ग्रंथ आहे. त्यांत पुनर्जन्म मानला आहे. मी आपलीं ७७० शरीरें पाहिलीं असें त्यांत म्हटलें आहे. या धर्मांत हाफिस साहेब व सादक साहेब हे महापुरुषहि झालेत. त्यांनी हिन्दुप्रमाणे philosophy स्थापन केल्या. यांनी वरच्या पवित्रतेलाच धर्म मानला व त्यामुळे deep state मध्ये जावून जे teachings आलेत त्यांचा धर्मांत समावेश केला नाही. त्यामुळे विषयासक्ति वाढून सृष्टींतील सर्व पदार्थ भोगासाठीच उत्पन्न केले आहेत ही समजूत दृढ झाली. दुसरे लोक यांच्यामध्ये गेले की त्यांना बकऱ्यासारखे कापले. यांनी विचार मुळीच केला नाही. एखादा गुरु नीतिमान असला तर त्याला धर्मवेडा समजून कापून टाकलें व अनीतिमानाचें रक्षण केलें. आपल्याकडे असा प्रकार मुळीच नाही. अनीतिमान ब्राह्मणाला रेशमाच्या गादीवर बसवून नीतिमान शूद्राला जाळून टाकलें अशी महाभारतांत कोठेच कथा नाही.

ख्रिश्चन धर्मः-

ख्रिश्चन धर्मांत अशी कल्पना आहे की ख्राईस्ट हा इतर राष्ट्रांतील अनीतिमान ख्रिश्चन असला तरी त्याला उद्धरून नेईल. पण नीतिमान इतर राष्ट्राला बुडवून टाकील. ही कल्पना आपल्यामध्ये नाही. आपल्या धर्मांत चांगला कोणत्याहि ठिकाणीं असो त्याचा उद्धार होतो व वाईटाचा नाश होतो असें आहे. देवदैत्यांचा लढा नेहमीच चालला आहे. पण असुर कुलांत उत्पन्न झालेल्या प्रल्हादाचें ईश्वराने रक्षण केलें. प्रल्हादाला ईश्वराची भीति वाटत नसे. पण इतर दैत्यांना ईश्वराची भीति वाटत असे. दुसरे बळी वगैरे जे राजे झालेत त्यांचे परमेश्वर दास झालेत. बिभीषण दैत्यवंशीय असून रामाने रावणाचा वध करून त्याला लंकेचें राज्य दिलें. त्याचें राज्य घशांत टाकलें नाही. कारण आपल्याकडे राज्य

घशांत टाकण्याची कल्पना नाही. चांगलें राज्य ठेऊन वाईट राज्य नाहीसें करावें असें आहे. आपल्यामधील राष्ट्रीय कल्पना higher आहे हें म्हणणें अभिमानाचें नाही तर निःपक्षपातपणाचें आहे. यांच्या इतिहासांत अशा कथा मुळीच नाहीत. त्याचप्रमाणे लंकेचें राज्य बिभीषणालाच दिलें यावरून जो देश जिंकला त्या देशांतलाच जर एखादा मनुष्य चांगला असला तर त्यालाच home rule देण्याची रीति पूर्वी होती. आपल्या देशांत पुष्कळ चांगले लोक सापडतात. परन्तु त्यांना होमरूल न देतां होमकुंडांत मात्र घालतात. असें असूनहि आपण दुसऱ्या देशाचा इतिहास आपल्या देशाला लावावयाला पाहतो हें आश्चर्य नव्हें काय ? तसेंच कृष्ण अवतारामध्ये अनुशाल्बाला साह्य केलें. कलियुगांत संत मंडळ जे होऊन गेलें त्यांत कित्येक मुसलमान संत होते. त्यांनाहि परमेश्वराने साह्य केलें असें भक्तिविजयावरून दिसतें. पुष्कळ वेळां कबीर वगैरे मुसलमानांचे जंगम वगैरे शिष्य झाले होते. दैत्यवंशीय शुक्रापासूनहि कच नांवाच्या बृहस्पतीच्या मुलाने संजविनी विद्या संपादन केली. हिन्दु मुसलमान यांचा विरोध धर्मदृष्टीने भासत नाही. पण हिन्दू लोक व मुसलमान यांच्यामध्यें जो लढा दिसतो तो विषयासक्तीच्या दृष्टीने झाला. हिन्दु अगदीच निर्विषय आहेत असें नाही व धार्मिक इतिहासावरून असें दिसतें की त्यांनी इतर जातींचा विनाकारण द्वेष केला नाही. यावरून आपल्या धर्मांतले आहे तेवढेच उद्धरले जातील व बाकीच्या धर्मांतले नरकांत जातील ही समजूत आपल्या धर्मांत नाही; व सर्व जगताचा धर्म आर्यधर्मच होऊं शकतो असें वाटतें. येवढा जो इतर धर्मांचा परिणाम झाला तो philosophyचा भाग धर्मांत स्वीकार केला नाही म्हणून व त्यामुळे चांगल्या गोष्टीला घेऊन वाईट गोष्टीला झुगारून देण्याची कल्पनाच त्यांना येईनाशी झाली. मूळ teachings मुसलमानी धर्मांत आहेत व ते समजण्याकरिता निराळी व्यवस्था करावी लागते. पण Persian धर्मांत हें मुळीच नाही. नुसता कर्ममार्गच सांगितला आहे. त्यांत वरवर पवित्रता कशी ठेवावी याच्याशिवाय कांही दुसरें सांगितलें नाही. Old Egyptian वरवर शारीरिक

पवित्रतेलाच धर्म मानीत होते. तथापि Persian धर्मांत थोडक्यांत समजण्याकरता कांही ग्रंथ केले आहेत व कर्म कसें करावें हें समजण्याकरता मूळ teachings चा जास्त विस्तार केला आहे. अर्थ समजण्याची गरज नाही असे ते समजतात. प्रथम यहुदी धर्म, महंमद येशुख्रिस्ताच्या नंतर झाला. यांत तौरित इंजल किताब आहेत. कोणी म्हणतात तौरित मोत्याची आहे व कोणी म्हणतात नाही. आणखी एक यांवीच जबुर फुरकाम नांवाची किताब आहे. Old Testament मध्ये double man ची theory सांगितली आहे. ख्रिश्चन पंथांतहि रोमन कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट असे दोन भाग आहेत. यांच्यामध्यें धर्माकरिता आपसांत फार रक्तपात झाला असा इतिहास आहे. याहि-धर्मांत philosophy चा समावेश केला नाही. Mohamedean व Persian यांच्यापेक्षा Greek मध्ये philosophers पुष्कळ झाले. मूळ Bible मध्ये विखुरलेले teachings आहेत पण पाद्री लोकांनी New Testament मध्ये theology घालून कांही व्यवस्थेशीर केलें आहे. यांत ईश्वर घेतला आहे व ईश्वराविषयीच्या कल्पनेच्या पलीकडे कोणतीच कल्पना जाऊं शकत नाही असें लिहिलें आहे. ख्रिस्तावर विश्वास ठेवणें जास्त चांगलें. कारण तो ईश्वर असून दयाळू आहे. तो ख्रिश्चन लोकांना सुखी ठेवतो व इतर लोकांना नरकांत टाकतो असें म्हटलें आहे. याप्रमाणे त्यांनी आपल्या पुस्तकांत स्वर्ग व नरक दोनच भाग केले आहेत. Butler Serman's "Anology of Theology" आहे त्यांत असें सांगितलें आहे की चांगल्या गुणांचा पुतळा ईश्वर असून वाईट गुणांचा पुतळा सैतान (devil) आहे. यांतहि पुढच्या philosophy चा समावेश केला नाही. यांच्यामध्ये नीतीचे नियम निराळे, राष्ट्राचे कायदे निराळे, धार्मिक तऱ्हा निराळी, philosophy चें बडबडणें निराळें, असा प्रत्येक गोष्टींत निराळेपणा असल्यामुळे नीतिकरता नीतिमान घेऊन दुसऱ्या देशाचा उद्धार करावा असे विचार नव्हते. पर आपल्या पानग्यावरच आहार ओढून आपली तुंबडी भरण्याची हाव दिसून येते. तथापि Gladstone सारख्यांचें उदाहरण याला अपवाद आहे.

आपल्याकडे नीतीने धर्म, धर्माने समाज, राष्ट्र समाजा
धर्म philosophy ने बांधलेला व philosophy o
ने बांधली असल्यामुळे असा भयंकर इतिहास दिसून
त्यांच्याकडे फारच भयंकर कृत्यें झालीं आहेत. उदा. साक्रे
पुरुष असून अपमान केल्याच्या आरोपावरून त्याला फा
लोकांना philosophy करिता दुसऱ्या लोकांच्या तोंडाकडे
प्रसंग आला. धर्मांत philosophy चा समावेश न झाल्यामु
राहणारा धर्माचा टिकाऊपणा नाहीसा झाला. एक पाद्री अ
सर्व इंग्लंड ख्रिश्चन केलें. कांहींना ख्रिश्चन धर्म न अ
बायबलला फाटा देऊन भलताच पंथ काढतात. आपल्यांत हि
आहेत. पण सर्वांना वेद मान्य आहेत. आपल्या धर्मावर पु
आली पण philosophy चा समावेश असल्यामुळे तो बु
व कधी बुडणें शक्य नाही. जरी एखाद्या वेळेस दुसऱ्या धर्मा
आपल्या धर्मांत घुसडल्या गेलेत तरी थोडी स्वतंत्रता आल्याव
खरा धर्म स्थापला जातो व त्यांत या philosophy
दुसऱ्या धर्माचे चिर परिणाम राहूं शकत नाहीत. आपल्यांत वे
करता शास्त्रीय व्यवस्था केली आहे. वर सांगितलेले धर्माचे
भाग. त्यापैकी आज पहिला कर्मयोग घ्यावयाचा आहे. कर्मयो
नीति असे दोन भाग सांगितलेले होते. पण त्यांत विशेष फरक
दोन भाग मानले जात नाहीत. वेदांत सर्व कांही आहे. इत
धर्म पुस्तकांत philosophy चा भाग नसतो. आपल्या वेद
म्हणून धर्म करण्याला बरें पडलें. वेदांतील कर्मयोगसंबंधा
विचार केला होता व याज्ञवल्क्य, मनु, कपिल, इत्यादि स्म
वेदांतल्या गोष्टी समजण्याकरता स्मृति केल्या आहेत. योग, सा
वगैरे यांनी वेदांतलें ज्ञान समजाऊन देण्याची खटपट केली. पू
धर्माच्या चार भागांचा समावेश ज्ञान व कर्म या दोन भाग
जगांत दोन प्रकारची प्रवृत्ति दिसते. (१) वैषयिक सु
(२) अखंड सुखाकडे. पैकी पहिली प्रवृत्ति कर्ममार्गांत ये

ज्ञानमार्गांत मोडते. ज्ञानाचें संबंधाने सर्वांचें एकमत आहे. ज्ञान असें आहे की तसें आहे, असें करावें की तसें करावें, अशा प्रकारचे विकल्प कोणालाच नाहीत. सांख्यांत प्रकृति व पुरुष निराळे सांगितले आहे. तथापि असें असेल किंवा नसेल अशा प्रकारचे विकल्प नाहीत. वेदांत शास्त्राच्या मानाने तें कोठे चुकलें असेल पण त्या शास्त्राच्या मानाने त्यांत विकल्प नाहीत. योगांत ईश्वर मानला आहे तो त्रिकालाबाधित आहे. यांतहि विकल्प नाहीत. वेदांतांत ब्रह्म सांगितलें आहे. त्याबद्दलहि त्यांच्यांत विकल्प नाहीत. अर्वाचीन philosophy मध्ये मात्र घोटाळा आहे. जैन धर्मांत असें असेल, तसेंहि असेल असे पुष्कळ विकल्प आहेत. परन्तु ज्ञान वस्तुतंत्र असतें. त्यांत विकल्प संभवत नाहीत. खांब आहे. दरवाजा आहे. यांत हा खांब आहे किंवा नाही, दरवाजा आहे किंवा नाही असे विकल्प मुळीच संभवत नाही. क्रियेमध्ये विकल्प संभवतात. वारा कपड्यानेंहि घालतां येईल व पंख्यानेंहि घालतां येईल. जैन philosophy अधम अशी मानली गेली. त्यांच्यांत हेमचंद्र सूरी वगैरे philosophers होऊन गेले व त्यांनी पुढे हिन्दु धर्मांतून विचार चोरून घेऊन जैन philosophy चांगली केली. याला इतिहासाचा पुरावा आहे की, हिन्दु ग्रंथांतील उदाहरणें दिलीं आहेत. प्रत्येकांच्या इतिहासांत असेंच आहे. जैनाच्या कर्म philosophy मध्ये इकडील उदाहरणें पुष्कळ आहेत. आपल्याकडे कर्मकांडामध्ये जे teachings आहेत त्यांत फारच विकल्प आहेत. "उदिते जुहुयात्" "अनुदिते जुहुयात्" अशा दोन श्रुति आहेत. मनु म्हणतो; एकाच कर्माबद्दल दोन श्रुति असल्यास त्या दोन्ही प्रमाण मानाव्या. या गोष्टीचा पाया पुढे ब्रह्मसूत्रांत systematically समजावून सांगितला आहे. त्यांत ज्ञानाचा पुष्कळसा भाग घेऊन व त्यांचा समन्वय करून या गोष्टीचा उहापोह केला आहे व तो प्रयत्नहि सिद्धीस गेला आहे. कर्ममार्ग समजावून देण्याकरता जैमिनीने पुष्कळ खटपट केली. पण त्यांतहि पुष्कळ विकल्प आहेत. कारण त्यांनी श्रुति शब्दावरच जोर देऊन समन्वय करण्याची खटपट केली आहे. त्यामुळे श्रौत धर्म बरोबर आहे. स्मार्त धर्मांत मात्र घोटाळा आहे. वाटेल तितके आचार सांगितले

आहेत. या प्रमाणे जैमिनीने केलेली खटपट कांही अंशी सिद्धीस गेली आहे. तरी विकल्प मिटविण्याचें साधन नसल्यामुळे बराच लढा राहिला. व त्यामुळे डोळे लावून शब्द प्रमाणच मानावें लागतें. ज्ञानांतला लढा मात्र निघाला. तेथे कांहीच विकल्प नाही. याच्यापुढे पाशुपत, पांचरात्र, वैष्णववादी पुष्कळ आगम धर्म निघालेत व त्यामुळे जैमिनीच्या धर्माशीं लढा लागला. हें केव्हा घडलें हें सांगतां येत नाही. या प्रमाणे मीमांसाधर्म डळमळित राहिला. हा लढा पुढे जगमान्य श्रीकृष्ण विभूती प्रगट झाली तेव्हा निघाला. याला आम्ही अवतार म्हणण्याचें कारण असें की यांनी गीतेमध्ये जें ज्ञान सांगितलें त्या ज्ञानाने खरोखरच धर्मज्ञानाचा लढा दूर झाला. ही गीता जेव्हा जेव्हा धर्मज्ञानाचा लढा पडतो तेव्हां कल्पाकल्पांत होत असते. व या कारणामुळेच गीता ग्रंथ जगाचें Bible होणार असें मी भविष्य करितों. या ग्रंथाने धर्माचा व ज्ञानाचा लढा विलक्षण रीतीने काढला. शब्द प्रमाणावर किंवा मीमांसेवर धर्म बसवावा ही पद्धती न मोडतां, पहिलें सांख्यावर धर्म बसविला. वेदान्ताच्या व सांख्यांच्या तत्वासंबंधी लढा नाहीसा केला. हें कसें केलें तें पाहूं. पहिलें कर्म योग सांगितला. तो अध्याय ३ रा, १६, १७, १८, इ. पुष्कळ ठिकाणींहि तो सांगितला आहे. जगाचे यांनी दोन भाग केले. १ दैव व २ आसुर. दैवी संपत्तीचे लोक वेगळे काढले व आसुर संपत्तीचे लोक वेगळे काडले.

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोग व्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

वर सांगितलेले गुण ज्यांचे ठिकाणीं असतील ते दैवी संपत्तीचे समजावे. मग ते कोणत्याहि जातीचे असोत. वैदिक धर्म दैवी गुणाशिवाय केल्यास आसूरच म्हटलें आहे. यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ नास्तिकांनाहि आसूरांतच घातलें आहे. असत्यमप्रतिष्ठंते... ॥ दैव व आसूर हे दोन भाग लोकांच्या दिसण्यावरून केलेत व याप्रमाणे फलाचा निश्चय केला की दैवी संपत्ति मोक्षाला कारण आहे. व आसूर संपत्ति बंधाला कारण आहे. दैवीसंपद्विमोक्षाय निबंधायासुरीमता ॥ व देवानी

म्हटल्याप्रमाणे हे दोन जगाचे भाग philosophy च्या पक्षानें त्यांच्या दिसण्यावरून केलेत. "द्वौभूतसर्गोलोकेऽस्मिन् दैव आसुर एवच". पुढें याला philosophy ची जोड लावली. पूर्वीच्या philosophy मध्ये सांख्य philosophy common आहे. तींत कांही दोष आहेत. पण सर्व दुःखापासून सुटणें याला मोक्ष म्हटलें आहे. जगाला कारण त्रिगुण असून तें दुःखमय आहे. ज्ञानावाचून मोक्ष नाही इत्यादि गोष्टींत सांख्य philosophy common आहे. पौराणिक दृष्टीने विचार केला तर कपिल परमेश्वराचा अवतार होते व त्याचप्रमाणे श्रीकृष्ण परमेश्वराचाच अवतार होते. जगाचे जे दोन भाग केले ते कार्यावरून केले व त्याला philo-ophical कारण दाखविलें. या जगाचें कारण तीन गुणांनी बद्ध आहे. ते गुण सत्व, रज, तम हे होत. रज, तम ज्यांच्यांत जास्त ते आसुरी संपत्तींत घातले व सत्व ज्यांच्यांत जास्त ते दैवी संपत्तींत घातले. व याला philosophy ची पुष्टि देऊन हा धर्म दृढ केला. १७ व्या अध्यायांत मनुष्य गुणधर्मानुसार कर्म कसें करतो व एकच गोष्ट तीन गुणांनी कशी बदलते हें दाखविलें आहे. त्यांतच सात्विक तप, राजस तप, तामस तप सांगितलें आहे. पुन्हा १८ व्या अध्यायांत एकच गोष्ट गुणाच्या योगानें कशी बदलते हें सांगितलें. या सर्वांवरून असा निष्कर्ष काढला की जेवढ्या गोष्टी सात्विक असतील तेवढा धर्म व जेवढा रजतमात्मक तेवढा अधर्म. पुन्हा जन्मानी जाती मानावयाची किंवा गुण कर्मांनी जाती मानावयाची, याबद्दल मोठा लढा होता. मनु म्हणतात "श्रुतिद्वैधंतु यत्रस्यात् तत्रधर्मानुभौस्मृतौ." पुन्हा सूतसंहितेंत सांगितलें आहे की "जन्मनैवहि जातिःस्यात्" जानश्रुति जन्मानेच क्षत्रिय मानला गेला. जाबालीचा पुत्र सत्य बोलला त्यावरूनच त्याला ब्राम्हण मानलें. गौतमानें जातीचा निश्चय गुणावरूनच केला आहे.

शूद्रोऽपि शीलसंपन्नो गुणवान् ब्राम्हणो भवेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रात्प्रत्यवरो भवेत् ॥
शूद्रेचैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजेतच्च न विद्यते ॥
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्यच विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्म संयमः ।।

क्रोध, लोभ वगैरेचा रोध करावा म्हणजे वर्णाची जरूर नाही असें महाभारतांत सांगितलें आहे. याचा निर्णय भाष्यांत केला नाही. पण गीतेमध्ये मनुष्यांच्या गुणावरून त्याचे चार भाग करून शुद्ध, सत्वमय ते ब्राह्मण, सत्व कमी व रज जास्त ते क्षत्रिय, सत्व व तम मिश्र ते वैश्य, व रज तम मिश्र ते शुद्र याप्रमाणे वर्ण व्यवस्था केली व लढा नाहीसा केला.

चातुर्वण्यं मयासृष्टं गुण कर्म विभागशः ।
तस्य कर्तारपिमां विध्य कर्तारमव्ययम् ।।
शमोदमः तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञान विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।।

याप्रमाणे चार वर्ण गुणांनी बांधून पाशुपत, पांचरात्र, वगैरे वैदिककालीन सर्व धर्मातील लढा नाहीसा केला. मनुष्यामध्ये दोन प्रकारची conscience आहे. शब्द प्रमाणाची व चांगल्या conscience ची एकवाक्यता आल्यामुळे धर्म पटूं लागला. व त्यामुळे धर्मांतील लढा मोडला. अर्वाचीन धर्मालाहि ही गोष्ट मान्य नाही असें म्हणतां येत नाही. सात्विक तेवढा धर्म व बाकीचा अधर्म, चांगल्या कुळांत असूनहि वाईट गुण असले तर तो नीच समजावा.

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ।।

याप्रमाणे धर्माची philosophy सांख्यावर स्थापिली व याचप्रमाणे धर्म बसविला. सात्विक लोक जे होतील त्यांनी लोकांना उपदेश करून गोड बोलून त्यांनाहि सात्विक करणें हा ब्राम्हणांचा धर्म. जे लोक गोड बोलूनहि ऐकणार नाहीत व आपलें सत्व वाढविणार नाहीत त्यांना जबरदस्तीने सात्विक करणें हें काम क्षत्रियांकडे ठेविलें. खाण्यापिण्याचा धंदा करून आपली सत्व वृद्धि करणें हें काम वैश्यांना दिलें व जे लोक अगदीच सात्विक नव्हते त्यांनी भीतीने वरच्या तीन्ही वर्णांची आज्ञा पाळून सात्विक बनणें हें काम शूद्राकडे दिलें. आपलीं सर्व कर्में निष्काम करून

सत्व वाढवावें व ऐक्य पूर्ण वाढवून युद्धाच्या खटपटी नाहीशा करून देहा-रहित जी स्थिति आहे ती प्राप्त करून घ्यावी. आणि ज्यांना जशी कामना असेल त्याप्रमाणे न्यूनाधिक सत्वावर स्वर्गाची स्थापना केली. पण,

कामात्मान: स्वर्गपराजन्मकर्मफळप्रदाम् ।
क्रिया विशेष बहुलां भोगैश्वर्य गतिंप्रति ।।४३।१।।

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृत चेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धि: समाधौ न विधीयते ।।४४।२।।

यावरून केवळ सकाम कर्म करण्याची निंदाच केली आहे. सर्व कर्में निष्काम करावीं असें सांगून ज्ञानमार्ग व धर्ममार्ग दोन्ही निराळे आहेत, हें मत नाहीसें केलें. धर्मांत निष्काम वागल्यानेच ज्ञानांत प्रगति होते. यामुळे सांख्य, वेदान्त, योग हे तीन्ही एकवटून गेले. व जैमिनीच्या सकाम कामशास्त्रालाच फाटा बसला असें म्हटलें तरी चालेल. आपला धर्म निष्काम रीतीने करावा व सत्व संस्कार दृढ होऊन जोपर्यंत आपले वाईट गुण गेले नाहीत, काम क्रोध नाहीसे झाले नाहीत, तोपर्यंत आपल्यांत प्रधानगुण कोणता आहे हें पाहून जन्मभर निष्काम कर्म करीत राहावें. हें तत्व तिसऱ्या अध्यायांत चांगलें सांगितलें आहे.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुण: परधर्मात्स्वनुष्ठितात्
स्वधर्मे निधनं श्रेय: परधर्मोभयावह: ।।३५।३

आपल्या धर्मांत वाईट जरी आचरण असलें तरी तें घ्यावेंच असा अर्थ नाही. शिक्षाध्यायांत श्रुति आहे. श्रद्धयादेयं । अश्रद्धयापिदेयं या श्लोकांनी फारच तोटा झाला. धंदे सोडून लोकांच्या उरावर बसून फुकट जेवावें असें मत या आळशी लोकांनीच काढलें. ज्ञान न होवो पण राग द्वेष नाहीसें करणें चांगलें.

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौ व्युदस्यच ।
तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्य परिपंथिनौ ।।

आपल्या धर्माने सत्व वाढतें किंवा नाही पाहावें व मग आपला धर्म पाळावा. भाष्यांत आचार्यांनी मजाच केली आहे. ते म्हणतात; 'गुणानपेक्ष......"

शास्त्रावरून धर्म ठरवावयाचा असला तर कोणालाहि धर्म शिकवावा लागला असता. पाप्यालाहि वेदांत शिकविण्याला हरकत नसती. म्हणूनच गुणावरून धर्म बांधणें चांगलें आहे. परंतु आपली इच्छा नसतांहि आपल्याला आसुरी संपत्तींत कोण नेतो ?

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६।३॥

असा अर्जुनानें प्रश्न केला असतां भगवान सांगतातः—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्धयेनमिह वैरिणम् ॥३७।३॥

एखाद्या गोष्टीची इच्छा असणें म्हणजे काम व ती न मिळाल्यास मनाची चलबिचल स्थिती होणें हा क्रोध होय. एष म्हणजे ह्या म्हणण्याचें कारण असें की हें नेहमीच जवळ असतात व वैरी दाखवावयाचा असल्यास हा वैरी म्हटला पाहिजे. याला आताच मारून टाकावेसें वाटतें म्हणून तेथें एष शद्ब घातला आहे. काम क्रोधाच्या योगानें आपलें ज्ञान झाकलें आहे. वास्तविक आपण देहाच्या पलीकडे. नाहीतर एखादी गोष्ट न मिळाली तर आपण समाधान मानून घेतो. तसें करतां आलें नसतें. पुन्हा देहापुरतेंच आपण असतो तर पुढच्या गोष्टींतून कसें सुटून जावें हें समजलें नसतें. या काम क्रोधापासून सुटण्याकरिता भगवान् म्हणतात,

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१।३॥

विज्ञान म्हणजे अनुभव. इंद्रियें नियमन कशीं करावीं याचा उपाय भगवान सांगतात. इंद्रियें दाबून ताब्यांत आणण्यापेक्षा आपण इंद्रियाहून निराळें राहिलो तर तीं आपल्याला उपद्रव करीत नाहीत. "संगंत्यक्त्वा सुखी भव" ही संस्कृत म्हण याच अर्थाची द्योतक आहे. इंद्रियरोध करण्यामध्ये फारच त्रास होतो. व कित्येक फारच आसुर उपाय योजतात. उदा. शिश्नास खिळे टोचणें, जीभ कापणें वगैरे. पण आपण स्वत: इंद्रियाहून निराळे आहो असें समजलें म्हणजे त्यांची उपेक्षा होते व त्यामुळे त्यांच्यापासून त्रास होत नाही. म्हणून भगवान म्हणतात.

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४२,४३ ॥३॥

याहून आपण निराळें कसें आहोत हें भगवान् वरील श्लोकांत सांगतात. आत्म्याला जाणल्यामुळे या सर्व इंद्रियांची उपेक्षा होऊन त्यांचा जय सहज होतो. व नंतर देह आहे तो पर्यंत सात्विक राहून निष्काम कर्म करून लोकांना उपदेश करीत राहावे. गीतेमध्ये कर्मयोगांतच ज्ञान सांगितलें त्या कर्मयोगांत फरक आहे. दिवसा आपण आपले व्यवहार सूर्याच्या योगाने करतो व रात्रीं दिव्याच्या योगाने करतो. पण रात्रीं दिव्याचे संरक्षण करावें लागतें. दिवसा सूर्याचें संरक्षण करावयास नको. आणखी सूर्याची व दिव्याची जाती एकच आहे. दोघांच्याहि योगाने पदार्थ दिसतो त्याप्रमाणे कर्मकांडांत आत्मा इंद्रियाहून निराळा आहे असें सांगून ध्यानाने तशी वृत्ति करावी लागते. व तशी वृत्ति ठेवतांनाच आपण ब्रह्म-रूपाने प्रकाशित होतो. म्हणून कर्म अशा रीतीने केल्यानेच चित्त शुद्धि होतें. असें जर नसतें तर नुसत्या अग्नींत तूप टाकल्याने देवता अनुग्रह कां व्हावा. त्या पासून चित्त शुद्धि कां व्हावी ? अग्नींत तूप एका विवक्षित पद्धतीने व ब्रह्मचर्यादि गुणांनी युक्त असून टाकल्यासच सत्वगुण वाढून चित्त शुद्धि होते व देवता अनुग्रह होतो. याप्रमाणे १६ व्या अध्यायांतहि दैवी संपत्ति सांगितली आहे. या दैवी संपत्तीच्या योगाने इंद्रियांचा त्याग कर म्हणून सांगितलें. भगवान म्हणतात—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामःक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१।१६॥

काम, क्रोध व लोभ हे तीन नरकाचीं द्वारें आहेत. यांचा दैवी संपत्तीच्या योगाने त्याग करावा. जो तुझा धर्म आहे तोच तुझा यज्ञ आहे. तुला सोपा पडेल तो धर्म कर. पण त्यांत सात्विकपणा असला पाहिजे. देवतांस तूप टाकूनहि होईल. कारण अग्नींत तूप टाकणें हाहि यज्ञच आहे.

वाक् यज्ञानेहि देवतांचा अनुग्रह होईल. कोणताहि धर्म कर त्यांत सात्विकपणा असला म्हणजे झालें.

अपाने जुव्हति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रूद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।२९।४।

कोणी कांहीहि करो, सत्व वाढवीत असलें म्हणजे झालें. तोच त्याचा धर्म आहे. या धर्माच्या व्याख्येमुळे पाशुपत वगैरे सर्वांनाच यज्ञाचें स्वरूप येऊन धर्मांतला लढा नाहीसा झाला. मांस खाण्याची इच्छा झाल्यास त्याला आपलें मांस देण्याइतकी आपली तयारी झाली पाहिजे. तर मांस खावें. एवढी तयारी नसली तर मांस खाऊं नये. सत्वावर धर्माचा पाया बसविल्यामुळे मद्यपान स्त्रीगमन या सर्व वेडगळ समजुती काढून टाकाव्या लागल्या. आपल्या येथे चोरी खपत असल्यास दुसऱ्याचे येथे चोरी करावी. नाही तर करूं नये. एवढी तयारी नाही तर भयंकर धर्म आपल्या शिरावर घेऊन सत्ववृद्धि कशी करून घ्यावयाची ? आता कितीहि सात्विक झाला तरी त्याने आपल्या सात्विकत्वाची समाप्ति कोठे करावी ? जगांत जर केली तर जगाच्या उपयोगाचें असेल तेवढे सात्विक म्हणावें लागेल. म्हणजे utilitarian principle येईल व पुन्हा लढा तसाच राहील. म्हणून त्याची समाप्ति जगकारणांत करणें चागलें. येथूनच पुढे उपासना कांडाला सुरवात होते.

"श्री ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न"

६

मागे कर्मकांड सांगितलें. आता उपासना-कांड सांगूं. या उपासना-कांडांत हठयोग, राजयोग, भक्तियोग हे येतात. पुन्हा भक्तियोग ज्ञान-कांडांतहि येतो. पण तो पुढे ज्ञानकांड सांगण्याच्या वेळीं सांगीन. आपल्या-कडे वेदांत बहुतेक उपासना कर्ममिश्र घेतली आहे. कर्माशिवाय उपासना नाही व उपासनेशिवाय कर्महि करूं नये असें सांगितलें आहे. "अंधतमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते". यजुर्वेद ४० ह्या मंत्रावर श्रीशंकराचा-र्यांची टीका आहे. आपल्यामध्ये व्याख्यानावरून बहुतेक गोष्टीचा निकाल लावावा असें आहे. सर्व ठिकाणीं विद्या म्हणजे ज्ञान, व अविद्या म्हणजे संसार अज्ञान असा अर्थ घेतला आहे. येथे विद्या म्हणजे उपासना व अविद्येचा अर्थ कर्म केला आहे. १ ल्या उपासना मंत्राचा अर्थ कर्म करणारे नरकांत जातात व केवळ उपासना करणारेहि अंधतमस्त्रामध्ये जातात. २ रा मंत्र. कोणी म्हणतात, कर्मानीच मोक्ष होतो, कोणी उपासनाने होतो असें म्हणतात. ३ रा मंत्र. यावरून असें दिसतें की कर्म व उपासना हे दोन्ही जो जाणतो तो कर्माच्या योगाने मृत्यूचा नाश करून उपासनेच्या योगाने अमृत भक्षण करितो. म्हणजे कर्माच्या योगाने मृत्युरूपी हा संसार नाश पावतो व अमृत म्हणजे जेथून पुन्हा यावें लागत नाही असा. यावरून कर्माच्या योगाने इहलोक तरून जावून म्हणजे या लोकांतून जाणें नाही तर पार जाणें म्हणजे तरून पुढे खड्डयांत पडणें नाही. उपासनेच्या योगाने तेथे शाश्वत सुख भोगतो. तात्पर्य, आपल्या धर्मांत कर्मासहित उपासना सांगितली आहे. व याचप्रमाणे जरी निरनि-राळ्या धर्माचे आचार निराळे असले तरी पण ही कल्पना प्रत्येक धर्मांत आहेच. बौद्ध धर्मांत ईश्वर मानला नाही, तरी उपासना आहे. सध्या हा धर्म सोडून देऊं. ख्रिश्चन, यहुदी, या सर्व धर्मांत ईश्वर मानला आहे.

व आचाराच्या योगाने उपासनाहि सांगितली आहे. बौद्ध धर्मांतील आचार चांगले व सत्व वाढविणारे आहेत. पर्शियनमध्ये हाऊसमस्दा यांची उपासना आहे. जैमिनीने संकर्षण कांड म्हणून ग्रंथ केला आहे. त्यांत हा उपासना मार्ग चांगला सांगितला आहे. आपल्यांत उपासनेची कल्पना अशी आहे. कर्माच्या योगाने इहलोक तरून जावून निश्काम उपासनेच्या योगाने ब्रह्मलोकाला जावून तेथे ज्ञान होऊन नंतर मनुष्य मुक्त होतो. ही उपासनेची कल्पना इतर धर्माला लागूं केली तर त्यांच्यामध्ये परलोका-विषयी दोन कल्पना निघतात. (१) ईश्वर, जो अति पुण्यवान ईश्वरभक्त आहे त्याला नेहमी स्वर्गांत पाठवितो. (२) व जो अति पापी आहे त्याला नेहमी नरकांत घालतो. की पहिली कल्पना आपल्याशीं कांही अंशीं जुळते. पण ईश्वराशीं भिन्न राहिलेलें केव्हाहि खालीच राहावयाचें. ते कधीच ईश्वराशीं ऐक्य होत नाहीत. मुक्तीची कल्पना त्यांच्यांत नाही. आपल्यांत ईश्वराहून निराळा राहिलेला कधीच मुक्त होत नाही असें आहे. दुसरी कल्पना विसंगत आहे. साठवून ठेवलेलें धान्य केव्हा तरी खाल्यानेच संपावयाचेंच. त्याप्रमाणे केलेलें पापपुण्य भोगल्यानें संपलेंच पाहिजे. "यद्यथेह कर्मचितो....." कोणतेंहि कर्म भोगल्याने संपलेंच पाहिजें. पण ईश्वरभक्ति कधीच संपत नाहीं कारण ईश्वर कधीच संपत नाही. ज्याचें ईश्वराशीं ज्ञानाने ऐक्य होतें ते पुढे नेहमीच सुखांत राहतात. इतर धर्मांत साधारण पापपुण्याचा विचार नाही. अति उंच स्थितीच घेतली आहे. या-प्रमाणे परलोकांत शाश्वत सुख मिळविणें हें उपासनेचें फळ आहे. ज्याप्रमाणे जगांत दोन क्रम आहेत, (१) एकाद्या ठिकाणीं जावयाचें असल्यास मनुष्य पायाने हळूहळू जाईल (२) व पक्षी एकदम उडून जाईल, त्या-प्रमाणे कोणी निष्काम उपासना करून ब्रम्हलोकाला जावून तेथे ज्ञान करून घेऊन मुक्त होतात व कोणी येथेच एकदम ज्ञान करून घेऊन मुक्त होतात. (२) जगांत कोणत्याच पदार्थांचा कार्यकारणभाव सांगतां येत नाही. बीजाचें कारण वृक्ष किंवा वृक्षाचें कारण बीज हें सांगतां येत नाही. हें केव्हापासून उत्पन्न झालें याची कांहीच कल्पना करतां येत नाही हें अनादि आहे. कारण काल निर्णय करतांना अन्योन्याश्रय नको. बीज

वृक्षामध्ये आदि समजत नाही. त्याचप्रमाणे हें कोठपर्यंत तसेंच राहील हेंहि सांगतां येत नाही. तरी पण बीज भाजून टाकल्यास त्याचा पुन्हा वृक्ष होत नाही. व वृक्षच जाळून टाकला तर त्याला पुन्हा फळें येत नाहीत. हाच न्याय सर्व पदार्थांना लागू आहे. यामध्ये चार गोष्टी आपल्याला दिसतात. (१) या बीज वृक्षामध्ये कोणते आधी आहे हें सांगतां येत नाही. याचा संबंध अनादि आहे. (२) तसाच अनंत आहे. तसेंच ठेवलें तर किती वेळ तो तसाच राहील हें सांगतां येत नाही. (३) एखाद्या वेळेला जमिनीच्या दोषामुळे बीज उगवत नाही. (४) वृक्ष किंवा बीज भाजून टाकून त्यांची वाढ खुंटवितां येते. हाच न्याय सर्व पदार्थांना लागू आहे. स्त्री आधी की पुरुष आधी हें सांगतां येत नाही. Action आधी की reaction आधी हें सांगतां येत नाही. तात्पर्य कोणत्याहि पदार्थाच्या आदिविषयी निर्णय करतांना अमुक एक आधी असें कांहीच सांगतां येत नाही. यावरून evolution theory लागूं पडत नाही. याप्रमाणें संसार अनादि आहे. कधीपासून उत्पन्न झाला हें सांगतां येत नाही. वासनेपासून कर्म होतें व कर्माचें पुढे त्या त्या कर्माप्रमाणे फळ भोगण्याकरिता कर्म व पुन्हा कर्माचें फळ याप्रमाणे हे अनादि अनंत अ हे. ' सोऽयं मध्यासोऽनादि अनंतो...' असें श्री शंकराचार्यहि म्हणतात. जमिनीच्या दोषानेहि झाडाची वाढ खुंटते. त्याप्रमाणें कर्माच्या योगाने मनुष्य ब्रम्हलोकाला गेला असतां तेथे त्याच्या कर्माची वाढ खुंटते व ज्ञान होऊन तो मुक्त होतो. अनादि व अनंत अशा संसाराचा संबंध पुष्कळांशीं आहे. कर्माच्या योगाने ब्रम्हलोकाला जावून तेथे ज्ञान होऊन मुक्त होणारे प्राणी थोडे व येथेच ज्ञान मिळवून क्वचितच मुक्त होतात. हा कांही अपवाद नाही. नियमच आहे. कित्येक असा नियम धरतात की चांगलें असतें तें पुष्कळ ठिकाणीं असलें पाहिजें. पण हा कांही नियम नाही. कांही चांगली गोष्ट फैलते व कोणती फैलतहि नाही. व त्यांतहि आपण ह्या गोष्टीचा विचार आपण जेथे आहों तेथे तेथे असला पाहिजे असें वाटतें. यावरील चार गोष्टीपैकी ४ थी फारच थोडक्यांच्या ठिकाणीं दिसते. भगवान् म्हणतात:—

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये,
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मांवेत्ति तत्वत: ।।
इहैव तैर्जित: सर्गो येषां साम्ये स्थिनं मन:
बहुनां जन्मतामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।।

पुनर्जन्म व संसार पुष्कळांना लागू आहे व कर्माच्या योगाने ब्रह्मलोकांत जावून तेथे ज्ञान संपादन करून मुक्त होणें किंवा याच लोकीं ज्ञान प्राप्त करून घेऊन मुक्त होणें या दोन गोष्टी आपल्या करण्याने होतात. पुन्हा ब्रह्मलोकांत जाऊन ही कामना असल्यास फिरून मृत्यू लोकीं परत येतो.

३. जगांत मनुष्याचा ३ प्रकाराने संबंध असतो. व त्या संबंधा-पैकी कोणता संबंध टिकाऊ असतो हें पाहूं. ज्या संबंधाचे संस्कार आपल्यावर जास्त असतात त्याचा संबंध टिकाऊ असतो. प्रत्येक मनुष्य कोणत्या तरी संबंधाच्या योगाने दुसऱ्याच्या ताब्यांत असतो. पुष्कळ जण दुसऱ्याच्या ताब्यांत जाण्यास खुष असतात व पुष्कळ नाखुषहि असतात. आपल्याला या जगांत तीन प्रकारचें ऋण असतें. ज्याचें ऋण बळकट त्याचा संबंध बळकट असतो. या ऋणाचीं दोन स्थानें आहेत. कित्येक मनाने ग्रहण करितात. त्यापैकी मनाने ग्रहण केलेलें ऋण पुष्कळ दिवस टिकतें. (१) गोत्रज ऋण (२) पालक ऋण (३) शिक्षण ऋण. जन्मल्या-बरोबरच आपला कित्येकांशीं नात्याचा संबंध जुळतो व त्यामुळे आपण त्याच्या कांहीतरी ताब्यांत जातो. मनाने नातें स्वीकारलें तर पुष्कळ दिवस आपण त्यांचा आदर करतो. व शरीराच्या माथ्यावर नात्याचा बोझा दिला तर तो आपण फेकून देण्याची खटपट करतो. (२) पैशाचें ऋण. पुष्कळ वेळा आपल्याला पैसा मिळतो व त्या पैशामुळे आपण दुसऱ्याच्या ताब्यांत जातो. नात्याकरिता पुष्कळ वेळां आपल्याला पैसा मिळतो व त्या पैशामुळे आपण दुसऱ्याच्या ताब्यांत जातो. नात्याकरता पुष्कळ वेळा पैशाला व पैशाकरिता पुष्कळवेळां नात्याला आपण फाटा देतो. हिन्दुस्तानांत नात्याकरता पैशाला फाटा देण्याचीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत. केव्हा केव्हा हें ऋण आपण मनानेहि स्वीकारतो. उदा. आपल्यावर

एखादा प्रसंग आला व कोणी त्या प्रसंगीं मदत केली तर त्याचें ऋण मनाने स्वीकारतो. मग त्याच्याविरुद्ध जावेसें वाटत नाही. कारण जें आपण मनाने ग्रहण करतो त्याचे संस्कार जास्त जोरदार असतात. शिक्षणऋण, एखाद्यापासून आपल्या बुद्धीला training मिळाल्याने होतें. याचे संस्कार शरीराने कधीच ग्रहण होत नाहीत. सर्वदा मनानेंच ग्रहण केले जातात. आता कधी कधी मनुष्य या संबंधांत indifferent हि वागतो पण तो शरीराच्या स्वाधीन होऊन तसें वागतो. जर या शिक्षणाचें ऋण शरीराने ग्रहण केलें असलें तरच शिक्षकांशीं indifferent वागतो व मनाने त्याचें ग्रहण केलें असलें तर मग त्याच्याविरुद्ध तो जात नाही. आपल्याला निष्काम शिक्षक मिळतो तेव्हा त्याचें ऋण मनानें ग्रहण केल्या जाते. पूर्वी असेंच होतें. एखाद्या शिक्षकाच्या येथें कांही विद्यार्थी राहावयाचें. त्या शिक्षकाने त्या विद्यार्थ्यांपासून कांहीच घेऊं नये. जेव्हा विद्यार्थ्यांच्या येथे लग्नावगैरेसारखें कार्य होई तेव्हा त्यांनी आपल्या गुरुजींची पूजा करून त्यांचा यथायोग्य मान करावा व त्यांना गुरुदक्षिणा द्यावी. आता असें नाही. पालकऋण व शिक्षकऋण या दोन ऋणाचे संस्कार मानसिक होतात व ते काढून टाकण्याला फारच यत्न लागतात. पैशाच्या वगैरे ऋणाची फेड होऊं शकते पण शिक्षकाच्या ऋणामुळे आपण त्याच्या ताब्यांत जातो व त्याच्याविरुद्ध अगदीच जावेसें वाटत नाही. व शेवटीं त्याच्या ताब्यांत आपली बुद्धि असल्यामुळे त्याच्या सांगण्याप्रमाणे वागल्याने त्याच्यामागूनच आपण परलोकांतहि जातो. आपल्यामध्ये चांगली संगति व वाईट संगति याच्याचकरता मानिली आहे. कारण आपली बुद्धि ज्याच्या ताब्यांत जाईल त्याच्याचप्रमाणे आचरण घडत असल्यामुळे त्यांच्यामागूनच परलोकांत जावें लागतें. धर्म हा एक, मानसिक संस्काराची मुख्य बाब आहे. ती पाहिजे तेव्हा बदलवितां येत नाही. ती बाब एकाएकी सोडून धर्मांतर करतां येत नाही. आपला जो धर्म आहे त्याच्यामागूनच आपल्याला परलोकांत गेलें पाहिजे. बुद्धिशिक्षकाचा ताबा झुगारून देण्याची खटपट केली तरी होत नाही. व त्या शिक्षकाच्या मागून आपल्याला परलोकांत जावें लागतें यांत शंका नाही.

४ दोनप्रकारचा विचारः-

(१) वस्तुतंत्र, (२) कर्तृतंत्र. वस्तुतंत्राबद्दल अंदाज पुष्कळदां चुकतो व पुष्कळदां बरोबर येतो. आपण वस्तुतंत्राचा विचार अनुभवानें करतो. वस्तुतंत्राचा अनुभव बरोबर ठरविण्याचें असल्यास जर मागचा अनुभव तसा असला तर तो बरोबर ठरूं शकेल. त्या वस्तूच्या स्थितीवर आपला विचार अवलंबून असणें हें वस्तुतंत्र व आपल्या इच्छेप्रमाणेच होणें हें कर्तृतंत्र होय. वस्तुतंत्रज्ञान विचारांत जातें व कर्तृतंत्रज्ञान श्रद्धेंत मोडतें. बहुतेक हें जगत् श्रद्धातंत्रच आहे. पुष्कळ म्हणतात की आम्हीं सर्व तर्कानें ग्रहण करतो. पण त्यांत कांही अर्थ नाही. पुष्कळवेळां असें म्हणण्यांत येतें की शास्त्र श्रद्धेने मानावें लागतें. पण गणितशास्त्र कांही तसें नाही. गणितशास्त्राचाहि पाया श्रद्धेवरच रचला आहे. तो कसा हें मी सांगतो. आपण एक व एक मिळून दोन करतो. म्हणजे एक ही संख्या पहिलें आपल्या मनांत ठरवितो व त्यांत पुन्हा तशीच संज्ञा ठरवून मिळवितो व दोन होतात असें म्हणतों. या अमक्या वस्तूला एक म्हणावयाचें असें आधी ठरवितो म्हणजे एखाद्या वस्तूवर एकत्व स्थापन करतो. हा ग्रहीत धरलेला एक व तसाच दुसरा ग्रहीत धरलेला एक मिळून मग दोन म्हणतो. पहिलें एकत्व ग्रहण आपण अचिकित्सित केलें. याला आपण एक कां म्हणावें ? लोक म्हणत आले म्हणून म्हणणे निव्वळ श्रद्धा झाली. Point आपण ग्रहीत धरतो व पुढे ग्रहीतावरून उत्तर काढतो. कांही चिकित्सा न करतां ग्रहण करणें ही श्रद्धा. एकत्व ग्रहीत नसून variety वरून कल्पना येते ? Variety वरून निरनिराळ्या कल्पना येतील. पण संख्येची कल्पना येऊं शकत नाही. नंबराची कल्पना वस्तु शिकवीत नाही. ती आपण आपल्या भावनेप्रमाणे घेतो. गणित कांही वस्तु शिकवीत नाही. तें बुद्धि शिकविते. बुद्धीने एक पदार्थ आहे असें म्हटलें येथें काय झालें ? अमुक एक पदार्थ निराळा आहे म्हणून एक वस्तु आहे असें घेतलें म्हणजे काय ? दोन वस्तुवरून एकाची कल्पना येते किंवा एकावरून दोनची कल्पना येते ? एकावरून दोनची कल्पना शक्य नाही. कारण एकाची कल्पना दोनपेक्षा नित्य आहे. एकाची कल्पना बुद्धीच शिकविते. वस्तु पाहून

एकाची कल्पना करणें शक्य नाही. एक आल्याशिवाय दोन येत नाही. उदा. दोन पुस्तक मनांत आण व त्यांना जुळीव व आपल्याला सोडून दे. म्हणजे कल्पनाच करतां येत नाही. दोनवर एकाची कल्पना एकदम करतो. दोनची कल्पना पहिलें घेऊन मग त्या दोनच्या अपेक्षेने एकाला एक म्हणत नाही. मुलाला एक पदार्थ दाखविला म्हणजे काय ? त्याला space वगैरेहून निराळें करण्याचें ज्ञान असतें काय ? एक व एक मिळून दोन होतात हें ज्ञान श्रद्धाजन्य आहे. इतर पदार्थ निराळे करून एकत्वाची कल्पना आणतो असें म्हटल्यास यांत असा संशय येतो की एकत्व पहिलें आहे किंवा पृथकत्व पहिलें आहे ? प्रथमच space, time वगैरे निर-निराळ्या गोष्टी लक्षांत येतात, परन्तु एकत्व मनानेच स्थापन करतो. पदार्थाच्या स्वाधीन जर ही कल्पना असती तर एक एक मिळून दोन होतात असें ठरवितां आलें नसतें. पुन्हा एकत्व आपण कांही विवक्षेने ठरवीत असतो. उदा. १००० एक हजार आहे. ही गोष्ट कांही आपल्याला पदार्थाने शिकविली नाही. पण एकाची कल्पना हजार म्हटल्याबरोबर येते असें म्हणतां येत नाही. कारण एकाची कल्पना आपण बाकीच्याहून निराळी करून मनाने ग्रहीत घेतली व पुढेहि एक व एक मिळून दोन होतात हें मनानेच घेतलें. हे पदार्थ एक हजार आहेत असे त्या पदार्थाचे sensations शिकवूं शकत नाही. हजाराला आपण एक हजार आहे असें म्हणतो. एकाची कल्पना मनाने जुळविली, sensation ने जुळविली नाही. आता मध्ये space आहे असें घेतलें म्हणजे पदार्थाची कल्पना space वर गेली. चार तुकड्यांचा एक पदार्थ केला तर एकच पदार्थ म्हटल्या जाईल व चार तुकडे असले तर space मध्ये असल्यामुळे चार तुकडे म्हटल्या जातील. ज्या पदार्थाचे सारखे sensation होतात त्यांची तुम्ही संख्या ठरवूं शकत नाही. Sensation मध्ये space तुम्हाला दिसतो त्याचीच तुम्ही संख्या ठरवूं शकतां. एकत्व आपल्याला पदार्थ ठरवूं शकत नाही. Space इतर पदार्थांहून निराळा होऊं शकत नाही म्हणून space ची idea सर्वांच्या पूर्वी आहे. मुलाला space ची idea न आली तर त्याला पदार्थाची सिद्धीच करतां येणार नाही.

लेंकरांसमोर पदार्थ नेला तर त्या पदार्थाचे sensations त्याला होतील. Space चे sensation होणार नाही म्हणून space नाही असें तो म्हणणार नाही. हात फैलाविला तर मुलाला space ची idea नाही असें कसें म्हणतां येईल ? कारण हात लांब केला तर space चें कार्य त्याच्यावर घडतेंच. एखादी वस्तु पाहण्यापूर्वी त्या वस्तुविषयी आपलें ज्ञान व मुलाचें ज्ञान सारखेंच असतें. एखादी वस्तु पाहिल्याबरोबर तूं जसें तिचें पृथक्करण करशील तसेंच मुलगाहि करील. मुलगा आपल्या आईला आपल्याहून पृथक् पाहतो. म्हणून त्याला mind असतें व space वाचून mind राहतें असें म्हणतां येणार नाही. व जेव्हा mind कार्य करतें तेव्हा त्याला space ची idea असतेच. मुलाला आपल्याहून space ची idea जास्त आहे. दोन sensations मिळण्यापूर्वी space असतो. पहिलें mind चा संयोग space शींच होतो. पदार्थाच्या अपेक्षेने space चें ज्ञान आहे असें मानलें तर space चें निराळें ज्ञान असलें पाहिजें. Space एक वाटतो याचें कारण असें आहे की space मध्ये space सापडत नाही. म्हणून दोन पदार्थांच्या मधली जागा space म्हणता व पदार्थ नसला तरी नुसता space म्हणताच देह आहे व space हि आहे असे दोन पदार्थ असले तर देहाला जाणणारा निराळा असलाच पाहिजे. म्हणून देहाला जाणण्यापूर्वी space ची idea आली पाहिजे. लेकराचें मनहि पृथक होऊनच जाणतें म्हणून त्याळाहि ज्ञान आहेच. ज्ञान दोन प्रकारचें असतें. एक पदार्थानुमिति व दुसरें स्वार्थानुमिति. आपल्याला जें समजतें त्याचें दुसऱ्याला अनुमान करून देणें याला पदार्थानुमिति म्हणतात. व आपल्याला जें करतां येतें त्याचें दुसऱ्याला अनुमान करून देतां न येणें याला स्वार्थानुमिति म्हणतात. उपयोग करणारा उपयोग करण्याच्या वस्तूहून नेहमी भिन्न असतो. मुलाला स्वार्थानुमिति असलीच पाहिजे. पदार्थानुमिति नसेल. मुलाला देह व तो एकच वाटलें असतें, तर हाताच्या ऐवजीं नाकाचा उपयोग केला असता. पण तसें होत नाही म्हणून त्याला conscience असलीच पाहिजे. झोपेंतहि automatic action conscience पूर्वक होतात. एखादा गाढ झोपेंत असला तर त्याला

जागा करण्याला जेवढा वेळ लागतो त्यापेक्षा कमी वेळ तो कड फेरत असतांना जागा करण्यास लागतो. झोपेंमध्ये ज्या automatic actions होतात त्याची स्मृति आपण ठेवीत नाही. म्हणून राहात नाही. पण जरूरीच्या गोष्टीची स्मृति ठेवतोच. ज्या जरूरीच्या गोष्टी नसतात त्याची स्मृति ठेवीत नाही. मुलाला space ची idea आहे पण त्याला एकत्वाची व दोनत्वाची कल्पना नाही तर ती शिकविल्याने येते. त्याला न शिकविलें तर एक व दोनची कल्पना येणार नाही. म्हणून एकत्वाची idea ग्रहीत म्हणजे श्रद्धापूर्वक आहे. तर्काने ठरविलेली नाही. त्याप्रमाणेच १ व १ मिळून २ होतात हेंहि ग्रहीतच झालें. म्हणूनच गणिताचीं उत्तरें बरोबर येतात. कल्पना करा की एक कुत्रे आहे व त्याला पंख आहेत म्हणून ते वर उडून जातें. असें ग्रहीत केलें म्हणजे ज्याला ज्याला म्हणून पंख आहेत असे चार पायाचे प्राणी वर उडून गेले पाहिजेच. असें श्रद्धेनेंच ठरतें. या ठिकाणीं हें अनुमान श्रद्धामूल झालें म्हणून तर्काला श्रद्धा खोडतां येत नाही. म्हणजे श्रद्धा व्यापक व तर्क अव्यापक झाला. कारणाहून कार्य अव्यापक असतें. येथे तर श्रद्धा मूल तर्क आहे म्हणून तर्काने श्रद्धा खंडित केली जात नाही. कारणाचा कार्याने नाश करवत नाही. आमची श्रद्धा खोटी असेल पण ती खंडित करण्याला तर्काजवळ काय प्रमाण आहे ? मग आम्हांला तुम्ही अंधश्रद्ध म्हणतां याचें कारण काय ? कारण तर्काने श्रद्धा कांही खंडित होत नाही. कोठेहि पहिली श्रद्धा ठेविल्याशिवाय चालावयाचें नाही. तर्क तरी काय आहे ? तर्क म्हणजे दहापांच ठिकाणीं श्रद्धा ठेवून त्याच्यांतून एखादी common श्रद्धा घ्यावयाची व त्यालाच तर्क म्हणावयाचें. तात्पर्य, तर्क म्हणजे श्रद्धाच दुसरें काही नाही. हा तर्कहि उन्नत उन्नत होत जातो. श्रद्धा म्हणजे एकदम गोष्ट मनांत येणे. निश्चय म्हणजे श्रद्धा. ची with नी = निःशेषेण चय = निश्चय = पूर्ण गोळा करणें, म्हणजे एकदम गोष्ट मनांत येणें. जेव्हा physical तर्क मनांत येतो तेव्हा आपण major premis, minor premis श्रद्धेनेंच घेतो. व conclusion तर्काने काढतो. Induction मध्ये अनुभव प्रमाणच

उत्तर असतें. Mental logic मध्ये आपण मनाच्या वृत्तीनेच पाहिलें पाहिजें, म्हणजे प्रेम कसा उत्पन्न होतो वगैरे या गोष्टीवरून जेव्हा आपण common श्रद्धा काढूं तेव्हाच mental logic होईल. नास्तिक physical logic ने mental logic ठरवूं पाहतात. वास्तविक दोघेहि श्रद्धाळूच असतात. Physician लोक physical अनुभव प्रमाण मानतात व mental लोक mental अनुभव प्रमाण मानतात. मी mental अनुभव प्रमाण घेतो. आमची श्रद्धा deep असल्यामुळे physical लोकांना दिसत नाही म्हणून ते आम्हाला भोळे, भाविक म्हणतात. आमच्या लोकांत कांही अर्धश्रद्धाळू आहेत. ते physical लोकांना श्रद्धाळू म्हणत नाहीत. Physical लोकापेक्षा mental लोकांची श्रद्धा जास्त deep असते. विठ्ठलरावची आई घ्या. तिची श्रद्धा घरापुरतीच आहे. आपल्याला तिच्या श्रद्धेप्रमाणे वागावें असें वाटणार नाही. तुम्ही आम्हाला कांहीहि म्हणा पण physical लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणे परलोक नाही असें म्हणणें आम्हाला कसें पटणार? असो. तात्पर्य बुद्धीचें जें शिक्षण आपल्याला मिळत असतें त्याच्यामागे आपण जात असतो.

५ जस जसा deep स्टेटमध्ये मनुष्य जातो तसतसा तो आपले विचार सूक्ष्म करितो. त्या विचाराला आपलें शरीर अडथळा करितें, व दुसरें अनुकूल शरीर आपल्याला मिळतें. उदा. सर्पाला हात नसतात. हात जर नसलें तर अमुक पदार्थ एवढा आहे तमुक पदार्थ एवढा आहे हें कळत नाही. पांघरूण लांब असलें तर त्याचा हाताने चेंडू केल्याशिवाय तें फेकतां येणार नाही व हाताशिवाय चेंडू करतां येणार नाही. मात्र चेंडू कसा करावयाचा हें मनांत राहील. Bose ने Plant Response नांवाचें एक पुस्तक केलें आहे. त्यांत त्याने प्रथम living physical views घेऊन ते non-living ला लावून दाखविले व plant जिवंत असली व त्याला चिमोंडा घेतला तर त्याची लांबी कमी होते व रूंदी वाढते हें सिद्ध करून दाखविलें. Nonlivnig मध्येहि असें केलें म्हणजे changes होतात म्हणून तेहि जिवंत आहेत असें दाखविलें आहे. आपलें नाक तोंड दाबलें

तर आपल्याला कांहीच सांगतां येणार नाही. म्हणून आपणांला sensation नाही असें म्हणतां येणार नाही त्याप्रमाणेच निंबाला टोचलें तर त्याला sensation नाही असें कसें म्हणतां येईल ? पदार्थानुमतीने निंबाला sensation आहे असें तुम्ही जाणाल म्हणून निंबू जड व आम्ही चेतन असें कांही होत नाही. आपलीं इंद्रियें दाबून ठेविलीं तर जसें आपलें ज्ञान नाहींसें होत नाही त्याप्रमाणेच दगडांत झाडांतहि ज्ञान आहे असें महाभारतांत सांगितलें आहे. यावरून Bose ने plant response कांही नवीन काढलें नाही हें सिद्ध होतें. मनुष्य जसजसा deep state मध्ये जातो तसें तसें ज्ञान प्रगट करण्याला निराळीं इंद्रियें व शरीरें लागतात. Science सात वर्षांत शरीर अजीबात बदलतें असें म्हणतें. Deep state मध्ये जड द्रव्याशीं शरीर मिश्रण पावत नाही व भिंतीचा आटकाव होणें इत्यादि अडथळे नाहींसें होतात. Deep state मध्ये कर्मयोगी असून जे ईश्वराची उपासना करतात ते जातात. त्यांचीं शरीरें आपल्याला न दिसणारीं होतात. प्रथम ईश्वराची teaching अशा हलक्या शरीरांत येतात. सर्वांत सूक्ष्म शरीर ब्रम्हदेवाचें आहे म्हणून त्यालाच परमेश्वराने वेद दिले. आपण जड शरीराने त्यावर तर्क करावयाला पाहतो. परन्तु deep state मध्ये जावून त्यावर तर्क करा म्हणजे कांही तर्कच चालणार नाही. जसें engine चें काम तूं शिकलास व तुला विचारलें की धुराने मनुष्य कां मरत नाही तर तूं उत्तर देशील की याला अनुभव प्रमाण आहे. कोणतीहि गोष्ट मनांत येणें म्हणजे श्रद्धाच होय. याप्रमाणे आधी ती श्रद्धा घेवून नंतर पहा म्हणजे तुला समजेल की, वेद ब्रह्मदेवाला दिले किंवा नाही. तसेंच सूर्य शरीर फार हलकें असल्यामुळे deep state मध्ये गेल्याशिवाय समजत नाही. सूर्याचा रथ देवता वगैरे सर्व deep state मधलेच असल्यामुळे त्यांचें वर्णन deep state मध्ये गेल्याशिवाय आपल्याला कळत नाही. रोगशास्त्रांत pure आणि impure असे दोन प्रकारचे life असतात. एखादी गोष्ट निरोग्याला जशी दिसते त्याच्या उलट ती रोग्याला दिसते. आपल्या common

प्रवृत्तीला प्रतिबंध करणें याचें नांव रोग व प्रवृत्तीला अगदी समान चालविणें म्हणजे निरोगी. कल्पना कर की कावीळ झालेलीं २५ माणसें आहेत. त्यांच्यांत ऊन पिवळी दिसणें हा नियम राहील. तुम्हाला तो अपवाद असेल. त्याप्रमाणे आपल्या प्रवृत्तीला घडी घडी अडथळा आहे म्हणून आपल्याला कोणतीहि वस्तु pure दिसत नाही. आपण सूक्ष्म वस्तूच्या मानाने सगळेच रोगी आहोंत. वाघाला समोरचें बरोबर दिसत नाही. आडवें दिसतें. कारण वाघाचें पित्त जास्त खवळलेलें असतें. त्यामुळे त्याला pure वस्तु दिसत नाही. घुबडाला सूर्य दिसूं शकत नाही. मोठा प्रकाश झाला म्हणजे आपल्याला दिसत नाही. डोळयाला रोग होतो. तात्पर्य अमुक वस्तु अशी आहे, अशी आपली एका stage नें खात्री असो. पण अमुक वस्तु अशी नाही असें दुसऱ्या प्रकारानें म्हणण्याला आपल्याजवळ कांही खात्री नाही व कोणतेंहि प्रमाण नाही. पृथ्वी सोन्याची आहे. मेरु पर्वत सुवर्णाचा आहे इत्यादि सर्व खरें आहे. व तें सर्व ध्रुवावर धारणा केली असतां दिसते परन्तु आपण ध्रुवावर धारणा केली नसल्यामुळे प्रतिबंध होतात. कोणत्याहि धातूचें oxide माती आहे हें आपल्याला दिसतें. पण आपल्यापेक्षा जे सूक्ष्म प्राणी आहेत त्यांना मातींतलें सोने दिसत नाही. यावरून पुराणें mythology म्हणणें अगदीच मूर्खपणाचें आहे. सूर्यदेवता सूक्ष्म आहे. भगवान म्हणतात, अर्जुना,

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१।४
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदु: ।
स कालेनेह महता योगो नष्ट: परंतप ॥२।४

हा कर्मयोग मी प्रथम सूर्याला सांगितला. सूर्यापासून तो पुढे मनुला मिळाला व मनुने तो पुढे इक्ष्वाकूला दिला व इक्ष्वाकुपासून तो राजर्षीला प्राप्त झाला. व या प्रमाणे परंपरेने तो योग येत येत पुष्कळ काळ लोटल्यामुळे नाहीसा झाला.

७

5 Principles: पंचमहाभूतें:--

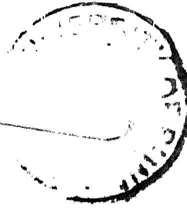
आर्यधर्माचा ओघ दृश्य जगाच्या विचार करतांना मानसिक स्थिति या जगाला कितपत उपयोगी पडते हें पाहण्यांत आहे. अमुक गोष्ट माझी आहे असें आपण म्हणतो तेव्हा काय होतें ? माझी आहे असें म्हटल्यास ती आपल्या आंगाला चिकटली पाहिजे. अमकी गोष्ट आपली आहे म्हणजे आपल्या शरीराला त्याची जरूर आहे किंवा आपल्या हाताजवळ ती आहे म्हणून ती आपली समजत नसतो, तर तिच्यावर आपला प्रेम असतो म्हणून तिला आपली समजतो. अमुक गोष्ट आपली म्हणण्यांत प्रेम पाहिजे म्हणजे त्यांत पुष्कळसा भाग मानसिक पाहिजे. आपल्या घरांत उंदीर राहतात. कुत्रे राहतात पण आपण त्यांना आपले समजत नाही. कारण त्या पदार्थावर आपला प्रेम नसतो. आपले आर्य लोक शाश्वत मानसिक पदार्थांनाच आपले म्हणत असत. त्यांच्या तात्विक मीमांसेंत मानसिक भाग पाहिजे होता. कारण सृष्टींतील पदार्थांत नेहमीच बदल होत असतो. Physics मध्ये जे elements आहेत त्यांत मधून मधून वारंवार बदल होत असतो. आता जी radium नांवाची धातु निघाली त्यावरून अशी शंका उत्पन्न होते की या element मध्ये कदाचित् दुसऱ्या पदार्थांचे परमाणु मिसळले असतील व त्यामुळे ६३ तत्वांचे बदला २ तत्वच मानण्याचा प्रसंग आला आहे. Atomic theory मध्ये hydrogen अतोनात उत्पन्न होतो यावरून परमाणूच्या vibration पासूनच hydrogen उत्पन्न होतो की काय असा संशय आहे. उष्णतेच्या योगाने कोणत्याहि पदार्थाचे परमाणु निरनिराळे होऊं शकतात व ते वर जातात व परमाणु सर्वांत लहान मानला आहे. यावरून एखाद्या element चे परमाणु

दुसऱ्या element मध्ये कशावरून मिसळले नसतील ? कदाचित् ते आपल्याला काढतां येत नसतील. आर्य पंचमहाभूतें मानतात. (१) आकाशः—जेवढी कांही जागा आहे मग ती कोठेंहि असो तेवढेहि आकाश समजावयाचें. (२) वायुः—motion गति. जेवढी गति तेवढा वायु. (३) अग्निः—रूप, colours व उष्णता. Electricity हें सर्व अग्निच आहे. (४) जलः—रस द्रव तत्व. ओलेपणा ज्याच्यांत असेल तें सर्व जल. (५) पृथ्वीः— गंध व कठीणपणा हे सर्व पृथ्वीच आहे. कोणत्याहि पदार्थांत space असते, त्याला गति असते व तो कोणता तरी colour घेतो व तसाच त्याला एक प्रकारचें द्रवत्व व कठीणपणा असतोच. म्हणजे प्रत्येक पदार्थांत हीं पंचमहाभूतें आहेत. जे पृथ्वी पदार्थ आहेत त्यांत गंध व कठीणपणा जास्त असतो. वायु पदार्थांत गति जास्त व बाकीचे गुण कमी असतात. ज्या तत्वाचा जो पदार्थ असतो तें तत्व त्या पदार्थांत जास्त असून बाकी तर कमी असतात. Space, गति, colour, रूप, उष्णता हे सर्व गुण मानसिकच आहेत. ज्या पदार्थांत रूप किंवा उष्णता आहे त्यावरून सांगतां येते की त्यांत गति किंवा electricity आहे व या गुणांना धरून ठेवणारे द्रव्यहि मानसिकच आहेत. गुण व द्रव्य दोन्ही मनानेच ग्रहण करतो. पहिलें हीं भूतें एकांत एक मिळालीं नव्हतीं. पण पुढे मिळाल्यावर पंचीकृत झालींत. त्यांत कांही न्यूनाधिक आहेत. हे जे आकाश दिसतें त्यांत मानसिक space प्रधान असून इतर बाकी चार गौण आहेत. या पंचभूतामध्ये कोणतेंच द्रव्य नसतें तर दगड खाली येण्याला उशीर लागला नसता. उष्णताहि येण्याला उशीर लागतो. सूर्याचा प्रकाश जमीनीवर येण्याला ८⅓ मि उशीर लागतो. Space मध्ये द्रव्य नसतें तर light ला resistance करणारा कोणताच पदार्थ नसता व light एकदम जमिनीवर आला असता. यांत कांहीतरी पृथ्वीचा भाग आहे. हा दृश्य space पंचीकृत असल्यामुळे त्यांत इतर तत्वांचें मिश्रण आहे. शुद्ध मानसिक space घेतली तर त्यांत कांही दिसत नाही. Ether जे all pervading व स्थूल मानतात तेंच आर्य लोकांचें दृश्य आकाश आहे. आकाशांत जर

कांही द्रव्य नसतें तर पदार्थांना space चालावयाला वेळ लागणार नाही काय ? नाही. कारण द्रव्य असल्याशिवाय resistance होणार नाही व resistance न झालें तर वेळ लागणार नाही. शक्ति द्र्व्या-वाचून राहूं शकत नाही. तुझा हात येथें आहे व माझा हात येथें आहे. या दोन हातामधल्या space ने कांही माझा हात तुझ्या हाताकडे किंवा तुझा हात माझ्या हाताकडे ओढला जावयाचा नाही. मध्ये साखळी असली तरच ओढले जातील. द्रव्यावाचून गुण राहूं शकत नाही. या space मध्ये पृथ्वी वगैरे इतर व जड अंश आहे. या आकाशाचा गुण शब्द आहे. Sound ला वाहक हवा आहे असें म्हणतात. पण sound निघतो हें काय आहे ? तें कांही हवा नाही. एका पदार्थावर एक पदार्थ आदळला म्हणजे sound निघतो. Sound दोहोंपैकी कोण्याच पदार्थांत नाही. मग काय आहे ? त्या आपटण्यामध्ये कांही space राहतो म्हणून आवाज होतो. Space चा गुण sound आहे. Motion ला आकाश पाहिजेच आहे. Motion येथून तेथपर्यंत जाते. त्यांत कांही एक प्रकारची matter आहे. दोन गति विरुद्ध दिशेने असल्यास resistance होतें. त्यांत इतर तत्व आहेत. Motion प्रधान आहे. अग्नि म्हणजे रूप म्हणजे colour वगैरे. यांतहि रूप प्रधान असून इतर तत्व गौण आहेत. उष्णतेकडे हात नेल्यास स्पर्श होतो. यांत कांही कठिण भाग आहेच. यांत जलनहि आहेच. उष्णतेमध्ये पातळपणा आहे. उष्णते-तील पातळपणा त्या उष्णतेशीं विरोधी नाही. हें सर्व तत्व वास्तविक एकच आहेत. जलावर मारल्याबरोबर resistance वाटतो. कठिण-पणा असतो. यांत रस, तत्व जास्त असून बाकीचे कमी आहेत. पृथ्वी-मध्ये गंध व कठिणपणा जास्त असून इतर रूपादिक कमी आहेत. मानसिक पंचभूतांच्या पंचीकरणाने हीं भूतें बनलीं आहेत. एक भूत प्रधान व बाकीचीं गौण आहेत. एक भूत अर्धें व दुसरीं अष्टमांश आहेत. पण याचें पृथक्करण करतां येत नाही. तथापि मानसिक भूतांवर ताबा केल्याने समजतें. 'एक फूल घेतलें. त्यांत रूप किती आहे हें काढतां येत नाही. कारण अति कमी व अति जास्त असलें तर कळत

नाही. हा इंद्रियांचा दोष आहे. अंधार असतो तेथे कांहीतरी उजेड असतोच पण दिसत नाही. तसेंच डोळ्यांतले काळज दिसत नाही. दिसत नाही म्हणून नाही म्हणण्यास कांहीच आधार नाही. डोळ्याने दिसत नाही म्हणून नाही म्हणतां येत नाही. कोण्यातरी प्रमाणाने घेतलेंच पाहिजें. अति गति असते तो पदार्थ स्थिर दिसतो. अति गति कमी केली तरी त्या पदार्थाचे परमाणू हालत नाही असें म्हणतां येणार नाही. याच पंचभूताचें जगत् झालें आहे. तुमच्या elements मध्येहिं हीं पंचभूतें आहेतच. सर्व पदार्थांतून हीं पांच भूतें काढून टाकल्यास पदार्थच समजणार नाही. या सर्व गुणाला धरून ठेवणारें कांही तरी द्रव्य पाहिजें. पण space काढून टाकली तर ते गुणहि समजत नाही. योग्यांना यांचें पृथक्करण करतां येतें. ते लय चिंतनाच्या तऱ्हेने काढतात. यांच ५ भूतापासून लोक तयार होतात. आपल्यामध्ये पृथ्वीचा भाग जास्त आहे म्हणजे कठिणपणा जास्त आहे. बाकी इतर भाग कमी आहेत. कांही प्राणी हातावर घेतल्यास पाण्याच्या बिंदुप्रमाणे हलके वाटतात. मासे वगैरेमध्ये जल तत्व फार असून बाकीचें तत्व कमी आहेत. कांही प्राणी आपल्याला दिसत नाहीत. आपण कणगींत किंवा पेटींत बसलों तर आपण दिसणार नाही. कारण समानाभिहार होतो. जो ज्या द्रव्यांचा बनला असतो तें द्रव्य फार असलें तर तो दिसत नाही. Spirits वगैरेमध्ये तेज जास्त आहे म्हणून ते दिवसा प्रकाश फार असल्यामुळे दिसत नाहीत. ते अंधारांत दिसतात. तसेंच वायु वगैरे प्राणी आहेत. त्यांत वायुतत्व जास्त आहे. याचप्रमाणे चैतन्य—शक्ति सर्व पदार्थांत आहे. मानसिक पदार्थ तयार केला तरी त्यांतहि ती शक्ति आहेच. पंचमहाभूतांतहि ती चैतन्यशक्ति आहेच. तिच्यावर जोपर्यंत अज्ञान पटल आहे तोपर्यंत तिला कोणतेंना कोणतें तरी शरीर आहेच. देव, पशु, पक्षी सर्व पंचभूतें मिळून झालीं आहेत. कारण गुणच कार्यांत येत असतात. कृष्णतंतूपासून कृष्णपट होतो. सत्व, रज, तम हे तीन गुण मूल कारण जी माया तिच्यांत आहेत. व तेच पुढे कार्यांत दिसतात. या पंचभूतामध्ये हे तीन गुण आहेत. यापैकी सत्व ज्यांच्यांत जास्त

आहे त्या देवता, रजप्रधान मनुष्य, व तमःप्रधान पश्वादिक आहेत. ज्या गुणाच्या देवतेचें आपण पूजन करूं त्या देवतेच्या लोकाला आपण जाऊं. भगवान म्हणतात, अर्जुना जे माझें पूजन करतात ते मजप्रत पावतात.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

कोऽहं कथमहं जातो को वै कर्तास्य विद्यते ।
उपादान किमस्यहि विचारः सोऽयमीदृशः ॥१॥

प्रत्येक मनुष्य कितीहि गडबडींत असला तरी हे प्रश्न त्याला येतातच की मी कोण आहे ? कोठून आलों ? हें जगत कसें झालें ? याचा कर्ता कोण व पुढे याचें काय होईल ?

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥२॥

जगताचें कारण काय आहे हें पाहूं गेलों असता नास्तिक असो किंवा आस्तिक असो या दोघांचेंहि या विशयी मत ऐक्य आहे. आस्तिक चैतन्य सर्व सामर्थ्यवान मानतात. व नास्तिक जड सर्व सामर्थ्यवान मानतात. म्हणजे या दोघांचाहि नाममात्रच वाद आहे. वास्तविक हा वाद असण्याचें कारण असें असावें की आस्तिकाला आपलें मत स्पष्ट सांगतां येत नसावें व नास्तिकाला आपला प्रश्न चांगला मांडतां येत नसावा. पण जर वाद मिटवावयाचा असला तर चेतन व जड दोन्ही चेतनरूपानेच विकास पावतात असें मानणें बरें. जर नास्तिक निरनिराळचा शक्ति मानत असतील तर त्यांना नियामक एक पुन्हा ज्ञानशक्ति मानावी लागेल. मग तसें न मानतां एकच ज्ञानशक्ति मानण्यास काय हरकत आहे ? पुन्हा नास्तिक दृश्य व आस्तिक अदृश्य खरें मानतात. तथापि नास्तिकहि जगत्कारण अदृश्यच मानतात.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥३॥

नास्तिक लोकहि, कोणतीच गोष्ट नाश पावत नाही, वस्तु रूपांतर होतें असें कबूल करतात. शक्तीचें रूपांतर तें मानीत नाहोत. पदार्थाचें रूपांतर मानतात. म्हणजे शक्तीचा एका कामांतून दुसऱ्या कामांत उपयोग होतो. उदा. electricity पाणी पृथक् करण्याला पाहिजेच व पाणी तयार करण्याकरताहि पाहिजेच. म्हणजे नुस्ता तिचा एका कामांतून दुसऱ्या कामांत उपयोग होतो एवढेच. येथे आत्म्याच्या अमरत्वाविषयी नास्तिक व आस्तिक यांचें मतैक्य दिसतें. ज्याप्रमाणे नास्तिक लोक शक्तिनाश कबूल करीत नाहीत त्याचप्रमाणे आस्तिकहि शक्तीचा नाश कबूल करीत नाहीत. नास्तिक लोक, शक्तीचें रूपांतर होत नाही, पण ती एका कामांतून दुसऱ्या कामीं उपयोगी पडते असें म्हणतात. या नास्तिक लोकांची शक्ति आस्तिक लोकांचा आत्मा असून तिचें एका कामांतून दुसऱ्या कामांत लागणें यालाच आस्तिक लोक पुनर्जन्म म्हणतात. तेव्हा या विषयी आस्तिक व नास्तिक यांचा नाममात्रच वाद आहे. असें आहे तर मग धर्माची जरूर काय? या जगांत आपला मूळ उद्देश सुख मिळावें असा आहे व त्यासाठी प्रत्येक मनुष्य नेहमी अव्याहत प्रयत्न करीत असतो. परिस्थिती म्हणजे जगांतील नियति शक्ति ही त्याला आपल्याकडे ओढीत असते व तिला हा मनुष्य अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. उदा. ग्रेव्हीटी प्रत्येक पदार्थ पृथ्वीकडे ओढीत असते पण आपण चालतांना वगैरे त्या ग्रेव्हीटीच्या उलट प्रयत्न करीत असतो. आता या परिस्थितींत सुख आहे किंवा नाही हें पाहूं. जगांत पदार्थांचें रूपांतर नेहमी चालूंच असल्यामुळे ज्या ज्या पदार्थापासून आपण सुख मानूं त्या त्या पदार्थापासून नेहमी सुखच मिळेल अशी शाश्वती नाही. म्हणून विषयापासून सुख मिळविण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी अखंड नित्य सुख मिळणें शक्य नाही. वस्तुतः विषयांचा स्वभाव सूख देणें हा नाही. कारण पुष्कळ जेवल्यापासून अजीर्ण होतें त्याचप्रमाणे सर्व विषयांची गोष्ट आहे. अनुभव दृष्टीनेहि पाहिलें असतां आपली स्वतःवर जेवढी प्रीति आहे तेवढी कोणत्याच पदार्थावर नाही व ज्या गोष्टीवर आपण प्रेम करतो ती आपल्या सुखाची आहे

असें जाणून करतो. प्रेतावर कोणीच प्रेम करीत नाही. जगाचा विचार न करून अखंड समाधान आपण ठेवूं शकतो. असें जर आहे तर आपल्याला सुखाची कल्पना जगापासून मिळतें हें म्हणणें कसें संभवतें ? सुख सर्वांनाच पाहिजें व जगांत सुख नाही अर्थात् सुखाची कल्पना जगाहून निराळया ठिकाणीं असली पाहिजे. आत्मा नष्ट होत नाही. हें तर मागे सिद्ध झालेंच आहे. आता (१) आत्मा नष्ट होत नाही. (२) परिस्थितिपासून सुख नाही. (३) आपल्याला सुख पाहिजे. या तीन्ही कल्पना घेतल्या तर ह्यांतून काय सिद्ध होतें ? जेथे जेथे आपण जातो तेथे तेथे सुख पाहिजें असतें. म्हणजे मेल्यावरहि सुखच पाहिजें असें एक वाटतें व आपण परिस्थितीच्या स्वाधीन गेलों असतां सुख होत नाही, याचा विचार केला म्हणजे परिस्थितीचा जय करून ती अनुकूल करून घेतल्यास सुख होईल असें वाटतें. सारांश सुख पाहिजें असेल तर आपण परीस्थितीचा जय करीत असलें पाहिजें. आता मेल्यावर आपण नष्ट होत नाही व आपल्यास सुख नेहमी पाहिजें. म्हणून तें सुख मिळविण्यास आपण उपाय करावा हें सिद्ध झालें.

जन्म दुःखं जरा दुःखं नित्य दुःखं पुनः पुनः ।
संसार सागरे दुःखं तस्मात् जागृहि जागृहि ॥१॥

आता मेल्यावर कसें सुख मिळेल अशी बुद्धि झाल्यानन्तर जीवंतपणींच एखादी वस्तु आपण सुखाची मानूं व त्यापासून आपल्याला नेहमी सुखच होईल असें आपल्या बुद्धीने जर ठरवितां येत नाही. कारण पदार्थाचें नेहमी रूपांतर होत असतें तर मग मेल्यावर आपणांस नेहमीच सुख राहील असा उपाय शोधून काढण्यास आपली बुद्धि कशी समर्थ होणार ? परिस्थितीप्रमाणे वागलों असतां सुख मिळवितांना पुष्कळ अडचणी येतात व दुःख होतें व म्हणूनच pessimists लोक परिस्थितीप्रमाणे वागण्यांत दुःख आहे असें म्हणतात. पुष्कळ वेळां आपण परिस्थितीचा जय करतो व परिस्थिति आपला जय करते. परिस्थितीपासूनच आपण बनलो असतो तर परिस्थितीच्या विरुद्ध कधीच गेलो नसतो. कोणतीहि गोष्ट उपादान कारणाच्या विरुद्ध कधीच जात नसते. नेहमी

परिस्थितीप्रमाणेच वागलो असतो तर आपण कोणतेंच काम केलें नसतें. ग्रॅव्हीटीच्याप्रमाणे वागलो असतो तर आपण जमिनीवरून उठण्याचा प्रयत्न केला नसता. येथे परिस्थितीचा आपण जय केला असें दिसतें व मरण येतें, यावरून परिस्थितीचा जय झालेला दिसतो. पुन: अनेक प्रकारची खटपट करून आपण आपलें जीवित चालवितो यावरून आपला जय दिसतो. तर्कानें मन व परिस्थिति एकाच शक्तीचे परिणाम आहेत असें वाटतें. पण त्यांच्यांतच एकमेकाशीं विरोध दिसतो म्हणून असें ठरतें की यांत कांही तरी गूढ आहे. गूढ कोणतें ? परिस्थितींत आपण नेहमी परिस्थितीच्या स्वाधीन होऊन जावेसें वाटत नाही. एकदा परिस्थितीचा त्याग करावासा वाटतो पण आपला त्याग करावासा वाटत नाही. म्हणून परिस्थितीचा व आपला कांहीच संबंध नाही व कोणी तरी तो संबंध घालून दिला असला पाहिजे. संबंध घालून देणारी माया आहे. परिस्थिति मायेचा परिणाम आहे.

तात्पर्यः–

अशी एक संकष्ट शृंखला प्राप्त झाली आहे की परिस्थितीपासून सुख नाही. आपला त्याग करावासा वाटत नाही व सुख तर पाहिजे व आमच्याजवळ सुखाचें साधन तर नाही म्हणून या जगताचें जें कारण नास्तिक व आस्तिक या दोघांच्याहि मतें मागें ठरविलें आहे त्यांत या संकष्ट शृंखलेपासून काढण्याची शक्ति असली पाहिजे व जर ही शक्ति जगत्कारणांत नसेल तर सुखाचा अंश तरी कोणापासून उत्पन्न व्हावा ? आपणांस सुखाची केवळ कल्पनाच नाही तर अनुभव आहे. व तो चित्त-समाधानांत सुख आहे असा अनुभव आहे. विषयांत तर सुख नाही. कारण भोजनापासून सुख होत असेल तर जितकें आपण जास्त भोजन करूं तितकें सुख जास्त वाढत गेलें पाहिजें. पण तसें होत नाही. उलटें अजीर्णादि दु:ख उत्पन्न होतें. म्हणून ही शक्ति जडांत नाही. या परि-स्थितींतून ज्या रीतीनें सुटतां येईल त्या रीतीनें चाललें पाहिजें. जगत्कार-णापासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखाचें साधन तो धर्म व त्यापासून परावृत्त

करणारें साधन तो अधर्म. आपलें स्वरूप त्यास परब्रह्म म्हणतात व परिस्थितीस माया म्हणतात.

७ आपली वरील संकष्टपरंपरा नाहीशीं करण्याला जगत्कारण समर्थ असलेंच पाहिजें. कारण आपण सर्वच अन्न, पाणी, शास्त्र, इतिहासादि व्यवहारांतील गोष्टी त्या जगत्कारणापासूनच घेतो. त्यापासून प्राप्त करून घेतलीं जाणारीं साधनें मात्र आपल्याला कळेल अशा रूपांतच पाहिजेत. उदा. CO_2 हें आपल्या बुद्धीने शिकवितां येते म्हणजे बुद्धिशिवाय याला राहतांच येत नाही व हे कांही आपल्याला जडापासून शिकतां येत नाही. कारण आपल्याला शिकण्याला जशी बुद्धि पाहिजे तशीच ती शिकविणाऱ्यामध्येहि पाहिजे. म्हणून या सर्व जगताचें गणित शिकविणारी मनुष्यरूपाने असणारी बुद्धि तिलाच अवतार म्हणतात.

८ ते अवतार किंवा महात्मे जे सांगतात ते श्रद्धेनेच घेऊन चाललें पाहिजें. पण ते सांगतात ते बरोबर आहे किंवा नाही येवढे मात्र तर्कानें पटवून घ्यावें.

९ सत्य समाजाला अवश्य आहे. त्यावाचून चोरामध्येहि चोरी साधणार नाही. प्रत्येक चोर सर्व डबोल्यावर हात मारण्याचा प्रयत्न करील तर सर्व बेत फसेल. हा सत्यपणा कांही तरी अंशाने निस्पृहता असल्याशिवाय साधत नाही. जर एकाद्या मनुष्याचें सर्व कुटुंब मरण पावलें व जर खोटें बोलण्याचा प्रसंग आला तर तो म्हणतो आता मी खोटें कोणाकरिता बोलूं ? या प्रमाणे साधारण निस्पृह असतात ते जर खोटें बोलत नाहीत तर ज्यांनी आपल्या सर्व आशा नाहीशा करून संसाराचा त्याग आनंदाने केला ते लोक उगीच कशाला खोटें बोलतील ? साधारण मनुष्य जर दुसऱ्याचें मत खोडलें जाण्याची भीति न बाळगतां आपलें मत जसें आहे तसेंच सांगतो तर मग ज्यांना कशाचीच इच्छा नाही ते भलतेंच मत कशाला सांगतील ? परमात्मा मानुष रूपांत येऊन जो धर्म शिकवितो तदनुसारच महात्मे शिकवितात.

१० परमेश्वराने किंवा महात्म्यांनी सांगितलेलें साधनच परिस्थितीं-तून काढण्याला समर्थ आहे. दुसरीं सर्व साधनें परिस्थितींतच ढकलतात. म्हणून ज्या प्रमाणे दोन पायऱ्या चढले तरी कांहीच वर न गेल्यापेक्षा कांही तरी वर जातो त्या प्रमाणे हा धर्म थोडा जरी केला तरी मनुष्य थोडा वर जातोच. म्हणून ज्या साधनांच्या योगाने आपण वर चढूं, जीं साधनें केलीं तर सुख द्यावयाचें व न केल्यास शिक्षा किंवा दुःख द्यावयाचें असें त्या जगत्कारणाने ठरवून ठेविलें पाहिजें. जगांत बहुतेक क्रिया प्रतिक्रिया चालल्याच आहेत. भिंतीवर दगड फेकला म्हणजे जितक्या जोराने तो फेकूं तितक्याच जोराने भिंतीवरून उलटून दुसऱ्या ठिकाणीं पडतो, हें जर भित्यादि पदार्थांत होतें तर मग राग द्वेष असणाऱ्या मनुष्यादि प्राण्यांत होणें सहाजिक आहे. एकाद्याने ५० मनुष्यांना ठार केलें तर ५० मनुष्याबद्दलची शिक्षा पुरी होत नाही. यालाहि ५० दा मारलें पाहिजें. व एवढी शिक्षा या जगांत मिळूं शकत नाही. तर ती कोठे तरी मिळालीच पाहिजे. व ज्या ठिकाणीं ही शिक्षा मिळतें त्यालाच नर्क म्हणतात. आता ही शिक्षा त्या मनुष्यांच्या द्वेषावर अवलंबून राहील. कारण या जगांतच आपण पाहतो की एकच मनुष्य द्वेषामुळे कित्येकदा दुसऱ्याचे दांत उपडतो. त्याला कुत्र्याच्या हातीं फाडवितो. हत्तीच्या पायाखाली तुडवितो. तर मग त्या मनुष्याच्या द्वेषाचा परिणाम काय होईल सांगतां येत नाही. म्हणून नर्क हा खरा असून त्याचें पुराणादिकांत केलेलें वर्णन होणाऱ्या शिक्षेपेक्षाहि पुष्कळ कमीच असलें पाहिजें. त्या प्रमाणे ५० मनुष्यांना जर दुष्काळांत अन्न दिलें तर त्याचेंहि पुण्य या जगांत मिळणें शक्य नाही. म्हणून त्याचेंहि फळ कोठेंतरी मिळालेंच पाहिजें. तें ज्या ठिकाणीं मिळतें त्यालाच आम्ही स्वर्ग म्हणतो.

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता ।
परोददातीति कुबुद्धि रेषा ॥
अहं करोमीति वृथाभिमानः
स्वकर्म सूत्रैर्ग्रथितोहि लोकः ॥ (आ. रा.)

११ आपण एखाद्या पदार्थावर प्रेम करतो म्हणजे वस्तूवर करीत नाही तर आकारावर करतो. म्हणून ती वस्तु पुन्हा मिळत नाही. कारण त्या आकाराचें रूपांतर होतें. वस्तूचा संयोग किंवा वियोग जे होतात ते आपल्या चांगल्या कर्माचें फळ किंवा अपराधाबद्दल शिक्षा असली पाहिजे. कारण आपण या जगांत पाहतो की जो चांगलें काम करील त्याला चांगलें फळ मिळतें. वाईट काम करील त्याला शिक्षा मिळते. आपण मेल्यावरहि नष्ट होत नाही हें मागे झालेंच आहे. म्हणून ज्या कर्माचें फळ आपल्याला या जगांत मिळालें नाही त्या कर्माचें फळ आपल्यास मिळालेंच पाहिजें. एखाद्या दुःखी मनुष्याला आपण दुःखमुक्त केलें तर आपल्यावरहि तसाच प्रसंग आल्यास दुःखमुक्त होण्याचा संभव आहे. केव्हा केव्हा अनिष्ट कर्में करणारांची उन्नति दिसते. पण दुसऱ्या बाजूने त्यांची फारच अवनती दिसते. त्यांचें पापकर्म जोपर्यंत उघडकीस आलें नाही तोपर्यंतच त्यांची उन्नति दिसते. पण पुढे त्यांची अवनती होतेच. उदा. पारकीय लोकांचें वर्तन चांगलें नसूनहि त्यांची स्थिति चांगली दिसते. पण उलट बाजूने परस्परांत कलह, द्रव्यासाठी प्राणघात, हिंदुस्थानांतून गेल्यावर नीच उद्योग करावा लागणें वगैरे बऱ्याच रीतीने त्यांची अवनतीहि दिसते. या प्रमाणे जसें ज्यांचें कर्म असेल तसें त्याला फळ मिळतेंच. या कर्माचा नियम अबाधित आहे. व हा घेतल्याशिवाय धर्माला धर्मत्वच येत नाही.

१२ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ।। गीता ।। ९ । १०

जड व चैतन्य मिळून जगत्कारण होतें असें म्हणतां येत नाही. कारण हें जर विरुद्ध घेतलें तर विरुद्ध गोष्टीपासून कोणतीच गोष्ट बनत नसते व जगत्कारणाचा नाश होईल. विरोधी न घेतल्यास मग चैतन्यापासून जड किंवा जडापासून चैनन्य झालें म्हणण्यांत कांहीच अर्थ नाही. आणखी त्यांतहि आपण पाहतो की चैतन्य जडाचा उपयोग करून घेतें पण जड चैतन्याचा उपयोग करून घेवूं शकत नाही. यावरून चैतन्याचाच जडावर ताबा दिसतो.

१३ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ गीता ॥ ४।७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ गीता ॥ ४।८

जसें जसें आपण परिस्थितीला सोडून जगत्कारणाकडे जावूं तसें तसें त्याचें आकर्षण पडून आपल्यामध्यें व त्या कारणामध्यें एक प्रकारचें दळण वळण सुरू होतें. हीच भक्ति होय. हें प्रेम व साधनें जेव्हा थोडीं होतात व लोक जस जसें परिस्थितीच्या ताब्यांत जातात तेव्हा त्यांची पुन्हा स्थापना करण्याकरिता जगत्कारण मनुष्यरूपाने उत्पन्न होतें. त्यालाच अवतार म्हणतात.

१४ नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ गीता ॥

हा जो धर्म व त्याचीं साधनें आहेत त्यापैकी थोडेसें जरी केलें तरी त्याचें फळ मिळतेंच. यामध्यें अभिक्रम नाश पावत नाही. तुम्हाला ज्या रीतीने हा धर्म करितां येईल त्या रीतीने साधनें करून करावा. येथें प्रत्यवाय नाही. आरंभ इकडून करा किंवा तिकडून करा. क्रमाचा नाश होत नाही. थोडासा जरी केला तरी पुष्कळ फायदा होतो. या वचनावरून एक सिद्धांत निष्पन्न होतो तो हा की, हा जो धर्म सांगितला तो जातिधर्म किंवा कर्म धर्म नसला पाहिजे. कारण जातिधर्मांत किंवा कर्मधर्मांत क्रम नाश उपयोगास येत नाही. संध्येच्या नंतर स्नानादिक केलें तर क्रम नाश होऊन भलतेंच विपरीत फळ होतें. म्हणून हा भगवंताने सांगितलेला धर्म कर्मधर्म किंवा जातिधर्म नसला पाहिजे. हा धर्म थोडा केला तरी मोठ्या भयापासून रक्षण करतो. यावरूनहि तो कर्मरूपी नाहीच असेंच दिसतें. तुकाराम महाराज म्हणतात,

कर्म धर्म नव्हे सांग । उणें आंगीं पतन ॥

समर्थ रामदास म्हणतात,

यथा सांगरे कर्म तेंही घडेना ।
घडे कर्म तें पुण्य गांठीं पडेना ॥

यावरून कर्मधर्मामध्ये थोडासा करून बाकीचा टाकून दिल्यास पतन सांगितलें आहे. म्हणून भगवंतांनी सांगितलेला धर्म कर्मरूप किंवा जातिरूप होऊं शकत नाही.

१५ दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ।गीता॥ १६।५
अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥गीता॥ १६। १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ऱ्हीरचापलम् ॥गीता॥ १६। २
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥गीता॥ १६। ३

भगवान म्हणतात:– अभय, सत्वशुद्धि, ज्ञानप्राप्त करून देणारीं साधनें, दान, दम, यज्ञ, स्वाध्याय, तप, आर्जव, अहिंसा, सत्य, अक्रोध, त्याग, शांति, अपैशुनता, दया इत्यादि गुण दैवीसंपत्तीचे आहेत. व ही प्राप्त केली केली असतां याच्या योगानें मोक्ष मिळतो. ज्याअर्थी ही दैवी संपत्ति प्राप्त करून घेण्यामध्ये क्रमनाश होत नाही व याच्या योगानें जगत्कारणा-कडे सुलभ जातां येतें म्हणून हाच धर्म ईश्वरानें सांगितला असला पाहिजे. नाही तर मागचा श्लोक जुळत नाही व यज्ञकर्म धर्मानें मागच्या श्लोकाशीं मेळ पडत नाही, म्हणून दैवी संपत हाच धर्म आपल्याला घेतला पाहिजे. ज्याचें जें करणें तोच यज्ञ असें सांगितलें आहे.

१६ हा धर्म सांगितल्याप्रमाणे आपण जर यज्ञ करून देवांना प्रसन्न केलें तर ते देवहि आपलें इच्छित देतील. अमुकच यज्ञ करावा हा कांही धर्म सांगितला नाही. ज्याला जो उत्तम रीतीनें करतां येईल तोच त्याचा धर्म आहे. आपल्याशीं वरच्या चांगल्या लोकांशीं दळण वळण राहावें, आपले पितर ज्या चांगल्या ठिकाणीं गेले असतील तेथेच आपणहि जावें अशा उद्देशानें ही भावना सांगितली आहे. गुणकर्मानेंच किंवा जातिकर्मानेंच हें प्राप्त करून घेतलें पाहिजें असें सांगितलें नाही.

१७ ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ गीता ॥ १३ । २४

हा धर्म जिकडून चांगल्या रीतीने पाळतां येईल तितका समन्वय करून पाळावा. कोणी ध्यानाने, कोणी योगाने, कोणी कर्माने, कोणी कांही करून तरून जातात.

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

ज्या गुणाचा जो असेल त्या गुणाच्या अधिकाराप्रमाणे त्याला धर्म सांगावा. या सर्व धर्मांचें इष्ट फल भगवत्प्राप्ति हें आहे. कारण इतर स्वर्गादिक सुख भगवंतापेक्षा कमी आहे. धर्म कमी आचरला तर स्वर्ग मिळतो व नच आचरला तर नर्कप्राप्ति होते. सर्व सुख सोडून निरपेक्ष प्रेम करणें हीच भक्ति.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ गीता ॥ ९ । ३२

या धर्माचे ठिकाणीं सर्वांना अधिकार आहे. मग तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो, वैश्य असो किंवा शुद्र असो.

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ गीता ॥ ९ । ३३

माझा जो आश्रय करतो तो मग शूद्र असो किंवा चांडाळ पापयोनि जरी असला तरी त्याचें कल्याणच होतें. मग माझा आश्रय करून जे ब्राम्हण आहेत ते कसे तरणार नाहीत. माझे भक्त अखंड सुखाचा अनुभव घेतात, कारण तें सुख नित्य आहे व इतर परिस्थितीच्या ताब्यांतलें सुख अनित्य आहे व परिणामीं हितकर नाही. म्हणूनः—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ गीता ॥ १८ । ६६

सर्व धर्माचा त्याग करून तूं मला शरण ये. तुला असें वाटत असेल की मी पापयोनि आहे पण तुला पापाची भीति नाही. आणि पाप झालें अशी भावना जरी असली तरी मी त्याच्यापासून तुला मुक्त करीन.

१९ हाच धर्म युगायुगांत स्थापन झाला असला पाहिजे. कारण दुष्टांचें शासन करून साधूंचें रक्षण करण्याकरिता सत्व गुणाचे, परमेश्वर स्थापन करतो. हे मत्स्य, कूर्म, वराहादि अवतारावरून कळतें. मत्स्य अवतारांत शंखासुराने वेद चोरून नेले तेव्हा त्याला मारून ते आणलेत. मधु कैटभाचा नाश केला. कूर्मः– पृथ्वी रसातळांत जावयाला लागली तेव्हा तिचा उद्धार केला. वराहः– हिरण्यास मारला. नृसिंहः– मानुष कार्यें या अवतारापासून सुरू झालीं. हिरण्यकश्यपूला मारून प्रल्हादाचें रक्षण केलें. जातिधर्माकडे लक्ष न देतां त्याचें रक्षण केलें. असुर म्हणजे दैत्य नव्हे. तर,

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ गीता ॥ १६।४

यावरून भागवत धर्म स्थापन केला. यज्ञादिक धर्म स्थापन केला असें दिसत नाही. वामनः– या अवतारांत देवांचें रक्षण करून बळीला पाताळाचें राज्य दिलें व पुढे पुनः इंद्रपद देणार आहेच. यावरून कर्माचा नाश केला नाही. बळीच्या आश्रयाने असुर फार माजतील एवढ्याकरिता पराजय केला. निःशेष दैत्यांनी यज्ञ करूं नयेत असा भाग नव्हता. परशुरामः– क्षत्रियांना मारलें. चितेंतून ब्राह्मणांना जिवंत केलें. यावरून जातिधर्म स्थापन केला नाही. रामः– या अवतारांत रावणाचा संहार केला. सीता आणली व सत्य, दया अशा धर्माचें स्थापन केलें. भक्तमालेंत शबरीचें तीर्थ तळ्यांत टाकून ब्राह्मणांना घ्यावयाला लावलें अशी कथा आहे. यावरून जातिधर्म स्थापन केला नाही असें सिद्ध होतें. कृष्णः– गवळ्यांच्या घरीं जन्म घेऊन यज्ञपत्न्यांचें अन्न घेतलें. गोकुळांतील यज्ञ भंग केला. गोपी, पतींची पर्वा न करतां श्रीकृष्णाला शरण आल्या, तेव्हा धर्माची आडकाठी न घालतां त्यांना पावन केलें. सत्वगुणाने मोक्ष होईल असा धर्म स्थापिला. बुद्धः– अहिंसा धर्म स्थापिला. बौद्धांनी आताचा विपर्यास केला असेल. जयदेव स्वामींनी म्हटलें आहे की, तूं अहिंसा धर्म स्थापन करून यज्ञकांडाचा निषेध केला पण ज्ञानकांडाचा निषेध केला नाही. यावरूनहि जातिधर्म स्थापन केला नाही.

कलंकी:– भविष्यपुराणांमध्ये म्लेंच्छाप्रमाणे वागतील त्यांचा नाश केला जाईल असें म्हटलें आहे.

२० या सर्व विवेचनावरून असें दिसतें की जगत्कारणांत आपल्याला परिस्थितीपासून काढण्याचें सामर्थ्य आहे व आपणहि परिस्थितीचा जय करून त्याचेकडे जाण्याचा प्रयत्न करतो; व तिकडे जातांना आकर्षण पडून चित्ताला समाधान वाटतें. म्हणून आपणहि त्या कारणाचें प्रतिबिंब आहो म्हणून परिस्थितीचा जय करून परिस्थितीच्या सुखाची इच्छा न करतां वासनांचा त्याग करून प्रेमानें परमेश्वराशीं ऐक्य होणें याला मोक्ष म्हणतात.

॥ श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

१

या सर्व जगामध्ये आर्यधर्मच सर्वांच्या पूर्वी उत्पन्न झाला आहे. सर्व धर्मांच्यापूर्वी हाच एक धर्म होता, व याबद्दल इतिहासाची साक्ष आहे की बाकीचे सर्व धर्म या धर्मांतून निघाले आहेत. हा धर्म आपल्याला परमेश्वरापासून मिळाला आहे. इतर धर्मांत जें सांगितलें आहे तें आपल्या धर्मांत पूर्वीपासून आहेच पण इतर धर्मांत जें सांगितलें नाही अशा पुष्कळ गोष्टी आपल्या धर्मांत सांगितल्या आहेत. ह्या धर्माला मुख्य आधार वेद आहेत व हे परमेश्वराने उत्पन्न केले आहे व त्याचे चार भेद आहेत. ऋक्, यजुः, साम, अथर्वण. मुलगी जोपर्यंत आईबापाच्या घरीं असते तोपर्यंत तिला आईबाप स्त्रियांना करावीं लागणारीं घरांतलीं कामें शिकवितात. व पुढे सासरीं गेल्यावर तीं कामें करण्याचा दृढ अभ्यास झाला म्हणजे पुढे तिला आपल्या मुलीला तसेंच शिकविण्याचा अधिकार येतो. याचप्रमाणे आपल्या धर्मांत आहे. आपण वेदांनी सांगितल्याप्रमाणे धर्म आचरण करीत गेलो म्हणजे पुढे आपल्या अंगीं दुसऱ्याला धर्म सांगण्याचें सामर्थ्य येतें. आपल्या धर्मांत तीन भाग आहेत. कर्म, उपासना व ज्ञान. पहिलें कर्म करावें, मग उपासना व नंतर ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें. याचप्रमाणे गीतेचेंहि तीन भाग आहेत. पहिलें, सहा अध्यायांत कर्म सांगितलें आहे. दुसऱ्या सहा अध्यायांत उपासना सांगितली आहे व बाकीच्या सहा अध्यायांत ज्ञान सांगितलें आहे, व ही परमेश्वररूपच आहे म्हणून वेदरूप आहे. कर्म म्हणजे जो गुरु व वेद यांनी आपला धर्म नेमून दिला असेल तो करणें व तोच धर्म फळाच्या इच्छेने न करितां ईश्वराला अर्पण करणें उपासना म्हणतात. व आपण व ईश्वर एकच होऊन जाणें याला ज्ञान म्हणतात. हा गीतेचा उपोद्घात झाला. आता

थोडें विस्तार करून सांगतो. या जगांत प्रत्येकांना सुख व दुःख आहेच असें दिसतें. निकालस सुखी कोणीच दिसत नाही. त्यांत फरक एवढाच. कोणाला कमी दुःख व सुख जास्त, तर कोणाला कमी सुख तर दुःख जास्त. कोणाला एका पदार्थापासून सुख तर दुसऱ्याला त्याच पदार्थापासून दुःख. कोणाला मोठा प्रयत्न करूनहि सुख होत नाही, कोणाला कांही प्रयत्न न करतांहि सुख होतें. कोठे बाप आपल्या मुलीकरता चांगलें स्थळ पाहतो व देतो पण पुढे त्या मुलीचा नवराच क्षय रोगानें किंवा इतर रोगानें बिमार पडून मरतो. एखाद्याचा मुलगा चांगला तर दुसऱ्याचा वाईट. एखादा बाप मूर्ख तर त्याचा मुलगा चांगला विद्वान. एखादा बाप चांगला विद्वान तर मुलगा अगदी शंख. याप्रमाणे जगांत प्रत्येक मनुष्य सुखी व दुःखी दिसतो. त्यांतहि दुःखी फार असतात. असें कां असावें? कित्येक म्हणतात, ईश्वरच मनुष्यांना सुखदुःखांत टाकतो. पण असें म्हणणें बरोबर नाही कारण ईश्वर जर सर्व जगाचा पिता व चालक आहे तर त्याला सर्वच लोक सारखे असले पाहिजेत. एकाला सुख व व दुसऱ्याला दुःख असें त्यानें कां द्यावें? असें मानल्यास त्याचें ठिकाणीं निष्ठुरता-विषम भाव-आहे असें म्हणावें लागेल व यःकश्चित जीवाप्रमाणेच स्वच्छंदी जीव म्हटला जाईल. बाप मुलीला चांगलें घर पाहून देतो व पुढे नवऱ्याला कुष्ठ होऊन तो मरतो. येथें मुलीचा कोणता अपराध झाला? ईश्वरानेंच तिला दुःखांत टाकलें म्हणावें तर ईश्वर अन्यायी व निर्दयी झाला. सर्प किंवा कुत्रादेखील त्याला चिडविल्याशिवाय कोणाला चावीत नसतात. व ईश्वर जर विनाकारण कोणालाहि दुखांत टाकील, तर तो कुत्र्यापेक्षाहि नीच होईल. पशुदेखील उगीच कोणाला मारीत नाहीत. विनाकारण दुःख देणारा ईश्वर या पशुपेक्षाहि नीच समजल्या जाईल. म्हणून ईश्वरच मनुष्यांना सुखदुःखें देतो हें मानणें बरोबर नाही. तो ज्याचें जसें कर्म असेल तसें त्याला फळ देतो. आपलें वाईट होवो किंवा चांगलें होवो त्याला कारण कर्मच असतें. कितीहि संसार केला व चांगला वाढविला तरी निकालस सुख कोठेच या संसारांत आपल्याला मिळावयाचें नाही व तशा सुखाकरिता तर आपली खटपट

असते ? म्हणून सर्व सुखाचा साठा जो परमेश्वर तो जर आपण मिळविला तर आपल्याला निकालस सुख मिळेल. व तो मिळवून घेण्याकरिता आपल्याला पुण्यकर्में केलीं पाहिजेत. चांगल्या कर्माशिवाय परमेश्वर कोणालाच मिळत नाही. उत्तम कर्म म्हणजे ज्याचा जो धर्म असेल तेंच त्याचें उत्तम कर्म. अर्जुनालाहि धर्माविषयी मोह पडला होता व नंतर धर्म सांगून भगवंताने त्याचा मोह दूर केला. भगवान म्हणतात, अर्जुना !

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥गीता॥ ३। ३५

आपला धर्म वाईट असला तरी दुसऱ्याच्या धर्मापेक्षा तो फार चांगला. स्वधर्म आचरण करीत असतांना मरण आलें तरी कांही हरकत नाही; पण परधर्म नको. श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि म्हणतात,

अगा स्वधर्म हा आपुला । जरी कां कठीण जाहला ॥
तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखे ॥२१९॥

कल्पना कर या गावांत मोठ्या हवेल्या आहेत, म्हणून यांच्याकरिता आपलें घर मोडून टाकावें काय ?

तरी लोकांचीं धवळारें। देखोनिया मनोहरें ॥
असतीं आपुलीं तणारें। मोडावीं कैवीं ? ॥२२३ ओ. अ. ३॥

भगवान् म्हणतात, अर्जुना ! तुझा धर्मच तुला योग्य आहे. कल्पना कर दोघे मनुष्य आहेत. त्यापैकी एक कष्ट करून चार पैसे मिळवितो व आपलें पोट भरतो व दुसऱ्याच्या संपत्तीकडे पाहून आनंद मानतो व दुसरा चोरी करून आपलें पोट भरतो; तर या दोघांत चांगला कोण ? जो आपलें पोट कष्ट करून भरतो तो चांगला. भगवान् म्हणतात, जो आपला धर्म सोडून देऊन दुसऱ्याच्या धर्माचें अवलंबन करतो, त्याच्या हृदयांत मी राहत नाही. शिवलिलामृत तूं वाचलें त्यांत कथा सांगितल्या आहेत, त्याचा कधी विचार केला आहेस काय ? आपण थोडा विचार करूं. पहिलें सिमंतिनीचा अध्याय यांत विलक्षण पातिव्रत्य वर्णन केलें आहे. पतीच्या कल्याणाकरिताच

तिने शिवव्रत केलें. शारदाहि तशीच पतिव्रता होती. तिला पूर्वीच्या जन्मीच्या पतिपासून मुलगा झाला व पुढे ती कैलासाला गेली. महानंदा वेश्या होती पण तिनेहि आपल्या धर्माप्रमाणे वागून आपलें पातिव्रत्य संपादन केलें. एकाचे दिवस पूर्ण झाल्याशिवाय इंद्र जरी आला तरी ती वश होत नसे. नित्य नूतन पति हा त्यांचा धर्म आहे. बहुलाहि पतिव्रताच होती. तीहि आपल्या विधवा धर्माप्रमाणे वागून कैलासाला गेली. राजाचा धर्म आहे की, कोणीहि अतिथी आला तरी त्याला विन्मूख पाठवूं नये. त्याला अन्न वस्त्र द्यावें. या धर्माप्रमाणे वागून श्रियाळ राजा कैलासाला गेला. स्वतःचा धर्म सोडून देवून, तरलेला कोणीच दिसत नाही. स्वतःचा धर्म श्रेष्ठ आहे या विषयीं एक कथा आहे. कोणी एक उग्र तपांत गढलेला कौशिक नांवाचा ब्राम्हण होता. एके दिवशीं तो एका झाडाखाली वेदाध्यायन करीत असतां त्यांच्या अंगावर एका बगळ्याने मलोत्सर्जन केलें. त्यांनी त्याच्याकडे क्रोधाने पाहिल्याबरोबर तो पक्षी मरून खाली पडला. तें पाहून त्याला वाईट वाटलें. पुढे एके दिवशीं तो भिक्षा मागीत असतां एका घरीं भिक्षा मागण्याकरिता आला, तेव्हा त्याच घरांतील स्त्रीने त्याला थांबण्याला सांगितलें. कारण तिचा पति थकून दमून भूकेने व्याकूळ होऊन बाहेरून आला होता. त्याच्या खाद्यपेयाची तयारी करून देण्यांत ती साध्वी गुंतली होती व पतीचें सर्व काम आटोपल्यावर भिक्षा घेऊन ती त्या ब्राम्हणाकडे आली. तिष्ठत ठेवल्याने तो संतापला असें पाहून ती म्हणाली, "महाराज ! क्षमा करा. पतीला मी सर्वांत श्रेष्ठ दैवत समजतें. ते थकून भागून आल्यामुळे त्याचा समाचार आधी घेऊन मी ही भिक्षा आणली आहे." ब्राम्हण म्हणाला, "तुला ब्राम्हण श्रेष्ठ वाटत नसून पति श्रेष्ठ वाटतो अं ! ब्राम्हणाचा तूं अपमान करतेस ? ब्राम्हणापुढे इंद्र देखील वाकतात. अग्नितुल्य ब्राम्हणाच्या अंगीं सर्व पृथ्वी भस्म करून टाकण्याचें सामर्थ्य आहे, हें तूं अहंपणाने जाणत नाहीस ! " स्त्री म्हणाली, "महाराज ! मी कांही बगळी नव्हे. उगीच राग कशाला करिता ? 'नाहं गलाफा विप्रर्षे.....' मी ब्राम्हणाचा कधीच अपपान करीत नाही. मी त्याचा प्रभाव ओळखतें. त्यांचा क्रोधहि कठीण व

प्रसादहि मोठा आहे. या चुकीबद्दल क्षमा मागतें. पण पतीची सेवा करून जेवढा धर्म पदरीं पडेल तेवढाच मला पुरें आहे. माझ्या मागे आपण क्रोधाच्या झपाट्यांत बगळी मारली तें मला अंतरज्ञानाने समजलें." क्रोध हा मनुष्याचा शत्रु आहे. जो काम, क्रोध, मोहांना जिंकतो, सत्य ओळखतो, दुसऱ्यांनी पीडा दिली असतांहि जो उलट पीडा देत नाही तोच ब्राम्हण. यावरून जो आपला धर्म आहे, तोच प्रथम करावा व या धर्माशिवाय ज्ञान होत नाही. मग प्रल्हाद, बिभीषण, भरत, मीराबाई यांनी धर्मत्याग कां केला ? यांनी आपला धर्म मुळीच सोडला नाही. प्रल्हाद व हिरण्यकश्यपू दोघेहि देवाला जाणत होते. फरक एवढाच, प्रल्हादाची प्रेमभक्ति व हिरण्यकश्यपूची विरोधभक्ति होती. पुढे हिरण्यकश्यपूचा वध झाल्यावर त्याचा उद्धार करण्याकरिता प्रल्हादाने देवाची प्रार्थना केली व देवाने सांगितलें की तुझ्यासारखा वैष्णव उदरीं येऊन हा नर्काला कसा जाईल ? गोपी देखील पति सोडून श्रीकृष्णाकडे कधीच गेल्या नाही. गोपींनी श्रीकृष्ण पति व्हावा म्हणून कात्यायनी व्रत केलें. व या गोपी कुमारी होत्या. "हेमंते प्रथमे मासि . . ." हेमंत ऋतूंत श्रीकृष्ण पति व्हावा म्हणून व्रत केलें व त्या कुमारी होत्या म्हणून त्यांचा धर्म मोडला नाही. मीराचेंहि असेंच आहे. कुमारवयापासूनच ती श्रीकृष्णाला पति मानीत असे. व त्या प्रमाणे लग्न न करण्याविषयी तिने आपल्या बापाला सांगितलें होतें, पण त्याने तिचें ऐकलें नाही. तिने दुसरा पति केला असतां तर अधर्म झाला असता. स्वप्नांतच श्रीकृष्णाने तिचा हात धरला. मग एक श्रीकृष्ण पति केल्यावर दुसरा पति कसा करितां येतो, म्हणून तिचा धर्म मोडला नाही.

"श्री ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न"

१०

काल प्रल्हाद, गोपी, मीरा वगैरे यांनी धर्म सोडला असा जो कित्येक त्यांच्यावर आरोप घेतात, त्याचें निराकारण केलें. तेंच पुनः आज थोडे सांगतो. प्रल्हादाने आपल्या बापाचा द्वेष केला असतां तर त्याला उद्धरण्याविषयी देवाला कधीच विनंती केली नसती. आता गोपी ज्या श्रीकृष्णाकडे गेल्या त्यांत कांही शरीराने गेल्या व कांही मनाने ध्यान करून गेल्या. ज्या पति वगैरेच्या लज्जेने जाऊं शकल्या नाहीत त्या ध्यानाने गेल्या. गेल्यांच असत्या तर त्यांचें पतीने काय केलें असतें ? पण धर्ममर्यादा उल्लंघन केली नाही. त्या उपासनेच्या योगाने श्रीकृष्णाकडे गेल्या. ज्या शरीराने श्रीकृष्णाकडे गेल्या त्या कुमारिका होत्या. रासामध्ये प्रत्येक गोपींना एक एक स्वतंत्र श्रीकृष्ण होता. व श्रीकृष्याच्या ज्या १६००० बायका होत्या, त्यांनाहि स्वतंत्र एक एक श्रीकृष्ण होता. म्हणून गोपींचा पतिव्रता धर्म किंवा श्रीकृष्णाचें एकपत्निव्रत भंगलें नाही. एका शरीराने जास्त स्त्रिया भोगणें हा अधर्म आहे. याचप्रमाणे मीराकडूनहि अधर्म झाला नाही. कारण बाळपणापासूनच श्रीकृष्णाकडे तिची प्रीति होती. व स्वप्नांत तिला श्रीकृष्णाने वरलेंहि होतें व हेंच तिने आपल्या बापाला व आंईला सांगितलें होतें. "माई माको स्वप्ने में पर्णी गोपाळ।" पण तिच्या बापाने तिचें न ऐकून तिचें लग्न करून दिलें. एकदा श्रीकृष्णाने वरल्यावर पुनः याला पति कसें मानतां येतें ? कारण हा अधर्म झाला असतां म्हणून तिने आपला जीव-पति सोडून दिला. ईश्वर–पति सोडून जीव–पति करणें चूक झालें असतें. स्त्रियांना पतिशिवाय गतिच नाही. गुरूच्या कृपेने मुक्ति होतें हें सर्व खोटें. उदा. तुझ्या डोक्यांत नाद होतो. एक वैद्य आहे तो गोड औषध देतो व दुसरा कडू

औषध देतो, व पथ्य दोघांचीहि सारखीच आहे. तर तूं औषध कोणाचें घेशील? जो वैद्य गोड औषध देतो त्याचें घेशील. तुला एका गावाला जावयाचें आहे व तुजबरोबर दुसरा एक मनुष्य जावयाला निघाला. तूं पाठीवर दगड बांधून घेतले व दुसऱ्याने अन्न बांधून घेतलें. दोघांनाहि श्रम सारखेच होतात. पण दगडानें तुला व्यर्थ श्रम होतील व अन्नानें त्याचें पोट भरेल. तुझी पतिवरची प्रीति कमी आहे व तुला एका मनुष्याला जेवूं घालावयाचें आहे. आता या मनुष्याला स्वयंपाक करून जेवूं घालण्यांत पतीला जेवूं घालण्यापेक्षा कांही कमी श्रम पडत नाहीत; पण पतीला स्वयंपाक करून जेवूं घालण्यांत त्याचे उपकार कमी होतील. तो आपल्याला अन्न वस्त्र देतो. याचप्रमाणे स्वतःच्या धर्मानें जसें सत्य समजतें तसें कोणत्याच इतर धर्मानें समजत नाही. म्हणून आपलाच धर्म चांगला. तुझा मुलगा आहे. त्याला तूं विद्या शिकविली व घरचा कारभार पाहण्याला शिकविलें; पण तो आळस करितो. घरचा कारभार पाहात नाही. तुला जर त्याला एखाद्या गावचे पाटील नेमावयाचें आहे तर तूं नेमशील काय? नाही. कारण त्याला घरचेंच जर काम चांगलें येत नाही तर पाटीलकीचें काम कसें चाळविणार? तुझें सर्व पतीच्या स्वाधीन आहे. ज्याच्या स्वाधीन आपण असतो त्याच्या मनोगताप्रमाणे चालून जर धर्म आचरण आपल्याच्यानें होत नाही तर दुसऱ्याच्या म्हणण्याप्रमाणें वागून तुम्ही काय कराल? अमावास्येनंतर द्वितीयेचा चंद्र सर्वजण पाहतात व कित्येक त्यावर अक्षदा टाकतात. पण उपयोग काय? आपला सर्व व्यवहार तर सूर्यानें चालतो. सूर्याला आपण कांहीच मानीत नाही व बिजेच्या चंद्राला अक्षदा वाहतो. ज्याच्याशीं आपला संबंध जास्त असतो ती गोष्ट करावीशी वाटत नाही. नवऱ्यावरच आपलें सर्व अवलंबून असून तो आला असतां त्याला पाणी द्यावयाचें नाही व व्रत करीत बसावयाचें. ही सर्व लबाडी आहे. परमेश्वर हा स्त्रियांवर लवकर प्रसन्न होतो. नास्तिकांना तर्कानें पटवून द्यावें लागतें, पण स्त्रियांना ईश्वर पटवून द्यावा लागत नाही. पतीच त्यांना ईश्वर आहे. पहिलेंच जर परमेश्वर आहे असें घेऊन चाललें, तर तो आहे हे कशावरून? ईश्वराचें अस्तित्व कळावयाचें

नाही. लहानपणीं खेळतांना मातीच्या बाहुल्या करितो, त्याचें लग्न लावतो व त्याप्रमाणे पुढे तसाच व्यवहार करतो. हें सर्व आपण पहिलें विश्वासानेच करतो. किंवा अग्नि पेटवतांना धुपट येतो. त्याप्रमाणे धर्मामध्ये पहिलें आपण विश्वासानेच करतो असें वाटतें पण तसें नसतें. भगवान् म्हणतात--

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ।। गीता ।। ३,३१

प्रथम आपला धर्म पाळावा हें माझें मत जें कोणी श्रद्धेनें पाळतात त्यांना कर्माच्या योगाने माझी प्राप्ति होते. ते मात्र कोणाचा द्वेष करणारे नसले पाहिजेत. कल्पना कर. आपण गरीब आहो. आपल्या घरीं चार दाणे आहेत. ते पचवून खाण्यामध्ये दुसऱ्याचा हेवा करावा लागत नाही. पण दुसऱ्याचे येथले चोरून आणतांना हेवा करावा लागतो. त्याप्रमाणे तुम्हाला पति देव मानण्यामध्ये कोणाचा हेवा करावा लागत नाही. पण दुसऱ्याची (साधूची) सेवा करण्यामध्ये मात्र पतीची जेव्हा उपेक्षा करावी लागते, तेव्हाच दुसऱ्याची सेवा होईल. म्हणजे आपल्यामध्ये पतिविषयी मत्सर उत्पन्न होतो. एखाद्या साधुपासून देव प्राप्त करून घेण्याची इच्छा असली म्हणजे त्यांत अगोदरच पतिविषयी मत्सरबुद्धि आली. म्हणून असें करण्याविषयी भगवान् निषेध करतात. आपला धर्म सोडून दुसऱ्याचा धर्म घेतो, त्याच्या हातून कोणीच पूर्ण होऊं शकत नाही. कित्येक हिंदु ख्रिश्चन होतात. पण ख्रिश्चन देव असें सांगतो की हिंदूंचा द्वेष करा. ज्याच्या मनांत द्वेष नाही त्यालाच या लोकांत व परलोकांत सुख होतें. दुसरा धर्म घेतो तेव्हा आपल्या धर्माचा द्वेष करतो. पुष्कळ स्त्रियांची पतीचे ठिकाणीं ईश्वरबुद्धि नसते व इतर व्रतें वगैरे करतात. म्हणजे पहिलें पतीचा द्वेष करावयाचा व नंतर दुसऱ्या देवाचा प्रेम संपादन करावयाचा. म्हणजे ज्याचें खावयाचें त्याच्याशींच द्वेष करावयाचा, असें होतें. म्हणून आपला धर्म सोडून, कितीहि परधर्म करणारा असला तरी तो प्रिय नाही. आपला धर्म सोडूं नये. म्हणूनच भगवान् श्लोकांत म्हणतात, ते श्रद्धावंत असून अनसूयंत असले पाहिजेत. आपल्या

धर्माविषयी मत्सर न ठेवतां दुसऱ्याचा धर्म पाळणें शक्य नाही. दगडाचे ठिकाणीं किंवा मूर्तीचे ठिकाणीं ईश्वरभावना ठेवण्यापेक्षा पतीचे ठिकाणीं ईश्वरभावना ठेवल्याने ईश्वरभावना दृढ लवकर होते; कारण भावना ही उपमानप्रमाणाने होत असते. उदा. कल्पना कर. तुझी मुलगी आहे, तिला पाहुण्याकरिता आले व तुला विचारलें की, मुलीचा तोंडवळा कसा आहे तर तूं काय सांगशील? या मुलींत व तुझ्या मुलींत सारखेपणा आहे म्हणून तूं या मुलीच्या तोंडाप्रमाणे, माझ्या मुलीचें तोंड आहे असें म्हणशील. त्याप्रमाणे पतीचें ठिकाणीं ईश्वरभावना करण्यामध्ये असें साहाय मिळतें. गर्भांत ईश्वरानेच आपलें पालन केलें. व आता पति आपलें पालन करतो म्हणून पतींत व ईश्वरांत एवढें साम्य आहे. मूर्तीवर परमेश्वराची भावना केली, ती कशी करणार? गर्भांत कांही दगडाच्या मूर्तीने पालन केलें नाही. पति पाळतो म्हणून पतींत व ईश्वरांत साम्य आहे. भगवान म्हणतात, आपलेपणा ठेवून जो धर्म पाळतो तोच मजप्रत पावतो.

परधर्म स्वीकारण्यामध्ये स्वधर्माचा द्वेष करावा लागतो, हें काल सांगितलें. भगवान म्हणतात, अर्जुना! दगडाला व अन्नाला पाठीशीं बांधून नेण्यांत श्रम सारखेच पडतात. पण अन्नाने पोट भरतें तसें दगडाने भरत नाही. म्हणून गावाला जातांना जसें अन्नच बांधून नेणें चांगलें आहे, त्याप्रमाणे परधर्म स्वीकारण्यामध्ये व आपला धर्म स्वीकारण्यामध्ये श्रम सारखेच. परधर्मावरहि श्रद्धाच ठेवावी लागते व स्वधर्मावरहि श्रद्धाच ठेवावी लागते. मग स्वधर्मावरच कां ठेवूं नये? परधर्मावर श्रद्धा ठेवतांना कोणते श्रम कमी पडतात? अर्जुन म्हणतो, देवा! हा माझा क्षत्रिय धर्म मला मुळीच आवडत नाही. याच्यापेक्षा भिक्षा मागणें बरें वाटतें. कारण.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्॥ गीता॥ २।५

या युद्धामध्ये मोठे मोठे पुरुष आले आहेत. कित्येक माझे वडील आहेत. कित्येक भीष्मासारखे व द्रोणासारखे महात्मे आहेत. या सर्वांचा फडशा पाडून राज्य मिळविण्यांत कार्य पुरुषार्थ आहे ? पुनः या महात्म्यांची आपण पूजा करावी की यांना मारावें ?

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ गीता ॥ २,७

यावर देव कांहीं बोलले नाही. अर्जुनाला वाटलें, की इतके चांगलें बोललो, माझें म्हणणें धर्माला धरून आहे. आपल्या वडिलांना मारणें कांहीं चांगलें नाही असें मी म्हणतो. याच्यांत मी काय वाईट म्हणतो ? तरी पण देव कां बोलत नाहीत ? अर्जुन म्हणतो, महाराज, माझ्या मनांत जें कांहीं होतें तें मी सांगितलें. पण हें कदाचित् चूक असेल. मला माझ्या कल्याणाचें काय आहे हें कदाचित समजत नसेल. आपल्याला माझ्या कल्याणाचें काय वाटतें तें सांगा. मला कांहीं समजत नाही. मुलाला कितीहि वाटलें कीं माझें हित या खेळण्यांतच आहे तरी पण खरें हित आईलाच माहित असतें. देवांनी त्याला प्रथम युद्ध कर म्हणून सांगितलें नाही, पण तो म्हणाला, की युद्ध करण्यापेक्षा भिक्षा मागणें बरें व भिक्षा मागणें कांहीं क्षत्रियाचा धर्म नव्हे. यांत तो स्वतःचा धर्म सोडून भलताच धर्म धरणार होता म्हणून त्याला स्वधर्म सांगितला. व अर्जुनाच्या मिषानेच सर्वांना स्वधर्म पाळण्याविषयी देवाने उपदेश केला. भगवान् म्हणाले, अर्जुना ! तूं आपला धर्म सोडून देऊन भलताच धर्म धरतोस, हें चांगलें नाहीं. कारण परधर्मांत जास्त सुख आहे याबद्दल तुजजवळ काय पुरावा आहे ? उदा. एक पोटचा पुत्र आहे व दुसरा दत्तक पुत्र आहे. यापैकी कोणाचा भरवंसा जास्त राहील ? औरसपुत्राचाच भरवसा जास्त राहील, कारण दत्तपुत्र जन्मदेणाऱ्या आईबापाकडे वळण्याचा संभव आहे. येथे भरवसा ठेवण्यामध्ये दोन्ही ठिकाणीं विश्वासच पुरावा आहे. परधर्म कल्याणकारक आहे; येथे तरी तुझा विश्वासच आहे की नाही ?

याशिवाय दुसरें काय आहे? मग स्वधर्माविषयीच विश्वास कां ठेवूं नये? अज्ञानी माणसांना श्रद्धाच उपयोगी पडते. दुसऱ्या धर्मावर तरी विश्वास ठेवणारच, मग कां आपल्या धर्मावर ठेवूं नये? आपल्या येथली जर भाकरी खायाची आहे, तर दुसऱ्याच्या येथल्या भाकरीचा द्वेष करणार नाही, पण दुसऱ्याच्या येथली भाकरी खायाची असल्यास आपल्या येथली न आवडली पाहिजे. आपल्या येथल्या भाकरीचा द्वेष होतो. भगवान म्हणतात,

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ गीता ॥ ३ । ३२

मी जो सर्वांचा पालनकर्ता, त्या माझे मतांचा द्वेष करतात ते नष्ट मूढ समज. याच्यावर तातहि असेंच म्हणतात,

तरी लोकांचीं धवळारें । देखोनिया मनोहरें ।
असती आपुली तणारें । मोडावी केवी ॥ ज्ञानेश्वरी ॥

भगवान् म्हणतात, अर्जुना! तुला कर्म काय व ज्ञान काय हें कांहींच समजत नाही. तुझ्यासारखें जे अज्ञानी आहेत त्याचा बुद्धिभेद करणें योग्य नाही. ते कर्मालाच अधिकारी आहेत. तुला विचार नाही.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ गीता ॥ ३ । २६

ज्ञानी पुरुषांनी जसा अज्ञानी पुरुषांचा बुद्धिभेद करूं नये तसाच त्यांनीहि कर्ममार्ग करून दाखवावा.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ गीता ॥ ३ । २५

अर्जुना, तूं कर्म कर पण फलाशामात्र धरूं नको. कारण,

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ गीता ॥ २ । ४७

हें ऐकून अर्जुनाला बरें वाटलें व विचार केला की, आता आपल्याला कर्म करावयाला व फलाशा धरावयाला नको व आनंदित होऊन देवाला

म्हणाला, देवा ! मला कर्महि व फलाशाहि नको असतां मग मला तुम्ही कर्म कर म्हणून कां सांगता ?

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ गीता ॥ ३ । २

एकदा सांगतां की कर्म कर व पुनः सांगतां की फलाशा धरूं नको. धड ना भाराभर चिंध्या असें सांगूं नका. एक निश्चयानें माझ्या कल्याणाचें कोणतें तें मला सांगा. देव म्हणाले, अर्जुना ! तुला मोह होत असेल, कारण तूं अज्ञानी आहेस. पण हीं दोन्हीं मतें माझीं आहेत.

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ गीता ॥ ३ । ३

अर्जुना ! ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग हे दोन्ही मीच सांगितलें आहेत. त्यांत विचारी मनुष्याला ज्ञानमार्ग श्रद्धावानाकरिता कर्ममार्ग. परंतु पहिलें कर्म केल्यावाचून ज्ञानमार्ग उद्भूत होतच नाही. आपला धर्म करतांना फलाशा धरूं नको, पण परधर्म कर असें मी म्हणत नाही ; कारण स्वधर्म आचरतांना व परधर्म आचरतांना दोन्ही वेळेला फलाशा नकोच. मग स्वधर्मच कां करूं नये ? अर्जुन म्हणाला, परधर्म तरी करतो म्हणून कोठे म्हणतो, मला दोन्ही नको. देव म्हणाले, अर्जुना ! तूं मूर्ख आहेस. अरे, तुला एक क्षण तरी,

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ गीता ॥ ३ । ५

मनाचा व्यापार बंद पाडून राहतां येतें कां ? कोठे काड्याच मोडशील तर कोठे नखांनी मातीच उकरशील. कांही तरी करीतच बसशील. मग स्वतःचा धर्म कां करूं नये ?

सत्पुरुष तोच जाणावा, मुनि तोच जाणावा, योगीहि तोच आहे, जो आपल्या बोलण्याप्रमाणे वागून दाखवितो. पूर्वी जनकाप्रमाणे राजेदेखील कर्मानेच तरून गेलेत.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ।। गीता ।। ३, २०

एक पाय अग्नींत व एक पाय बाहेर असला तरी या जनक राजाला स्मृति राहात नसे व तांहि कर्म करीतच होता. कारण जसा तो मुक्त झाला होता, तशीं त्याच्या राज्यांतील मनुष्यें झालीं नव्हतीं.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।। गीता ।। ३, २१

अर्जुना! मोठे लोक जसें आचरण करतात तसेंच लोकहि वागतात. मजकडेच पाहा.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।। गीता ।। ३, २२
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।। गीता ।। ३, २३

मला कर्म करून काय करावयाचें आहे, पण मी जर तसें न केलें तर इतर लोकांना मार्ग कसा लागावा? कित्येक लोक श्रीकृष्णावर मुळीच धर्म पाळला नाही असा आरोप करतात. पण त्याचें मागे खंडण केलेंच आहे व गीतेंत त्यांनी कोठेच परस्त्रीगमन सांगितलें नाही. याच ठिकाणीं देव उपमानप्रमाणाचें खंडण करतात. ते म्हणतात, कित्येक आत्मा श्रीकृष्ण व वृत्ति गोपिका असें रूपक करतात. देव म्हणतात, असें रूपक करून भलतेंच करूं नये. उपमा घेऊन आपला धर्म सोडून देणें चांगलें नाही. कारण असा एक श्लोक आहे; "ज्ञानामृतं भोजनं" मग अन्नच कशाला पाहिजें. मी चांगलें आचरण केलें नाही, तर लोकहि तसेंच करूं लागतील. हे सर्व लोक माझ्या स्वाधीन आहेत.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।। गीता ।। ३, २४

मीच आपला धर्म बुडविण्याला करतो असें होईल. आपल्या हाताने लावलेलें झाड आपणच कसें उपडून टाकावें? म्हणून,

सक्ता: कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकिर्षुर्लोकसंग्रहम् ।। गीता ।। ३, २५

जसा मूर्ख धर्म आचरण करतात त्याचप्रमाणे ज्ञानी लोकांनी धर्म आचरण करावा. पण मूर्ख जसा आसक्त असतो, तसा आसक्त मात्र राहूं नये. व दुसरा मनुष्य मारतो व आईहि मारते, पण आईचें मारणें कल्याणा-करता असतें व दुसऱ्याचें मारणें द्वेषामुळे असतें. सुंदरदास म्हणतात.... धर्म दोघांनीहि सारखाच आचरण करावा, पण ज्ञानी पुरुषानें आसक्त राहूं नये. अर्जुना ! तुला जर लोकांत राहावयाचें आहे तर तुला कर्म केलेंच पाहिजें. एकदा सर्व ऋषी मिळून व्यासांकडे गेले व त्यांना विचारलें, महाराज, खरें काय आहे ? तेव्हा हें ऐकून ते नदीवर स्नानाला गेलेत. त्याबरोबर ऋषीहि गेलेत. श्रीव्यासांनी एक बुडी मारली व म्हणाले, स्त्रियांनो तुम्ही धन्य आहां ! दुसरी बुडी मारली व वर येऊन म्हणाले, हे कली ! तूं धन्य आहेस. स्त्रियांना धन्य म्हणण्याचें कारण असें की, त्यांच्यामागे पतीसेवा हा एकच धर्म आहे, व पुरुषाच्यामागे अनेक धर्म आहेत. कलीला धन्य म्हणण्याचें कारण असें की, कलीयुगांत थोडक्या कालांत धर्मानें मनुष्य पावन होतो. देव म्हणतात, अर्जुना स्त्रियांना पति-सेवा हाच धर्म श्रेष्ठ आहे.

दु:शिलो दुर्भगोवृद्धो जडोरोग्य धनोऽपिवा ।
पति:स्त्रिभिर्नहातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ।।

पति कसाहि असला तरी स्त्रियांनी त्याला सोडूं नये, पण पातकी म्हणजे मद्यपान करणारा, मांसभक्षक, गुरुस्त्रीगामी, सद्धनन करणारा, विश्वास घातकी असला तर मात्र सोडावा. पातकी नसला तर तो ईश्वर समजावा. पूर्वोक्त पातक करून पश्चातापानें सर्व सोडून दिल्यास पुन: त्याच ठिकाणीं परमेश्वर भावना ठेवावी. मागे श्रीकृष्णानें अर्जुनाला सांगितलें की, अर्जुना ! जे कोणी माझें मत ऐकणार नाहीत ते मूढ, नष्ट समज. यावर अर्जुनानें प्रश्न केला की, देवा ! तूं निग्रहानुग्रह समर्थ आहेस. माझें मताप्रमाणे जे करतील ते मजप्रत पावतील. व जे त्याप्रमाणे वागणार नाहीत ते अधोगतीला जातील, हें सांगण्याचें कांही कारण नव्हतें. कारण

तूं दंड किंवा कृपा करण्याला समर्थ आहेस. मग जबरदस्तीने त्यांच्या मनांत प्रवेश करून त्यांना आपल्याप्रमाणे करावयाला कां लावीत नाही? यावर भगवान म्हणतात,

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।। गीता ।। ५ । १४(१)

अर्जुना! मी कोणाच्या क्रियेने बद्ध नाही. कर किंवा करूं नको, असें मी कोणालाच कांही म्हणत नाही. त्याच्या कर्माचें फळ मात्र देतो. ईश्वर जर नसला तर कर्माचें फळच मिळणार नाही, व आपल्यांत चैतन्यच राहणार नाही, व आपल्याकडून क्रियाहि घडणार नाहीत. सूर्योदय झाल्याबरोबर कोणी स्नान करतात, कोणी झोप घेतात, पण सूर्य कांहीच करीत नाही. त्यांना कर म्हणत नाही किंवा नको करूं म्हणत नाही. त्याचप्रमाणे चंद्रोदयाला कित्येकाला आनंद होतो व चोरांना त्रास होतो. तसा मी कोणाला कांहीच सांगत नाही. परमेश्वरच कांही न करतां लोकांचा उद्धार करील तर सृष्टि उत्पन्न करण्याची जरूर काय होती? उत्पन्न करून जेथल्या तेथेच त्यांचा उद्धार करावयाचा होता. भगवान म्हणतात, मी यांना मुक्त केलें असतें, पण काय करूं हें सर्व मिथ्या आहे. हे कांही सत्य नाही. कल्पना कर. एका नदीच्या काठीं एक झाड आहे. त्या झाडावर कोणी गृहस्थ चढला व पाण्यांत त्याने आपलें प्रतिबिंब पाहिलें व मी बुडालो म्हणून म्हणूं लागला तर त्याला काय करणार? त्याला एवढेंच सांगतां येईल की, बाबा तूं बुडाला नाहीस. तें तुझें प्रतिबिंब आहे. तें खोटें आहे. त्याचें म्हणणें खरें मानून काढण्याचा प्रयत्न करणारा व तो मी बुडाला म्हणणारा दोघेहि मूर्ख होतील. त्याप्रमाणे मी जर ह्या मिथ्या जगांतून काढण्याचा प्रयत्न करीन तर त्यांच्यासारखाच मूर्ख होईन. कारण मिथ्या प्रतिबिंबाची काय सुटका करणार? त्यांनी स्वतःचा विवेक केला पाहिजे. लोकांकरिता कायदे होतात पण ते कोणालाच असें वागा किंवा तसे वागा म्हणून कांहीच सांगत नाहीत. राजाप्रमाणे लोकहि स्वतंत्र आहेत. तसें नसतें तर कायद्याची जरूर नव्हती व चोरी कोणी केली नसती. त्याप्रमाणे लोक जर सर्वस्वी परतंत्र असते तर तें जड झालें असतें. त्यांचें ईश्वराचें ऐक्य

झालें नसतें, कारण ईश्वर नियंता व चैतन्य झाला असता. चैतन्य म्हणजे ज्याला सर्व कळते तें. ज्याला कांहीच कळत नाही तें जड. व विरोधी पदार्थ विरोधींत मिळत नसतो. उदा. थंडी व उन. उन्हांत थंडी मिळत नाही. मुलावरहि तुझी सत्ता आहे व भांड्यावरहि तुझी सत्ता आहे. भांडें जसें एका ठिकाणीं ठेवलें तर तेथून पुनः उचलतपर्यंत दुसऱ्या ठिकाणीं हालत नाही, पण मुलगा एका ठिकाणीं ठेवला तरी त्या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं तो जातो. याचें कारण असें की, मुलाला कांही स्वतंत्रता आहे. त्याच्यांत कांही तरी चैतन्य आहे. भांड्याप्रमाणे असतें तर प्रेत-वत् जड झालें असतें. जीव चैतन्य आहे. जड असता तर ईश्वरांत मिळू शकला नसता. मुलाप्रमाणे जीव चेतन व स्वतंत्र असल्यामुळे त्यानें ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे वागून आपलें कल्याण करून घ्यावें. मुलगा चेतन आहे व तो आपल्या मनाप्रमाणे खेळतो व त्याप्रमाणे जीव स्वतंत्र आहे व चेतन आहे व तो जसें कर्म करील तसें त्याला फळ मिळतें. कर्माबद्दल तो स्वतः जबाबदार आहे.

नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ गीता ॥ ५ । १५

भगवान म्हणतात, अर्जुना ! मी जो परमात्मा आहे, तो कोणाला पुण्य देत नाही किंवा पाप देत नाही. हे लोक आपल्या अज्ञानाने बद्ध होऊन फेऱ्यांत पडतात., व मजवर आरोप करतात. जीव कर्म करण्याला स्वतंत्र आहे, मात्र चांगलें करावें असें सांगणें माझें आहे. सांगून जर ऐकिलें नाही, तर मी काय करणार ? मग त्याचें जसें कर्म असलें तसें फळ द्यावें लागतें. हे लोक जर जड व परतंत्र असते तर तसें केलें असतें, पण ते मजसारखेंच चेतन व कर्म करण्यांत स्वतंत्र असल्यामुळे मी तसें करूं शकत नाही. मी मात्र त्यांना चांगलें कर्म सांगतो. त्याप्रमाणे वागून त्यांनी आपलें कल्याण करून घ्यावें. तात म्हणतात,

म्हणोनि इंद्रियें एकें । जाणतेनी पुरुखें ।
लाळावी ना कौतुकें । आदि करूनी ॥ ३ । २० २

धर्म किंवा अधर्म करण्याची जबाबदारी परमेश्वरावर नाही. त्यानेच आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नाने इंद्रियें रोधून माझे आज्ञेप्रमाणे वागावें. परधर्म स्वीकारूं नये. जाणत्या पुरुषांनी धर्माचा त्याग करूं नये. आता असें कोणी म्हणतील की, यज्ञपत्न्यांनी आपल्या पतीच्या आज्ञेविरूद्ध श्रीकृष्णाला कसें अन्न नेऊन दिलें ? यज्ञपत्न्यांनी श्रीकृष्णाला जें अन्न नेऊन दिलें त्याचा अर्थ निराळा आहे. भागवतांत असें सांगितलें आहे की, एकदां यज्ञ करण्याला लागले की, मुंगीपासून ब्रह्मदेवापासून कोणीहि जरी आला तरी त्याला अन्न द्यावें व स्त्रीचा धर्म असा आहे की, पतीचें उणें पडल्यास तिनें तें पूर्ण करावें. त्यांनी अन्न दिलें नसतें तर यज्ञभंग झाला असता. श्रीकृष्णाकडे गेल्यावर श्रीकृष्णाने पुनः त्यांना परत पाठवून दिलें. पति सोडून देण्याला सांगितलें नाही, म्हणून अधर्म झाला नाही. अशी एक कथा आहे. भगवान श्रीनारद हे पूर्ण ज्ञानी व ईश्वरभक्त आहेत. हे कधीच खोटें बोलत नसल्यामुळे त्यांचा देवांत व दैत्यांत सारखाच मान आहे. व खरें बोलण्यामुळे यांच्यावर कळी लावतात असा आरोप आहे. दैत्यांचाहि यांच्यावर सारखाच विश्वास आहे. यांचें गमन तीन्ही लोकांत आहे. हे फिरत फिरत दैत्याकडे जातात. दैत्य यांचा यथोचित आदर करून हात जोडून विचारतात की, महाराज ! आपलें कोठून येणें झालें? यांना खरें बोलावयाचें. यांनी सांगावयाचें की, मी इंद्राकडून आलो. दैत्यांनी विचारायाचें की, तिकडे कसें काय चाललें आहे ? यांनी मग जसें असलें तसें सांगावयाचें. इंद्र तुला मारण्याच्या खटपटींत आहे. दैत्याने विचारावें मग महाराज मी कसें करूं ? श्रीनारदांनी सांगावयाचें की तूं तप कर म्हणजे इंद्राला जिंकशील. पुढे इंद्राकडे जावयाचें व त्याने विचारलें की, महाराज ! आपलें कोठून येणें झालें ? नारदाने सांगावें की, इंद्रा ! मी आताच त्या दैत्याकडून आलों. इंद्राने पुनः विचारावें की, महाराज, मग कसें काय झालें ? यांनी सांगावयाचें की, मला त्यांनी विचारलें की, भगवान आपलें कोठून येणें झालें ? मी सांगितलें की, इंद्राकडून आलो, तेथे तुला मारण्याची खटपट चालली आहे. त्याने विचारलें की, मी कसें करूं. मी सांगितलें की, तूं तप कर म्हणजे इंद्राला जिंकशील. इंद्राने विचारलें की महाराज मी कसें करूं ? त्याला सांगावयाचें की, तूं त्या

अमक्याला साह्याला बोलाव म्हणजे तुझें कल्याण होईल. असें जरी करत असत तरी त्यांना म्हणण्याची कोणाची छाती नसे. सज्जन आपल्या कर्मानेच तरतात, व दुर्जन आपल्या कर्मानेच नाश पावतात. यांच्या-समोर दुष्टांचें कांहीच चालत नाही. दुर्जनावर आचरणाचा दाब पडतो. सदाचरणच जगाला चांगल्या मार्गाला लावण्याच्या उपयोगी पडतें. भगवान श्री नारद हे बाल ब्रह्मचारी आहेत. त्यांच्या मनांत एकदा आलें की, आपण लग्न करावें. असा विचार करून द्वारकेंत श्रीकृष्णाकडे आले. आल्याबरोबर श्रीकृष्णाने बसायला आसन दिलें, व यथोचित सा. न. व पूजा करून विचारलें, महाराज! कशी काय आज्ञा आहे? नारदांनी सांगि-तलें, देवा! मी लहानपणापासून ब्रह्मचारी आहे. गृहस्थाश्रमांतले सुख मला कांहीच माहीत नाही. मला आता गृहस्थाश्रम करावासा वाटतो. आपल्यापाशीं १६००० बायका आहेत. इतक्यांचें तुम्ही काय करतां? मला एखादी द्या. श्रीकृष्णाने सांगितलें मी ज्या घरांत नसेन तेथली स्त्री आपण न्यावी. आता प्रभु श्रीकृष्णाचें सामर्थ्य नारदांना माहीत होतें. पण यत्किंचित् वासनेमुळे त्यांना मोह पडला. प्रत्येक वस्तु ब्रम्हरूप आहे. आपणच आपल्या वासनेने खांब, घर इत्यादि रूपाने पाहतो. नारदाची परमेश्वराचे ठिकाणीं मनुष्यभावना दृढ झाली. पुढे नारद प्रत्येक घरीं जाऊन पाहूं लागले. पण जेथे त्यांनी जावें तेथे तेथे श्रीकृष्ण आहेच. कोठे श्रीकृष्ण वेणी घालून राहिलेत, कोठे हात धूतात, कोठे जेवतात, कोठे कांही करून राहिले असें दिसलें. सर्व घरें धुंडून पाहिलीं पण एकहि घर रिकामें नव्हतें. जेथे तेथे श्रीकृष्ण आहेच. दोन तीनदां एक एक घर पाहिलें पण श्रीकृष्णा-शिवाय घर सापडलें नाही. प्रत्येक स्त्रीच्या भावनेने त्यांची त्यांची स्वतंत्र मूर्ति बनली होती. श्रीकृष्ण पूर्णयोगी होते. व एकपत्नि व पूर्ण धर्मनिष्ठ होते. एका एका स्त्रीची श्रीकृष्ण मूर्ति स्वतंत्र निराळी असल्यामुळे श्रीकृष्णाने अनेक स्त्रिया भोगल्या हा आरोप सहजच नाहीसा होतो. श्रीकृष्णावाचून जेव्हा एकहि घर त्यांना मिळालें नाही तेव्हा नारद थकले व विचार करूं लागले की, श्रीकृष्णाने हें सर्व व्यापून टाकलें आहे. हें जगच सर्व परमे-श्वररूप आहे. मी व्यर्थ भ्रमांत पडलों होतो. असा पश्चाताप होऊन ते

नदीवर स्नानाकरिता गेले. परमेश्वर, थोडा पश्चाताप झाला की शिक्षा देतो. ज्याला पश्चातापच होत नाही, त्याला परमेश्वर यमाच्या हातीं देतो. थोडा पश्चाताप झाला की, त्याला थोडी शिक्षा देऊन चांगली गति देतो. नारदांना वाटलें की, ज्या प्रभूला आपण आपले विषय अर्पण करावे त्यांच्याचपासून मी विषय मागून घ्यायला प्रवृत्त झालो. स्नान करण्याला पाण्यांत गेलेंत व बुडी मारली. बुडी मारून बाहेर येतात तोंच नारदाचें स्त्रीरूप झालें. हें पाहून त्यांना लज्जा वाटली. तेथे फिरत फिरत एक गंधर्व आला. त्याला पाहून नारद लाजूं लागले. गंधर्वानें विचारलें तूं कोण आहेस? नारद खोटें बोललें व सांगितलें की, मी गंधर्वकन्या आहे. गंधर्वानें तिच्याशीं विवाह केला, व त्यापासून तिला पुढे पुष्कळ संतती झाली. नारदाला फार त्रास होऊं लागला. नंतर नदींत बुडी मारली व बाहेर आले व पाहतात तो पुनः पूर्ववत् मनुष्य देह त्यांना दिसला. स्नान करून श्रीकृष्णाकडे गेले व साष्टांग नमस्कार केला. धर्मत्याग करून परमेश्वर भक्तांना क्षमा करीत नाही. अग्नि आहे व तो कितीहि प्रिय झाला तरी तो उशाशीं ठेवण्याच्या कामाचा नाही. दूध चांगलें असलें तरी तें सर्पाला दिल्यास विषच होतें. तसें इंद्रियांना लाडवूं नये. त्यापासून काम, क्रोध जास्त वाढतात. इंद्रियांना धर्मावाचून दंड होत नाही. म्हणून सत्पुरुष धर्मानुष्ठान सांगतात. त्यावर अर्जुनानें विचारलें. देवा,

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ गीता ॥ ३ । ३६

आपण जर ज्याचें जसें कर्म असेल तसें फळ देता. तात म्हणतात,

तैसा समस्ता या भजना । मी साक्षीभूत पैं अर्जुना ।
येथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥ ज्ञानेश्वरी ४ । ७६ ॥

दुःख आपणाला व्हावें असें कोणालाच वाटत नसतें. लोकांची पाप करण्याची तर प्रवृत्ति नसते. पण मग जबरदस्तीनें कोण यांना अधर्माकडे प्रवृत्त करतो. भगवान म्हणतात, काम एष, क्रोध एष रजो गुण समुद्भवः।

रजोगुणापासून उत्पन्न झालेलें काम म्हणजे विषयप्रीति व क्रोध म्हणजे न आवडणें, हे दोन मनुष्याचे शत्रु आहेत. लोक यांच्या तडाख्यांत सापडून परधर्माचा स्वीकार करतात. म्हणून तूं या कामक्रोधाचा जय कर. आता तो जय कसा करावयाचा हें पुढे सांगीन.

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्धयेनमिह वैरिणम् ।। गीता ।। ३ । ३७

न आवडणें व आवडणें हे दोन्ही रजोगुणाचेच धर्म आहेत.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनाम् ।। गीता ।। १४ । ७

मला अमुक पाहिजे ही इच्छा करणें रजोगुणाचें लक्षण आहे. भगवान म्हणतात, अर्जुना ! माझ्या मताप्रमाणे न वागूं देण्याला काम क्रोध हे दोनच शत्रु आहेत. काम म्हणजे विषयप्रीति. ईश्वरप्रीति नाही. या गुणांचे लोक असुर समजावेत. देवांनी लोकांचे दोन भाग केलेत. १ दैवी संपत्तीचे लोक

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।। गीता ।। १६।६ (१)
दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरीं मता ।। गीता ।। १६।५ (१)

व दुसरे आसुरी संपत्तीचे लोक. आसुरी स्वभावाचे लोकापाशीं हें काम क्रोध जास्त प्रमाणाने असतात. या लोकांना,

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामवहैतुकम् ।। गीता ।। १६ । ८

हे आसुर स्वभावाचे लोक नेहमी खोटें बोलतात. भक्ति किंवा स्वधर्म त्यांना कधीच माहीत नसतो.

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।। गीता ।। १६।१४ (२)
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।। गीता ।। १६।१५ (१)

ते समजतात की मीच ईश्वर आहे. मी मोठा भोगी आहे. मी सत्पुरुष आहे. मी बलवान, मी सुखी, पुष्कळ लोकांत माझा मान आहे.

यक्ष्ये दास्यामिमोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।

सर्वांवर मीच दया करणारा आहे. मीच समर्थ आहे. हे सर्व अज्ञानाने मोहित होऊन आपल्यालाच सर्व मानीत असतात. ज्याचें चित्त घटकाभर देखील स्वस्थ नाही, नेहमी मोहांत गुंतून राहतात ते नर्कांत जातात.

एतान् दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयाः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणि क्षयाय जगतोऽहितः ॥ गीता ॥ १६,९

मी पूर्ण परमेश्वर आहे, अशा प्रकारची दृष्टि धारण करून आपणच आपला नाश करून घेतात. कर्म चांगलें आहे किंवा वाईट आहे हें कांही पाहात नाहीत. बरें अशी ईश्वर दृष्टि घेतली तर परमेश्वराचें काम धर्म स्थापन करणें, साधूचें रक्षण करणें हें ते करीत नाहीत.

परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम् ।
धर्म संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ गीता ॥ ४।८

परमात्मा म्हणतात माझा जन्म फुकट होत नाही. साधूंचें रक्षण व दुष्टांचा नाश व ज्याचा जो धर्म असेल तो त्याला शिकवावयाचा इतक्या कामाकरिता मी अवतार घेतो. पण हे असुरलोक माझे धर्म घेतात. पण धर्म स्थापन वगैरे कांही करीत नाहीत. त्यांना आत्मज्ञानाची चाड नसते. वाटेल तसें वागतात. ईश्वराचा अवतार, धर्म स्थापन व सज्जन रक्षणाकरिता आहे, तर यांचा अवतार जगाचा नाश व धर्माचा उच्छेद करण्याकरिता असतो.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥
अहंकारं बलं दर्पं काम क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूथकाः ॥ १६।१८

हें आसुर ,नाममात्र यज्ञ करतात. विधिपूर्वक करावा वगैरे कांही नाही. नामापराध न पाहतां नामच सर्व कांही आपलें कल्याण करणार समर्थ आहे असें समजून नामस्मरण करतात. त्या दशअपराधामध्ये धर्म सोडून देऊन वाटेल तसें नामस्मरण करणें हा अपराध आहे.

तानहं द्विषतःक्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभां आसुरीष्वेश्वयोनिषु ॥ गीता ॥ १६।१९

या दुष्टांना धनाचा मद असतो. मीच एक संभावित आहों असें तें मानतात. अहंकार, काम, क्रोध हे यांच्या अंगीं पूर्ण बाणलेले असतात. व मी जो सर्वांच्या देहांत राहणारा त्या माझा द्वेष करतात. यांच्या अंगी माणूसपणा मुळीच नसतो. संसाराचे ठिकाणीं अगदी आसक्त ब्रह्मज्ञान नुसतें तोंडाने सांगणारे असे हे आसुर स्वभावाचे लोक असतात. नेहमी धर्माच्या विरूद्ध वागतात, या लोकांना मी वाईट योनींत घालतो. आपल्या त्याच समजुती दृढ करून घेतात व जन्म जन्म पुढे अधोगतीलाच जातात. त्यांना माझी प्राप्ति कधीच होत नाही. यांना चांगलें सांगावें तर हें म्हणतात की, नको आम्ही नर्कांतच जाऊं. यांना पुढचें स्वप्न पडतें की काय कोण जाणे, त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांना नर्कच मिळतो. यांना माझी प्राप्ती कशी व्हावी ? कारण,

अपहाय निजं कर्म कृष्ण कृष्णेति वादिनः ।
ते हरेर्द्वेषिणः पापाधर्मार्थं जन्मयद्धरे ॥

वेदाने सांगितलेलें आपलें स्वतःचें कर्म टाकून देऊन तोंडाने नुसते कृष्ण म्हणणारे भगवंताचा द्वेष करणारे आहेत. कारण भगवंतच धर्मार्थ अवतार घेत असतो. मग त्याला धर्माचा त्याग करणारा पुरुष कसा प्रिय होईल ? जे कर्म नको म्हणतात त्यांना देवाने आसुर कोटींत घातलें व जे म्हणतात की, आम्हाला कर्महि नको व फळहि नको ते लोक तामसीच असतात. यमदंड दिसेपर्यंत ह्या त्यांच्या गोष्टी असतात. पण एकदा यमदंड दिसला म्हणजे मग मात्र त्यांना पश्चाताप होतो. मी ईश्वर म्हणणारा नीच योनींत जातो हें पाहून अर्जुन भ्याला व म्हणाला, देवा ! मग मी ब्रह्म आहे असें जे वेदांतांत आहे, तें कसें ? भगवान म्हणाले, पार्था, तूं भिऊं नकोस ! तूं सात्विक (दैविक) संपत्तीचा मनुष्य आहेस, हे आसुर संपत्तीचे लोक,

मत्कथाः पुण्यरुपिण्याः सगुणध्यानगोचराः ।
रुपकेणैव युंजंति शरीरेऽस्मिनबुद्धयः ॥

याप्रमाणे वागून आपलें चित्त शुद्ध न करतां माझ्या ज्या पुण्यकारक कथा आहेत, माझ्या रामकृष्णादि अवतारांतील ज्या कथा आहेत, त्याचा आपल्या स्वत:स ईश्वर समजून स्वत:वर आरोप करतात. व त्याप्रमाणे वागतात. हे गुण तुझ्या ठिकाणीं नाहीत. तुला भिण्याचें कांहीच कारण नाही. 'मी ब्रह्म आहे' हा जो महावाक्याने बोध होतो तो धर्माच्या योगाने चित्त शुद्धि झाल्यावर होतो म्हणून तेथे प्रत्यवाय नाही. चित्त शुद्धि न होतां मी ईश्वर आहे म्हणून आपले विषय वाढविल्याने पतन आहे. अर्जुन म्हणाला देवा ! आम्ही तर पडलो अज्ञानी, हे धर्म आम्हाला कसें समजावें. भगवान म्हणतात,

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणंते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ।। गीता ।। १६।२४

अर्जुना ! तूं कोणाच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवूं नको. शास्त्रांत जें सांगितलें असेल, तें प्रमाण मानून त्याप्रमाणे वाग. कारण शास्त्र कोणी केलें नाहीत. ते माझ्यापासूनच निघाले आहेत.

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो ।
मत: स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो ।
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।। गीता ।। १५।१५

भगवान म्हणतात, मी सर्वांच्या हृदयांत आहे. मी वेदाने जाणला जातो. वेदाचा उत्पादक मीच आहो. भलभलतीं मतें सोडून दे व वेदमार्गाने चाल म्हणजे तुला भीति नाही. काम, क्रोध हे आपल्याला आसुरांमध्ये टाकतात. एखादी वस्तू तूं कोठे ठेवली व आठवण विसरलास तर ज्याला माहित आहे त्याला विचारशील किंवा नाही, त्याप्रमाणे आपलें हें अगाध ज्ञान कामक्रोधाने झांकून टाकलें आहे.

धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शोमलेनच ।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ।। गीता ।। ३।३८

एखाद्या वेळेला आपल्याला वाटतें की, आपल्याला क्रोध नाही, काम नाही, पण ज्याप्रमाणे एखाद्याला जास्त तिखट खाण्याची संवय झाली म्हणजे त्याला वाटतें की, मी कांही फार तिखट खात नाही, पण खाण्यांची सवय नसली म्हणजे, तेंच तिखट जास्त वाटतें. त्याप्रमाणे अविचारी मनुष्याला आपले दोष दिसत नाहीत. केव्हा केव्हा आपल्याला क्रोध आला तरी तो दाबून टाकतो व शांति धरतो. अशा शान्तीचा एकनाथ महाराजांनी निषेध केला आहे.

अंतरीं शुद्ध नाही बोधू । दांत खावोनि साहे द्वंद्वू ।।
ते शांती नव्हे शुद्धू । एक विनोदू क्षमेचा ।।

क्रोध व कामाचा उपयोग निराळा आहे. क्रोधाचा उपयोग अधर्म नाहीसा करून धर्म स्थापन करण्यांत करावा. अपराध दिसूनहि तो न सुधरवितां शांत राहणें ही कांही शांतता नव्हे. एकनाथ महाराज म्हणतात,

अंतरीं ठसावलें परब्रह्म । . . . . . .

अंतरामध्ये पूर्णज्ञान व बाहेर समता असणें याला शांति म्हणतात. समता म्हणजे कांही ब्राह्मण व महार एकच जाणणें हें नाही. कां समतेचे नी कलकलाटे । जाणीवपण बळेंचि भ्रष्टें । तें साम्य नोहें गोमटें । आसुरत्व नेटे अनुवादू ।। अशी समता असुरामध्ये फार असते. विष जें असतें तें जरी मारक आहे तरी वैद्याच्या हातीं गेलें असतां तें हितकर होतें, मूर्खाच्या हातीं गेलें असताच मारक होतें. अन्नहि चांगलें आहे पण फार खाल्लें तर अजीर्ण होतें. त्याप्रमाणे शान्ति व समता हे गुण चांगलें आहेत. पण धर्माच्या विरुद्ध असल्यास त्यांचा फार भयंकर परिणाम होतो. समता म्हणजे सर्व वस्तूंच्या ठिकाणीं परमेश्वर एकच आहे असें समजणें पण भेद मोडून टाकूं नये. भिंत व चूल दोन्ही मातीच्याच वस्तु आहेत पण भिंती-वर स्वयंपाक होऊं शकत नाही. कार्यदृष्टीने भेद व कारण दृष्टीने अभेद समजावा. बुगडी, बाळी, सरी, सर्व सोन्याचेच अलंकार आहेत, पण बाळी बुगडी कानांत घालतात. पण सरी गळ्यांत घालतात. या सर्व वस्तू ज्यापासून झाल्या त्याचें कारण एक पण कार्यांत भेद असतो. तो भेद

मोडून टाकणें चांगलें नाही. शरीर व भिंत एक मग भिंतीला कां खावूं घालूं नये ? कार्यदृष्टीने भेद न मानला तर भलताच परिणाम होतो. अभेदच आहे तर मग गोटे माती कां खावूं नये ? अभेद मानणारे लोक भलतेंच मानूं लागतात. आपल्याला ईश्वर मानून धर्माच्या विरुद्ध वागतात. गर्भ जसा जाळेने झाकला असतो, तसें आपलें ज्ञान, काम, क्रोध-रूपी धुपटाने झाकलें आहे. हे काम, क्रोध वैरी आहेत. यांचा नाश कर. नाश करण्याचा उपाय तुला पुढे सांगीन.

नंतर परमात्मा म्हणाले, आपलें कर्म सोडून देऊन नुसतें नामस्मरण करतात ते हरीचे द्वेष्टे समजावेत. प्रभुचा अवतारदेखील धर्मस्थापन करण्याकरताच असतो.

यत: प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव: ।।गीता।। १८।४६

स्वधर्माचा परित्याग करून नुसत्या भक्तीने मी प्रसन्न होत नाहीं. आपल्या बुद्धीचें ठिकाणीं तीन दोष असतात. उदा. गहूं आहे. ते पहिलें आपण निवडतो. पुढे दळतो व मग त्याच्या पोळया करतो. त्याप्रमाणे बुद्धीचें ठिकाणीं तीन दोष असतात. १ मल, २ विक्षेप, ३ आवरण. वेदांत डिंडिमकार म्हणतात,

कर्माणिचित्तशुद्धयर्थं ऐकाग्रयर्थं मुपासना— इति वेदांत डिंडिम:

मल म्हणजे धर्माविरुद्ध वागण्याची इच्छा. विक्षेप म्हणजे धर्माप्रमाणे वागून चित्त स्थिर नसणें. हें करूं की तें करूं असें वाटणें. आवरण म्हणजे मी कोण आहे हें न कळणें. दोष म्हणजे पडदे. ह्यापैकी मल दोष स्वत:-शिवाय दूर होत नाही. हा दोष आहे तोपर्यंत ज्ञान होत नाही. हा धर्माचरणाने दूर होतो. विक्षेप ईश्वरउपासनेने दूर होतो. आवरण ज्ञानाने नाहींसें होतें. जोपर्यंत एक दोष नाहीसा होत नाही तोपर्यंत पुढचा दोष नाहीसा करण्याची खटपट करूं नये. लहान मुलाला पुरणाची पोळी आवडते म्हणून त्याला खावूं घालणें इष्ट नाही, कारण कृमी होण्याची भीति असते. जोपर्यंत आपलें हित कशांत आहे हे समजलें नाही तोपर्यंत ज्ञान किंवा उपासना करणें व्यर्थ व घातुक आहे. तुझा धर्म असा आहे,

भर्तुः शुश्रुषणं स्त्रीणां परोधर्मोह्यमायया ।
तद्बंधूनांच कल्याणाः प्रजानांचानुपोषणम् ।।

पतीची ईश्वरभावनेने सेवा करणें हाच स्त्रियांचा मुख्य धर्म, आहे. माझ्या प्राप्तीसाठी हे लोक खटपट करतात पण येथे चुकतात. एका बाईने आपल्या गळ्यांत नथ अडकवून घेतली व आठवण न राहिल्यामुळे ज्याला त्याला विचारावयाला लागली. एका गृहस्थाने तिला आरसा दाखविला, त्यांत तिने आपल्या गळ्यांत नथ पाहिली. भगवान म्हणतात, हे लोक आपलें घरचें रत्न विसरतात व आपला धर्म सोडून देऊन, आपल्या पतीची सेवा करणें सोडून देऊन दुसऱ्याच ठिकाणीं उपासना करतात. पती सोडून इतर ठिकाणीं ईश्वरभावना करणें म्हणजे पतीचें ठिकाणीं ईश्वर नाही असें कबूल करण्यासारखेंच आहे. स्त्रीला जसा पती, तसा मुलाला आई बाप आहे. सर्व व्यापक परमेश्वराला आपण एके ठिकाणीं आहे व दुसऱ्या ठिकाणीं नाही म्हणणें म्हणजें मुद्दाम अद्वैत सोडून द्वैत स्वीकारणें होय. परमेश्वराने ज्याला त्याला असा धर्म लावून दिला की, प्रत्येकाला ईश्वर जवळ सापडावा. पुष्कळ मुलें म्हणतात की, आईबापाची सेवा कशाला करावी ? त्यांना असें विचारावें की, आईबापाने तुम्हाला बाळपणीं पोसलेंच नसतें तर ईश्वरभक्ति करण्याकरिता देह कोठून आला असता ? तुम्हा स्त्रियाचेंहि तसेंच. नवऱ्याने पोसलें नाही तर ईश्वरभक्ति करण्याकरिता देह कसा राहिला असता ? ईश्वर पोसतो म्हणणें चूक आहे. भगवान म्हणतात,

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।। गीता ।। २।११ (१)

जो ज्याप्रमाणे माझें भजन करील तसें त्याला फळ देतो पुनः नंदाला सांगितलें,

अस्तिचेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।
कर्तारं भजतेसोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः ।।

जो म्हणतो की ईश्वर पालन करतो त्याला विचारावें की, कारे ! ईश्वर कर्मावाचून पालन करतो की, कर्म पाहिजें ? कर्मावाचून पालन करीत

असेल तर मग एकाला कुत्रा, एकाला मनुष्य, एकाला गाढव असें निरनिराळ्या जन्मांत कां घालावें? असें आपल्या इच्छेनें करील तर तो ईश्वर होणार नाही. कारण त्याचें ठिकाणीं समता राहणार नाही. तुला सांगितलें की, भालकाराचे मुलाला ठोक तर तूं तसें करणार नाहीस. कारण उगीच विनाकारण मारणें कोणालाच पसंत नाही. परमेश्वर कर्माप्रमाणे फळ देतो हें मानणें चांगलें. ईश्वर सर्व करतो म्हणणारे आसूर आहेत. परमेश्वरानें ज्याचा आपला संबंध लावून दिला, तो तोडून टाकणें म्हणजे त्याची आज्ञा मोडणें आहे.

य: शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते काम कारतः ।
न स सिद्धिमवोप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ गीता ॥ १६ । २३

शास्त्र धर्माचा परित्याग करून इच्छेप्रमाणे वागणाऱ्यांना धर्माची सिद्धि मिळत नाही. या विषयी श्रुतिहि आहे. योह वै......

शास्त्रांत सांगितलेल्या धर्माचे तीन भाग आहेत: १ पाप निवृत्ति. २ चित्तशुद्धि. ३ लोकांचें कल्याण. पतीला ईश्वर मानून त्याची सेवा केली म्हणजे पापनिवृत्ति होते. पति ईश्वर नाही असें वाटतें म्हणूनच धर्माविरुद्ध वागण्याची इच्छा होते. दुसऱ्याचा धर्म पाळतांना आपल्या धर्मांत दोष दिसून त्याचा द्वेष वाटतो व आपला धर्म निष्काम रीतीनें आचरून त्यापासून जी आपली चित्तशुद्धि व्हावयाची, त्याच्याऐवजी आपलें चित्त मलिन होतें. म्हणून आपल्या धर्माशिवाय चित्तशुद्धि होत नाही. आपल्याला ज्या गोष्टी पाहिजेत, त्या सर्व आपल्या धर्मानें मिळतात. या प्रतिव्रता धर्मापासून मोठ्या मोठ्या सिद्धि प्राप्त होतात. पतीला सोडून तुम्हाला कोणत्याच व्रतादिकांची जरूरी नाही. या विषयी अनुसूयेची कथा आहे. भगवती अनुसूयेसारखी पतिव्रता कोठेच नव्हती. पतिहून इतरांना वडील किंवा आपलीं लेकरें समजावें असा पतिव्रतेचा धर्म आहे. त्याप्रमाणे भगवती अनुसूया सर्वांना पुत्र मानीत असे. आपलें मन ज्या ज्या पदार्थाविषयी तीव्र संकल्प करतें तो तो पदार्थ आपल्याला स्थूल दृष्टीनें दिसतो. जास्त भीति वाटली तर एकदम घाम येतो. हा घाम काय आहे? एक शरीरांतला पदार्थ आहे. तसा मन कांही

शरीरांतला पदार्थ नाही. कारण, असतां तर मांसाप्रमाणे दिसतां. ढेकूण आपल्याला चावतें. तें मनाशिवाय कसें चावूं शकतें? पण त्यालाहि मारलें तरी त्याचें रक्त सापडेल पण मन दिसत नाही. आपण निजतो तेव्हा आपल्याला इकडची स्मृति नसते. स्वप्नांत तूं माहेर पाहतेस, मनाने तेथे जातेस. मन जर शरीराचा भाग असतां तर तें कसें जावूं शकलें असतें. म्हणून मन शरीराहून निराळें आहे. आपण स्वप्नांत जेवतो असें दिसतें. आपलें शरीर येथेच असतें. म्हणून शरीराचा भाग मन नव्हें. जरी मन शरीराहून निराळें आहे तरी तें जेव्हा तीव्र होतें तेव्हा तेंच शरीररूप होतें. अंगाला टोचलें तर अंगावर टोचण्याची खूण दिसते पण भीति वाटली तर भीति दिसत नाही. पण तिचा परिणाम शरीरावर होतो. स्वप्नांत लाडू खाल्ला तर तोंड गोड होत नाही. पण भीतिमुळे घाम येतो. लाडू खाण्याचा परिणाम शरीरावर होत नाही. याचें कारण असें की, मन ज्या गोष्टीविषयी तीव्र होतें व त्याला जी गोष्ट सत्य वाटतें, त्याच गोष्टीचा परिणाम लवकर होतो. तूं रड बरें. जबरदस्तीने रडावयाला गेलो तर रडूं येत नाही. रडणें हा देखील मनाचाच धर्म आहे. रडतांना डोळ्यांत पाणी येतें. जी मानसिक गोष्ट तीव्र होते, त्याच गोष्टीचा परिणाम शरीरावर होतो. भगवती अनुसूयेने पतिव्यतिरिक्त इतर सर्वांना पुत्राप्रमाणे मानावें व ही तिची भावना फारच तीव्र झाली होती. एकदा भगवान नारद फिरत फिरत भगवती अनुसूयेच्या आश्रमीं आलें. तिला पाहून फारच आनंद झाला. भगवतीने त्यांचा यथोचित आदर करून पूजा केली. नंतर श्री नारदांनी सांगितलें! भगवती अंबे! धन्य आहेस! तुजसारखी पतिव्रता या तिन्ही लोकांत नाही, असें म्हणून ब्रह्मलोकाला निघून गेले. तेथें ब्रह्मदेवाची स्त्री सावित्री बसली होती. नारद आले पाहून नमस्कार केला, विचारलें! नारदा! कोठून येणें झालें? नारद म्हणाले, आई! मी फिरत फिरत भगवती अनुसूयेच्या आश्रमीं गेलों होतो. भगवती अनुसूयेसारखी पतिव्रता या तिन्ही लोकांत दुर्लभ. आपली पतिव्रतेमध्ये ख्याति आहे पण तिच्याप्रमाणे आपणहि नाही असें म्हणावें लागतें. हें ऐकून सावित्रीला फार वाईट वाटलें व रागावून बसली. पुढे तेथून वैकुंठाला गेले. नारद आले पाहून लक्ष्मीने

नमस्कार केला व विचारलें, नारदा ! आपलें गमन सर्वत्र आहे. कोठें काय विलक्षण प्रकार घडला असेल तर सांगा. हें ऐकून नारद म्हणाले, आई ! मी भगवती अनुसूयेच्या आश्रमीं गेलो होतो. तिला पाहून फार आनंद झाला. तिच्यासारखी पतिव्रता या तिन्ही लोकांत सापडणें दुर्लभ. हें ऐकून लक्ष्मीलाहि वाईट वाटलें, व तीहि रागावून बसली. येथलें काम झालें असें पाहून नारद कैलासाला गेले. भगवती उमा बसली होती. नारदांना पाहून नमस्कार केला व यथायोग्य पूजा करून विचारलें, नारदा ! कोठून आलां आपण ! सृष्टींत कांही विलक्षण प्रकार पाहण्यांत आला असल्यास सांगा. नारद म्हणाले, फिरत फिरत अनसूयेच्या आश्रमीं गेलो. मी पुष्कळ पतिव्रता पाहिल्या पण भगवती अनुसूयेसारखी पतिव्रताच नाही. हें ऐकून उमेलाहि वाईट वाटलें. सायंकाळीं ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर परत आल्यावर पाहूं लागले तर स्त्रिया सामोऱ्या आल्या नाहीत. त्यांना आश्चर्य वाटलें की, आज झालें कसें काय ? यांना कसला राग आला असें म्हणून स्त्रियेकडे गेलेत. ब्रह्मदेव आंत जाऊन पाहतात तो सावित्री रागावून बसली आहे. विष्णु आंत जाऊन पाहतात तो लक्ष्मी रागावून बसली आहे. शंकर आंत जाऊन पाहतात तो उमा रागावून बसली आहे. पूर्वी एक मोठें घर असें त्यांत एक रागघर असें. राग आला की, त्यांत जाऊन बसावें. तिघांनीहि आपआपल्या स्त्रियांना रागाचें कारण विचारलें. तेव्हा त्या म्हणाल्या आम्ही सांगतो तसें कराल काय ? त्यांनी सांगितलें की, एकदा सांगा तर काय झालें तें ? तेव्हा त्या स्त्रियांनी नारदाच्या येण्यापासून झालेलें इत्थंभूत वर्तमान सांगितलें. ब्रह्मा, विष्णु, महेशांनी सांगितलें की खरें आहे. ती खरोखर महान पतिव्रता आहे. तिची तारीफ ऐकून तुम्हाला वाईट वाटलें, पण तुमची तारीफ ऐकून मात्र तिला वाईट वाटलें नसतें. स्त्रियापाशीं त्यांची तारीफ न करतां दुसऱ्या स्त्रीची तारीफ केली म्हणजे, त्यांना वाटतें की, आपल्या पतीला आपल्यापेक्षा दुसरी स्त्री आवडते. त्यांनी पुष्कळ समजावून पाहिलें पण न समजल्यामुळे स्त्रियेच्या स्वाधीन होवून महासतीचा छळ करण्याकरिता निघाले. विषयाच्या स्वाधीन होणारा विष्णु असो अगर कोणीहि असो तो

श्वानापेक्षाहि नीच समजावा. श्वानदेखील आपल्या वेळेवर विषय भोगतात. आपल्याला तर विषय सोडून एक घटकाभर देखील फुरसत नसते. मुलाचा सांभाळ करतो तो देखील म्हातारपणीं त्याने सांभाळावें म्हणून. कुत्रा आला तर भाकर नेऊं देत नाही. काय म्हणून ? आपल्या पोटाकडे लक्ष असतें म्हणून. विषयाच्या स्वाधीन होवून हा सर्व संसार मानला आहे. पुष्कळांना खरें बोलणें आवडतें पण स्वत:च्या कामांत नाही. ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरांनी सृष्टीचें कार्य टाकून देऊन स्त्रियांच्या स्वाधीन होऊन भगवती अनुसूयेचा छळ करण्याकरिता निघाले. अशी एक आनंदमार्गांत कथा आहे की एकदा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर यांना गर्व झाला की, आमच्याशिवाय सृष्टि करणार कोणीच नाही. असे विचार करून निघाले. आता हे जरी ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर होते, तरी ते स्त्रियांच्या स्वाधीन होवून आपण उत्पन्न केलेल्या स्त्रियेवर धाड घालण्याकरिता निघाले. तात्पर्य विषयाच्या स्वाधीन होणारा कोणीहि झाला तरी नीचच समजावा. पुढे ते एका आश्रमीं आले. त्या आश्रमीं एक जनावर होतें. तें नाकावर चालत असें. त्यांना हें पाहून आश्चर्य वाटे. त्या आश्रमांत एक पुरुष होता. तेव्हा शंकराने विचारलें, हा प्राणी कोणी उत्पन्न केला ? तेव्हा त्यांनी सांगितलें की, या सृष्टींत जी उणीव आहे ती भरून काढण्याविषयी आम्हाला आज्ञा आहे. पुन: त्यांनी विचारलें की या पडशींत काय आहे ? त्या पुरुषाने सांगितलें की, ती फोडून पहा. फोडून पाहिलें तेव्हा अंडे निघालें. तें अंडे फोडून पाहिलें तेव्हा त्याच्यांतून ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर सापडलेत. तेव्हा या ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरांना आश्चर्य वाटलें व सलज्ज होऊन नमस्कार केला व तेथून चालते झाले, व भगवती अनुसूयेच्या आश्रमीं आले. अतिथी आलेले पाहून भगवती बाहेर आली. ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरांनी आपलीं रूपें पालटलीं होतीं व ब्राह्मणांचा वेष घेतला होता. भगवती बाहेर आली तेव्हा तिच्या हातीं गारगोट्या दिल्या व सांगितलें की यांचा भात करून द्या. भगवती अनुसूयेने त्या गारगोट्या घेऊन त्यांचा भात करून दिला. अत्रि ऋषी स्नानाला गेले होते. भात वगैरे सर्व स्वयंपाक झाला. पण ऋषीला उशीर असल्यामुळे अतिथींनाच

भोजनाला बोलावलें. पण त्यांनी सांगितलें की, आम्ही अतिथी आलो आहे. आम्हाला नग्न वाढा. भगवती अनसूयेने विचार केला की, हे अतिथी असून नग्न वाढ म्हणतात, त्याअर्थी हे कांही वडील नाहीत व हट्टी दिसतात त्याअर्थी हे मुलें आहेत व तिची त्यांच्या ठिकाणीं मुलाची भावना दृढ झाली. हा तिचा संकल्प दृढ झाल्यामुळे एकदम ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरांचीं मुलें झालीं. भगवती अनुसूयेने त्यांना स्तनपान करवून झोपाळ्यांत घातलें. एवढे झाल्यावर नारद ब्रह्मलोकाला निघून गेले. व भगवती सावित्रीला म्हणाले की, आई! ब्रह्मदेव कोठे गेलेत? सावित्री म्हणाली, आज १००० वर्षें झालीं पण कोठे गेलेत याचा पत्ता नाही. तेथून निघून नारद वैकुंठाला गेले व तेथे लक्ष्मीला विचारलें की, आई! नारायण कोठे गेलेत? ती म्हणाली १००० वर्षें होऊन गेलींत पण त्यांचा पत्ता नाही. पुढे उमेला विचारलें व उमेनेहि त्याचप्रमाणे उत्तर दिलें. श्री नारदाने सांगितलें की तुम्ही वेडया आहांत. तुमचे पति भगवती अनुसूयेच्या झोपाळ्यांत निजले आहेत. हें ऐकून त्यांना खोटे वाटलें व खरें काय आहे हें पाहण्याकरिता त्या तिघीहि निघाल्या व भगवती अनसूयेच्या आश्रमीं आल्या. पाहतात तो खरोखरच ते झोपाळ्यांत निजले होते. भगवती अनसूयेला नमस्कार करून त्या आपआपला पति मागूं लागल्या. भगवतीने सांगितलें की तुम्हींच ओळखून घ्या. याविषयीं एक पद आहे:— (मानभाव पंथांतील दत्तारती)

सप्तगिरीं पर्वती। चरित्र पाहूनी नारद सांगे पुसतसे पार्वती ॥
माय अनुसूया एक सती। सान्या पतिव्रता पायीं बांधिल्या तोडर
गरजे क्षिती ॥१॥

मग त्यांनी धाडिले पति। तीन्ही देव बालक केले पाळण्यांत
हालवत होती ॥३॥

मग आल्या तिघी जणी।
पति या आमचे जन्मनी ॥
तुम्ही घ्या आपुले ओळखुनी।
कांही केल्याने ओळख पुरेना भ्रांति पडली अंतरी ॥४॥

श्री नारदानेहि सांगितलें की आपण आपला पति ओळखून घ्या. पण ओळखतां येईना. पार्वतीने एक ओळखून घेतला. तें पाहून नारद हासलें व म्हणाले की, बा आई ! खरेंच शंकर आता म्हातारे आहेत. अंगावर नेहमी सर्प असतात व राख फासतात. नेहमी त्यांना स्मशान आवडतें. हे विष्णु बरे विलासी आहेत. पार्वती सलज्ज होऊन पुनः विष्णूला झोपाळ्यांत निजवून दिलें. सावित्रीनेहि एकाला उचलून घेतलें. तें पाहून नारदांना हासूं आलें, व म्हणाले बा आई ! उत्तम केलें. ब्रह्मदेव कल्पाच्या अंतीं नाश पावणारच. हे शंकर मात्र मरत नाही. सावित्रीहि हें ऐकून सलज्ज झाली व शंकरांना पुनः तिने झोपाळ्यांत निजवून दिलें. त्याचप्रमाणे लक्ष्मीचीहि अशीच फजिती झाली. तिघांचाहि गर्व नाहीसा झाला. तेव्हा अनुसूयेने अत्रीचें स्मरण केलें व अत्रि ऋषीने त्या पाळण्यांतील देवांची स्तुति केली व सांगितलें की, आपलीं रूपें धरा. देवांनी आपापलीं रूपें धरलीं व प्रसन्न होऊन म्हणाले, वर मागा. तेव्हा अनुसूयेने सांगितलें की आपण पुत्र झाले आता याहून काय मागणार? तेव्हा देवांनी सांगितलें की, कांही झालें तरी तुमचे पुत्र होऊन राहणार. मग अत्रीने सांगितलें असें करूं नका. अंश रूपाने राहा. प्रतिज्ञा तुमची खोटी होणार नाही. आपला धर्म चांगला आहे व त्यांत आपला कोणाचाहि संकल्प तीव्र करण्याचें सामर्थ्य आहे.

मागे आपल्या धर्मांतच सर्व शक्ति आहे असें सांगितलें. भगवान म्हणतात,

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥ गीता ॥ २।५१

जे अवतार ते सर्व पतिव्रतेच्या उदरींच झालेत. त्याचप्रमाणे भगवती अनुसूयेच्या पोटीं देव आलेत. पुढे सावित्री वगैरेनी आपले पती घेतले व देवांनी आपल्या सत्वांशापासून दत्तावतार धारण केला व तेथे राहिलेत. जेव्हा आपण एखादी गोष्ट तुच्छ करतो किंवा चांगली म्हणतो तेव्हा आपल्यांत राग द्वेष उत्पन्न होतात. देव म्हणाले, अर्जुना ! शहाणे लोक,

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ।। गीता ।। २।५०

कर्म करतात पण फलाशा धरीत नसतात, व त्यामुळे माझ्या पदाला पावतात. तेव्हा अर्जुनाने स्त्री धर्माला अनुसरून शंका केली. अर्जुन म्हणाला, देवा ! फलाशा न धरतां कर्म करावें असें आपण म्हणतां ? व स्त्रियांचा धर्म तर असा आहे की, त्यांनी तो पति जन्मोजन्मीं मिळावा अशी इच्छा करावी. तर हें कसें ? फळाची इच्छा धरावी किंवा नाही ? भगवान म्हणाले,

अभ्यासेऽप्य समर्थोऽसि मत्कर्म परमोभव ।

फळाची इच्छा करूं नको असें जें मी म्हणतो त्याचा अर्थ असा नाही की, ईश्वराची इच्छा करूं नये. त्याचा अर्थ एवढाच की कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या फळाची इच्छा करूं नको. उदा. आपल्याला एका मुलीचें लग्न करावयाचें आहे. ती आपण परक्याला देऊन देतो. ती आपणच ग्रहण करीत नाही. कारण आपणच ग्रहण केली तर मनुष्याला वाटेल तितक्या बायका सांपडून विषयवासना वाढेल. त्याप्रमाणे आपल्या कर्मापासून स्वर्ग किंवा इतर जें फळ आहे तें मिळून वासना वाढते म्हणून त्या फळाची इच्छा करूं नये. परमेश्वर हा कर्मापासून उत्पन्न होणारा नाही, म्हणून परमेश्वराची इच्छा करणें ही फळाची इच्छा नव्हे. भगवंताचें एक वचन असें आहे,

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदंगच्छंत्यनामयम् ।। गीता ।। २।५१

व दुसरें एक असें वचन आहे.

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्यसि ।।

या दोन वाक्यांची संगती कशी ती सांगतो. धर्माने परमेश्वराची इच्छा करावी. पण त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या फळाची इच्छा करूं नये. पतीला ईश्वर मानावें लागतें. त्यामुळे जन्मोजन्मीं तोच पति मिळावा अशी इच्छा करणें हें कर्माचें फळ नाही; तर उलट ईश्वराविषयीच इच्छा करणें आहे. म्हणून स्त्रियेने तोच पति जन्मोजन्मीं मिळावा अशी

भावना करणें उचित आहे. भगवान यांतच विधवाधर्महि सांगतात. विधवाधर्म व पतिव्रता धर्म एकच आहेत. आपला हा जो संबंध जुळवीत असतो, तो कांही जन्मपर्यंत तसाच असतो. उदा. आपल्याला भूक लागत असते, व त्यानंतर आपण जेवतो. मग कांही वेळ भूक लागत नाही. पुनः कांही तासांनी भूक लागते. म्हणजे तृप्ति लवकर होते पण पचायास वेळ लागतो. त्याप्रमाणे आपला या जगांत संबंध लवकर जुळतो. पण अमुक मनुष्य माझा अमुक नातलग आहे ही वासना लवकर जात नाही. अशी आपल्यांत एक म्हण आहे की, "दुखणें हत्तीच्या पायाने येते व मुंगीच्या पायाने जाते." लसूण ठेवावयाला वेळ लागत नाही. त्याचा वास काढण्याकरिता वेळ लागतो. कोणतीहि संवय लवकर लागते; पण तशी लवकर सोडल्या जात नाही. तात्पर्य, जगांतील संबंध लवकर जुळतो पण तुटायला वेळ लागतो. वाईट संबंधच तोडण्याची जरूर असते. चांगला संबंध तोडण्याची जरूर नाही. हा संबंध पुष्कळ जन्मांच्या संसर्गाने जडला असल्यामुळे तुटण्याला उशीर लागतो. तुमचा पतिपत्नि संबंध फार उत्तम आहे. पति जिवंत आहे तोपर्यंत करावा लागणारा धर्म पतिव्रता धर्म होय व मेल्यावर करावा लागणारा धर्म विधवाधर्म होय. पति जिवंत नसला तर तो जेथे गेला असेल तेथेच स्त्रीनेहि जावें व ती जर आपल्या धर्माप्रमाणे वागणारी असली तरच पतिजवळ जाते. तुलसीदास म्हणतात, ज्या पर जाको सत्य सनेहु। ज्या वस्तुवर ज्याचा प्रेम असतो ती वस्तु त्याला मिळतेच. पहिलें तुला मरणाचें ज्ञान सांगतो.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयातिनवानि देही ।।गीता।।२।२२

तुला हें कबूल आहे किंवा नाही की, आपण जें जें जागृतींत पाहतो तें तेंच स्वप्नांत दिसतें. आता तुला असें विचारतो की, मुलगा जन्मतो तेव्हा तो २-४ दिवस हासत नाही व पुढे ५–६ दिवसापासून हासत असतो; केव्हा रडतो. आता याला तर या जगाचा अनुभव कांहीच नाही. मग

हासणें वगैरे विकार याला कोठून आलेत? सुखदु:खाचा अनुभव याला काय आहे? बृहदारण्यक उपनिषदांत असें म्हटलें आहे.

बालसमये पूर्वजन्मसंस्कार वशात्स्मृतिरूपनित्यंप्रत्यक्षपश्यति ।

या मुलाला पूर्वजन्मीच्या पदार्थांची आठवण होवून हासतो, रडतो व दचकतो. त्याला तुमची तेवढी आठवण नसते. जेव्हा त्याचें तिकडील ध्यान कमी होऊन तुमच्याकडे लक्ष लागतें, तेव्हा इकडील धर्म लागूं होतात. लहानपणीं तूं खेळत होतीस. ते खेळ आता काय आठवतात? लहानपणच्या तुझ्या खेळाची तुला आठवण नाही. लहान मुलगा जो हासतो किंवा दचकतो, त्याचें कारण असें की, तो पूर्वजन्मीचें स्वप्न पाहतो व त्याचे जसे संस्कार होतात, त्याप्रमाणे तो हासतो रडतो किंवा दचकतो. तरुण वयांत मनुष्य या जन्मांतले व वृद्धपणीं पुढील जन्मीचें स्वप्न पाहात असतो. मनुष्याला अनंत जन्मींचें ज्ञान असतें. जें मेल्यावर कांही राहत नाही असें म्हणतात, ते मूर्ख समजावेत. मेल्यावर आत्मा नाहींसा झाला असतां तर त्याला स्वप्न दिसलें नसतें. एक कपडा काढून दुसरा घालणें म्हणजे जन्म घेणें आहे. हा मनुष्य मरतो तेव्हा तो सर्व वासना सोडून देत नाहीं. त्याची पुत्रादिकांवर ममता असते. पति मरण पावल्यावर स्त्रियेला त्याचेपाशीं जावें लागतें. व त्याच्या वासना न गेल्यामुळे त्याला फार त्रास होतो. म्हणूनच श्राद्धादिकांत पिंड देतांना तूं आपल्या सर्व वासना सोडून दे व मुक्त हो असें म्हणतात. पण त्याच्या वासना सुटत नाहीत व जन्महि मिळत नाही. तो अधर राहतो. स्वप्नांत जसें तूं हा स्थूल देह सोडून वासनामय शरीराने कार्य करतेस, त्याप्रमाणे मेल्यावर मनुष्य वासनामय देह घेऊन राहतो व त्याचा हा देह दिसत नाही. व दुसराहि देह मिळत नाही. एक पाहुणा आहे त्याला दोन घरीं आमंत्रण दिलें व दोन्ही ठिकाणीं त्याला बोलावण्याला विसरलेंत, तर तो तसा उपाशी राहील त्याप्रमाणे मेलेल्या मनुष्याला होतें. पुन: आपल्या आवडीचा पदार्थ आपल्याजवळच असून घेतां न आला तर फारच दु:ख होतें. भूक लागली व अन्नहि जवळच आहे, पण घेतां येत नाही, तर केवढा त्रास होईल? अन्नच नसतें तर गोष्ट निराळी. या मनुष्याला

आपण फारच जवळ असतो. त्याचा प्रेमहि कांही कमी होत नाही. त्याला प्रेम करावासा वाटतो. पण त्याला तसें करतां येत नाही. कामशास्त्रांत वात्स्यायन म्हणतात. आपल्याला गुदगुल्या केल्या असतां जशा होतात, त्याप्रमाणेच Sensational desire च्या योगानें testical मध्ये गुदगुल्या होतात. दोन्ही feelings एकाच जातीचे आहेत. हें sensations स्त्रियांच्या ठिकाणीं केश धरल्याने उत्पन्न करतां येतें व प्रतिपदेच्या दिवशीं कोठले केश हालवावे, अमक्या दिवशीं कोठले केश हालवावे असें हें मोठें शास्त्रच आहे. विधवांनी केश ठेवल्यामुळे या मृत मनुष्याच्या वासना वाढतात व वासना वाढल्यामुळे तो पुढे स्वर्गाला जाण्याऐवजी मृत्युलोकाला येतो. पतीला त्या केशांकडे पाहून अधिक काम उत्पन्न होतो. तो सूक्ष्म असल्यामुळे केश धरतो पण वासना पूर्ण न झाल्यामुळे त्याला जी उच्च गति मिळावयाची ती न मिळतां मृत्युलोकीं येतो; म्हणून विधवा स्त्रियांनी केश काढावेत. द्वारकेला जातात तेव्हा मुद्रा घेतात. त्याप्रमाणे पतीचें आंगठें कपाळावर उमटण्याकरिता स्वासिनी स्त्रिया कुंकू लावतात. पतीच्या आंगठ्याच्या रेषा व स्त्रियेच्या कपाळाच्या रेषा एक आहेत. Electricity दोन प्रकारची आहे. Positive & Negative. स्त्रियांच्या डाव्या बाजूला व पुरुषाच्या उजव्या बाजूला electricity असते. मनुष्याचा प्रेम हृदयांत व स्त्रियांचा प्रेम डोक्यांत असतो. मनुष्य emotional होतो तेव्हा Heart diseace होण्याचा संभव असतो व स्त्रियांचें डोकें दुखतें. म्हणून पतीच्या पायावरच्या रेषा तिच्या मस्तकावर उमटाव्या एवढ्याकरिता कुंकू लावतात. पति मेल्यावर दुसऱ्याचें आंगठे उमटूं नये. म्हणून कुंकू लावूं नये. पुनर्विवाह करूं नये. केशामुळे काम उत्पन्न होतो, व दुसऱ्याशीं संग करतांना द्वेष उत्पन्न होतो व पति फारच अधोगतीला जातो व पति अवश्य भूत होतो. तात्पर्य त्याला त्रास होवूं नये म्हणून केश काढावे व कुंकू लावूं नये. ज्या ठिकाणीं पति गेला असेल त्या ठिकाणीं त्याचें ध्यान करून आपणहि जाण्याची खटपट करावी. स्वासीन असतां पतीची पूजा करावी. व मेल्यावर त्या लोकांत मनाने पूजा करावी

लागते. पतिव्रता धर्मांत पतीच्या आधी स्त्री मरण पावली तर पतिलाहि असेंच कांही करावें लागतें. म्हणून भगवान म्हणाले, अर्जुना, पतिव्रतेने हाच पति जन्मोजन्मीं मिळावा अशी इच्छा करणें, कांही फळाची इच्छा करणें नव्हे. ती इच्छा ईश्वराविषयीच असते.

भगवान म्हणाले,

अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ।। गीता ।। १२।१०

अभ्यासाचें ठिकाणीं असमर्थ असशील तर सर्व कर्में मलाच अर्पण कर. पतिव्रतेने आपल्या पतीची मूर्ति हृदयीं धरून आंतली मूर्ति व बाहेरची मूर्ति एक करून ध्यान करावें. प्रथम पतीला शरीर अर्पण करावें व मग पतीचें मन व आपलें मन मिळविण्याची खटपट करावी. एखाद्या देवाची धातूची मूर्ति घेऊन त्याच्याशीं आपलें ऐक्य करणें कठीण असतें, परंतु गुरुशिष्य धर्म व पतिव्रता धर्म यांच्या योगाने हें ध्यान लवकर साधतें. पतीच्या मनाशीं मन मिळविलें म्हणजे नंतर आत्म्यांत आत्मा मिळवून द्यावा. यालाच ईश्वरभक्ति किंवा जीवब्रह्मैक्यता म्हणतात. पतिव्रता धर्म न पाळतां नुसत्या भक्तीने ईश्वरप्राप्ति होत नाही व त्याचा देवांनी निषेध केला आहे. भगवान म्हणतात, 'यजंते नाम यज्ञस्तेदंभेनाविधिपूर्वकंम्' नुसतें माझें नामस्मरण करून त्यावरच भिस्त ठेवतात व अविधिपूर्वक जे भक्ति करतात ते मला आवडत नाहीत. या लोकांना सोपी म्हणजे इंद्रियांना त्रास पडणार नाही अशी गोष्ट पाहिजे. इंद्रियांना ताप पडूं नये असें ज्या पुरुषांना वाटतें त्यांना माझी प्राप्ति होणें शक्य नाही. कांही लोक आपला धर्म आपल्याच्याने होत नाही असें म्हणून कर्म आरंभच करीत नाहीत, किंवा पतिव्रतेला पति नेहमीच जवळ असतो. जवळचा देव पाहणें सोपें आहे तसा वैकुंठांतला देव पाहणें सोपें नाही. म्हणून पतीच्या आत्म्याशीं आपला आत्मा मिळवतां येतो. कित्येक म्हणतात, परमेश्वर प्रत्येकाच्या हृदयांत असतोच. मग पतिसेवा कां करावी ? यावर माझें

असें म्हणणें आहे की, जर परमेश्वर आपल्या हृदयांत आहे तर मग विषय कां आवडावेत ? एकाच हृदयांत आपण व परमेश्वर आहोत तर मग परमेश्वर व आपण एकच कां वाटत नाही ? हें तिचें म्हणणें खरें आहे पण जेव्हा आपलें चित्त शुद्ध होतें तेव्हा परमेश्वराचें प्रतिबिंब आपल्या हृदयांत पडतें व मग त्याची ओळख होते. पतिव्रता धर्मांत हें फार लवकर साधतें. पतीचें अंगुष्ठ नेहमी हृदयांत धरावें. अंगुष्ठ कुंकुमावर उमटून घ्यावें. त्याच्या चरणाचें ध्यान करावें. असें वर वर ध्यान करीत चालावें. व पुढे हास्य मुखाचें ध्यान करावें. व त्याच्या हास्यांत आपलें मन मिळवून घ्यावें. पहिलें मनाने पतीच्या बरोबर फिरावें. अशा योगाने मन शरीराच्या रहित होवून पतीच्या हास्यांत आपलें मन मिळवून देतां येतें. पुराणांत अशी कथा आहे की, जेथे शंकर आहे तेथें पार्वती आहेच. याचाहि अर्थ असाच आहे की पति जेथे जेथे जाईल तेथे तेथे मनाने ध्यान करावें की मीहि त्यांचेबरोबर आहे. व हें ध्यान शरीर विस्मृति होईपर्यंत करावें. आर्वीकर मायबाईची एक गोष्ट आहे. या मायबाई परम पतिव्रता होत्या. एकदा तिचें घर एकांनी पैशानी भरून दिलें. त्या घरांतून निघून गेल्या व सांगितलें की, या घराला आग लावून द्या. एवढे त्यांचें वैराग्य असें. एकदा त्यांच्या पतीने त्यांना तोंडांत सुपारी ठेवण्याकरिता दिली. ती त्यांनी तशीच ८ महिनेपर्यंत ठेविली. शेवटीं त्या सुपारीवर मांस चढलें व ते दुखावयाला लागलें. पण पतीने ठेव म्हटलें म्हणून तशीच ठेवली. खाल्ली नाही. त्यांनी आपला धर्म केला. स्वधर्म स्वीकारणाऱ्यांना पश्चात्तापाची पाळी येत नाही. परधर्म स्वीकारणाऱ्यांना म्हातारपणीं पश्चात्ताप होतो. भर्तृहरी म्हणतात,

यावत्स्वस्थमिदशरीरमरुजंयावत् जरा दूरतो ।
यावच्चेंद्रियशक्तिरप्रतिहतायावत् क्षयोनायुषः ।।
आत्मश्रेयसितावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ।
संदिप्ते भवने तुकपखनने प्रत्युद्यमः किंदृशः ।।१।।

जोपर्यंत शरीरस्वास्थ्य आहे, कोणताच रोग नाही, जोपर्यंत जरा येऊन ठेपली नाही, जोपर्यंत इंद्रियशक्ति कमी झाली नाही, जोपर्यंत आयुष्याचा

क्षय झाला नाही, तोपर्यंत शहाण्या-पुरुषाने आत्मप्राप्तीचा लाभ करून घ्यावा. जरादिक येऊन ठेपल्यावर प्रयत्नांचा कांहीच उपयोग होणार नाही. घर पेटल्यावर विहिर खोदण्यापासून कांहीच उपयोग नाही. कर्म न करतां नुसत्या नामस्मरणापासून आळस वाढतो. कर्मापासून आळस कमी होतो. इंद्रियदमन होतें. म्हणून भगवान म्हणतात, कर्माने इंद्रियदमन करून भक्तीने माझी प्राप्ति होते. पति पंचपातकी असला तर सोडावा. पतिव्रता उत्तम असली तर पति सुधारतोच. कण्वाने आपल्या मुलीला उपदेश केला,

शूश्रुषस्व गुरुन् कुरुप्रिय सखी वृत्ति सपत्नि जने ।
भर्तुर्विप्रकृताऽपिरोषणतयामास्मप्रतिपंगमः ॥
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी ।
यांत्येवं गृहिणी पदं युवतयो वामा कुलस्याधयः ॥ १ ॥

आपल्याहून श्रेष्ठ जे आहेत त्यांची सेवा करावी. सवतींना बहिणीप्रमाणे पाहावें, आपल्या मनाच्या विरुद्ध एखादें काम नवऱ्याने केल्यास त्याबद्दल राग मानूं नकोस. सेवकांना यथायोग्य वेतन दे, वेळच्या वेळीं त्यांना त्यांचे पैसे दे, व भाग्यामुळे उन्मत्त होवूं नकोस. याप्रमाणे ज्या चालतात त्याच खऱ्या कुलांगना समजाव्या. इतर कुलटा होत. आपल्या-वर जसा प्रेम आहे तसा सर्वांवर करावा. त्याच्या योगाने समबुद्धि होते.

पतीचें ध्यान करण्यापूर्वी आपल्या अंगीं उत्तम प्रकारचें गुण पाहिजेत. नुसतें मन एकाग्र केल्याने होत नाही. आपल्या अंगीं उत्तम गुण असले तरच मन एकाग्र होतें. घाणेरडें पाणी जर साठवून ठेवलें तर पिण्याच्या उपयोगी पडत नाही. त्याप्रमाणे अशुद्ध चित्त एकाग्र केल्या-पासून विकारच वाढतात. म्हणून अगोदर आपला धर्म चांगला पाळून उत्तम गुण अंगीं आणून घ्यावे व चित्तशुद्धि करून घेतली पाहिजे. ते उत्तम गुण कोणते हे भगवान सांगतात,

अहिंसा सत्यमस्त्येय मकामक्रोधलोभता ॥

अहिंसा : कोणाला दु:ख न देणें. दु:ख देणें दोन प्रकारचें असतें. १ आपल्याकरिता व २ दुसऱ्याच्या कल्याणाकरिता. दुसऱ्याच्या कल्याणाकरिता दु:ख देणें हिंसा होत नाही. पुष्कळजण ईश्वरावर दोष देतात की, तो आम्हाला दु:खांत टाकतो, पण आपण चांगल्या मार्गानें चालावे म्हणूनच दु:ख देतो. दुसरा गुण सत्य. या सत्यावरच सर्व धर्माची मदार आहे. याशिवाय ज्ञान, धर्म वगैरे सर्व खोटे. शत्रुदेखील सत्य बोलण्यावर विश्वास ठेवतात. या बिषयी एक कथा आहे. भगवान युधिष्ठिर हे सत्यमूर्ति होते. एकदा दुर्योधनाला वाटलें की, आपण अमर व्हावें. आता याचा उपाय कोणाला विचारावा असा विचार करीत असतां, त्याला वाटलें की, सत्य बोलणारा एक धर्म आहे. त्याला विचारावें म्हणजे तो आपल्याला उपाय सांगेल. धर्म त्याचा शत्रु होता तरी त्याला विश्वास वाटला. असा विचार करून दुर्योधन धर्माकडे जावयाला निघाला. इकडे श्रीकृष्णाला चिंता पडली की, आता कसें करावें. तेव्हा भगवान धर्माला म्हणाले, धर्मा! तूं खोटे सांग. नाहीतर हा दुर्योधन अमर होऊन अजिंक्य होईल. धर्मानें सांगितलें की, कसाहि प्रसंग आला तरी मी खोटें बोलणार नाही. यावरून ईश्वराचें म्हणणें असलें तरी महात्मे आपला धर्म सोडत नाही. धर्म म्हणाला की, इतकेंच होईल की, मी त्याचे हातून मरेन. या साडेतीन हाताच्या देहाकरिता कशाला खोटें बोलूं? महात्म्यांना वाटत असतें की, परमेश्वर स्वर्ग, मुक्ति किंवा दु:ख जे देतो तें तो त्यांच्या त्यांच्या कर्माप्रमाणे देतो. स्वत: कांहीच करीत नाही. श्रीकृष्ण म्हणाले, बरें बा, तुला वाटेल तसें कर. जेव्हा दुर्योधन धर्माकडे आला तेव्हा धर्मानें मोठ्या प्रेमाने विचारलें, बाळा! कोणीकडे आलास? यांच्यामध्ये युद्धापुरताच विरोध होता. महात्म्यांच्या मनांत विरोध नसतो. दुर्योधन म्हणाला, दादा! मी मरणार नाही असा कांही उपाय सांगा. कोणत्याहि उपायांनी मी मेलों न पाहिजे. तेव्हा धर्म म्हणाले, दुर्योधना! तुझी आई गांधारी फार पतिव्रता आहे. पति आंधळा आहे व परपुरुषाकडे पाहावयाचें नाही, म्हणून तिने डोळ्याला पट्टी बांधली आहे. तिच्या समोरून तूं अगदी अंगावर एकहि वस्त्र न ठेवतां उघडा जा म्हणजे

ती तुजकडे कृपादृष्टीने पाहील व तूं अमर होशील. हे श्रीकृष्णाला बरें वाटलें नाही. त्यांनी ऋषीचें रूप धारण केलें व दुर्योधन आपल्या आईकडे जात होता तितक्यांत त्याला रस्त्यांतच भेटले व म्हणाले, काय दुर्योधना ! असा उघडा कोठे जातोस ? दुर्योधनाने सांगितले की, धर्माने मला अमर होण्याचा उपाय सांगितला. श्रीकृष्णाने विचारलें, कसा सांगितला रे उपाय ? दुर्योधन म्हणाला, धर्माने मला आई गांधारीच्या समोर असा उघडा उभा राहा म्हणून सांगितलें. ज्याची जशी बुद्धि असते तशीच त्याला सल्ला पटत असते. श्रीकृष्ण म्हणाले, दुर्योधना तूं फार भोळा आहेस ! धर्म तुझा शत्रु असून तूं त्याच्या म्हणण्यावर कसा विश्वास ठेवलास ? अरे ! माता गांधारी महान पतिव्रता आहे. असें पाहण्याबरोबर ती तुला एकदम भस्म करील व पांडवांचा अनायासें कार्यभाग होईल. युद्धावाचून तूं मरावा म्हणून हा उपाय सांगितला. दुर्योधनाला श्रीकृष्णाचें म्हणणें खरें वाटलें. श्रीकृष्णाने सांगितलें की, हा मजजवळचा फुलाचा पोषाख घे व हा घालून जा. दुर्योधनाने तसें केलें व गांधारीसमोर आला. गांधारीने विचारले, दुर्योधना ! कोणीकडे आलास ? दुर्योधन म्हणाला, आई ! मी धर्माला अमर होण्याचा उपाय विचारला तेव्हा त्यांनी सांगितलें की, माता गांधारीसमोर तूं नग्न जा म्हणजे अमर होशील. तेव्हा गांधारीने विचारलें ! धर्माने सांगितलें तसेंच केलेस ना ? दुर्योधनाने हो म्हणतांच गांधारीने आपली पट्टी सोडून त्याकडे पाहिलें व सांगितलें की झाकलेला भाग सोडून सर्व तुझी काया अमर आहे. आपला पुत्र होता म्हणून गांधारीने कांहीच केलें नाही. होतें तसें सांगितलें. त्याचप्रमाणे १८ दिवसपर्यंत दुर्योधन मला जय मिळो असा आशीर्वाद दे, म्हणून गांधारीमागे फिरला पण तिने उत्तर हेंच दिलें की, "यतो धर्मस्ततो जयः।" दुर्योधनाचा पोषाख पाहून गांधारीला वाईट वाटलें व विचारलें, अरे हें कोणी सांगितलें ? दुयोधन म्हणाला, एका ऋशीने मला हा पोषाख दिला. तेव्हा तिला वाटलें की, हें श्रीकृष्णाचें काम आहे, याप्रमाणे शत्रुचाहि विश्वास सत्य बोलण्यावर असतो. तिसरा गुण अस्तेय. मनाने देखील दुसऱ्याच्या वस्तूची इच्छा न करणें.

चवथा गुण अकाम. मिळत असलेल्या वस्तुविषयी इच्छा करणें याला काम म्हणतात व वस्तु मिळावयाची आहे व अडथळचामुळे न मिळून वाईट वाटणें क्रोध होय. ती वस्तु आपल्याजवळ राहावी असें वाटणें लोभ. काम, क्रोध व लोभ हे तीन गुण नसावेत. लोकांच्या कल्याणाची इच्छा करणें हा शेवटचा गुणहि अंगीं असून धर्म पाहिजे. नुसता धर्म किंवा नुसते हे गुण कांही उपयोगाचें नाहीत. तुमचा पतिसेवादि धर्म असून हे गुणहि अंगीं असले पाहिजेत. हे गुण आल्यावर ध्यान करावें. ध्यानाविषयी भगवान पुनः सांगतात; धर्माच्या योगाने शरीरादि चित्ताची शुद्धि करावी. मग ध्यानाला आरंभ करावा. ज्याचे जसे संस्कार असतील तसें ध्यान करावें. तुम्हां स्त्रियांना कुब्याचें ध्यान उपयोगाचें नाही. पतीचें ध्यान चांगलें आहे. परमात्मा तुम्हांला पतिद्वारा अन्न देतो. दगडाच्या मूर्तीचें ध्यान करून कांही उपयोग नाही. दगडाच्या मूर्तीला प्राणप्रतिष्ठा केल्यावर देवत्व येतें. ती प्राणप्रतिष्ठा कठीण आहे, म्हणजे आपल्या अंगांत ज्याप्रमाणे श्वास चालतो, त्याप्रमाणे मूर्तींतहि श्वास चालला पाहिजे, असें ध्यान कठीण आहे. करणारा योगीच असला पाहिजे. पतीचें ठिकाणीं प्राण असतोच म्हणून पतिध्यान कठीण जात नाही.

(अपूर्ण)

"श्रीज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न"

११

श्रीज्ञानेश्वर पाउलें वंदुनि प्रेम धिहार ।
कांत वचन भाषा वंदू जे करी संसृतिपार ।।१।।
निगमसुधाफल हृदयरस कृष्णवचन सुखसार ।
ऐकुनि युवति नरहि तसे करिती स्वसाक्षात्कार ।।२।।
सावध श्रोतृवृंद तुम्हीं देऊनी अति अवधान ।
श्रीहरि वचनें अमरमति व्हा मारुनि मदमान ।।३।।
निज निज धर्मा आचरुनि चित्त करुनिया शुद्ध ।
जागुनि ब्रह्मज्ञान बळें जनहि करा अतिबुद्ध ।।४।।

कोणीहि मनुष्य जगाकडे पाहावयाला लागला तर त्याला या जगांत चार प्रकारची सृष्टि उत्पन्न झालेली दिसते. कांही पुरुष व स्त्रियांच्या संयोगापासून स्त्रीचें ठिकाणीं गर्भापासून उत्पन्न होतात. उदा. (१) मनुष्य, पशु. यांना जरायुज म्हणतात. (२) कांही प्राणी आईपासून उत्पन्न होतात पण त्यांचा जन्म अंड्यापासून होतो. उदा. पक्षी, सर्पादिक. यांना अंडज म्हणतात. (३) कांही जमिनीपासून उत्पन्न होतात. उदा. वृक्ष वगैरे. यांना उद्भिज म्हणतात. (४) कांही प्राणी घामापासून किंवा चिखलापासून उत्पन्न होतात. उदा. उवा, गोचिड वगैरे. यांना घर्मज म्हणतात. आता या चारहि प्रकारच्या प्राण्यांची सुखाकरिता खटपट असते व कोणीकडून व कोणत्या रीतीने आपल्यास सुख मिळेल असा तो नेहमी विचार करितो व ज्या रीतीने सुख मिळेल त्या रीतीने तो प्रयत्न करीत असतो. याप्रमाणे जेवढी त्याची खटपट किंवा प्रयत्न असतो, तो सुखाकरिता असतो. दुःखाकरिता कधीच कोणी प्रयत्न करीत नाही व उलटें दैवाने प्राप्त झालें असल्यास, तें कोणत्या रीतीने दूर होईल त्या

रीतीचा तो प्रयत्न करीत असतो. थंडीपासून आपल्याला दुःख होतें म्हणून कपडें घालतो. भूकेपासून दुःख होतें म्हणून जेवतो. कोणताहि रोग झाला व त्याचा त्रास सहन न झाला तर औषधी घेतो. एवं कोणताहि प्रयत्न आपल्या सुखाकरिताच असतो. आता अशी गोष्ट आपली एका मनुष्यप्राण्याची आहे असें नाही तर प्रत्येक प्राण्याची खटपट सुखाकरिताच आहे. गुरें देखील थंडीपासून बचाव व्हावा म्हणून झाडाखाली बसतात. त्याप्रमाणे झाडें देखील त्यांना सुखावह परिस्थिति असली म्हणजे चांगली वाढतात व वाईट दुःखरूप परिस्थिति आली म्हणजे सुकून जातात. वसंतांत झाडें प्रफुल्लित असतात. (अनुकून परिस्थितींत वाढतात व प्रतिकूल परिस्थितींत सुकतात.) याप्रमाणे सर्वांनाच सुख अवश्य पाहिजें आहे. आता आपल्यास सुख पाहिजें एवढेंच पाहिजें नसून तें सुख सतत अखंड राहावें अशीहि प्रबल इच्छा असते. एक क्षण देखील दुःखांत जावासा वाटत नाही. स्वासीनी स्त्रीयांना पति सुख नेहमी असावें असें वाटतें. याप्रमाणें हें सिद्ध झालें की, या जगांत प्रत्येक प्राण्याला सुखाची इच्छा आहे व तें सुख सतत राहावें असें वाटतें. पण ही त्यांची इच्छा या जगांत पूर्ण होत नसल्यामुळे त्यांना कधीच शांती राहात नाही. आपण जो विषय भोगतो, त्यापासून होणारें सुख तेवढ्यापुरतें क्षणिक असतें व तेवढ्यापुरतां तो विषय भोगला व त्याच्यापासून सुख झालें तर तें नेहमी करिता राहात नाही. पुनः त्या विषयाची आठवण होऊन तो विषय भोगण्याकडे लक्ष जातें., उदा. आपण जेवलो व त्यासून आपल्याला सुख वाटलें, पण तें सुख नेहमी सतत तसेंच राहात नाही. दुसरें दिवशीं पुनः भूक लागते व आपल्याला त्यापासून त्रास होतो व पुनः जेवावें लागतें. बरें एकदा पुष्कळसे जेवून घ्यावें व खूप तृप्ति करून घ्यावी असें म्हणून जर फार जेवावयाला लागलो तर दुसरें दिवशीं अजीर्ण होतें. याप्रमाणे कमी जेवावें तर पुनः दुसरे दिवशीं भूक लागून त्रास होतो व फार जेवावें तर अजीर्ण होऊन त्रास होतो. याप्रमाणे कोणत्याहि रीतीनें पाहिलें तरी जेवणापासून सुख होत नाही व त्यापासून होणारें सुख अगदी थोडा वेळ टिकणारें आहे. याचप्रमाणे सर्व विषयभोगाचें आहे व

जगांतील कोणत्याच पदार्थापासून अखंड सुख मिळत नाही व ते पदार्थच भोगण्याकडे आपली प्रवृत्ति असली तर त्या पदार्थापासून आपल्याला अखंड सुख कसें मिळणार ? अर्थातच मिळत नाही. आता जगांतील सर्व माणसांची विषय भोगण्याकडे प्रवृत्ति आहे आणि हे विषय तर थोडा वेळ सुख देणारे आहेत म्हणून या जगांतील कोणीच प्राणी सदासर्वदा सुखी नसतो. किंबहुना नेहमीच तो दुःखांत असतो. निव्वळ सुख म्हणून कोणालाच मिळत नाही. तूं आपल्याकडेच पाहा. तुझी प्रकृति चांगली नाही. सोनूचा कान फुटला आहे. अशा स्थितींत तुला सुख आहे काय ? नाही. याप्रमाणे जगांत कोणी सुखी नाही. कांहींना कांहीतरी दुःख असतेंच. एक क्षण सुखाचा असतो. आपल्याला भूक लागली व त्यापासून त्रास झाला तर आपण अन्न मागून तरी खाऊं, पण पशु वगैरे आपल्याहि पेक्षा दुःखी आहेत. त्यांना भूक लागली तरी मालक खावयाला देईल तेव्हाच ते खातात. कीटकादि लहान प्राणी यांना कोणीहि पायातळीं रगडून मारतात. झाडा वगैरांना आपण वाढवावयाचें व आपणच आपल्या हाताने त्यांना कापून टाकतो. ह्या दृष्टीने पशु, पक्षी, झाडें वगैरे आपल्या पेक्षाहि दुःखी आहेत. याप्रमाणे मागे सांगितलेले चारहि प्रकारचे प्राणी दुःखी आहेत. कोणीच सुखी नाही. आता जगांत तर कोणी सुखी नाही व जगांत तर अखंड सुख कोठेच नाही व आपल्यास सुख तर पाहिजे, तर मग कसें करावयाचे ? समज तुला फार तहान लागली आहे व प्यावयास पाणी हवें आहे व घरांत तुझ्या पाणी नाही तर काय करशील ? तशीच राहशील काय ? नाही. पाणी तर प्यालेंच पाहिजे, तर आणावयाचें कोठून ? तर जेथे पाण्याचा साठा आहे तेथून आणावें लागेल. असा साठा कोणता आहे ? विहीर किंवा नदी. पुनः कल्पना कर तुला फार भूक लागली आहे व अन्न तर नाही. तर काय करशील ? तशी तर राहणारच नाही, तर स्वयंपाक करावा लागेल. त्याप्रमाणे आपल्यास सुख तर पाहिजें व तेंहि अखंड पाहिजें व असें सुख तर ह्या जगांत नाही तर कसें करावयाचें ? कोठून तरी प्राप्त करून घेतलें पाहिजें. आता कोठून प्राप्त करून घ्यावयाचें ? जेथे या

सुखाचा साठा असेल तेथून हें मिळविलें पाहिजें. आता ह्या सुखाचा साठा कोठे आहे ? या अखंड सुखाचा साठा ईश्वर आहे. हा ईश्वर कोण आहे सांगतो. जी जी वस्तु दिसते त्यांत कांहीना तरी दुःख आहेच. निव्वळ सुख म्हणून नाही. कशावरून ? आपण जी जी वस्तु पाहतो ती ती वस्तु झोपेंत दिसत नाही. झोप म्हणजे काय ? आपण निजतो त्यावेळेस आपल्या निद्रेंत दोन भाग असतात. एक कांही वेळ स्वप्न दिसतात व कांही वेळ अगदी गाढ झोप लागली असते. या गाढ झोपेला (स्वप्न सोडून निद्रेचा भाग) सुषुप्ति किंवा झोप म्हणतात. आता झोपेंत ह्या वस्तु कां दिसत नाहीत ? तसेंच देवतांचें दर्शन झोपेंत झाल्यास दिसेल काय ? नाही. कारण कल्पना कर. आपण एक व्याघ्र पाहिला व त्यापासून भीति वाटते. ती कशी वाटते ? पुनः आपण एक भूत पाहिलें व पाहिल्याबरोबर आपल्याला भीति वाटते ती कशी वाटते ? आपण भूत पाहतो व हृदयांत भीति शिरते म्हण जे ती भीति डोळयावाटे हृदयांत शिरते. आता ही भीति कोणाला वाटते ? मनाला किंवा शरीराला ? शरीराला वाटत नाही, कारण मेल्यावर कांही भयंकर पदार्थ दाखविला तरी भीतिपासून उत्पन्न होणारे कंपादिक धर्म शरीराच्या ठिकाणी दिसत नाही. तर ही भीति मनाला वाटते. मन डोळयाच्या द्वाराने रूप घेतें कानाच्या द्वाराने शब्द घेते. जिभेच्या द्वाराने रुचि घेते. याप्रमाणे मनच सर्व इंद्रियाच्या द्वाराने निरनिराळे विषय ग्रहण करिते. तसें नसते तर आपलें लक्ष दुसरीकडे लागलें असतें व त्या भीतिकडे किंवा समोर असलेल्या विषयाकडे नसलें तर त्या भीतिपासून आपल्याला भय वाटत नाही. व पुढे विषय असला तर विषय आहे किंवा नाही हेंहि समजत नाही. आता समज ह्या माझ्या सांगण्याकडे तुझें लक्ष आहे आणि दुसरीकडे लक्ष नाही तर दुसऱ्याने हाक मारली किंवा कांही बोलला तर तुला ऐकूं येईल काय ? नाही, कारण तुझें मन त्या बोलण्याकडे नाही म्हणून. याप्रमाणे ज्या गोष्टीकडे मन असतें तीच गोष्ट आपणांस समजते. त्याप्रमाणे झोपेंत म्हणजे स्वप्न सोडून दुसरा निद्रेचा भाग म्हणजे गाढ झोपेंत हें मन सर्व इंद्रिया बरोबर अज्ञानांत लीन झाल्यामुळे या जगांतील

वस्तु किंवा देवतादर्शन आपल्यास झोपेंत होत नाही. प्रत्येक वस्तु आपण मनाने जाणतो. आपलें चित्त दुसरीकडे असलें तर जवळून एखादा मनुष्य गेला तरी दिसत नाही. यावरून मनच पदार्थ पाहतें, डोळे पाहात नाही. मनच शब्द ऐकितें, कान ऐकत नाही. याप्रमाणे सर्वच व्यापार मनच करतें, जड देह कांही करूं शकत नाही. मन लीन झाल्यामुळे इंद्रियावर तें येऊं शकत नाही. आपल्याला झोपेंत दर्शन झाल्यास दिसत नाही. कारण तींत डोळ्यांच्या ठिकाणीं असलेली शक्ति राहात नाही व आपण पाहूं कशाने ? डोळ्यानेच. म्हणून देवतादर्शन झोपेंत दिसत नाही. पुन: जी जी वस्तु दिसते ती सतत नेहमी राहात नाही. म्हणून देवतांचें दर्शनहि अखंड सुख देणारें नाही, कारण झोपेंत तें होत नाही. बरें, देवतादर्शनच घेत बसलें व झोप वगैरे घेणें सोडून दिलें तर तो वेडा होईल. म्हणून देवतादर्शनहि अखंड सुख देणारें नाही. आता जी जी वस्तु दिसते तिजपासून अखंड सुख तर मिळत नाही, तर मग अखंड सुख कोठे आहे ? तर न दिसणाऱ्या वस्तूंत असें सुख आहे. दिसणाऱ्या वस्तूंत तर सुख नाही व सुख तर पाहिजें तर सुख कोठून प्राप्त करून घ्यावें ? न दिसणाऱ्या वस्तूंत सुख आहे व तेथून तें प्राप्त करून घ्यावें. तशी न दिसणारी वस्तु कोणती ? किंवा अशी वस्तुच नाही ? न दिसणारी वस्तु आपणच आहो. कशावरून ? आपण जसें आपलें शरीर पाहतो त्याप्रमाणे आपण आपलें मन पाहूं शकत नाही. दिसत नाही तर मग मन आहे कशावरून ? आपण सर्व वस्तु जाणतो व एखादे वेळेस दुसरीचकडे आपण गुंतलो असलो तर जवळचा पदार्थहि दिसत नाही. म्हणजे जिकडे लक्ष असतें तोच पदार्थ समजतो. म्हणून मन आहे. मन नाही व इंद्रियानेच आपण विषय घेतो असें म्हटल्यास पदार्थ जवळ असूनहि लक्ष नसलें तर दिसत नाही असें कां व्हावें ? मन आहे पण दिसत नाही व तें सुख न दिसणाऱ्या वस्तूंत आहे. ज्या दिसणाऱ्या वस्तू आहेत त्या मनाला दिसतात पण मन कोण्याच इंद्रियाच्या योगाने दिसत नाही. मनाच्या स्वाधीन सर्व वस्तु आहेत पण मन कोणत्याच वस्तूच्या स्वाधीन नाही. मनाला कोणी पाहूं शकत नाही. देवालाहि मनच पाहतें. पण मनाला देव पाहूं शकत नाही. तुझा सोनू तुझा जन्म

कसा पाहूं शकेल ? हे सगळें पाहणें जर मनाच्या स्वाधीन आहे तर मग तें मन त्या वस्तूच्या स्वाधीन कसें होऊं शकेल ? न दिसणाऱ्या वस्तूंत सुख आहे व आपणच न दिसणारें आहों, म्हणजे आपलें मनच न दिसणारें आहे व त्यांतच सुख आहे. आता यावरून हेंहि सिद्ध झालें की, आपण देह नाही. कारण देह तर दिसतो आणि मन तर दिसत नाही. सुंदर ही हाक मारल्यास कोणाला समजते ? देहाला तर समजत नाही. कारण प्रेताला त्याच्या नांवाने हाक मारल्यास ओ देत नाही, तर कोण ओ देतें ? त्याचें मन ओ देतें. मन या देहाहून निराळें आहे. दुःख नेहमी देहाच्या स्वाधीन झाल्याने होतें. म्हणून तें चित्त जेव्हा आपण ईश्वराच्या ध्यानांत लावूं तेव्हा सुख मिळेल व तेंहि अखंड सुख मिळेल.

मागे असें सांगितलें की, आपणास सुखाची इच्छा आहे व तेंहि अखंड सुख पाहिजें व असें सुख तर या जगांतील पदार्थांत नाही. तर कोठून तरी आणलें पाहिजें. आता आणावयाचें कोठून ? जेथे सुखाचा साठा असेल तेथून आणिलें पाहिजें व अशा सुखाचा साठा ईश्वर आहे. व मन त्याकडे लावलें म्हणजे तें सुख मिळतें. आता तें मन देहाच्या रहित आहे, व सुंदर हे नांव देहाला आहे. तें नांव मनाला समजतें. हाक मारली असतां मनच ओ देतें. दुःखणें, खोकला येणें हे देहाचे धर्म आहेत. मन स्वतः देहाच्या रहित असून मनच देह कसें होतें ? सुंदर नांव देहाला असून हांक मारली असतां ओ कोण देतें ? मन. जातीचा ब्राह्मण आहे पण जर तो आपल्याला तेली समजूं लागला तर तो कां असें म्हणतो ? याचें कारण काय ? खरोखर तो ब्राह्मणच असतो. लहान पोर उभा झाला म्हणजे मी मोठा झालो असें म्हणतो. तो कां म्हणतो ? वास्तविक तो मोठा झाला काय ? नाही. असें म्हणतो तो भ्रमाने म्हणतो. त्याप्रमाणे वास्तविक जी वस्तु तो नाही व तो जर ती वस्तु मी आहे असें म्हणतो तर असें तो भ्रमाने म्हणतो. त्याप्रमाणे वास्तविक जी वस्तु तो नाही व तो जर ती वस्तु मी आहे असें म्हणतो तर असें तो भ्रमाने म्हणतो. वास्तविक तसें नाही. तुझें मन देहाच्या रहित राहून तूं जे हाक

मारल्याबरोबर ओ देतेस ती भ्रमाने देतेस. वास्तविक नांव देहाला आहे व देह मी आहे असें समजून तूं ओ देतेस. वास्तविक ती वस्तु कांही तूं नाही. जिवंतपणींच मन देहरहित झालें म्हणजे ही वस्तु मी नाही असें पक्कें समजलें म्हणजे हा आपला भ्रम निघून जाईल. आता आत्मा या मनाहूनहि निराळा आहे. तें पुढे सांगूं. मन देहाहून निराळें कशाने होतें ? आपलें चित्त अशुद्ध असलें म्हणजे विकाराकडे त्याची फारच ओढ असतें. आता तें शुद्ध केलें पाहिजें. कसें करावयाचें ? समज, पाणी एका ठिकाणीं थोपविलें आहे, त्याठिकाणीं तें तसेंच राहूं दिलें व पुढे जर वाहूं न दिलें तर तेथे रेंदा उत्पन्न होतो. त्याप्रमाणे देहांत मन कां अटकून पडलें ? मनाची ईश्वरप्राप्तीकडे कां प्रवृति होत नाही ? तें अशुद्ध असल्यामुळे. आता ज्याप्रमाणे त्या थोपविलेल्या पाण्यांतील रेंदा काढून स्वच्छ करून टाकलें म्हणजे, स्वच्छ होवून वाहूं लागतें. त्याप्रमाणे चित्तांतील विकार नाहीसें केलें म्हणजे ईश्वराकडे ओढ घेते. पण हे चित्तांतील विकार कसें नाहीसें करावेत ? आपण रेंदाळ पाणी कसें स्वच्छ करतो ? तें पाणी आपण चाळणीने किंवा गाळून करीत असतो. या पाण्याच्या द्रृष्टांतांत पाणी व माती दोन्ही द्रृष्ट पदार्थ आहेत. म्हणून आपल्याला दिसणाऱ्या उपायांनी म्हणजे गाळण्याने तें आपण स्वच्छ केलें. पण या ठिकाणीं तर दोन्ही मन व विकार न दिसणारे आहेत, तर कसें शुद्ध करावयाचें ? जें दिसतच नाही, तें दिसणाऱ्या पदार्थाने कसें स्वच्छ होईल ? दुसऱ्या एखाद्या न दिसणाऱ्या पदार्थानेच शुद्ध केलें पाहिजें. असा न दिसणारा पदार्थ कोणता आहे ? असा पदार्थ धर्म आहे. धर्म कांही आपल्यास दिसत नाही. धर्म करिता करिता धर्माची आवडी लागली म्हणजे देहाची पर्वा कमी होते. व त्या धर्मांतच त्याचें चित्त लीन होतें. व याप्रमाणे जीवंतपणींच चित्त देहाहून निराळें झालें म्हणजे त्याला ईश्वराचें ध्यान करण्याला सांगावें व नंतर ध्यानाने ईश्वराकडे त्याच्या चित्ताची ओढ जास्त लागेल. आपला आपला धर्मच करणें चित्त शुद्धि करण्यास कारण आहे. स्वासिनी स्त्रियांचा धर्म पतीची सेवा करणें आहे. होईल त्या रीतीने तिने पतीच्या मनोगताप्रमाणे चालावें. व त्याला

ईश्वर समजून त्याची सेवा करावी. संताप कृच्छ्र चांद्रायणादि व्रतें करणें हा विधवांचा धर्म आहे. स्वासिनी स्त्रियांनी कोणतेंहि व्रत पति आज्ञे शिवाय करूं नये. ब्राह्मणांना हिवाळयांत कांबळी, उन्हाळयांत उन-निवारण करण्यांकरिता छत्र्याचें दान करणें इत्यादि पुष्कळ प्रकार आहेत. इत्यादि धर्म विधवा स्त्रियांचा आहे. सर्वांना ज्ञान सांगणें हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे. दुष्टांचा नाश व सुष्टांचें पालन करणें हा क्षत्रिय धर्म आहे. शेती वगैरे करणें वैश्यांचें काम आहे. शुद्रांचा धर्म तीन्ही वर्णाची सेवा करणें. स्वतः धर्माचा त्याग करून कितीहि भक्ति केल्याने ईश्वर मिळत नाही. पतीची सेवा हा स्त्रियांचा धर्म आहे. त्याच्या आज्ञेनुसार वागत जावें. आता समज पतीने विष खाऊं घाल म्हटल्यास खाऊं घालावें काय? पतीची आज्ञा तर मोडूं नये. मग या ठिकाणीं कसें करावें? खाऊं न घातल्यास धर्म मोडेल किंवा नाही? अशा वेळी विष खाऊं घालणें अधर्म होईल म्हणून खाऊं घालूं नये. पतीने सांगितलें की मला माडी-वरून खाली ढकलून दे. तर ती त्याची आज्ञा पाळावी किंवा नाही? पाळूं नये. या ठिकाणीं आज्ञा भंग अधर्म होत नाही. धर्म कोणता व अधर्म कोणता हें आपल्याला आपल्या बुद्धिवरून चांगलें ठरवितां येत नाही. म्हणून तो धर्मा धर्म साधु पुरुष व शास्त्रवचन यावरून ठरवावा लागतो. बापाची आज्ञा मुलांनी पाळावी. पण त्यांनी मुलाची स्त्री मागितल्यास मात्र ती आज्ञा पाळूं नये. कारण स्त्री दिल्यापासून जें पातक घडेल, त्यापेक्षा आज्ञाभंग करण्यापासून कमी पातक घडेल. म्हणून या ठिकाणीं त्याची आज्ञा न पाळणें चांगलें व धर्माला अनुसरून आहे. त्याप्रमाणेच पतीने स्त्रियेला एखाद्या पुरुषासी संयोग करण्यास सांगितलें तर ती आज्ञा तिने मान्य करूं नये. हें धर्माधर्म समजणें कठीण आहेत. म्हणून शास्त्र व गुरूच्या वचनावरून समजून घ्यावेत. कोण्या वेळेला धर्माचा अधर्म व अधर्माचा धर्म होतो, हें कसें तें सांगतो पहा. समज एखाद्याच्या आंगाला आपण कापलें तर तो धर्म झाला की अधर्म झाला? अधर्म झाला. बरें त्याला जर एखादा फोड असला आणि तो कापला तर मात्र अधर्म होत नाही व पाप घडत नाही. जशी तुझ्या घराला आणि काकीच्या घराला जमीन एकच आहे त्याप्रमाणे मागे जे

चारी वर्णाला योग्य असणारे निरनिराळे धर्म सांगितलें त्या सर्वांना सारखा लागूं पडणारा एक धर्म. तो कोणता ? खोटें बोलूं नये. कोणाची हत्या करूं नये, कोणाला फसवूं नये, चोरी करूं नये, परस्त्रीगमन करूं नये. हा धर्म चारी वर्णांनी सारखा पाळला पाहिजे. कोणाला कापूं नये पण फोड असल्यास कापावें म्हणजे पाप नाही. कारण त्याचें दुःख निवारण होतें. या ठिकाणीं अधर्मच धर्म आहे. विष खाणें चांगलें नाही, पण औषधींत खातात. माशी मारणें पाप आहे, पण कवळ झाला असतां मारून देतात. येथे माशा खाणें त्या रोगाला चांगलें आहे. म्हणून अधर्म होत नाही. खरें बोलावें हा धर्म आहे, पण एखाद्याच्या त्या खरें बोलण्याने प्राण जातो तर कसें काय करावें ? खोटें बोलावें, कारण, खरें बोलण्याने त्याचा प्राण जातो व त्यामुळे होणाऱ्या पातकापेक्षा खोटें बोलण्याचें पातक कमी आहे. पण खोटें बोलणें हा कांही धर्म नाही व हें खोटे बोलणें अशा प्रसंगीच धर्माला अनुसरून होतें. इतर वेळेला खोटें बोलल्यास पातक होईल. याप्रमाणेच धर्माधर्म समजणें फार कठीण आहे व तो साधु व शास्त्रवचन यावरून समजून घ्यावा. प्रत्यक्ष अर्जुनाजवळ देव असूनहि अर्जुनाला धर्म कोणता व अधर्म कोणता हें समजलें नाही म्हणून देवाने ही गीता सांगितली.

परवाच्या निरूपणांत मी तुला धर्माधर्म सांगितलें व हे धर्माधर्म कठीण असल्यामुळे आपल्या बुद्धीच्या योगाने ठरवितां येत नाहीत. म्हणून साधु पुरुष व शास्त्र यांच्या वचनावरून ठरवावें असें सांगितलें. पुनः तेंच पुराणांतील उदाहरणें घेऊन सांगतो. धर्म व अधर्म हे समजण्याची मोठी अडचण पडत असते. केव्हा केव्हा आपण धर्म समजून अधर्म करीत असतो. केव्हा केव्हा बळेंच अधर्म करावा लागतो. उदा. महाभारतांत अश्वत्थामा मेला किंवा नाही म्हणून द्रोणाचार्यांने धर्माला विचारलें असतां धर्म खोटे बोलला. "नरो वा कुंजरो वा" असें उत्तर दिलें. या खोटें बोलण्याबद्दल निजधामास जातांना धर्माचा आंगठा गळून पडला. देवांनी त्याला असें खोटें बोलावयाला लाविलें. हा धर्म झाला की अधर्म ? धर्म म्हणावा तर त्याचा अंगठा गळून पडला व पृथ्वीचा आधार नसतां

अधर त्याचा रथ चालत होता तो पृथ्वीवर चालू लागला. अधर्म म्हणावा तर देव आपल्या भक्तास अधर्म कसा करूं देईल? मग याला काय म्हणावें? पाप म्हणावें की पुण्य म्हणावें? देवांनी धर्माला जें खोटें बोलावयास सांगितलें, तें कांही पुण्य नाही पापच झालें. पण भेद इतकाच की द्रोणाचार्य जर मेले नसते तर सर्व राज्य दुष्ट दुर्योधनाच्या हातीं गेलें असतें व त्यामुळे प्रजा, गाई, ब्राह्मण यांना पुष्कळ त्रास झाला असता व त्यामुळे भयंकर पातक झालें असतें, पण एवढें पातक होऊं देण्यापेक्षा थोडे पातक होऊं देणें बरें, म्हणून त्याला खोटें बोलण्यास सांगितलें. त्यामुळे तो स्वर्गांत तरी गेला. नाही तर नर्कांतच गेला असतां. कल्पना करा की, आपण आपल्या घरांत असतां मागून आग लागली व पुढे पळून जावा म्हणून दारांत आलों तर तेथें मोठा सर्प दिसला. अशा वेळेस काय करावें? घरांत राहावे तर अग्नि आहे व बाहेर जावे तर सर्प आहे. अशा वेळीं सर्पांवरून उडी टाकणें चांगलें होईल. घरात राहून जळून मरणार नाही. त्याप्रमाणे धर्माला दोन्हीकडून पापच लागत होतें, पण खोटें बोलण्याचें पाप न्यून असल्यामुळे तें करण्यास हरकत नाही. पण धर्मांनी तसें केलें व देवांनी तसें खोटें बोलावयाला सांगितलें. म्हणून हा कांही धर्म समजूं नये. याप्रमाणे कोठे धर्मच अधर्म होतो. व अधर्मासच कोठे आपण धर्म म्हणतो. परमात्मा श्रीकृष्णाने श्रीराम अवतारीं बालीला पाळीमागे लपून मारलें. त्या पापामुळे श्रीकृष्ण अवतारामध्ये तो बाली व्याध होऊन, त्याने श्रीकृष्णाचा आंगठा फोडला. पण गोकुळांत मात्र रास खेळतांना प्रतिबंध झाला नाही. जसें कर्म तसें त्याचें फळ असतें. कित्येक नास्तिक कर्माचें फळ भोगावें लागतें वगैरे कांही मानीत नाहीत. त्यांना मी असें विचारतो की, मूर्खा जर कर्म बिर्म कांही नाही व कर्माचें फळ कांही भोगावें लागत नाही तर एक जन्मत: आंधळा तर दुसरा मुका. एकाची लग्न झाल्याबरोबरच स्त्री मरते तर एखाद्या स्त्रीचा लग्न-झाल्याबरोबरच पति मरतो. एक गुणी असतो तर त्याची बायको कर्कशा असते. एक मनुष्य चुंबक असतो तर एक दिवाळखोर असतो. एखादे वेळीं आईबापाच्या आधीच मुलगा मरतो. एखाद्या मनुष्याला मुलाबाळापासून सुख मिळतें तर दुसऱ्याला दुःख मिळतें. याप्रमाणे जन्मापासूनच एका

प्रकारची परिस्थिति तर दुसऱ्याला दुसऱ्याच प्रकारची परिस्थिति मिळते. असें कां ? पूर्व जन्मींच्या पापपुण्याचीं फळें आहेत. एखाद्या मुलाचा बाप जन्मताच मरून जातो व त्याला दुःख होतें. बरें, ईश्वरच अशा प्रकारचें दुःख देतो असें कोणी म्हणतात हे बेटे लुच्चे असतात. परमेश्वर असा करील तर तो न्यायीं होणार नाही. म्हणून जे धर्माधर्म आपल्या हातून घडतात त्याचीं बरीं वाईट फळें कर्माच्या तीव्रतेनुसार या जन्मींच किंवा पुढल्या जन्मीं किंवा ज्या जन्मांत ती फलोन्मुख होतील त्या त्या जन्मांत भोगावीं लागतात. म्हणून पुनर्जन्म आहे. हे धर्माधर्म आपल्या बुद्धिनुसार ठरवितां येत नाहीत. म्हणून तें शास्त्र व गुरु यांचेकडूनच समजावून घेणें चांगलें. स्वासिनी स्त्रियांना पतिसेवा करणें हाच धर्म आहे. पतीच्या आज्ञेविरुद्ध व्रतादिक केल्यास तिला पतन होतें. कल्पना कर की, आपली तनाची जरी झोपडी असली तरी त्यांत आपण आपल्या इच्छेप्रमाणे वागूं. त्यांत आपण स्वतंत्र आहो. पण दुसऱ्याच्या दुमजली माडीवर राहिलो तरी आपण तेथे परतंत्रच आहो. आपलाच धर्म चांगला दुसऱ्याचा कितीहि चांगला असला तरी वाईट आहे: जगांतील सुखदुःखावरून त्यांना कर्मच कारण आहे असें समजावें. आपला धर्म थोडासा जरी असला तरी फायद्याचा आहे. भगवान म्हणतात,

"स्वल्पमल्पस्य धर्मस्यत्रायते महतो भयात्"

दुसऱ्याचा धर्म जन्मभर जरी केला तरी फायद्याचा नाही. रोग दूर होईतोपर्यंतच औषधी घ्यावी लागते; त्याप्रमाणे जोपर्यंत आपल्याला परमेश्वराविषयी तळमळ लागत नाही, तोपर्यंतच धर्म करावा. पुढे मात्र फारसा आग्रह नसावा. जोपर्यंत सुनेला मुलगा होत नाही, तोपर्यंत सासूच्या आज्ञेंत वागावें व तिला भिऊन वागावें व पुढे तिच्या डोक्यावर बसूं नये, पण इकडे तिकडे फिरावयास व बोलावयाला मोकळीक असते. त्याप्रमाणे तीव्र मुमुक्षा झाल्यावर मात्र फारसा आग्रह धरूं नये. अधर्म करूं नये. जगांतल्या सुखदुःखावरून तरी पापपुण्य आहे असें समजावें. ज्यांना खाण्यापिण्याची चैन असते, त्यांनाच परमेश्वर नाही वगैरे वाटतें. अशांना जेव्हा दुःख प्राप्त होतें तेव्हा मात्र त्यांचें चित्त ईश्वराकडे लागतें.

अशा लोकांना साधु पुरुष शाप देऊन दुःख देतात. व परमेश्वराकडे वळवितात. दरिद्री, दुःखी हें परमेश्वराला नेहमीच आठवीत असतात. नेहमीच कांही सुख तर कांही दुःख असतें व या सुखदुःखाबद्दल उपेक्षा राहून धर्म करीत असावें व असा धर्म करितां करितां ईश्वराविषयी अतिशय उत्कट इच्छा झाली म्हणजे धर्माचा विशेष आग्रह नसावा व पुढे ज्ञान करून घ्यावें व अर्जुनाला अशी इच्छा झाली होती व पुढे ईश्वराने ज्ञान सांगितलें, तेंच पुढे सांगूं.

मना तोवरि धर्म टाकूं नकोरे ॥......

काल पाण्याशिवाय मासोळीला जशी तळमळ लागते त्याप्रमाणे ईश्वरप्राप्तीची तळमळ लागत नाही तोपर्यंत धर्म करावा. पुढे फारसा आग्रह धरूं नये, असें सांगितलें. आता हे दृष्टांत देऊन सांगतो. पहाः– हा (दृष्टांत मी दिला होता असें वाटतें. कारण तो माझ्या प्रत्याभिज्ञेंत येतो.) समज एका मनुष्याला रोग झाला. आता त्याला औषध देतो. औषध कोठपर्यंत देतो ? रोग जाईपर्यंत. बरें पुढे विष देतो काय ? नाही. औषध मात्र देत नाही. त्याप्रमाणे परमेश्वराविषयी तळमळ लागत नाही तोपर्यंत धर्म करावा. मग अधर्म करूं नये. तरी फारसा आग्रह धरूं नये. रोग जाईपर्यंत औषध घेतो, व पुढे ताकद आल्यावर औषध घेत नाही व विषहि खात नाही. पण दुसऱ्यांस तोच रोग झाला असतां आपण त्याला तें औषध देऊं व अशा करितांच, रोग नाहीसा झाल्यावर देखील लोकाकरिता आपल्याजवळ औषधी पाहिजे. त्याप्रमाणे साधु पुरुष लोकांकरिता धर्माचरण करितात व कोणी अधर्मरूपी रोग ज्याला लागला आहे असा पुरुष त्यांच्यापाशीं आल्यास त्याला धर्मरूपी औषध देऊन त्याचा रोग नाहीसा करितात. अर्जुनाला असाच अधर्मरूपी रोग लागला होता. अर्जुन हा क्षत्रिय होता व क्षत्रिय धर्मयुद्धांत कोणीहि प्राप्त झालें तरी त्याच्याशीं युद्ध करावें, असा आहे. असें असून भीष्मादिकांशीं कसें युद्ध करूं असें तो म्हणाला. येथे युद्ध न करणें त्याच्या धर्माच्या दृष्टीने अधर्म होत होता. तुमचा धर्म म्हणजे पतिसेवा करणें.

या धर्माशिवाय तुम्हा स्त्रियांना दुसरा धर्मच नाही. आता थोडी पहिल्या अध्यायांतील कथा सांगतो. युद्धाचे वेळीं दोन्हीकडील सैन्य उभें राहिलें. कौरव पांडव हे भाऊ होते. एका भावाचे पांडव व दुसऱ्या भावाचे कौरव होते. अशा रीतीने तयार झालेलें सैन्य जेव्हा अर्जुनाने पाहिलें तेव्हा तो श्रीकृष्णास म्हणाला, कृष्णा ! या आपल्या बांधवांना मारून मग राज्य घ्यावें हें कांही चांगलें नाही. हें भीष्मादिक वडील व पूज्यनीय आहेत. अशाची पूजा न करितां उलट त्यांना मारावें हें कांही चांगलें नाही. मला हा अधर्म वाटतो. अशा रीतीने अर्जुनाला शोक झाला पण येथे युद्धांत कोणीहि असो भाऊ असो किंवा बाप असो, युद्ध करण्याला प्राप्त झाला असतां युद्ध केलें पाहिजे, हा जो क्षत्रिय धर्म तो अर्जुन विसरला. हा कांही तुम्हा स्त्रियांचा धर्म नव्हे. तुम्ही आपल्या धर्माने चालावें. घरच्या माणसाशीं तंटा वगैरे कांही करूं नये. अर्जुनाला शोक झाला तेव्हा त्याच्या हातून दोन अधर्माच्या गोष्टी होत होत्या. १ अर्जुन आपला क्षत्रिय धर्म विसरला. २ कौरवादिक घरचीं माणसें आहेत म्हणजे माझे बांधव आहेत असा माझा व तुझा भाव उत्पन्न झाला. हा देह बुद्धीला धरून झाला. असा शोक देहाला धरून होत असतो व त्यामुळे परमेश्वराकडे चित्त लागणें कमी पडतें. खोटे दुष्ट जे आहेत ते आपलें समजूं नये. दुर्योधनादिक खोटे दुष्ट होते. समज तुझा मुलगा सोनू तुला विष देण्याला तयार झाला तर तो तुला आवडेल काय ? त्याला तूं शत्रू-प्रमाणें पाहशील. कारण अशाला आपलें जर म्हटलें तर ते नर्कांत टाकतील. अर्जुन दुर्योधनाला आपला आहे असें समजला म्हणून तो धर्म विसरला. देहाच्या ठिकाणीं अहं बुद्धि व धर्माची विस्मृति या अशा दोन चुका त्यांच्याकडून होत होत्या. त्या देवांनी सुधरविल्या. देवांनी आधी अर्जुनाला असें सांगितलें की, जे खोटे दुष्ट आहेत ते आपले समजूं नये व नंतर त्याला त्याचा धर्म सांगितला. येथे मी आधी धर्म सांगतो व मग खोटे मनुष्य आपले नाहीत असें सांगीन. धर्म विचारल्या-वाचून आपण होऊन सांगूं नये. विचारल्यावाचून सांगितल्यास तो उपदेश स्वीकारला जात नाही. अनादर होतो.

कार्पण्यदोषोपहत:स्वभाव: ।
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेता: ।।
यच्छ्रेय: स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।। गीता ।। २।७

अर्जुन म्हणतो, देवा ! मी कृपण झालो आहे, म्हणजे माझ्याजवळ विद्या आहे. पण मी काय करूं हें समजत नाही. धर्महि मला समजत नाही व मी काम करावें हेहि मला समजत नाही. म्हणून महाराज ! मी आपल्याला शरण आलो आहे. काय करूं तें सांगा.

न चैतद्विद्म: कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु: ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिता: प्रमुखे धार्तराष्ट्रा: ।।गीता।। २।६

अर्जुन म्हणाला, देवा ! तुम्ही म्हणाल की यांना मारून टाक, पण हें माझ्याच्याने होत नाही व यांना मारून मला जय मिळेल किंवा नाही हेहि सांगवत नाही. कारण भीष्मादिक मोठे वीर आहेत व यांना मारिलें तर आम्ही कांही वाचणार नाही.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ।।गीता।। २।५

हे भीष्मादिक वास्तविक मला गुरूप्रमाणे आहेत व पूजनीय आहेत अशांना मारून राज्य मिळविण्यापेक्षा भिक्षा मागणें बरें असें मला वाटतें. कारण यांना मारून राज्य मिळविणें व यांच्या रक्तांत बुडलेलें राज्य मग आपण भोगणें हें चांगलें नाही. इतके अर्जुन बोलला तरी देवांनी यावर कांहीच उत्तर दिलें नाही. तेव्हा अर्जुन म्हणाला,

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेता: ।
यच्छ्रेय: स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।।गीता।। २।७

देवा ! मी आतापर्यंत जें सांगितलें, तें धर्माला धरून होते किंवा त्याच्यापासून अधर्म होईल हें तूं सांग. मला कांहीच समजत नाही. यांच्यांत धर्म कोणता होईल व अधर्म कोणता होईल हें नीट सांग व तुला जें बरें दिसेल तें तूं सांग. हें अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव हसून म्हणाले,

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।।गीता।। ३।३

अर्जुना! तूं फार निर्मळ आहेस. निर्मळ पुरुषाला आपल्या मनांतील गोष्ट सांगावी. तूं निर्मळ आहेस म्हणून तुला एक गोष्ट सांगतो. सृष्टि उत्पन्न केली तेव्हा मी लोकांना दोन गोष्टी सांगून ठेविल्या. ज्यांना कांही करावेसें वाटतें, त्यांच्याकरिता धर्म व ज्यांना कांहीच करावेसें वाटत नाही, केवळ बसून राहावेसें वाटतें त्यांच्याकरिता ज्ञानमार्ग सांगितला आहे.

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ।। गीता।। ४।१

अर्जुना ! हा कर्मयोग मी पूर्वी सूर्याला सांगितला होता व सूर्याने पुढे मनूला सांगितला व मनूने पुढे इक्ष्वाकू राजाला सांगितला व तेथून पुढे परंपरेने प्रगट झाला. यावर अर्जुन म्हणाला, देवा !

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।। गीता।। ४।४

देवा ! हें तुमचें म्हणणें मला थोडे आश्चर्यकारक वाटतें, कारण तुझा जन्म तर आता झाला आहे व सूर्याला बरेच दिवस लोटलेत. मग तूं त्याला हा कर्मयोग सांगितला हें कसें ? तेव्हा भगवान म्हणाले,

बहूनि मे व्यतीतीनि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।।गीता।। ४।५

अर्जुना ! असे माझे आणि तुझे बरेच जन्म झालेत, त्या सर्वांना मी मात्र जाणतो. तूं कांही जाणत नाहीस. तूं एवढा विद्वान असून तुझी बुद्धि काय झाली कोण जाणे. देवाला पूर्व जन्माची आठवण होती. कारण ते ईश्वर होते. ईश्वराची बुद्धि अशी असते, की त्याला देवांचे व लोकांचे सृष्टिपासून जितके जन्म झाले असतील तेवढेहि माहीत असतात. तसें जीवांना माहीत नसतात; पण त्यांतहि कांही जीवांना माहीत असतें. अशी आठवण कोणाला राहूं शकते ? समज, तुझा सोनू शाळेंत जातो. आपल्या घरामागेंच शाळा आहे व तेथून मास्तर काय काय शिकवितो हें

सर्व ऐकूं येते. पण पूर्ण लक्ष नसल्यामुळे त्याला आठवण राहात नाही. पण सोनूचें लक्ष त्याकडेच असल्यामुळे त्याला प्रत्येक गोष्ट आठवत असते. त्याप्रमाणे योगी वगैरे जे असतात त्यांना त्याचें तिकडे लक्ष असल्यामुळे मागील जन्माची आठवण असते. पण आपण या जन्मींच्याच लोकांविषयी विचार करतो म्हणून मागील जन्माविषयी स्मृति होत नाही. आपण पूर्व जन्मींच्या गोष्टींविषयी चित्त एकाग्र करीत नाही. ज्याला स्मृति कमी असते त्याला श्रद्धा ठेविली पाहिजे. अर्जुन मोठा निर्मळ होता. म्हणून देवांनी सांगितल्यावर त्याला पटलें. धर्ममार्गांत आपल्याला दुसऱ्याच्या स्वाधीन व्हावें लागतें व ज्ञानमार्गांत आपण स्वतंत्र असतो. याप्रमाणे कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग असे दोन मार्ग आहेत. परंतु धर्ममार्ग सोडून एकदम ज्ञानमार्ग घेतां येत नाही. कल्पना कर. तुझ्या सोनूचें लग्न झालें. तुला सून आली. तिचे गुण चांगले आहेत. पण जर मुलांत खेळणें आवडत असलें व काम करण्याकडे फारसें लक्ष नसलें तर ती तुला आवडेल काय? आवडणार नाही. पण तेंच तिला एखादा मुलगा झाला म्हणजे, जर ती मुलाला घेणें, खेळविणें सोडून देऊन कामच करीत राहिली तरी तुला आवडणार नाही. मूल झालें नाही तोपर्यंत ती तुझ्या स्वाधीन होती पण मूल झाल्यावर ती थोडी परतंत्र झाली. याप्रमाणे धर्मांत दुसऱ्याच्या स्वाधीन असतो, हा धर्ममार्ग परतंत्र आहे. ज्ञान झाल्यावर धर्माची मग गरज नाही. पण त्याशिवाय उपायच नाही. मुलगा झाल्यावर तुझी सून त्याला न खेळवितां घरांतलें कामच करीत राहिली तर तुला पसंत पडणार नाही. धर्ममार्ग दुसऱ्याच्या स्वाधीनच होऊन करावा लागतो. ज्ञान झाल्यावर अधर्म होत नाही पण तेवढी आसक्ति नसते. परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा झाली म्हणजे मग आग्रह नको. नुसत्या धर्मानेच मनुष्याचें हित होत नाही. त्याकरिता पुढे ज्ञानमार्ग पाहिजे. धर्ममार्गांत हात, पाय, नाक, डोळे, नाड्यांना काम करावें लागतें; पण ज्ञानमार्गांत मनानेच सर्व काम करावें लागतें. तेंच शुद्ध करीत जावें व शेवटीं ईश्वरांत मिळून जावें. समज मन एक नदी आहे व आपण आकाशांतून पडणाऱ्या पाण्यामुळे पूर येतो त्याप्रमाणे आहो. किंवा मन एक घोडा व आपण जसें घोड्यावर

बसून घरीं जातो, त्याप्रमाणे मनरूपी घोड्यावर बसून परमेश्वरांत मिळावें लागतें.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ।। गीता ।। ६।३

(ध्यान) योग म्हणून ज्याला प्राप्त करून ध्यावयाचा आहे, त्याने अगोदर कर्मे केलीं पाहिजें व एकदा त्या योगाच्या ठिकाणीं स्थित झाला म्हणजे कर्मापासून निवृत्त झालें पाहिजें. आपल्याला जेथे सुखाचा साठा असेल तेथे जावयाचें आहे. मोक्ष एक पहाड आहे. (ही उपमा आहे. समज, मुलगा रडावयाला लागला तर आपण त्यास काय राक्षसासारखा रडतोस रे असें म्हणतो. तर तेवढ्या म्हणण्यावरून तो राक्षस झाला काय? नाही. राक्षस झाला असता तर त्याने म्हणणाऱ्यांना खाल्लें असतें. त्याप्रमाणे येथे मोक्ष एक पहाड आहे, असें म्हटल्यावरून तो पहाड नाही. मोक्ष म्हणजे पहाड नाही तर ही उपमा आहे.) आता या पहाडावर आपल्याला चढावयाचें आहे. त्या मोक्षरूपी पहाडावर चढावयाला आपल्याला शरीराने धर्म केला पाहिजे व धर्म करूं करूं थकलो म्हणजे तेथे बसावें. पुढे धर्म वाढवूं नये. याप्रमाणे मन थकलें म्हणजे शम म्हणतात. ज्यांनी पूर्व जन्मीं किंवा या जन्मीं धर्म केला आहे तेच ज्ञानाचे अधिकारी होतात व ज्यांना कांहीच माहीत नाही त्यांनी या जन्मीं धर्मच केला पाहिजे. समज तुझ्या घरांत रेती पडली आहे. तूं आपल्या मुलीस गहू निवडावयास सांगितलें व बरें येतें म्हणून ती रेतीवर जाऊन बसली. रेतींतील खडे इकडच्या तिकडे टाकीत बसली. तूं म्हणशील, कार्टे! इकडे तिकडे खडे फेकत बसण्यापेक्षा गहू न निवडायाला तुला काय झालें? या प्रमाणे भगवान पार्थाला म्हणतात,

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ।। गीता ।। ३।५

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ।। गीता ।। ३।७

भगवान म्हणतात, पार्था तूं कांही तरी कर्म करशीलच. रिकामा कोणी बसूं शकत नाही. मग चांगलें काम न करितां भलतेंच काम करण्यांत काय अर्थ आहे ? जें आपल्या धर्माप्रमाणे सांगितलें असेल तेंच करणें चांगलें. रिकामे तर बसणेंच होत नाही, मग कांही तरी करीत बसण्यापेक्षा जीं आपल्याला उचित कर्में आहेत तींच करावींत. तुला तरी रिकामें बसावें असें वाटणार नाही. कांहीतरी करशीलच. मग त्यापेक्षा आपला धर्म जो पतिसेवा तो कां करूं नये ? होईल त्या रीतीनें धर्म करावा. हाताने, पायाने, उठतां बसतां वाटेल त्या वेळेला आपला धर्म करीत असावें. तुझी मुलगी अंगणांतले खडे फेकीत बसली तर त्यापासून काय फायदा झाला ? कांही नाही. उलट अंगणांत खडे पडलेत. त्याप्रमाणे रिकामे बसण्यापेक्षा धर्मच करणें चांगलें व हा धर्म देवाला तरी प्राप्त करून देतो. रिकामे बसून भलतेंच करण्यापासून एखादे वेळीं नुकसान होतें. पण हा धर्म ईश्वर मिळविण्यांत साह्य करितो.

सहयज्ञ : प्रजा: सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति: ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ।। गीता ।। ३।१०

ज्या वेळेला ब्रह्मदेवाने सृष्टि उत्पन्न केली, त्यावेळेला त्यांनी धर्म उत्पन्न केला व प्रजेला सांगितलें की, या धर्माप्रमाणे तुम्ही चाला, म्हणजे हा धर्म कामधेनुप्रमाणे तुम्हा सर्वांची इच्छा पुरविणारा होईल. मुलगा लहान अज्ञ असे तोपर्यंत तो आपल्या आईबापावर अवलंबून असतो. आईबापाच्या सांगण्याप्रमाणे व त्यांच्यावर अवलंबून जोपर्यंत राहतो तोपर्यंत त्याला चांगली वासना उत्पन्न होत असते व पुढे विषय सुखाचा झपाटा लागून थोडी आईबापाची उपेक्षा करून वाईट संगतीने राहूं लागला की, त्याला वाईट इच्छा होऊं लागतात. त्याप्रमाणे प्रजालोकांनी ब्रह्मदेवाला विचारलें की, देवा ! आम्ही देवाला कसें मिळवून घ्यावें ? तेव्हा त्यांनी सांगितलें, हा धर्म तुम्ही करा म्हणजे तुमचा हेतु पूर्ण होईल. तूं दहा हजार ब्राह्मणांना खाऊं घातल्यास यज्ञ होणार नाही. पण तुझ्या पतीला जर फार भूक लागली आहे व तूं जर त्याला त्या वेळेला खाऊं घालशील तर तुझा यज्ञ झाला. तूं जर असें न करितां तें अन्न अग्नींत टाकशील तर

तो यज्ञ होणार नाही. उलट पाप होईल. म्हणून ब्रह्मदेव म्हणाले, तुम्हीं आपापला धर्म करा म्हणजे तोच तुमच्या इष्ट हेतुला देणारा होईल.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥

परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ गीता ॥ ३।११

समज एखाद्या घरीं पति व स्त्री दोघेहि चांगले आहेत. स्त्री नेहमी पतीच्या आज्ञेंत तत्पर असते व नेहमी त्याच्या मनोगताप्रमाणे वागून त्याची प्रीति संपादन करते. अशी स्त्री असली म्हणजे सहजच पतिलाहि तिच्यावर प्रेम करावासा वाटतो व नेहमी तिच्याशीं गोड व प्रेमानें बोलत असतो. तेंच जर एखादे ठिकाणीं स्त्री पतीची आज्ञा पाळत नसली व दोघांमध्ये किटकीट होत असली तर तो तिच्याशीं तर प्रेमाने बोलणार नाहीच, पण कंटाळून एखादे वेळेला तिचें तोंडहि पाहणार नाही. ब्रह्मदेव म्हणाले, तुम्ही आपला धर्म करा व देवाला प्रसन्न करून घ्या, म्हणजे सहजच देव तुम्हावर प्रीति करतील. तुम्हीच जर देवाला प्रसन्न करून घेणार नाही तर ते तरी तुमची प्रीति संपादन करून घेण्याच्या खटपटींत कशाला पडतील ? म्हणून तुम्ही आपला धर्म करून त्यांना प्रसन्न करून घ्या म्हणजे ते तुमच्यावर प्रेम करतील व ईश्वर प्राप्त करून देण्यांत साह्य करतील.

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ गीता ॥ ३।५

कोणीहि मनुष्य रिकामा बसूं शकत नाहीं. कांहीतरी करीतच असतो. मग कांहीतरी निषिद्ध करण्यापेक्षा होईल तेवढा आपला धर्मच करणें चांगलें. समज तुझी कमळा अंगणांतील खडे उकरत बसली तर तूं तिला काय म्हणशील ? असेंच म्हणशील की कार्टे ! रिकामे उगीच खडे उकरत बसण्यापेक्षा गहूं निवडत बैस. तुझी ती प्रेमाची असली तरी तूं रागावून तिला काम करावयाला लावशील. तूं तिला म्हणशील की, अग ! गहू निसण्यांत अनायासे तुझा खेळहि होतो व गहूहि निसले जातील. प्रत्येक प्राणी कांहीना कांहीतरी करतोच. कोणी गवतच उपडत बसेल, कोणी काड्या मोडत बसतो. कोणी गोटेच फेकतो, कोणी झोपच

घेतो. एवं कांहीना कांहीतरी प्रत्येक जण करीतच राहतो. रिकामा बसत नाही. मग असा वेळ घालण्यापेक्षा धर्म कां करूं नये. रिकामे खडे उकरत बसण्यापेक्षा गहूं निसणें जसें बरें तसें कांही करण्यापेक्षा धर्म करणें चांगलें. शास्त्राप्रमाणे ज्याचा जो धर्म असेल तोच त्यांनी करावा. दुसरा करूं नये. दुसऱ्या धर्माच्या योगाने पतन होतें. प्रस्तुत गीताहि अर्जुन क्षत्रिय असल्यामुळे देवांनी क्षात्र धर्माला अनुसरून ती सांगितली. नुसत्या काड्या मोडण्यापेक्षा हातीं माळ घेऊन जप करीत बसणें बरें. कांहीतरी करणेंच जर आहे तर मग धर्मच कां करूं नये ? आळस कां करावा ? पहिल्या निरूपणांत मी सांगितलें की, जर आपल्याला तहान लागली आहे व पाणी घरांत नाही व पाणी तर प्यालें पाहिजें, मग कसें करावयाचें ? कोठून तरी आणलें पाहिजें. कोठून आणावयाचें ? जेथे पाण्याचा साठा असेल तेथूनच आणलें पाहिजें. त्याप्रमाणे आपल्याला तर सुख पाहिजें व तेंहि अखंड पाहिजें व असें सुख तर संसारांत नाही व त्याची तर इच्छा आहे. मग कसें ? तें कोठून तरी मिळविलें पाहिजें. कोठून मिळवावयाचें ? जेथे सुखाचा साठा म्हणजे परमात्मा आहे, तेथून सुख मिळवून घेतलें पाहिजें. जेथे सुख आहे तेथे आपला प्रेम जडतो. आपल्या सुखासाठीच आपण प्रेम करतो. आपल्या सुखासाठी आपण दुसऱ्यावर प्रेम करतो म्हणजे सर्वापेक्षा आपल्याला आपलीच आवडी जास्त आहे. आपल्या हृदयस्थ परमात्म्यावर आपला प्रेम आहेच. सुखाचा साठा म्हणून जो सांगितला तो परमेश्वर आपल्या हृदयांतच आहे मग आपल्याला सुख मिळवावयाला कोठे दूर गेलें पाहिजें काय ? कोठे जावयाला नको आहे. आपल्याला सुख पाहिजे. सुखाचा साठा परमेश्वर व तोहि आपल्या हृदयांतच आहे. मग आपल्याला तें सुख कां मिळत नाही ? ज्या रीतीनें आपल्या हृदयांतील परमेश्वराचें सुख मिळतें ती रीत पुढे सांगूं. आपल्याला मोक्षरूप शिखरावर चढून जावयाचें आहे. मोक्षाला पर्वताची उपमा आहे. जसें तूं म्हटलें की, हें मूल काय राक्षसासारखें रडतें ? तर तो राक्षस झाला काय ? परंतु राक्षस जसे ओरडतात तसा तो ओरडावयाला लागला म्हणून राक्षसाची उपमा दिली. तसेंच मोक्षाला पर्वताची उपमा दिली. आपल्याला मोक्षरूप शिखरावर चढून जावें लागतें.

चढतां चढतां वर गेल्यावर पाय थकले म्हणजे बसावें लागतें.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ गीता ॥ ६।३

मोक्षरूपी शिखरावर चढण्याकरिता धर्मच पाय आहेत. तो धर्म करितां करितां पाण्याबाहेर काढलेली मासोळी जशी पाण्याशिवाय तळमळते त्याप्रमाणे ईश्वराविषयी तळमळ लागली म्हणजे धर्माविषयी फारसा आग्रह नसावा. जेव्हा आपल्याला संसारांतील कोणतीहि गोष्ट आवडणार नाही तेव्हा समजावें की, आता आपण शिखरावर पोहोचलो. मग पाय थकले म्हणून तेथे बसावयाचेंच उरलें. म्हणजे परमेश्वराजवळ तर आपण आलोच. फक्त आता काय तें तेथे मन रोखून परमात्म्यांत मिळून सुख घेण्याचेंच बाकी उरलें. जोपर्यंत आपण परमात्म्याजवळ आलो नाही तोपर्यंत आपल्याला धर्म करावा लागतो. धर्म परतंत्रतेने करावा लागतो. तुझ्या सोनूचें लग्न झालें व सून आली म्हणजे ती जर कांही काम न करितां नुसती उभी राहिली तर तुला बरें वाटणार नाही. तिला काम करावयाला लावून काम शिकविशील. पुढे तिला मुलगा झाला म्हणजे जर ती, मुलगा रडला तरी मुलाला न घेतां जर कामच करीत राहिली तर तें तुला बरें वाटणार नाही. त्या मुलाला खेळविण्याला, पाजण्याला तिला सांगशील. परमेश्वरप्राप्तीची दृढ इच्छा होईपर्यंत धर्म करावा व तो परतंत्रतेनेच करावा. परमेश्वराविषयीं तळमळ लागली म्हणजे हृदयस्थ परमात्म्याची ओळख करून घेण्याची थोडी खटपट लागते. धर्म न करून इच्छा होत नाही. सुनेने मुलाला खेळवून गृहकृत्यहि केलें पाहिजें. मुलगा झाल्यानंतर नुसतें मुलालाच खेळवित बसेल, तर तेंहि बरें वाटणार नाही. त्याप्रमाणे परमेश्वरप्राप्तीची पूर्ण तळमळ लागल्या-वर धर्म सोडला तर तेंहि चालत नाही. मुमुक्षुदशेंतहि धर्म करीत राहावें. मुलाच्या खेळविण्याच्या नादांत सुनेने घरचें काम करणें अग-दीच सोडून दिलें, व तुझेंहि न ऐकिलें तर प्रपंच चालणार नाही. पुढे तिची सूनहि असेंच तिचें ऐकणार नाही व याप्रमाणे अवज्ञा परंपराच लागेल. तसें जाणत्या व समंजस स्त्रियांनी जर आपल्याला

परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा झाली, आता धर्माचें काय करावयाचें आहे असें म्हणून धर्म सोडल्यास परमार्थांत देवता हजारों विघ्नें करितात व परमार्थांत मोठे कष्ट पडतील. अशा स्थितींत समजा आपला परमार्थ साधला तरी आपल्या मुलांना पुढे कोण धर्म शिकवील? त्यांना तर आज परमेश्वराची इच्छा नाही व ते आपण जसें करितो तसें करतात. त्यांना बरें वाईट कळत नसतें. अशा स्थितींत आपण धर्म सोडला तर तेहि सोडून देतील. आणि परमेश्वरप्राप्तीच्या उत्कट इच्छेवाचून धर्म सोडल्यामुळे नर्काला जातील व पुढे संप्रदाय चालविण्याला राहणार नाही. तर धर्म सर्वथा टाकूं नये आणि परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा झाली म्हणजे फारसें धर्मावर अवलंबून राहूं नये.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥गीता॥ १६।२४

धर्म किंवा अधर्म दोन्ही आपल्या मनाने ठरवितां येत नाही. मुलाला रोग झाला व आपल्याला माहीत नसून आपण काढ्या गोटे उगाळून दिले तर चालणार नाही. औषधशास्त्र जाणूनच रोगाप्रमाणे योग्य औषधी दिली पाहिजे. अशा वेळीं आपण औषधी पुस्तकांतूनच पाहून देतो, किंवा नाही? आपल्या स्वत:ला दु:ख झालें, तर आपल्या मताने औषधी घेऊन चालणार नाही. अनुभविक वैद्य जेव्हा शास्त्राप्रमाणे औषधी देतील तेव्हाच रोग बसेल. पुस्तकाप्रमाणे औषध देतील तर फायदा होईलच. आपल्याला धर्म केलाच पाहिजे व तो आपल्या मताप्रमाणे केला तर बरोबर होणार नाही. भलताच परिणाम होईल. याविषयी एक कथा सांगतो.

एक बाई होती. तिचें नांव कैकई असें होतें. ती अगदी हट्टी होती. तिने एका वैद्याला एका ठिकाणीं औषध देतांना पाहिलें. तिला वाटलें की, नुसती खस घालून दिली तर मोठमोठे रोग बसतात व पुढे मान मिळतो व तसेच पुष्कळ पैसे मिळतात. तिला वाटलें की, आपण वैद्याला औषधी विचारून घ्यावी व वैद्यकी सुरू करावी. दुसऱ्या दिवशीं वैद्याच्या घरीं गेली व तुम्ही रोग्यांना कोणतें औषध देतां असें विचारूं लागली. यावर वैद्य म्हणाला, बाई! मी रोग पाहून औषध देत असतो. एकच

औषध सर्व रोगावर लागूं पडत नाही. त्याच्यासाठी वैद्यशास्त्र शिकावें लागतें. नाहीतर भलताच परिणाम होतो व त्याचें अपयश वैद्याच्या माथीं येतें. तुम्ही एखादी औषधी जाणण्याची खटपट करूं नका. त्या बाईला वाटलें की, याला दुसऱ्याला सांगावयाचें नाही म्हणून छपवाछपवी करून राहिला आहे व तिने अधिकच हट्ट घेतला. शेवटीं वैद्याने तिला एक मात्रा दिली व सांगितलें की ही मात्रा दिल्यानंतर तीन दिवस रोग्याला लंघन देत जा. त्या बाईला वाटलें की, झालें. सर्व वैद्यशास्त्राची किल्ली आपल्या हातांत आली. पुढे त्या बाईने ती मात्रा वाटेल त्या रोगावर वाटेल त्याला द्यावी. एके दिवशीं त्या बाईच्या मुलाला हगवण लागली. त्याला तिने ती मात्रा पुष्कळशी घासून दिली. त्यामुळे बिमारी एकदम वाढून प्रकृति अति बिघडली व पुढे त्याला तीन दिवस लंघन करावयास लाविलें. त्यामुळे चवथे दिवशीं तो मुलगा मेला. याचप्रमाणे कोणताहि धर्माधर्म कोणाच्याहि सांगितल्यावरून अथवा आपल्या बुद्धीने केला तर भलताच परिणाम होतो. म्हणून धर्माधर्म शास्त्रानेच ठरतात. आपल्याला बरोबर माहित नसलें तर शास्त्राप्रमाणेच चालावें. विरूद्ध कोणी कितीहि सांगितलें तरी ऐकूं नये. एक वेळ कदाचित समजणार नाही पण पुढे पुढे समजावयाला लागेल. शास्त्र पुढे असून सद्गुरु जर समजावून देणारे असले तर दुधांत साखरच पडली म्हणावयाचें. सद्गुरु जवळ नसले तर शास्त्रावरूनच काम भागवून घ्यावें. ज्याला लोकांवर दया करण्याची इच्छा आहे तो जिवंतपणीं व्यवहारांत खोटें जरी बोलला तरी मेल्यावर मागच्या लोकांकरिता तरी खोटें लिहून ठेवणार नाही हें खास. कृपण मनुष्य मेल्यावर कोणाला धन द्यावयाचें नसलें तर तो आपलें धन लिहून ठेवणार नाही. परंतु परोपकारी मनुष्य कधीच खोटें बोलणार नाही. ग्रंथांत चांगल्या मनुष्याने विष खावें असें कधीच लिहून ठेवणार नाही. बागुलबोवा आला म्हणून लहान लेकराला लटकेंच जरी सांगितलें तरी त्यांत त्याचें कल्याण आहे. ज्या ज्या प्रकारचा मनुष्याचा अधिकार असेल त्या त्या अधिकाराला धरून शास्त्रांत धर्म सांगितले आहेत. शास्त्रांनी सगळया धर्माचें फळ हेंच सांगितलें आहे की, प्राण्याला कोणीकडून तरी ईश्वरप्राप्तीची इच्छा उत्कट व्हावी.

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च ।। गीता ।। ९।१७

परमेश्वर हाच सर्वांचा आईबाप आहे. आपलें कांही दुखलें तर आईबाप दुरुस्त करितात. आपल्या मुलाला लिहितां कसें येईल, वाचतां कसें येईल, ऊन लागेल काय, तहान लागेल कांय, इत्यादि काळजी घेतात. हें न केलें तर कांही येणार नाही. जगांतील सर्व जीव शिकलेले असतात. शिकविल्याशिवाय जर कोणाला कांही आलें असतें तर सर्वच एक स्वभावाचे झाले असते. पण एक कमी विद्वान, तर दुसरा जास्त विद्वान दृष्टीस पडतात. अर्थात हे सगळे शिकलेलेच आहेत. मनुष्य जातीला तर आपण शिकवितो परंतु पशुपक्षांस कोण शिकवितो ? वत्साला पाजणें, वत्साने दुध पिणें, वानराला उत्तम रीतीने विषाची परिक्षा करिता येणें, धन चींडीला उत्तम कोसला तयार करितां येणें, साळुंकीला मंजुळ बोलतां येणें वगैरे कोण शिकवितो ? तो एक परमेश्वरच सर्वांना शिकवितो. तोच माता, पिता व धाता आहे. सर्व मनुष्य सारखेच असतात. दोन मुलें शिकत आहेत. एक हुषार निघतो व दुसरा टोणपा निघतो. असें कां व्हावें ? शिक्षण तर दोघांनाहि दिलें. एकच शिक्षण दिलें, मग दोघांत फरक कां ? एका उबाळच्यांत धोतर धरलें तर जळेल. तसे दोघांनाहि सारखे पढविले. दोघेहि विद्वान व्हायला पाहिजे होते. ह्यावरून त्या सर्वांना परमात्माच शिकविणारा आहे. नाही तर सर्वांची सारखी बुद्धि व्हावी. तो परमात्माच आपली विद्या दुसऱ्याला देतो. कोणाला वेद, कोणाला शास्त्र, कोणाला पुराण असें त्याच्या त्याच्या कर्मानुसार परमात्मा त्यांना त्यांना शिकवितो. तुझ्याजवळ चार किल्लच्या आहेत. एक रुपयाच्या तिजोरीची, एक कोठाराची, एक गायवाड्याची व एक कपड्यालत्त्याची. आणखी चार मुलें आहेत. तर ज्याला जें काम चांगलें येत असेल तीच किल्ली त्याला देशील. तसें ज्याचें जसें कर्म असेल त्याप्रमाणे त्यांना तो शिकवितो. लहानपणीं आपण सर्वांना सारखे शिकवितो. परंतु पुढे समजायला लागलें की, ज्याची जशी इच्छा असेल त्या त्या प्रमाणे त्याला शिकवितो. परमेश्वराने आरंभीं सर्वांना एकच शिकविलें. आपले मन आपल्या ताब्यांत

ठेवून विषयांच्या स्वाधीन होऊं नये. पुढे ज्याची जेथे श्रद्धा बसली तें तें त्याला परमात्मा सांगत गेला. लहानपणीं आपला आईवरच प्रेम असतो व तेथेच आपण बसतो. पुढे मोठेपणीं जेथे आपला प्रेम असेल तेथे आपण बसतो. जसें जसें ज्याचें कर्म असेल तसें तसें त्याला शिकवितो.

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ।। गीता ।। ७।२१

लहान मूल आपल्या घरीं असलें म्हणजे आपण त्याला तोंडाने शिकवितो. दूर गेलें तर पत्र पाठवितो. दुसऱ्याशीं भांडू नये. बाष्कळपणा करूं नये. चोरी करूं नये. इत्यादिक नाना रीतीने शिकवितो. त्याप्रमाणे शुद्धीच्या माणसाला परमात्मा स्वतः आंतून शिकवितो व पुढे विषयांत गुंग झालो म्हणजे परमेश्वरापासून दूर गेलो, त्याच्याकरिता परमात्मा वेद, शास्त्र, पुराणादिक पाठवितो. वेद, शास्त्र, पुराणादिक देवानेच केले आहेत.

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्त कृद्वेदविदेव चाहं ।। गीता ।। १५।१५

परमात्मा म्हणतात, वेदशास्त्र पुराणादिक मीच केलें. मीच ते शिकवितो. व त्याच्या योगाने मीच जाणल्या जातो. आपली आई आपल्याला विष देणार नाही. त्याप्रमाणे परमात्मा आपल्याला खोटें कसें सांगेल ? त्याने केलेलें खोटें नाही व त्या शास्त्रावरूनच धर्माधर्म समजून घ्यावें. कोणी कोणतें शास्त्र शिकावें हें पुढे सांगीन.

भगवान म्हणतात, पार्था ! तुला कोणतें शास्त्र कोणी शिकावें, हें सांगण्यापूर्वी शास्त्र म्हणजें काय हें सांगतो. शास्त्र म्हणजे जें लिहिलेलें असून पुढचा मार्ग शिकवितें तें. तूं मुलीला स्वयंपाक शिकविलास तर तें शास्त्र नाही. कारण तें लिहिलेलें नाही. म्हणून लिहिलेलें असून जें पुढचा मार्ग शिकवितें तें शास्त्र म्हणावें. आपला खरा हितकर्ता जो असेल त्याने लिहून ठेविलेलें तें शास्त्र म्हणावें. तें शास्त्र दोन प्रकारचें आहे. आई लेकरांचें हित करणारी आहे. बायकोहि पतीचें हित करिते, पण पतिव्रता असली तर. मात्र जारिणी असली तर पतीचें अनहित करण्याला

प्रवृत्त होईल. आई जारिणी असली तरी विष देणार नाही व क्वचित् आई विष देण्याला प्रवृत्त झालीच तर मुलगा मेल्यावर तीहि झुरून मरेल. आईवर प्रत्येक जण भरवसा टाकतो. स्त्री पतिव्रता राहिली तर तिच्यावरहि विश्वास ठेवतां येतो. त्याप्रमाणे ईश्वराने केलेले जे वेद त्यावर विश्वास ठेवावा कारण तो सर्वांचा हितकर्ता आहे. मूल कसेंहि असलें तरी आई सर्वांवर सारखा प्रेम करतें. इतर बहिणी वगैरे मुलाने पोसावें म्हणून प्रेम करतात. परमात्मा कांही मिळावें म्हणून प्रेम करीत नाही.

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ।। गीता ।। ९।१७

आता परमात्मा आई कसा आहे तें पहा. पुष्कळ लोक पापी आहेत व पुण्यवानहि आहेत. प्राण्यांना पापाचरणामुळे पशुयोनीला जावें लागतें व पुण्यकर्मांच्या योगाने ब्राम्हणादि योनी मिळतात. परमेश्वर कांही प्राण्यांना बिनाकारण योनी देत नाही. ज्याचें जसें कर्म असतें तसें त्याला योनीत्व प्राप्त होतें. त्याने विषहि उत्पन्न केलें व दुधहि उत्पन्न केलें. पण ज्याचें जसें कर्म असेल तसें त्याला भोग मिळतात. पुण्यवान प्राण्याला दुधादिक उत्तम पदार्थ मिळतात व पाप्याला नर्कादिक प्राप्त होतात. डुकरीचीं पिलें जन्मतांच तिचें दुध पितात, पण पुढे नर्क खातात. त्याप्रमाणे मनुष्यप्राणी गर्भांत असतांना ईश्वराकडे पाहतो पण जन्मल्यावर विषय भोगूं लागतो. परमेश्वर कर्माचें फल मात्र देतो. पापाचरणाकडे प्रवृत्त कोणालाहि करीत नाही. परमात्मा सर्वांचा हितकर्ता आहे; तशीं इतर शास्त्रें नाहीत. आई मुलांना जितक्या प्रेमाने वागविते तितक्या प्रेमाने कोणी वागवीत नाही. स्त्री आपल्या पतीला प्रेमाने वागविते पण क्वचित प्रसंगीं धोका होण्याचा संभव असतो. वेदाला सोडून इतर शास्त्राने सांगितलेलें देवाचें भजन केव्हा केव्हा चुकतें. तसें एखाद्याला विचारावें की, कारे बा, आज पाणी येईल ? तो म्हणतो की, येईल, पण बरोबर सांगवत नाही. मी कांही देवाचा लेक नाही. लागली गोळी तर लागून जाईल. वेदाला सोडून जीं इतर शास्त्रें आहेत त्यांनी सांगितलेलें देवाचें भजन अंदाजाचें असतें. एखादे वेळेला बरोबर तर एखादे वेळेला चुकतें. वेदाने जें सांगितलें तेंच जर इतर शास्त्राने सांगितलें तर घ्यावें पण वेद विरहीत मार्ग

घेऊं नये. त्याचप्रमाणे गीताहि परमेश्वराने सांगितली आहे. म्हणून वेदच म्हणतां येते. गीता किंवा वेद यांत जसें लिहून ठेविलें तसें चालावें. ज्याचा जसा अधिकार तसें लिहून ठेविलें आहे. तुला बाराखडी माहीत नाही तर संस्कृत कसें वाचतां येईल ? शास्त्रांत अधिकाराप्रमाणे नियम आहेत. नुसतें वाचल्याने कांही आपल्या अधिकारानुरूप कोणते धर्म आहेत हें समजत नसतें. जसें एखादा चांगला वैद्य आहे. त्याला कोणत्या रोगावर कोणती औषधी द्यावी हें माहित आहे. जर एखादा मनुष्य बिमार झाला व त्याच्या घरच्या माणसांना सांगितलें की, याला थंड पाण्याचें स्नान घाला. हा थंड पाण्याचा ज्याने उपचार सांगितला त्याने वैद्यशास्त्र मात्र वाचलें आहे, पण कोण्या रोगावर कोणती औषधी द्यावी हें समजत नसल्यामुळे वैद्यशास्त्रांतून एक औषध पाहून सांसितलें. आता विमार मनुष्याला आपली प्रकृति सुधारण्याची इच्छा असल्यामुळे कोणतेंहि औषध सांगितलें तरी तें चटकन करण्यास तयार होतो. कारण तो गरजवंत असतो. गरजवंतास अक्कल नसते. त्याप्रमाणे देवाविषयी अति तळमळ लागली म्हणजे देव कसा भेटेल अशी नेहमी चिंता वाहत शास्त्रावलोकन करतो व कोणतीहि एक प्रक्रिया घेऊन तो त्याप्रमाणे करीत बसतो. परंतु त्याला आपण अधिकारी आहो किंवा नाही हें समजत नाही. म्हणून पहिले साधु पुरुषाला शरण गेलें पाहिजें. त्यांना स्वतःची गरज नसते व दुसऱ्याची गरज नसते. वैद्याला औषध माहीत नसलें व पैसे जर मिळताहेत तर कांही तरी औषधी सांगून देतो. या रोगावर हें औषध चालेल किंवा नाही हें तो पाहात नाही. रोगी मरावयाला टेकला आहे तरी त्याला थंड पाण्याचें स्नान घाला असें तो सांगील व तो रोगी प्रकृतिविषयी उतावीळ असल्यामुळे तो ते लगेच करील. पण एखादा वैद्य असा असला की, त्याला कांही पैसे घ्यावयाचें नाही व उपकारार्थ नुसते औषधीचा संग्रह करितो तो त्या रोग्याला जें औषध त्याच्या रोगावर चालेल तें औषध देईल. त्याप्रमाणे साधु पुरुष आपल्यापाशीं धर्म लोकांवर उपकार करण्याकरिता ठेवतात. त्यामुळे ते यथाधिकार धर्म सांगतात. लोकांचें दुःख दूर व्हावें ही इच्छा.

भलतें कधीहि सांगत नाहीत. शास्त्र सत्पुरुषाचें तोंडून समजून घ्यावें. जेथें साधुपुरुष व शास्त्र मिळतात तेथे धर्म घडून मोक्षहि घडतो. याप्रमाणें साधुपुरुषाच्या सांगण्याप्रमाणे धर्म करावा म्हणजे ज्ञानाची इच्छा होते. मासोळी पाण्याशिवाय जशी तळमळते तशी मोक्षाची इच्छा झाली म्हणजे ज्ञानाकरिता प्रयत्न करावा. जसें लेकरूं रडावयाला लागलें म्हणजे आईनें कडेवर घेतल्यावर उगें राहतें, दुसऱ्या कोण्याहि स्त्रीनें घेतल्यास तें उगें राहात नाही, त्याच्या आईनें घटकाभर जरी घेतलें तरी उगें राहतें, त्याप्रमाणें आपण कितीहि शास्त्रांचीं पानें चाळिलीं तरी समाधान होत नाही, पण वेदाचा व गीतेचा श्लोक जरी वाचला तरी चिंता व वासना कमी होते. लहान मुलाची आई फार काळजी घेते. त्याला खाऊं घालते, स्नान करविते व त्यानें जर तिची सेवा केली तर ती थोडक्यातच प्रसन्न होते व मुलाला सेवा करूं देत नाही. तुझा सोनू पाय दाबायला बसला तर त्याला तूं पुरे म्हणशील. तोच नोकर असला तर त्याला ८–१० तास काम केलें तरी पुरें म्हणणार नाहीस. आई थोड्या सेवेनें प्रसन्न असते. इतरांनी पुष्कळ सेवा केली तरी प्रसन्न न होतां उलटें त्याच्यावर आणखी काम लादतात.

> नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
> स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।।गीता।। २।४०

आपला धर्म थोडाहि असला तरी कामाचा आहे. दुसऱ्याचा कितीहि असला तरी फायद्याचा नव्हे. मुलाचे हात दुखतील म्हणून आई थोड्याच सेवेनें प्रसन्न होते, पण नोकरांनी थोडेंच काम केलें तर जाब द्यावा लागतो. मालक त्याच्या दु:खाकडे पाहात नसतो. नोकरी पुष्कळ केली तरी फायद्याची नाही. आईची सेवा थोडी केली तरी ती प्रसन्न होते. त्याप्रमाणें आपला धर्म थोडाहि केला तरी फायद्याचा आहे.

आपल्या आईची थोडीहि जरी सेवा केली ती प्रसन्न होते. तीच एखाद्या नोकरानें कितीहि तास केली तरी त्याला पुरें म्हणत नाही. तुझ्या कमलानें जरी नियमानें काम न केलें, तरी तिच्या थोडक्या कामानें प्रसन्न होऊन तिला पुरे म्हणशील. याप्रमाणें आपला धर्म थोडाहि जरी

झाला तरी कामाचा आहे. "स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्" आपला जो धर्म असेल तोच करावा. देवळांत नाक दाबून बसणें हा कांही स्त्रियांचा धर्म नव्हे. त्यांनी पतिसेवाच करावी. बिधवा स्त्रियांनी कृच्छ्र चांद्रायणादि आपला धर्म करावा. धर्म केल्याशिवाय मात्र चित्तशुद्धि होत नाही. पतीला भूक लागली की, त्याला जेवावयाला घालावें. उत्तम पतिव्रता स्त्रिया पतीच्या चेहऱ्यावरूनच त्याचें मनोगत जाणतात. धर्मच वाढवावा व असा वाढतां वाढतां ईश्वराविषयी अतिशय तळमळ लागली म्हणजे मग त्याचा आग्रह कमी करावा. आपला धर्म थोडासा असला तरी फायद्याचा आहे. मग यमाचें भय राहात नाही. ईश्वरच धर्म सांगतो असें मी काल सांगितलें. तो आपलें पापपुण्य पाहतो व त्याप्रमाणे जन्माला घालतो. पापपुण्य असल्याशिवाय कांही करत नाही. म्हणून नेहमी आपलाच धर्म करीत राहावें. ज्ञानाची गोष्ट तशी नाही. कल्पना कर. आपल्या येथे वरण, भात, पोळी वगैरे स्वयंपाक झाला आहे व जेवण झाल्यावर झोप घेण्याकरिता चांगली जागा आहे. ढेकूण वगैरे कांही नाही. व दुसऱ्याचे येथे चांगले लाडू, भजे वगैरे चागलीं पक्वान्नें आहेत पण त्या सर्वांत भांग टाकलेली आहे व झोप घेण्याकरिता चांगली जागा आहे. पण त्यांच्या येथे ढेकूण फार आहेत. अशा स्थितींत आपण कोठे जेवावें व कोठे निजावें ? आपल्या घरीं जेऊन घरींच निजणें चागलें. कारण दुसऱ्याचे येथे जेवावें तर अन्नांत भांग टाकली आहे व तेथे जेवल्याने भांग अंगात येऊन मरण्याची पाळी येईल व एकदाचें जेवण झालें तर झोप येणार नाही, कारण ढेकूण फार आहेत.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" ॥ गीता ॥ ३ । ३५

एक लेकरू आहे. त्याला आईचें दूध पाजतात. आता शेळीचें दूध प्यावयाला दिलें तर अधिक पुष्ट होईल पण त्याला रोग होण्याची भीति राहील. किंवा रोग न झाला तर लठ्ठ झाल्यावर कोणाची दृष्टि होण्याचें भय असतें. म्हणून आईचेंच दूध बरें. आपलाच धर्म उत्तम. घरची भाकर बरी. पण दुसऱ्याचे लाडू कामाचे नाही. मुलाला रोग झाला तरी आईच्या

दुधांत औषध देणें चांगलें. पण शेळीच्या दुधांत औषध उगाळून दिल्याने औषधाला दृष्टि होण्याचा संभव आहे. आपल्या धर्मात मरण आलें तर बरें. त्याला परलोकांत चांगलीच गति मिळेल. पण परधर्मांत मरण आलें तर मात्र परलोकांत चांगली गति मिळावयाची नाही. परधर्म जन्मभरहि केला तरी कांही अर्थ नाही. मेल्यावर चांगली गति व्हावयाची नाही. दुसरें उदाहरण: एक कुलांगना आहे. तिच्या अंगावर कांही दागिने नसले तरी तिला अब्रूदार मनुष्य मान देतात. पण तीच एखादी वेश्या असली व तिच्या अंगावर भारी दागिने असले तरी तिच्याकडे अब्रुदार मनुष्य ढुंकून देखील पाहणार नाहीत. कुलांगनेवर एकदा उपवास पडण्याचा प्रसंग आला तर चांगले मनुष्य तिला मदत करतील पण वेश्येला मरण्याचाच प्रसंग येईल. याप्रमाणे परधर्मांत कितीहि खटपट केली तरी देव साह्य करीत नाहीत.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावतोऽनेसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ गीता ॥ ३।३१

धर्म विश्वास ठेवून करावा. अविश्वास करूं नये. संसार तरी आपण विश्वासावरच करितो. विश्वास नच ठेविला तर मग अनेक संशय येऊन संसारच होणार नाही. आई मुलाला विष कशावरून देणार नाही? तूं येथे आली तर एखादा मनुष्य अंगावर विस्तव कशावरून टाकणार नाही? जेवतांना स्त्रियेने अन्नांत विष कशावरून टाकलें नसेल? पाण्यांत महामारीचे किडे नसतील कशावरून? बायको जारिणी नाही कशावरून? अशाप्रकारे जर मनुष्य संशय काढूं लागला तर व्यवहार चालणें अगदी अशक्य आहे.

शंकाभिस्सर्वमाक्रान्तं अन्नं पानं च भूतले ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथंनुवा ॥

असे भलतेच संशय काढून अर्थ नाही. संसारांत विरोधी गोष्टी होत नाहीत असें नाही, परंतु आपण आपल्या सुखांत व्यत्यय येईल म्हणून असे विनाकारण संशय काढीत नाही. अशा संशयापासून आपला अपमान होण्याचा संभव असतो. कोणीच आपल्याला जवळ येऊं देणार नाही.

असेंच नास्तिकहि ईश्वराविषयी संशय काढतात. मागे तुला सांगितलें होतें की, जे लोक खाऊन पिऊन चैनी असतात, तेच लोक आपल्या मताने ईश्वर नाही वगैरे असे सिद्धांत प्रतिपादन करतात. ते विचारत असतात की, ईश्वर आहे कशावरून ? समज तुला विचारलें, "मावशी आहे की नाही ?" असल्यास आहे म्हणशील. म्हणजे आहे म्हणण्याला वस्तूची ओळख पाहिजे. गाय आहे की नाही ? येथे जर गाय नसली तर तूं गाय नाही असें म्हणशील. म्हणजे तुला गाय कशी असते हें माहित आहे व तशी गाय तुला येथे दिसत नाही. म्हणून तूं नाही म्हणतेस ? यावरून अमुक वस्तु नाही म्हणण्यालाहि त्या वस्तूची ओळख पाहिजे. आता तुला विचारतो. रेडियम आहे किंवा नाही पाहा ! तूं आता आहेहि म्हणत नाही व नाहीहि म्हणत नाही. असें कां ? तुला रेडियम वस्तु माहितच नाही, म्हणून कांहीच सांगतां येत नाही. यावरून जी वस्तु माहित आहे तीच वस्तु आपणासमोर असली तर येथे आहे म्हणतो किंवा समोर नसली तर येथे नाही म्हणतो. म्हणजे वस्तु माहित असल्याशिवाय ती आहे किंवा नाही म्हणतां येत नाही. देव नाही म्हणण्याकरिता देवाची ओळख पाहिजे. ही युक्ति वेदांतांत शिरोमणि आहे. खंडण करण्याला समर्थ कोणीच नाही

नहि प्रतियोगी ज्ञानं विना.......

मेल्यावर आत्मा नाहीसा होतो असें म्हणण्याला आत्म्याची ओळख झाली पाहिजे. जी वस्तु आपण नाही म्हणतो ती आपल्या मनांत येते. समज, तुला विचारलें, येथे गाय आहे काय ? तूं काय कां म्हणशील ? नाही. तूं नाही म्हणण्याच्या पूर्वी तुझ्या मनांत गाय आली की नाही ? आली. त्याप्रमाणे कोणतीहि गोष्ट नाही म्हणण्याच्या पूर्वी ती गोष्ट मनांत येते व न दिसल्यास आपण नाही म्हणतो. त्याप्रमाणे आत्मा मेल्यावर नाहीसा होतो म्हणण्याला आत्म्याची ओळख झाली पाहिजे. ओळख म्हणजे काय ? मनांत असणें. ईश्वर नाही जर म्हटलें तर तो मनांत आला पाहिजे व मनांत आल्यावर नाही कसें म्हणतां येईल ? पुत्र मेला तरी मनांत असतो. वांझोटीच्या मनांत पुत्राची भावना येत नाही. तिच्या मनांत दुसऱ्याचा

मुलगा येईल पण स्वतःच्या पुत्राची कल्पना येणार नाही. कारण तो नाहीच म्हणून. वांझोटीचा पुत्र म्हटल्याबरोबर कांहीच कल्पना यावयाची नाही व तो आहे किंवा नाही कांहीच म्हणूं शकत नाही. कारण आहे म्हणावे तर ओळख पाहिजे व नाही म्हणावे तरी ओळख पाहिजे. अमुक वस्तु आहे म्हणा किंवा नाही म्हणा ती मनांत असतेच. मेल्यावरहि आत्मा कोठें तरी राहात असतोच. सुख सर्वांना पाहिजें. आपल्या सुखांत व्यत्यय न यावा म्हणून जसा आपण संसार विश्वासावर करितो तसा धर्महि आपल्याला परलोकांत सुख व्हावें म्हणून विश्वासावर करावा. फारच धर्म केला तर या लोकींच त्याचें फळ मिळेल. सर्व संसार दुःखरूप आहे, हें मी तुला मागे सांगितलें आहे. आता असा संसार जर आपण ३ हिस्से विश्वासावर करितो, तर मग ज्याचा परिणाम सुखकर आहे असा धर्म विश्वासावर कां धरूं नये ? संसारांत तर आधी अंतीं दुःखच आहे आणि तो आपण विश्वासावर करितो. मग धर्म विश्वासाने कां पाळूं नये ? समज, तुझ्या कुंजीला (नोकर) रोग झाला व तो माती खाऊं लागला तर मावशी म्हणेल, अरे ! माती खातोस तर औषधी कां खात नाही ? औषधीने रोग तरी बरा होईल.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ गीता ॥ ३।३१

धर्म विश्वासावर केला असता फारशी भक्ति राहात नाही. स्त्रियेला गांवाला जावयाचें असल्यास आपल्या पतिबरोबरच जाणें इष्ट आहे. पर-पुरुषाबरोबर गेल्यास धोका होण्याचा संभव असतो. परधर्माने परलोकांत दुःख होते. सर्व धर्माचें तत्व ईश्वरभावना करावी हेंच आहे हें पुढे सांख्यांत समजेल. आपला धर्म विश्वासाने करावा. समज, तूं आपल्या पतीला प्यावयाला पाणी दिलें तर तूं त्याचेपाशीं पैसे मागशील काय ? नाही. कां मागणार नाहीस ? परस्परांत प्रेम असतो म्हणून. त्याप्रमाणे धर्माबद्दल ईश्वराजवळ कांही मागूं नये. पतीला जर तूं पैसें घेऊन पाणी दिलेंस तर तुला स्त्री म्हणणार नाही. कारण स्त्रियेचा धर्म पैसे घेऊन पाणी देणें नाही. त्याप्रमाणे धर्म करून ईश्वराजवळ त्याबद्दल कांही

मागितल्यास धर्म होणार नाही. बरे पैसेहि घेतले नाहीस व पाणीहि दिलें नाहीस तर धर्म होईल का ? नाही होणार. त्याप्रमाणे धर्महि करीत नाही व ईश्वराला कांही मागत नाही म्हटल्याने धर्म घडणार नाही. परधर्मांत धर्म करण्याचा अधिकार आहे. धर्माबद्दल ईश्वराला कांही मागण्याचा अधिकार नाही.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ गीता ॥ २।४७

परमार्थांत सर्वांना धर्म करण्याचा अधिकार आहे. मागण्याचा अधिकार नाही. अधिकार कां नाही ? आपण श्वास टाकतो व घेतो तर प्रत्येक श्वास घेण्याला आपण कशाचा तरी वास घेतच असतो की नाही ? कां घेत नाही ? कारण वास घेणें कांही काम नाही. वास घेण्याकरिता म्हणून कांही आपण श्वास घेत नाही. श्वास घेणें हें कामच आहे. त्याप्रमाणे धर्म करणें आपलें काम आहे. मागणें कांही काम नाही. निष्काम धर्म पाळावा. थोडी देखील कामना नसावी. तूं पतीला पाणी देतेस व कांही मागत नाही. एखादे वेळेला तूं बिमार पडलीस तर त्यांनाच फिकीर लागते व ते औषध देतात. त्याप्रमाणे निष्काम धर्म करणारा एखाद्या वेळेला संकटांत पडला तर परमेश्वर त्याची फिकीर करतो. किंचित देखील कामना असली तर परमेश्वर दूर सरतो. धर्म केल्यावाचून चित्तशुद्धि नाही. कल्पना कर, तूं घरांत बसली आहेस व घराला दरवाजा आहे. आता बाहेर जावयाचें आहे तर दारावाटे न जातां भिंत फोडून गेलीस तर त्याच छिद्रावाटें चोर येऊन रात्रीं चोरी करतील व तुझें सर्व धन घेऊन जातील. त्याप्रमाणे धर्म, भक्ति, ज्ञान या परमेश्वराने सांगितलेल्या मार्गाने आपण न गेलो तर परमेश्वर आपल्याला यमाच्या हातीं देतो.

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ गीता ॥ ३।३२

परमेश्वर म्हणतात, माझ्या घराचा दरवाजा धर्म आहे. माझ्या घरांत यावयाचें असल्यास धर्मरूपी दरवाज्यानेच आलें पाहिजें. चोरून भलत्याच

दरवाज्याने आल्यास मी त्याला मारीन. तो मी मूर्ख समजतो. शहाणा भलत्याच मार्गाने येत नाही. शिवलिलामृतांत सीमंतिनी आख्यान आहे. सीमंतिनीने आपल्या पतिव्रता धर्मानेच शिवाला प्राप्त करून घेतलें. महानंदा नांवाची एक वेश्या होती. तिने आपल्या धर्माने महादेवाला प्रसन्न करून घेतलें. सीमंतिनीने महानंदेचा किंवा महानंदेने सीमंतिनीचा धर्म केला असता तर उपयोग झाला नसता.

असंतुष्टो द्विजोनष्टः संतुष्टश्च महीपतिः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाच कुलांगना ।।

ज्याला संतोष नाही असा ब्राह्मण कांही कामाचा नाही. संतोष असलेला राजा कांही कामाचा नाही. कारण शत्रु जर चालून आलेत आणि हा आपल्या पलंगावर पडला तर याचें राज्य जाऊन भिकेचें ढोबर हातीं येईल. वेश्या जर लाजणारी असली तर कांही कामाची नाही. कारण तिला खायला कोणी देणार नाही. कुलस्त्री जर निर्लज्ज असली तर तिला मारून टाकावें.

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।।गीता।। १६।१९

भगवान म्हणतात, पार्था ! धर्म मार्ग सोडून जे कोणी भलत्याच मार्गाने येतात ते नष्ट आहेत. असे हे धर्माचा द्वेष करणारे संसारांत अधम चांडाळ आहेत. त्यांना मी राक्षस, व्याघ्र इत्यादि क्रूर योनींत घालतो व नाना प्रकारचे कष्ट देतो. व्याघ्र योनींत बारा बारा कोस खाण्याकरिता फिरावें लागतें. घटकाभरहि चैन नसते. पुढे त्या योनींतून काढून त्याच्याहिपेक्षा नीच योनींत घालतो. किटकादि योनींत फारच कष्ट आहेत. चिखलांत किडे उत्पन्न होतात व ऊन चांगलें तापायला लागलें म्हणजे जमीन सुकून जाते व किडे आपोआपच मरतात. कित्येक पाया-तळीं चालतांना रगडले जातात. शेवटीं पाषाणादि जन्मांत तो जातो. पाषाणाला कोणीहि फोडतो. कोणीहि मारतो. अशा अनेक क्रूर व अतिशय दुःख ज्या योनींत आहे त्या योनींत मी त्यांना घालतो. अशा दुःखदायक योन्या चुकवावयाच्या असल्यास मी सांगितलेला मार्ग त्यांनी

स्वीकारावा. पहिले आपला धर्म करावा व धर्म करतां करतां ईश्वर-प्राप्तीची इच्छा झाली म्हणजे धर्माचा आग्रह करूं नये. ज्ञान करून घ्यावें. भलताच मार्ग धरून वाईट योनींत जाऊं नये. पुढचें खाचर खड्ड्यांत पडलें तर मागच्याने हुषार होऊं नये काय? त्यांनी तरी खड्ड्यांत पडण्याची कां इच्छा करावी? आपण आपल्या दृष्टीने वाईट योनी पाहतो. त्या योनींत किती कष्ट आहेत हें पाहतो विंचवाच्या योनींत पिलें जन्मल्याबरोबर विंचवाला मरावें लागतें. आपला धर्म करून आपलें कार्य करून घ्यावें. धर्म, शास्त्र व साधु पुरुष यांच्याकडून समजून घ्यावा. आपला स्वधर्म देवासारखा उत्तम आहे.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ।। गीता ।। १६।२४

स्वयंपाक शिकावयाचा आहे तर कणकींत तेल टाकून तुपांत तळल्याने येत नसतो. धर्म आहे हा शास्त्र वाचून समजत नसतो. लोक जसे स्वयंपाक करीत आले तसाच आपणहि केला पाहिजे. त्याप्रमाणे शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे धर्म करावा. आपल्या इच्छेने धर्माधर्म होत नाही. आपल्या इच्छेला वाटलें म्हणून निंबाचें खोड उगाळून मारोतीला लावणें धर्म होणार नाही. नंदीला गवत चारावयाचें तर जाळून चारलें तर धर्म होणार नाही. धर्माधर्म आपल्या इच्छेवर अवलंबून नाही. सत्पुरुषाच्या मुखानेच धर्माधर्म समजून घ्यावेत. भगवान म्हणतात, शास्त्रांत सांगितलेलें करणेंच चांगलें. तें देखील आपल्या बुद्धीने शास्त्र पाहून होत नाही. ज्याला शास्त्र समजतें त्याला विचारून समजून घेतलें पाहिजें. शास्त्रांत सांगितलें की, घरचें काम करावें. तर चूल खांदून बसणें काम नव्हे. म्हणून शास्त्र सत्पुरुषाचें मुखानेच समजून घ्यावें. धर्मच करीत असावें. मोक्षाची इच्छा झाल्यावर आग्रह करूं नये. मोक्षाशिवाय कांहीं नको असे वाटेल तेव्हा ब्रह्मज्ञानाकडे लक्ष द्यावें व मग धर्माविषयी फारसा आग्रह धरूं नये. सद्गुरु सांगतील तसें वागावे.

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

१२

परमात्मा म्हणतो की, मोक्षाची इच्छा झाली म्हणजे ब्रह्मज्ञान शिकण्याकडे लक्ष द्यावें. मग धर्माचा आग्रह धरूं नये. मुमुक्षा होतपर्यंत मात्र धर्म अबाधित करावा. आता तुझ्या मुलाचें लग्न झालें व तुला सून आली म्हणजे तिला मूल होतपर्यंत घरांतलें कामच केलें पाहिजें. मुलगा झाल्यावर जसें थोडें घरांतलें कामहि केलें पाहिजें व मुलालाहि खेळविलें पाहिजें त्याप्रमाणे मोक्षाची इच्छा झाल्यावर अजिबात धर्म टाकून देऊं नये. धर्मच करावा कारण मुमुक्षुहि धर्म करितात असें दिसलें पाहिजें. तेंच परमात्मा सांगतात,

> यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन: ।
> स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ गीता ॥ ३।२१

जसे घरांत वाडवडील वागत आलेत त्याचप्रमाणे आपण वागत असतो कोकणस्त चित्पावन यांच्यामध्ये व्याह्याला पाहून शरमत नसतात, पण तुमच्या शेणवई जातींत व्याह्याला पाहून शरमतात. असें कां ? वाडवडील आपलें असेंच करीत आले म्हणून. ज्यांना मोक्षाची इच्छा असते असे सत्पुरुष जसें जगाला आचरण करून दाखवून देतात त्याप्रमाणेच इतर लोक वागतात. घरांत एखादी म्हातारी असली तर ती एखादे वेळेला मुलाचें पोट दुखल्यास सागरगोटी भाजून देते किंवा चुन्याच्या गोळ्या खायला देते व तिच्या मागे तिची सूनहि तिचेंच अनुकरण करितें. त्याप्रमाणे सत्पुरुष जो रस्ता दाखवून देतात त्या रस्त्याने लोक चालतात. आपण बीमार पडलो तर मनुष्य आपल्याला औषधी वगैरे आणून देतात. विष आणून देत नाहीत. आपला त्याच्यावर विश्वास असतो. भाऊकाकाला औषध दिलें म्हणून रोग बसला. विष दिलें नाही. विष दिलें असतें तर

मेले असते. त्यांचा विश्वास होता. सत्पुरुष ज्या मार्गाने चालतात त्या मार्गानेच लोक चालतात. त्यांनी दाखवून दिलेला मार्ग घातुक नसतो. घातुक असता तर या मार्गानीं कोणीच गेलें नसतें. पण पुष्कळ जातात. नास्तिक थोडे आहेत. संसार आपण विश्वासानेच करतो. संशयी माणसांचा संसार चालत नाही. जग कोण्यातरी धर्मानेच चालतें. सर्व निःशेष नास्तिक नाहीत. जे नास्तिक आहेत तेहि पूर्ण नास्तिक नसतात. त्यांनाहि संशयच असतो. हे लेकाचे नास्तिक देहाहून आत्मा भिन्न मानतच नाहीत. समज तूं आपल्या घरीं बसलास आणि विचार केला की, या नारायणराव दुकानदाराचा विक्रा तर कांहीं मोठा नाही व खाऊन पिऊन तर सुखी दिसतो तर याच्या घरीं संपत्तीने हांडे भरलेले आहेत. ही तुझी कल्पना झाली. तूं असा कांही निश्चय करूं शकत नाहीस. त्यांच्या येथले हांडे प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय हांडे आहेत म्हणून तूं निश्चय करूं शकत नाहीस. नास्तिकांना वाटतें की, जे डोळयाने पाहतो तेंच खरें आहे. आत्मा तर कांही दिसत नाही. याला जर आत्मा पाहावयाचा असला तर देहाच्या अलग झालें पाहिजें. जे जे कोणी सत्पुरुष देहाहून अलग झालेत ते असेच सांगतात की देव आहे, आत्मा आहे म्हणून जे धर्माने चालत आलेत ते फसले नाहीत. फसले असतील चिलीम्फुकेच, या साडेतीन हात देहावर फसले असतील. जे सत्पुरुष धर्मप्रमाणेच नेटाने वागत आले ते कधी फसले नाही व धर्मच हितावह आहे असें ते सांगतील. चांगले पुरुष ज्या मार्गाने गेलेत तोच मार्ग ते दुसऱ्यांना दाखवीत असतात. परमेश्वरप्राप्तीची पूर्ण इच्छा झाली म्हणजे धर्म अजिबात सोडूं नये. पण त्याचा फारसा आग्रह नसावा. घरांत म्हातारा मनुष्य असला तर तो कष्टच करीत राहतो. त्याला सवय झालेली असते. तो म्हणतो माझें झालेंच आहे, पण पोराकरिता मात्र तीळ तीळ जीव तुटतो म्हणून मी कष्ट करतो. जवान मनुष्य आपल्याकरिता कष्ट करितो पण म्हातारा मनुष्य आपल्या पोरांना सुख व्हावें व तें आपण डोळयाने पाहावें म्हणून कष्ट करितो. म्हातारा जरी कष्टिक हाडाचा असला तर त्याच्यापुढे जवानहि कांही काम करूं शकत नाही.

सक्ता :कर्मण्य विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकिर्षुर्लोक संग्रहम् ।।गीता।। ३।२५

म्हाताऱ्या मनुष्यांना त्या कामाचा कांहीच उपयोग नाही. म्हातारा आपल्या कर्माविषयी उदास असतो व पोराबाळाकरिता कष्ट करीत असतो. त्यांना सवयच पडलेली असते. सत्पुरुषांना अनेक जन्माची सवय झालेली असते. याप्रमाणे धर्म करून कोणीतरी ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गाचा स्वीकार करावा. अशा इच्छेने सत्पुरुष कर्म करतात. तरुण पुरुष संसार डोक्यावर घेऊन करतात. व म्हातारे मुलाबाळासाठी करतात व वडिलापासून चालत आलेलें नांव राहावें म्हणून करितात. त्यांना स्वत:ला कांही उपयोग नसतो. ईश्वर जगाचा आईबाप आहे. त्याच्यापासून धर्म चालत आला. पुष्कळांचें त्यापासून कल्याण झालें. इज्जतदार मनुष्य आपली इज्जत जाऊं देत नाही. सर्व समर्थ वडिल जो ईश्वर त्याला यमाच्या हातीं आपल्या पोरांना देणें इष्ट वाटत नाही. त्याला आपली इज्जत जावी असें कसें वाटेल ? म्हणून ज्यांना मोक्षाची इच्छा झाली आहे त्यांना धर्माची जरूर नसते. परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा होणें हेंच सर्व धर्माचें फळ आहे. परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा झाल्यावर मग धर्म कशाला ? तर पुढे लोकांनीहि तसेंच वागावे म्हणून ते धर्म करीत असतात. म्हातारे लोक जसें आपल्या मुलाबाळांना संसार करून दाखवितात, त्याप्रमाणे सत्पुरुष लोकांकरिता कर्म करितात. पण भेद इतकाच की, परमात्माप्राप्तीची इच्छा झाली नाही तें धर्मांत गुंतून पडतात. पण सत्पुरुष केवळ दुसऱ्यांना मार्ग दाखविण्याकरिता धर्म करितात.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभि: ।
कुरु कर्मैव तस्मात्वं पूर्वै: पूर्वतरं कृतम् ।।गीता।। ४।१५

ही गोष्ट जी मी तुला सांगितली की मोठे लोक लोकांच्या उपयोगाकरिताच धर्म करितात, तसेंच आपणहि करावें. जनकासारख्या लोकांनी देखील असाच लोकांच्या उपयोगाकरिता धर्म केला. तसें आपणहि करावें. अधर्म करूं नये. समज विष्णुपंत केकरे आहेत. हे मालगुजार आहेत. आता यांनी म्हटलें मी गाव पाहात नाही. कांहीहि होवो. असें म्हटल्यानें चालेल

काय ? नाही. कारण लिखापढी होऊन गेली. त्याप्रमाणे परमेश्वर जगाचा मालगुजार आहे. भगवान म्हणतात, दुसऱ्याची गोष्ट कशाला ? मीच तर स्वत: कर्म करितो.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ गीता ॥ ३।२२
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्य तंद्रित: ।
मम वत्मानुवर्तंते मनुष्या: पार्थ सर्वश: ॥ गीता ॥ ३।२३

भगवान म्हणतात, पार्था ! मला कशाला कर्म पाहिजें, पण मला वाटतें की, मी जर धर्माप्रमाणे बरोबर न वागलो तर माझें पाहून लोकहि वागणार नाहीत. म्हणून मी लोकांकरिता कर्म करून दाखवितो. परमेश्वरच जर स्वत: लोकांकरिता कर्म करितो, मग भक्तांनी धर्म कां करूं नये ? बाप ज्या मार्गाने गेला त्याच मार्गाने मुलाने गेलें पाहिजें. जोपर्यंत मुलगा लहान आहे तोपर्यंत त्याला तिखट, लाडू, पोळचा खावयाला देणें चांगलें नाही. दुधच द्यावें. द्यावयाचें असल्यास हळूहळू पुढे अन्न देण्याला सुरवात करावी. एकदम देऊं नये. त्याप्रमाणे ज्याचें मन स्वाधीन नाही त्याला एकदम ब्रह्यज्ञान सांगूं नये.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
ज्योषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्त: समाचरन् ॥ गीता ॥ ३।२६

आपण कर्में करावी व त्याच्याकडून करवून घ्यावी. या श्लोकाचा अर्थ पुढे सांगीन.

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

१३

भगवान म्हणतात, ज्याप्रमाणे लहान मुलाला दूधच द्यावें, एकदम तिखट वगैरे देऊं नये, हळूहळू नंतर अन्न द्यावें, त्याप्रमाणे ज्यांना कर्मच केलें पाहिजे व कर्म करावेसें वाटतें, त्यांना ज्ञान सांगूं नये.

न बुद्धिभेदं....समाचरन् ॥ ३।२६

विद्वान झाला तरी म्हणजे मुमुक्षु झाला तरी लोकाकरिता तरी कर्म सोडूं नये. आईच्या स्तनांतील दूध आईकरिता नसतें, पण दूध पाजतच नाही म्हटलें तर मुलांचें पोषण होणार नाही. त्याचप्रमाणे साधु पुरुष अज्ञानी लोकांकरिता धर्म करितात. आपला धर्म केल्यावांचून परमेश्वराची भक्ति देखील उपयोगी पडत नाही. ज्याप्रमाणे मुलगा मिळविण्याजोगा झाला म्हणजे रिकामा बसून बापाच्या डोक्यावर भार टाकून खाऊं लागल्यास बापाला बरे वाटणार नाही, त्याने मिळवून आणून खाण्यांतच आनंद वाटतो. त्याप्रमाणे नुसत्या भक्तीनेच आपण ईश्वराला प्रिय होत नाही. जो आपला धर्म आहे तो आपण केला पाहिजे.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुण: परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ गीता ॥ १८।४७

ज्याचा जो धर्म आहे तो त्यांनी केलाच पाहिजे. राजाला संतुष्ट करावयाचें असल्यास ज्याचें जें काम असेल तेंच त्याने केलें पाहिजें. पोलिसाने पाटिलकीचें काम करतो म्हटल्यास राजा संतुष्ट होणार नाही. भगवान म्हणतात, ज्याचा जो धर्म आहे तोच त्यांनी केला पाहिजे. त्याचा जो धर्म आहे तो तरी दुसऱ्याच्या धर्मापेक्षा गुणवान दिसत नसला तरी तोच त्याच्या उपयोगाचा आहे. आपली आई कितीहि कुरूप असली तरी दूध

देण्याच्या उपयोगी तीच पडते. दुसरी स्त्री उपयोगी पडत नसते. आपला स्वभावच असा असतो की, जी सवय असते ती सुटत नाही. कित्येक स्त्रिया सकाळीं उठून सडासंमार्जन करितात. त्या म्हाताऱ्या झाल्या तरी त्यांना तें काम करण्याचें कांही वाटत नसते. ज्याचा जो धर्म असतो तोच त्याला उपयोगाचा आहे. पतिव्रतांचा पतिसेवा करणें धर्म आहे. पण तो सोडून चांद्रायणाहि व्रत करावयाला लागले तर मोक्षप्राप्ति होणार नाही. मुमुक्षा होईपर्यंत आपआपला धर्म करावा व मग मुमुक्षा झाल्यावर ज्ञान शिकावे तरी पण धर्मांचा त्याग करूं नये. दुसऱ्याला अनुकरण करण्याकरिता तरी पतिसेवा करावी. विधवा स्त्रियांनी चांद्रायणव्रत, प्रयाग स्नान वगैरे आपले धर्म पाळलेच पाहिजे. त्याशिवाय भगवद्भक्ति कल्याणप्रद होणार नाही. आपल्या धर्मांतच राहून कर्म केल्याने चित्तशुद्धि होते. व्यवहाराचें लक्षण किर्ती मिळविणें व परमार्थाचे लक्षण भगवत्प्राप्ति आहे. या व्यवहारांत निपुण राहून जो किर्ती मिळवितो तोच परमार्थ करून भगवत्प्राप्ति करून घेतो. आपल्या स्वाभाविक वासना अशा असतात की, आपण दुसऱ्यापेक्षा आपली अधिक पर्वा करितो. अशा प्रकारच्या वासना आपल्या धर्माचरणाने नाहीशा होतात.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ गीता ॥ १८।४६

भगवान म्हणतात, पार्था ! आपला जो धर्म आहे तोच केल्याने पुरुषाच्या वासना क्षीण होतात व चित्तशुद्धि होऊन मोक्ष होतो.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ गीता ॥ १५।१४

हा जो आपण अग्नि पेटवितो तो आपण पेटविल्यामुळे पाण्याने विझतो. आपल्या पोटांत जो अग्नि आहे तो ईश्वराने पेटविला असल्यामुळे पाणी टाकलें तरी विझत नाही. आपल्या हातचा पेटविलेला अग्नि पाण्याने विझतो. पण पोटांतला पाणी टाकूनहि विझत नाही. कारण तो ईश्वराने पेटविला आहे म्हणून ईश्वर आहे. (यांत हेत्वाभास आहे पण त्याच्याशीं

कांही कर्तव्य नाही.) भगवान म्हणतात, मीच प्राण्यांच्या शरीरांत अग्नि-रूपाने राहून त्यांचें खाल्लेलें अन्न पचन करितो. असा परमेश्वर आपल्या हृदयांत आहे. तो दूर नाही. दूर असता तर अग्नि कसा पेटविला असता ? आपण पाणि टाकलें तरी तो विझत नाही. तो आपल्याजवळ हृदयांत आहे म्हणूनच पोटांतला अग्नि विझूं देत नाही.

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो । मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।।

भगवान म्हणतात, मी सर्वांच्या हृदयांत आहे व मीच प्राण्यांना त्यांनी केलेल्या संकल्पाप्रमाणे फल देतो. परमेश्वर आपल्या हृदयांत आहे, हें मी तुला आता अनुमानाने सांगतो व हें अनुमान खरें आहे. समज, आपल्या घराला अग्नि लागला व आपण आंत आहो. अग्नि लागला असें आपल्याला माहीत नाही. अशा प्रसंगीं आपल्याला जर कोणी बाहेर काढलें तर तो आपला आईबाप समजावा. आपल्याला एखादी काळजी आहे किंवा एखाद्या मुलाला आपण उद्या सकाळीं जर पाटी घेऊन लिहीत न बसलो तर आपला बाप मारील, अशी काळजी असली तर तो दुसरे दिवशीं लवकर उठतो. आता हा तर निजला असतो, याला इकडील कांहीच आठवण नसते. झोपेंत याची कोणी मान जरी कापून टाकली तरी याला शुद्धि नसते. मग याला कोण उठवितो ? किंवा दुसरा दृष्टांत, आपल्या येथे लग्न*आहे. ज्या दिवशीं गाडगे वाणायचे असतात, त्याचे आदले दिवशीं उद्या सकाळीं उठलें पाहिजे अशी आपण काळजी वाहात निजतो. पुढे मध्येच जर कोणी उठविलें तर आपण उठत नाही. पण आपणच होऊन मग आपण वेळेवर उठतो. त्या वेळेला आपल्याला तर कोणी बाहेरून उठवित नाही व आपण तर अगदी वेळेवर उठतो. मग कोण उठवितो ? कोणीतरी आंतूनच उठवित असलें पाहिजें. तो उठविणारा परमात्मा आहे.

स्वभाव नियतंकर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।।

आपला स्वाभाविक धर्म जितका सोपा आहे तितका दुसऱ्याचा सुलभ नाही. आपला घरचा स्वयंपाक कसाहि असला तरी कामाचा आहे पण

दुसऱ्याच्या येथला पंचपक्वान्नाचाहि स्वयंपाक उपयोगाचा नाही. त्याप्रमाणे आपलाच धर्म चांगला. याबद्दल एक गोष्ट सांगतो. एके गावीं एक ब्राह्मण व एक भोई होता. भोई नेहमी मासोळ्या मारून त्या शिजवून देवीला नैवेद्य दाखवून मग घरीं जाऊन जेवीत असे. एके दिवशीं ब्राह्मणाच्या नैवेद्यामध्ये मुंग्या मेल्या होत्या. ब्राह्मणाला वाटलें की, दररोज भोई मासोळ्या मारून नैवेद्य दाखवित असतो तर आज आपल्या नैवेद्यांत मुंग्या असल्या तर काय होते ? असा विचार करून त्यांनी नैवेद्य दाखविला व घरीं आला. या दोघांनाहि देवी सणाच्या दिवशीं दर्शन देत असे. पुढे जेव्हा सण आला त्यावेळेला दर्शन करण्याकरिता ब्राह्मण देवळांत गेला. तेव्हा देवीने त्याच्याकडे पाठ केली व भोई गेला तेव्हा त्याच्याकडे तोंड केलें. ब्राह्मण खिन्न होऊन घरीं गेला. पुढे त्याने तपश्चर्या केली व देवीने सांगितले की, भोयाची उपजीविका मासोळयावरच असल्यामुळे त्याचें तें स्वभावज कर्म होतें व त्यामुळे त्याने मासोळयाचा नैवेद्य दाखविला तरी पातक लागलें नाही. पण तूं वेद पठण करितोस आणि तुझा धर्म तर वेदाने सांगितल्याप्रमाणे आहे. तुला हिंसा वर्ज्य आहे. तूं आपला धर्म सोडलास म्हणून तुला दर्शन दिलें नाही. याप्रमाणे आपलें जे स्वाभाविक कर्म आहे तेंच करावें. आता हे नास्तिक जिवंतपणींच सर्व कांही आहे मग मेल्यावर कांही नाही असें म्हणतात. यां लोकांना खूप मारावें व वाटेल तर फाशीं द्यावें पण ते आपल्या हातीं नाही. तरी या चोरांना यम शिक्षा करतो. आता यांच्या म्हणण्याचा आपण विचार करूं. आपण या जगांत अनेक प्रकारचे लोक पाहातो. कोणी पशु, कोणी मनुष्य, कोणी किटकादिक प्राणी, कोणाचा हात आखुड तर कोणाचा एक डोळा आंधळा. कोणी जन्मांध तर कोणी जन्मतः बहिरे. कावळ्याला एकच डोळा तर वटवाघुळीला झाडावर उलटे टांगून स्वतःची विष्टाच लागते. मनुष्यामध्ये एकाला सुख तर एकाला दुःख, एकाची शेती चांगली तर एकाची वाईट. जगांत जर पापपुण्य कांहीच नाही तर एकाला एक प्रकारची तर दुसऱ्याला दुसऱ्या प्रकारची परिस्थिति कां यावी ? पापपुण्य असल्याशिवाय असें होऊं शकत नाही. पापपुण्य आहेत. आपण आपल्या

धर्माप्रमाणे कर्में करावीं व तीं ईश्वरार्पण करावीं. म्हणजे देव प्रसन्न होतात. कर्में निरभिमानपूर्वक करावीं. मी करतो अशी घमेंड करूं नये. निष्काम कर्मांत चुकी झाली तरी पाप होत नाही व सकाम कर्मांत चुकी झाल्यास पाप होतें. याबद्दल एक गोष्ट सांगतो.

एक ब्राह्मण होता. त्याने यज्ञ करण्याला आरंभ केला. यज्ञ करीत असतांना एक गाय आली. तिचें निवारण करण्याकरिता याने तिला मारलें व गाय त्यामुळे मरण पावली. हत्या झाली. पण ब्राह्मणाने विचार केला की या हाताने गाय मारली मी कांही मारली नाही व हाताची देवता इंद्र आहे. म्हणून तें पाप मजकडे नसून इंद्राकडे आहे. हें पाहून इंद्राला आश्चर्य वाटलें व ब्राह्मणाचा वेष घेऊन त्याच्या यज्ञमंडपांत आले. ब्राह्मणाने आदरातिथ्य करून बसविलें. तेव्हा इंद्राने विचारलें, ब्राह्मणा हा यज्ञ कोणाचा आहे? ब्राह्मण म्हणाला, महाराज! हें काय विचारतां? हा यज्ञ माझा आहे. तेव्हा इंद्र म्हणाले, कारे! यज्ञ तुझा व यज्ञांत झालेली गोहत्या कोणी केली? इंद्राने! तेव्हा इंद्राने त्याला नर्कांत टाकलें. सारांश निरभिमान होऊन कर्म करून तें ईश्वरार्पण करणें चांगलें. अशीं निरभिमानपूर्वक निष्काम कर्में केल्याने आपल्यांत व देवतांत एक प्रकारचें नातें उत्पन्न होतें. समज तुझी मुलगी आहे. ती दुसऱ्याच्या घरीं न दिली तर तुला सोयरे धायरे कसे येणार? मुलगी दिल्याने जसें नवीन नातें जुळतें त्याप्रमाणे या कर्माच्या योगाने परमेश्वराशीं नातें जुळून देव आपल्याला साह्य करितात व आपली चित्तशुद्धि होते. चित्तशुद्धि झाली म्हणजे धर्म अजीबात त्यागूं नये. फारसा कटाक्षहि ठेऊं नये व ज्ञान प्राप्त करून घेऊन मुक्त व्हावें.

॥ श्रीमद्‌सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

।। श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

१४

भगवान म्हणाले, पार्था ! जे जे तूं कांही करशील तें तें सर्व मला अर्पण करीत जा.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।। गीता ।। ९।२७

अर्जुना ! तूं जें करशील, आपल्या शरीराकरिता जें करशील, जें जेवतोस यज्ञ करतोस, दान करतोस, तें सर्व मला अर्पण करून देत जा. परंतु ज्याप्रमाणे गर्भिणी स्त्रीस कांही गोष्टी वर्ज्य असतात, त्याप्रमाणे ज्या कर्माच्या योगाने परमेश्वर मनांत टिकून राहील अशीं कर्मे करीत जा. म्हणजे या कर्मापासून भक्ति उत्पन्न होईल. आपण आपल्या मुली दुसऱ्याच्या घरीं कां देतो ? न दिल्या व आपल्याच घरीं ठेवून घेतल्या तर तोंडाला काळे लागण्याचा प्रसंग असतो म्हणून आपण घरीं न ठेवतां त्यांना दुसऱ्याच्या घरीं देतो. त्याप्रमाणे धर्म परमेश्वराला अर्पण न केला तर सुख होतें पण पुण्य क्षीण झालें म्हणजे दुःख होतें, म्हणून तो धर्म परमेश्वरालाच अर्पण करणें चांगलें. आता लहान मुलगा अतिशय स्तन-पान मागायला लागला तर आई त्याला तोंडांत बोटें देऊन चोखावयाला लाविते व त्याचें समाधान करिते व मुलगा दुधाची भावना करितो. खरें दूध नसतें त्याप्रमाणे खरी परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा न झाली तरी भावना करावी व भावना करूनच धर्म करावा. ईश्वराची भावना न करिता व कर्म अर्पण न करिता जर धर्म करीत राहिलें तर कांही उपयो-गाचें नाही. तेंच भगवान सांगतात,

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना ।। गीता ।। ४।२४

मुलगी हारा पुजण्याच्या वेळीं पतीचें आयुष्य चिंतिते. त्यावेळेला पति मिळालेला नसतो. तसा आपण धर्म करितो तेव्हा अशीच भावना करावी की, परमेश्वर मिळेल. या श्लोकाचा अर्थ असा समज. तूं पतीला पाणी दिलेंस. पतीच्या ठिकाणीं ईश्वरभावना ठेवली. पाण्याच्या ठिकाणीं ईश्वर-भावना, पतीच्या पायाच्या ठिकाणीं ईश्वरभावना. याप्रमाणे कर्म अर्पण केल्यावर तें कर्म ईश्वरांत मिळून जातें. अशा रीतीनें आपापला धर्म पाळून ईश्वरार्पण करावा. अग्नींत तूप टाकणें यज्ञ नव्हे. ज्याचा जो धर्म असेल तोच त्यांनी करणें हाच यज्ञ आहे. आतापर्यंत सांगितलें त्यावरून सिद्ध झालें की, धर्माच्या ठिकाणीं ईश्वरभावना न केली तर कांही उपयोग होत नाही. आईनें मुलाला स्तन न देतां बोटें चोखावयास सांगि-तलें तर तो चोखतो व त्यापासून त्याला समाधान होतें. समाधान कां होतें ? दूध तर त्याला मिळालें नाही. तर आईच्या बोलण्यावर मुलाचा विश्वास असतो. म्हणून बोटें चोखल्यापासून मुलाला समाधान वाटतें. त्याप्रमाणे धर्म करावा. तो शास्त्र व गुरु सांगतील त्याप्रमाणे करावा. ईश्वराचा द्वेष करूं नये नाहीतर धर्मच बंधनास कारण होतो. सोन्याचे कडे चोरून आणल्यास प्राणनाश, त्याप्रमाणे धर्म चांगला आहे तरी पण ईश्वरार्पण न केला तर आपला नाश होतो. ज्या आपल्या धर्माच्या ठिकाणीं ईश्वरभावना सहज बसेल तो करावा. दुसऱ्याच्या धर्माच्या ठिकाणीं भावना करूं नये. आपल्याच धर्मावर ईश्वरभावना करावी व तीहि परमेश्वरप्राप्तीची अतिशय इच्छा होत नाही तोपर्यंत व परमे-श्वरप्राप्तीची इच्छा झाल्यावर भावना सोडूं नये. पण बाहेरच्या धर्मावर फारसा आग्रह धरूं नये. सारांश आपला धर्म तो चांगला व त्या ठिकाणीं ईश्वरभावना करणें इष्ट आहे. लेकरूं जेवलें तर आईला जेवावेसें वाटतें व न जेवलें तर जेवावेसें वाटत नाही. पण हा मोह आहे. धर्म करून पतीला टाकून जेवणें हा धर्म नव्हे. अधर्म झाला. पण पुत्रास टाकून न जेवणें हा मात्र मोह होतो. पतीच्या मुखांत अन्न गेलें म्हणजे तुमचा यज्ञ झाला. त्या यज्ञांतून राहिलेलें अन्न आपण जेवावें. पतीला समजलें की, तूं त्याच्याकरिता उपाशी राहिलीस तर ते कोणत्याहि गावीं असले तरी

येतील पण उपाशी न राहतां जेऊन घेगळें गर ते दुसऱ्या गावाला चालले जातील. म्हणून पतीच्या ठिकाणीं परमेश्वरभावना करून त्यांना जेऊं घालून नंतर आपण जेवावें. धर्माच्या ठिकाणीं प्रीति ठेवून यज्ञाचें अन्न जेविलें असता धर्माच्याच कल्पना अंगांत खेळतात. सर्व पापें दूर होतात. तेंच भगवान सांगतात,

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ।। गीता ।। ३। १३

यज्ञाचें अन्न खाल्ल्याने पापें दूर होतात. सत्पुरुषाचें दर्शन होतें. परमेश्वराचें नाम घेतल्याने गुरु भेटतो. योगवसिष्ठांत म्हटलें आहे,

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।

जोपर्यंत परमेश्वराचा अनुग्रह होत नाही तोपर्यंत गुरुहि मिळत नाहीत, किंवा चांगलें शास्त्र ऐकावयाला मिळत नाही. गुरु चांगला मिळणें किंवा चांगलें शास्त्र ऐकावयाला मिळणें हें पूर्व सुकृतावर अवलंबून आहे.

गुरु कृपावंत सर्वज्ञ थोर . . . . . विशेष सुकृतें लाहिजे ।।११।१
शिवलीलामृत ११।१३

गुरूला सर्व शास्त्रें आलीं पाहिजेत. शिष्य प्रज्ञावंत असला पाहिजे. मठ्ठ नसला पाहिजे. बुद्धिवान पाहिजे व त्याच्या अंगीं गुरुभक्ति पाहिजे. वक्ता (पुराण वाचणारा) क्षमाशील म्हणजे कोणीहि प्रश्न विचारल्यास मोठ्या आनंदाने उत्तर देणारा पाहिजे. म्हणून परमेश्वरावर विश्वास ठेवून त्याला आपला धर्म यथासांग पाळून अर्पण करावा म्हणजे उत्तम गुरु मिळतो व असा सद्गुरु मिळाल्यावर त्याच्याकडून जें आपल्याला साधावयाचें असतें तें साधून घ्यावें.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

१५

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ॥

वसिष्ठ म्हणतात, रामा! जोपर्यंत परमेश्वर अनुग्रह होत नाही तोपर्यंत गुरु किंवा चांगलें शास्त्र ऐकावयाला मिळत नाही. आपला धर्म करावा व पुढे निष्काम धर्माच्या पुण्याने ईश्वराचा अनुग्रह होऊन सद्गुरु किंवा चांगलें शास्त्र मिळतें. भगवान म्हणतात, पार्था! हा धर्म मी पूर्वी सूर्याला सांगितला होता.

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ गीता ॥ ४।१

म्हणजे सगळ्या सृष्टीच्या पूर्वी जो सूर्य उत्पन्न झाला, त्यालाहि मी धर्म करावा असें सांगितलें होतें. ह्यावरून असें झालें की, सर्व सृष्टिमध्ये जे प्राणी आहेत त्यांना धर्म दाखवून देणारा परमात्मा आहे. यावर अर्जुनाने शंका केली.

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ गीता ॥ ३।३६

देवा! तूंच जर सर्वांना धर्म दाखवून दिला आहेस तर मग सर्व लोक धर्म कां करीत नाहीत? कोणाच्या स्वाधीन होऊन हा मनुष्य पापें करितो? कारण कोणालाच दुःखाची इच्छा नसते? आपल्याला जबरदस्तीने पाप करवितो तो कोण? जर ईश्वर करवीत असला तर मग आम्हांवर पातकाची जबाबदारी नाही? तें कर्म त्याला लागेल. पुष्कळ वल्लभमताचे लोक असें म्हणतात की, पुण्य व पाप दोन्ही देवच करवितो व त्यांच्याप्रमाणेच म्हणूं लागतो तर आपलीच आई आपल्या मुलाला विष देते, असें म्हणण्यासारखें होईल हें बरोबर नाही. बरें जीवच पाप

पुण्य करितो तर अज्ञानाने करतो किंवा जाणून करतो ? समजून कांही पाप करीत नाही. कारण दुःख भोगण्याची कोणालाच इच्छा नसते व अज्ञानाने न जाणता करतो म्हणावें तर मग त्याचें फळ त्याला होऊं नये ? भगवान म्हणतात,

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्धयेनमिह वैरिणम् ॥ गीता ॥ ३।३७

जसें एखाद्या रोग्याला माहित असतें की, मी या रोगावर जर तेल वगैरे वस्तु खाईन तर माझा रोग जास्त होईल, पण तो खातोच. कारण तो इतका त्या खाण्याच्या स्वाधीन असतो की, तेल पाहिल्याबरोबर त्याचा सर्व विचार नाहीसा होतो. त्याप्रमाणे सर्वांना या आपल्या मनुष्य योनी-पेक्षा बाकी इतर योनींत फारच दुःख आहे. कुत्र्याला बिचाऱ्याला कोणीच सुखाने पोळी टाकीत नाही. तें एखादे वेळेला जवळ आलें तर छिट्, हाड म्हणून हाकून लावतात. विनाकारण मारतात. लहान किडे वगैरे कित्येक पायातळीं चिरडले जातात. पशु वगैरेंना कोणी खायला देतील त्या वेळेला खातात. या अनेक प्रकारें मनुष्यापेक्षा इतर योनींत फारच कष्ट आहेत. हें सर्वांना माहित आहे पण त्यांच्याकडून पापें घडतात.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानावनपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करष्यति ॥ गीता ॥ ३।३३

भगवान म्हणतात, कल्पना कर. एखाद्या रोग्याला वैद्याने सांगितलें की तूं रात्रीं पाणी पिऊं नको व तें न जुमानतां तो रोगी पाणी प्याला; त्याप्रमाणे मी सांगून ठेविलें तरी लोक ऐकत नाहीत. त्याला मी किंवा कोणी इतर काय करणार ? माझा किंवा कोणाचाच निग्रह कांही उपयोगी होत नाही. आपल्यांतील काम क्रोध हें पाप करवि-तात. काम म्हणजे कोणत्याहि पदार्थाची इच्छा करणें. क्रोध म्हणजे इच्छेप्रमाणे न झालें तर मिळविण्याकरिता तुटून पडणें. भगवान म्हणतात, हे लोक मी सांगितल्याप्रमाणे वागावयास तयार नसतात. म्हणून त्यांच्या-कडून पापें होतात. आपण खोटें बोलणें इच्छित नाही पण प्रसंग आला की, एकदम खोटें बोलून जातो. मनांत वासना असते म्हणून पाप करून

जातो. भगवान म्हणतात, हें सर्व जागून पाप करितात म्हणून मी त्यांना उद्धरत नाही.

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ गीता ॥ १६।२१

भगवान म्हणतात, नरकाला जाण्याचे तीन दरवाजे आहेत. या दरवाज्यातून जो जातो तो आपलाच नाश करून घेतो. तिकडे विहीर आहे तूं जाऊं नको. असें सांगूनहि जर कोणी विहिरींत जाऊन पडला तर त्याला काय करणार ? जबरदस्तीनें आपण होऊन जे या द्वारानें येतात त्यांना मी उद्धरत नाही. हे तीन दरवाजे काम, क्रोध, लोभ आहेत. साधु पुरुष व मी असें सांगत असतो की, मनुष्ययोनी सोडून इतर योनींत फारच दुःख आहे व जे या काम, क्रोध व लोभ या द्वारानें जातात त्यांना मी या वाईट योनींत घालतो. मेल्यावर त्यांना यमाच्या येथे फारच दुःख होतें. हे लोक जाणून मोहवश होवून पापें करतात. म्हणून भगवान म्हणतात, पशु पक्षी इत्यादि नीच दुःखदायक योनींत जावयाचें नसेल व उद्धरून जावयाचें असेल तर त्यांनी काम, क्रोध, लोभ ह्या तीन गोष्टी सोडून द्याव्या. अर्जुना ! येथे माझा मुळीच अपराध नाही. मूर्ख मनुष्य प्रथम कांही तरी वासना धरतात.

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेपषूजायते ।
संगात् संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ गीता ॥ २। ६२
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ गीता ॥ २।६३

भगवान म्हणतात, या लोकांना कोणती तरी कामना असते ती गोष्ट ते मिळवून घेतात. आपण करतो हेंच चांगलें असें त्यांना वाटत असते व तें कोणाचेंच ऐकत नाहीत. दारु पिणारा असला तर त्याला तेंच चांगलें आहे असें वाटतें. अशा वासना ते नेहमी करीत असतात. एखादी वासना एखादे वेळेला पूर्ण न झाली तर ती पूर्ण करून घेण्याची वाटेल तशी खटपट करितात व जशीजशी ती पूर्ण होत नाही तसा तसा त्यांना अधिकच मोह पडतो व ती पूर्ण करून घेण्यांत तो इतका झुरतो की, दुसरें चांगले

विचारच त्याला आठवत नाही व शेवटीं ती इच्छा पूर्ण करून घेण्यामध्ये तो आपला नाश करून घेतो. पण पूर्ण करून घेण्याची हाव मात्र सोडत नाही. अशांना मी नीच योनींत टाकतो.

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।। गीता ।। १६।१९

हे लोक अधमाधम आहेत त्यांचा मी द्वेष करितो. कारण तेहि द्वेष करणारे असतात व राक्षसादि नीच योनींत घालतो. ते पुढे भयंकर आसूर स्वभावाचे होतात. पुढे पुढे इतक्या नीच योनींत जातात की, ते ऐकिल्याबरोबर आंगावर शाहारे उत्पन्न होतात. अशा योनी वटवाघुळ वगैरे आहेत. या योनींत ते जाऊन आपलीच विष्टा त्यांना खावी लागते. म्हणून भगवान म्हणतात, अर्जुना ! मला प्राप्त करून घ्यावयाचें असल्यास जाणून पाप करूं नये. धर्मानेच वागावें व माझ्या प्राप्तीची इच्छा झाल्यावर धर्माचा फार आग्रह धरूं नये. आता ईश्वरप्राप्ति कशी करून घ्यावी हें मी पुढे सांगीन.

।। श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

१६

यत: प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव: ॥ गीता ॥ १८।४६

भगवान म्हणतात, पार्था ! जर तूं माझ्या प्राप्तीची इच्छा करीत असशील तर तुला यज्ञ केला पाहिजे. ज्याप्रमाणे कन्येला वर मिळावा अशी इच्छा असेल तर तिचें लग्न केलें पाहिजें, त्याप्रमाणे माझ्या प्राप्तीकरता यज्ञ केला पाहिजे. हा यज्ञ म्हणजे आपला धर्म पाळणें होय व त्याच्या योगानें माझी प्राप्ति होईल. यज्ञ करून जे अन्न सेवन करितात, ते आपल्या पापाची धुती करितात व जे यज्ञ न करितां अन्न सेवन करितात ते पाप करितात.

यज्ञशिष्टाशिन: संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै: ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ गीता ॥ ३।१३

भगवान म्हणतात, अर्जुना !

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभव: ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञ: कर्मसमुद्भव: ॥ गीता ॥ ३।१४

जगत सर्व अन्नाने वाचतें. आपण अन्न खातो म्हणून वाचतो. पाऊस पडतो म्हणून आपल्याला खावयाला मिळतें. पाऊस मेघापासून पडतो. ज्याचा जो धर्म असेल तोच त्यांनी करावा. "यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा:" देवांनी यज्ञानें यज्ञाची पूजा केली. आपला धर्मच यज्ञ आहे. यज्ञांत व धर्मांत इतकाच भेद आहे आहे की, यज्ञ करतांना ईश्वरभावना ठेवली पाहिजे. म्हणजे झालें, नाहीतर नुसतें कर्म होतें. तुला पतिसेवा करतांना पतीचें ठिकाणीं ईश्वरभावना ठेवण्याला सांगितलें. हें पाणी यज्ञाच्या योगानें

पडतें व तो यज्ञ म्हणजे ज्याचा जो धर्म असेल तोच आहे. हा धर्म जेव्हा आचरला जाईल तेव्हा पाणी पडेल.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।।गीता।। ३।१५

मातीची घागर केली म्हणजे त्यांत माती असते त्याप्रमाणे अन्नापासून जगत होतें. अन्न पाणी पडल्यास उत्पन्न होतें. पाणी यज्ञाने पडतो. यज्ञ कर्म केल्याने होतो व कर्म वेदापासून उत्पन्न होतात. वेद देवापासून म्हणून सर्वच देवापासूनच उत्पन्न होते. म्हणून देव म्हणतात, पार्था! मला प्राप्त करून घ्यावयाचें असल्यास आपला स्वधर्म केला पाहिजे. अन्नापासूनच भूतें, पाण्यापासून अन्न, यज्ञापासून पाणी, कर्मापासून यज्ञ, कर्म वेदापासून, वेद ईश्वरापासून, पुन्हा ईश्वरापासून पाणी, पाण्यापासून अन्न, अन्नापासून भूतें, मनूष्यापासून यज्ञ, याप्रमाणे हें चक्र चाललें आहे.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थं स जीवति ।।गीता।। ३।१६

याप्रमाणे कर्म चक्राप्रमाणे फिरतें. या ठिकाणीं कर्माला जे अनुसरून राहात नाही ते पापात्मे समजावे. ते या जगांत इंद्रियांना सुख देण्याकरिता आहेत. तरी पण त्यांचा जन्म व्यर्थ आहे. स्वधर्मावांचून कोणत्याच प्रकारें ईश्वरप्राप्ति नाही. ही चित्तशुद्धि होईपर्यंत धर्म करावा. पतीला जेऊं घालणेंच स्त्रियांचा यज्ञ समजावा. पतीच्या आज्ञेंत तत्पर असून, दररोज त्यांची पूजा करणें हा पतिव्रता धर्म आहे. त्यांच्या आज्ञेवाचून व्रतादिक करूं नये. लहान मुलाने आईच्या आज्ञेशिवाय कांही केल्यास भलतेंच होतें. त्याप्रमाणे जो पुरुष स्वधर्म न करिता भलतेंच करतो तो आपल्या पायावर गोटा टाकून घेतो. कण्व ऋषीची मुलगी शकुंतला जेव्हा सासरीं जावयाला निघाली त्यावेळेला कण्व ऋषींनी तिला बोध केला. कण्व म्हणाले, "शुश्रूषस्व गुरुन्..." तूं आपल्या वडिलांची सेवा कर. जावा वगैरेंच्या ठिकाणीं प्रीति ठेव. तुला जर सपत्नी म्हणजे पतीला दुसऱ्या स्त्रिया असतील तर त्यांच्याशीं प्रेम

करूं नको. त्यांच्याशीं प्रेमाने मिळून वाग. पतिविरूद्ध वागल्यास राग येऊं देऊं नको. नोकर चाकर वगैरे हाताखालच्या लोकांना प्रेमाने वागीव व त्यांचे पैसे वेळेच्या वेळीं देत जा. मोठेपणा अंगीं आल्यास गर्वाने फुगून जाऊं नये. या लक्षणांनी स्त्री कुलांगना, अन्य स्त्रिया वेश्या-सारख्या समजाव्या. पतिविरुद्ध वागला म्हणजे धर्माला सोडून आचरण करूं लागला तर त्याचा त्याग करावा.

हा पतिव्रता धर्म स्त्रियांना परम कल्याणकारक आहे. या विरहित कोणत्याच व्रताने एवढें पुण्य होत नाही. या पतिव्रता महात्म्या विषयी तुला एक महाभारतांतील वनपर्वांतील कथा सांगतो.

एक कौशिक नांवाचा ब्राह्मण होता. तो बापाला सोडून तपश्चर्येला गेला. तप करून त्याचें शरीर अगदी क्षीण झालें. पुढे तप पूर्ण झालें व त्याला देवताचा साक्षात्कार झाला व घरीं यावयाला निघाला. येतांना तपाची परीक्षा पाहावी म्हणून एक टिटवी पाहून तिला म्हणाला, "मरून जा" असें तोंडातून शब्द निघाल्याबरोबर त्या टिटवीनें प्राण सोडला. पुढे "उठून जा" म्हटल्यावरोबर ती जिवंत होऊन पळून गेली. त्यांतच त्याचा सर्व पुण्य क्षय झाला. घरीं आल्यावर तो भिक्षा मागण्या-करिता एका बाईच्या घरीं गेला. ती बाई फारच पतिव्रता होती. तिचा पति तिच्या मांडीवर डोके ठेवून निजला असल्यामुळे या ब्राह्म-णाला भिक्षा वाढण्याला उशीर झाला. त्यामुळे ब्राह्मणाला राग येऊन तिला म्हणाला, का ग ! मी कोण आहे तुला माहित नाही काय ? मी जर शाप देईन तर सर्व भस्म करून टाकीन. हे ऐकून ती साध्वी म्हणाली, महाराज ! मी आपल्या पतीच्या सेवेंत होते म्हणून भिक्षा वाढायला उशीर झाला. मी कांही चुकलें नाही. आपल्या धमकीचा कांहीच उपयोग नाही. मी कांही टिटवी नव्हे.

नाहं बलाका विप्रर्षेहतावा जिविता पुनः ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्या.......... ॥

इतके ऐकिल्याबरोबर तो चपापला व नमस्कार करून विचारलें, आई! हें तुला कसें समजलें? तेव्हा ती म्हणाली मला हें काय विचारतां? कदाचित ही सिद्धि मला माझ्या पातिव्रत्याने प्राप्त झाली असेल.

सारांश, पतिव्रतेच्या सामर्थ्यापुढे कोणाच प्रभावी प्रौढी नाही. एक पतिव्रता होती ती आपल्या पतीचें डोके मांडीवर घेऊन बसली होती व पति निजला होता. अशा संधींत तिचा मुलगा विस्तवांत पडला, तरी पण तिच्या मुलाला जाळण्याला अग्नि समर्थ झाला नाही. आपल्या पतीची झोप मोडून ती उठली नाही. पतिव्रता धर्मच कल्याणप्रद आहे. सेवामात्र वर वर करूं नये. ती मनःपूर्वक निष्काम करावी. दुसरी एक कथा तुला सांगतो. एक बाई होती. ती पतिव्रता होती. एकदा ती तांदूळ कांडीत असतांना तिचा नवरा आला व पाणी मागूं लागला. त्याच्या तोंडातून पाणी निघतांच वर मुसळ उचललें होतें तें वरचें वरच सोडून देऊन पाणी द्यावयाला उठली. मुसळ तसेंच अधर जमिनीला स्पर्श न करितां राहिलें. हा चमत्कार एका बाईनें पाहिला. ती घरीं गेली व तांदूळ कांडायला बसली व आपल्या नवऱ्याला सांगितलें की, तुम्ही बाहेरून या व मला एकदम पाणी मागा. असें ऐकून तो बाहेर गेला व पुनः घरीं येऊन पाणी मागूं लागला. पाणी अक्षर निघतांच तिने वरच मुसळ सोडून दिलें व उठायला जो गेली तो तिच्या डोक्यावर मुसळ पडलें. रात्रीं खाल्लें तूप व दिवसा पाहिलें रूप. असें कांही धर्माचें फळ नाही. तो निष्काम करावा. कृच्छ्र चांद्रायणादि विधवांचा धर्म आहे.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ गीता ॥ १८।४६

ज्या परमेश्वराच्या योगाने हें जग व्यापिलें आहे, त्या परमेश्वराची त्या धर्माच्या ठिकाणीं भावना ठेवावी. पतिव्रतांनी आपल्या पतींच्या ठिकाणीं ईश्वरभावना ठेवावी व धर्म पाळावा म्हणजे चित्तशुद्धि होऊन ईश्वरप्राप्ति होते.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

१७

भगवान म्हणाले, आपणच आपल्याला मित्र, बंधु व शत्रु आहो.

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ गीता ॥ ६।५ (२)

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तुशत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ गीता ॥ ६।६

आपला कोणी नाश करीत नाही. कोणी कांही देत नाही. आपणच आपला नाश करून घेतो. कशावरून? आपलें चित्त अशुद्ध असल्यास दुसरें अशुद्ध दिसतात व आपलें चित्त शुद्ध असल्यास दुसरेहि शुद्ध दिसतात. याविषयी महाभारतांत एक कथा आहे. एकदां धर्माच्या येथे यज्ञ चालला असतांना त्याची संपत्ति पाहून दुर्योधनाला द्वेष उत्पन्न झाला व कृष्णाला विचारलें, कृष्णा ! तूं एकाला उदार व एकाला कृपण कां आहेस? यावर देव कांहीच बोलले नाही. पुढे ब्राह्मण बसले असतांना श्रीकृष्णाने दुर्योधनाला बोलावून सांगितलें, दुर्योधना ! या ब्राह्मणांतून एक चांगला ब्राह्मण घेऊन ये. हें ऐकून दुर्योधन ब्राह्मणाकडे जाऊन पाहूं लागला. पण त्याला कोणीच चांगला ब्राह्मण दिसला नाही. नंतर परत येऊन देवाला सांगितलें, देवा ! तेथे एकहि चांगला ब्राह्मण नाही. नंतर धर्माला बोलावून सांगितलें, धर्मा ! या ब्राह्मणांमधून एक वाईट ब्राह्मण घेऊन ये. हें ऐकून धर्म गेला व परत येऊन सांगूं लागला की, देवा, मला त्या ब्रह्मवृंदांत कोणीच वाईट ब्राह्मण दिसत नाही. तेव्हा देव म्हणाले, दुर्योधना ! जसा कोणी मला पाहतो तसा मी त्याला दिसतो. आपलें चित्त जशा प्रकारचें असतें तशा प्रकारचा त्याला ईश्वर दिसतो. महामारीला जो जास्त भितो त्यालाच ती लवकर बाधते. परमात्मा म्हणतात, चित्तशुद्धि झाल्यावर आपण ज्ञानाच्या मार्गाला लागावें. चित्तशुद्धि म्हणजे वाईट वासना जाऊन, चांगल्या कामाकडे प्रवृत्ति होणें. ज्याचे काम, क्रोध, अभिमान गेले आहेत त्याची चित्तशुद्धि झाली म्हणून समजावी. ती चित्तशुद्धि कशी प्राप्त होते हें सांगीन.

।। श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

१८

तुला मागे आपणच आपले शत्रु मित्र आहो, कोणी कोणाला देत नाही व कोणी कोणाचें कांही घेत नाही असें सांगितलें. ज्याचें चित्त शुद्ध असतें त्याला सर्वच चांगलें दिसतात, म्हणून आपलें चित्त शुद्ध झालें म्हणजे आपल्याला शत्रु, मित्र कोणीच राहात नाही. ही चित्तशुद्धि कशी होतें हें सांगतो कल्पना कर. तुला गहू निसावयाचे आहेत. तो जर गव्हाचा ढिग असला तर निसतां येणार नाही. तर मग कसें करतो ? आपण थोडे थोडे गहू एखाद्या पात्रांत घेऊन निसतो. त्या प्रमाणेच आपल्या मनांतील विकार काढतां यावे म्हणून ईश्वराने मनुष्यजातीचे चार भाग केले आहेत.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।।गीता।। ४।१३ (१)

भगवान म्हणाले पार्था ! हे मनुष्य जातींतील चार वर्ण मीच उत्पन्न केलें व ते वर्ण त्यांच्या त्यांच्या गुणाप्रमाणे व कर्माप्रमाणे केले आहेत. जवारीची मळणी करतांना आपण त्यांचे चार विभाग करतो. अस्सल, आकण, निकण व वळला. यापैकी अस्सल भागामध्ये जवारी जास्त व माती फारच कमी असते. आकण भागांत अस्सल भागांतल्या जवारी-पेक्षा जवारीचे दाणे बारीक असून माती थोडी जास्त असते. निकण भागांत जवारीचे दाणे जास्त बारीक असून मातीहि पुष्कळ असते व वळला भागांत मातीच फार असते व दाणे फारच थोडे असल्यामुळे ते त्यांतून धुवून काढून घ्यावे लागतात. त्याप्रमाणेच ईश्वरानेहि मनुष्य जातीचे चार विभाग केले आहेत. पैकी ज्यांच्यामध्ये चांगले गुण असतात ते ब्राह्मण. चांगले गुण थोडे कमी असून वाईट गुणांचाहि संबंध असतो ते क्षत्रिय समजावे. वैश्य फारच निर्बल असतात. त्यांच्या ठिकाणीं

चांगले गुण फारच थोडे असून वाईट गुण फारच असतात शूद्रांचें ठिकाणीं चांगले गुण फारच क्वचित द्रृष्टीस पडत असून वाईट गुणच फार असतात. भगवान म्हणतात.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ गीता ॥ १८।४१

ब्राणह्म, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचा धर्म निरनिराळा आहे. बरें निराळा कां आहे ? कारण त्याचा त्याचा स्वभाव निरनिराळा आहे. येथे तुला एक गोष्ट सांगतो.

गीतेवर शंकराचार्यांची टिका आहे. त्याला भाष्य म्हणतात. त्यांत या श्लोकाचा त्यांनी माझ्याच मताप्रमाणे अर्थ केला आहे. आता या ठिकाणीं जर अशी शंका केली की, काय हो ? परमेश्वराने स्वभावाप्रमाणेच कर्म कां करावयाला सांगितलें ? शास्त्रांत ज्याप्रमाणे सांगितलें असेल त्याप्रमाणे करावें; मग ते त्याच्या स्वभावाला रुचोत अथवा न रुचोत ? या प्रश्नाचें उत्तर आचार्य असें देतात की, स्वभाव बदलून कर्म सांगण्याची शास्त्राची प्रवृत्ति नाही. आई आपल्या लेकरांना मोठे होईपर्यंत लाडविते पण पुढे ते आपल्या स्वभावावरच जातात किंवा वैद्य सर्वांना एकच पथ्य सांगतो. त्याप्रमाणे श्रुतिमाता मुंजादि संस्कार सर्व वर्णांना न सांगता खोटें बोलूं नये असें एकच शिक्षण देतें. तरी या ठिकाणीं ही गंमत आहे की, आपला स्वभाव जसा असेल तसतसा धर्म शास्त्रानें सांगितला आहे. आता एकदा शूद्र चांगल्या गुणांचा असला तर त्याची जाति गुण कर्मांनीच मानावयाची की काय ? या ठिकाणीं, मधुसुदनस्वामी म्हणतात की, एखादाच शूद्र चांगला गुणांचा असतो व तो चांगला गुणांचा असण्याला कांही कारणें असतात. पण सर्वच शूद्र कांही चांगल्या गुणांचे नसतात. पण ब्राह्मण तर सर्वच चांगल्या गुणांचे असतात. एखादाच वाईट गुणांचा असतो म्हणून जन्माप्रमाणे जाति मानावी. परंतु आपण कलीमध्ये याच्या उलट पाहतो. कित्येक ब्राह्मण मद्य वगैरे पितात व शूद्र पीत नाहीत व या ब्राह्मणाच्या आचरणामुळे ते स्वाभाविकच अधम होत जातात. तर मग यांची जातिप्रमाणेच व्यवस्था

लावावयाची की काय ? या प्रश्नाला मधुसुदनस्वामी कांही उत्तर देत नाहीत. भागवतांत असेंच वचन आहे.

> यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसोवर्णाभिव्यंजकम् ।
> यदन्यत्रापिदृश्येन तत्तेनैव विनिर्दिशेत ॥

सोने मातींत सापडो अथवा सोन्याच्या खाणींत सापडो तें सोनेच म्हटलें जाईल. त्याप्रमाणे कोणत्याहि जातीचा चांगल्या गुणांचा मनुष्य सापडो तो ब्राह्मणांतच घ्यावा. जन्मावरून ब्राह्मणादि जाति ठरविल्यास,

> सर्वेवैयोनिजामर्त्यासर्वेमूत्रपुरीषिणः ।
> एकेंद्रियेंद्रियार्थोश्च, तस्माछीलगुणैर्द्विजाः ॥

कोणत्याच जातींत कांही भेद नाही. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे सर्वच आपल्या आपल्या आईच्या गर्भांतूनच उत्पन्न होतात. क्षत्रिय अन्न खातात. त्यांचाहि मळ होतो. वैश्य व शूद्र जें अन्न खातात त्यांचाहि मळच होतो. व त्याचप्रमाणे ब्राह्मण जें अन्न खातात त्याचें कांही सोनें होत नाही. तर क्षत्रिय, वैश्य शूद्राप्रमाणे तेहि मलविसर्जन करतात. शूद्राप्रमाणे ब्राह्मणहि विषयासक्त राहतात. सर्वच तोंडाने जेवतात. यावरून ज्याचे गुण उत्तम तोच ब्राह्मण असें आचार्य म्हणतात.

> तस्माच्छीलगुणैर्द्विजा .....

त्याचप्रमाणे

> शूद्रोऽपिशिलसंपन्नो गुणवान् ब्राह्मणोभवेत् ।
> ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रः प्रत्यवरोभवेत् ॥

शूद्र जर चांगल्या गुणांचा असला तर तोहि चांगला गुणवान ब्राह्मण होतो व ब्राह्मण वाईट कर्म करील तर तो शूद्र होतो.

> पंचेंद्रियार्णवंघोरं यदिशूद्रोपितीर्णवान् ।
> तस्मैदानं प्रदातव्यमप्रमेय युधिष्ठिर ॥

धर्म राजाला वैशंपायन सांगतात. हे राजा ! ज्याने आपलीं पांच इंद्रियें जिंकलीं आहेत व मनाचा निग्रह केला त्याला दान द्यावें म्हणजे अशा

पुरुषांनाच दान देण्याचा अधिकार आहे जन्मवादी यावर असें म्हणतात की, हें कांहीं जरी असलें तरी खरें वाटत नाहीं. त्यांना आम्ही असें विचारतो की, जर तुमचा पुत्र वाईट गुणांचा असला व नोकर विश्वासुक गुणांचा आहे, तर एखादे वेळीं काशीस जाण्याचे असल्यास तुम्ही घरचा कारभार कोणाकडे सोपवाल ? यावर त्यांचें उत्तर आमच्या मताप्रमाणेच येतें. म्हणजे ते विश्वासु नोकरावरच कारभार सोपवितील. त्याप्रमाणेच परमेश्वराला चांगले गुण आवडतात. वाईट आवडत नाहींत तो आपलें ज्ञानभांडार चांगल्या लोकांच्याच हातीं देतो. पुन: जन्मवादी असें म्हणतील की गुणकर्मानें चांगला असला तरी तो ब्राह्मण होण्यास उपयोगी पडत नाही कारण सूतसंहितेंत असें सांगितलें की,

जन्मनैवहिजातिस्या · · · · ·

जातीहि जन्मानेच उत्पन्न होते. गुणकर्मानें उत्पन्न होत नाहीं. जशीं सर्व झाडेंच खरीं, पण त्यांतहि कवठाचें झाड निराळें, चिंचेचें झाड निराळे, आंब्याचें झाड निराळें असतें. झाड जर एकच तर मग आपण असा निराळेपणा कां करतो ? तर बीजामुळे करतो. त्याप्रमाणे मनुष्यपणा सर्व जातींत सारखाच आहे. तरी जन्मानेच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र होतात. आता कांहीजण असें म्हणतात की, झाडाच्या बीजाप्रमाणे मनुष्याचें बीज कांहीं निराळें नाहीं. सर्व जगाचें कारण मायाच आहे. म्हणून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र सर्व एकच मानणें बरें. यावर पुन: जन्मवादी म्हणतात की, जर मायाच कारण आहे, तर मग मनुष्य, बैल, घोडा, कुत्रा, वगैरे असें निरनिराळे कां व्हावे ? असें ज्या अर्थी होतें त्या अर्थी वर्ण जन्मानेच होतात. गुणकर्मानें होतात, असें मानणें बरोबर नाहीं. यावर गुणकर्मवादी अशी कोटी करतात की, ज्याप्रमाणे कवठीचें एकच बीज असतें व त्यापासून होणाऱ्या कवठीच्या झाडांत जाती नाहीं, त्याप्रमाणे मनुष्य बीज तर एकच आहे मग त्यांतहि भेद कां व्हावेत ? म्हणून गुणकर्माच्याच योगाने जाती मानणें चागलें. जन्मवादी म्हणतात आंब्याचें झाड एका देशांत एक तर दुसऱ्या देशांत दुसऱ्याच प्रकारचें असतें व याला कारण माती. मातीच्या गुणानें हा निराळेपणा आहे. त्याप्रमाणे

बीजाच्या संसर्गाप्रमाणे जाति होते. मनु म्हणतात, ब्राह्मणाने शूद्रिणीशीं लग्न केलें व त्याच्यापासून जो मुलगा होईल तो ब्राह्मणच ठरतो व पुढे त्याने पुनः शूद्रिणीशीं लग्न लाविलें व त्याच्यापासून मुलगा झाला तर तो ब्राह्मणच ठरतो. या प्रमाणे सात पिढ्यापर्यंत ब्राह्मण राहूं शकतो. याच्या उलट शूद्राने ब्राह्मणाच्या मुलीशीं लग्न केलें तर त्याच्यापासून झालेला मुलगा शूद्र गणल्या जातो, म्हणून बीजापासूनच जाती मानावी, असें जन्मवादी म्हणतात.

गुणकर्मवादी, म्हणतात आपल्या गोत्रांतील मुलगी आणि बायको केली तर तो माहार, मांग, चांडाळ होतो. या ठिकाणीं बीज तर अधिक जवळचें आहे मग तो चांडाळ उत्पन्न होतो असें कां म्हणतां? जर ब्राह्मण धर्मभ्रष्ट असला तर तोहि पतीत होतो. आणि त्याचें बीज तर कायमच असतें. तर मग चांगले गुणधर्म शूद्राचे ठिकाणीं असले तर तो ब्राह्मण कां होऊं नये? याप्रमाणे गुणकर्मानेच जाति मानणें चांगलें. हा वाद अनादिसिद्ध आहे. अजून निर्णय झाला नाही. स्वभाव कसाहि बनला असो. मनानेच बनला असो किंवा कोणाच्या शिक्षणाने बनला असो स्वधर्माप्रमाणे वागणें प्रत्येकाला हितावह आहे. जसें बापाच्या शिक्षणामुळे असो, किंवा मुलाने आपल्या मनानेच करीत असो, पण त्याने पित्याची आज्ञा पाळावी हा त्याचा धर्म आहे. स्त्रियेला पतिसेवा कोणी शिकविली असो किंवा तिने आपल्या मनाने पतीची सेवा करण्याचा निश्चय केला असो, पतिसेवा करणें हा स्त्रियेचा धर्म आहे.

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।।गीता।। १८।४२

आपलीं इंद्रियें रोधून ठेवणें, विहित कर्मानुसार आचरण करणें, बाहेर स्नान करून व आंत म्हणजे मनांत शांति ठेवून शुद्ध राहणें, क्षमा असणें, सरळपणाने वागणें म्हणजे आंत एक व बाहेर एक न दाखविणें, निष्कपट-पणाने वागणें, वेद शास्त्र समजणें, म्हणजे कर्म कसें करावें, यज्ञाचीं पात्रें कशी मांडावी हें समजणें, ईश्वराचें ठिकाणीं श्रद्धा असणें हें ब्राह्मणाचे स्वाभाविक धर्म आहेत.

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ गीता ॥ १८।४३

आंगीं शूरपणा असणें, शत्रुला मारणें पण रागावून न मारणें, अंतःकरण शांत असणें, तेज असणें, दुसऱ्याचें वाईट करणार नाही, करीन तर चांगलेंच करीन अशी धमक असणें, धैर्य असणें, कामांत न चुकणें, कुत्र्या-सारखें युद्धांतून पळून न जाणें, मागितलेलें देणें, ईश्वर आहे असें समजणें, हें क्षत्रियांचें स्वाभाविक कर्म आहे.

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ गीता ॥ १८।४४

शेती करणें, गाई चारणें, व्यापार करणें, हें वैश्याचें स्वाभाविक कर्म आहे. आणि वरील तीन्ही वर्णांची सेवा करणें हा शूद्रांचा स्वाभाविक धर्म आहे या श्लोकांतील अपि शब्द पक्षांतर बोधक आहे. म्हणजे शूद्रा-सारख्या ज्या स्त्रिया असतात त्यांचा पतिसेवा करणें हा स्वाभाविक धर्म आहे.

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ गीता ॥ १८।४५

आपला धर्म जो मनुष्य चांगल्या रीतीने करतो, त्यालाच उत्तम प्रकारची सिद्धि होते, म्हणजे त्याची चित्तशुद्धि होते. उदाहरणार्थः समज, एक कुलीन स्त्री आहे व दुसरी एक वेश्या आहे. जर कुलीन स्त्री वेश्येप्रमाणे सर्व लाज सोडून वागूं लागली तर सर्व तिची निर्भत्सना करतील व वेश्या जर कुलांगनेप्रमाणे वागूं लागली तर तिला खायला देखील मिळणार नाही. आपापल्या धर्माप्रमाणेच वागतील तरच त्यांना किर्ती मिळून सुख होईल. वेश्येला गाणें, बजावणें वगैरे करणें हेंच चांगलें आहे. घरांत बसणें हा तिचा वाईट गुण आहे व कुलांगनेला घरांत बसून आपल्या पतीची सेवा करून घरांतलें काम करणें हेंच चांगलें आहे. त्याप्रमाणे संतुष्ट असणें, शांत राहणें वगैरे ब्राह्मणाचे स्वाभाविक गुण असून त्यांच्या योगाने त्याची किर्ती होते. राजा शांत असल्यास त्याची किर्ती होत नाही.

असंतुष्टो द्विजो नष्टो संतुष्टश्च महीपतिः ।
सलज्जागणिकानष्टा निर्लज्जा च कुलांगना ॥

असंतोषी ब्राह्मण कामाचा नाही, संतोषी राजा कामाचा नाही, वेश्या सलज्ज असून उपयोगी नाही व कुलांगना निर्लज्ज असूं नये. सारांश, ज्याचा जो धर्म तोच त्यांनी करावा व आपला धर्म केला तरी तो परमेश्वरप्राप्तीची इच्छा होईपर्यंत करावा व मग फारसा आग्रह ठेवूं नये व तो धर्म परमेश्वराला अर्पण करीत असावें. समज तुझ्या पतीनें घरीं द्रव्य आणून तुजपाशीं दिलें व तें तूं त्याला काम पडेल तेव्हा न दिलें तर तो तुझा धर्म होईल काय ? नाही. कारण तें द्रव्य कांही तुझें नाही. त्यांनीच मिळवून आणून तुजपाशीं ठेविलें आहे. त्याप्रमाणे ईश्वराने आपल्याला धर्म सांगितला, तो आचरण करण्याकरिता आपल्याला पति दिला, नाक दिले, डोळे दिले, कान दिले, हात दिले, पाय दिले. ज्या हातापायाच्या योगाने आपण करावयाचें ते सर्व ईश्वराने दिलेत, तर त्या हातापायाच्या योगाने केलेला धर्म आपण ईश्वराला अर्पण न केला तर तो धर्म होईल काय ? नाही. म्हणून सर्व धर्म ईश्वराला अर्पण करावा म्हणजे चित्तशुद्धि होते.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ गीता ॥ ९।२७

भगवान म्हणतात, पार्था ! जें तूं करतोस, जें कांही खातोस, जें कांही होम करतोस, जें कांही दुसऱ्यांना देतोस, जे कांही तप करतोस तें सर्वच मला अर्पण करीत जा. याप्रमाणे जसें पतीनेच सर्व आणिलें आहे यांत माझें कांही नाही असें समजून पतिव्रता पतीची सेवा करिते, त्याप्रमाणे सर्वच परमेश्वराचें आहे, यांत माझें कांहीच नाही असें भक्तांनाहि वाटतें व त्याला वाटतें की, ईश्वराला आपण भेटावें.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ गीता ॥ ४।२४

मूर्ति देवाचीच, पाथरकारहि देवांनीच निर्माण केला. आपल्याला हात, पाय, श्वास, फुलें वगैरे सर्वच देवाने दिले म्हणून जें जें आपण करावें तें

तें सर्वच देवाला अर्पण करावें हें चांगलें. लहान मुलाला हातापायांत शक्ति नसल्यामुळे जशी आई त्याला कडेवर उचलून घेते व त्याचें योग्य रीतीने संगोपन करते, त्याप्रमाणेच वेदाने सांगितल्याप्रमाणे कर्में करून ती ईश्वरार्पण केलीं असतां ईश्वर आपण होऊनच उचलून घेतो. आता परमेश्वराची भक्ति कशी करावी हें पुढे सांगीन.

हरि: ॐ तत्सत् श्री मत्भगवद्गीता टिकायां सौंदर्यधात्र्यां अमृत कलीकायां कर्मयोगरूपं प्रथमाचमनम्

॥श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु शुभं भवतु॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर आई समर्थ ॥

१९

मागे कर्मकांड सांगितलें. आता उपासना सांगतो.. हा जो मागे कर्मयोग सांगितला त्या योगाने चित्तशुद्धि होते. नुसत्या विचाराने चित्तशुद्धि होत नाही. कल्पना कर. पाण्याचा समुद्र आहे. तुला पाणी प्यावयाचें आहे. आता समुद्रांत उडी टाकून पाणी प्यावयाचें म्हणशील तर जुळेल कां ? नाही. कां ? पाणी पिवून तहान भागणें एकीचकडे राहून मरण्याचा प्रसंग येईल. तहान भागून मनाची शांति होणार नाही. म्हणून तहानेपुरतेंच पाणी घेतलें पाहिजें. आपल्याजवळ साठविण्याला जागा नसली तर थोडें थोडें आणून घेतलें पाहिजें. सूर्याचा सर्व प्रकाश खाली येत नाही. तो त्यालाच लागून असतो. त्यांतून तुटून येत नाही. तथापि पृथ्वीवर आला की, तेवढाच प्रकाश अंधःकार दूर करण्याला समर्थ आहे. एखाद्या निर्जन ठिकाणीं बसलो तर करमेल का ? नाही. कां नाही ? सवय नाही म्हणून. त्याप्रमाणे जोपर्यंत निर्गुण परमेश्वराच्या ठिकाणीं लक्ष लावतां येत नाही व सर्व विषय नाहीसें करून त्याच्या ठिकाणीं लक्ष लावणेंहि कठीण आहे, तोपर्यंत त्या परमेश्वराचे अवतार सगुण मूर्तीच्या ठिकाणीं मन लावल्याने पुढे निर्गुण ब्रह्माकडे प्रवृत्ति होते. मनाचेंच अन्न करून जेवतां येतें काय ? नाही. पण स्वप्नांत आपण मनानेच उत्पन्न करून जेवतो म्हणजे भावना तीव्र झाली म्हणजे होते. त्याप्रमाणे तीव्र भावना झाली म्हणजे साक्षात्कार होतो.

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ गीता ॥ ४।१

हा योग मी सूर्याला सांगितला होता. पुढे त्याने स्वायंभुव मनुला व मनुने इक्ष्वाकुला सांगितला. याप्रमाणे,

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ।। गीता ।। ४।२

पुढे पुष्कळ राजर्षी या योगाला जाणत होते व याप्रमाणे परंपरेने चालत आला होता. परंतु अविश्वासी लोकांनी तो बुडविला. पूर्वीहि धर्म नष्ट होत होता.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ।। गीता ।। ४।३

हा योग तूं सखा म्हणून सांगितला. यावर अर्जुनाने शंका केली.

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानियां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।। गीता ।। ४।४

अर्जुन म्हणाला, देवा ! सूर्य तर सृष्टीच्या आधीपासून आहे. तूं तर आत्ता यशोदीच्या पोटीं आमच्यासमोर झालास, मग तूं असें कसें म्हणतोस की, मी हा योग सूर्याला सांगितला ?

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।। गीता ।। ४।५

देव म्हणाले, अर्जुना ! अशी भलतीच शंका करूं नको. तुझे व माझे पुष्कळ जन्म झालेत, परंतु मी त्या सर्वांना जाणतो, तूं जाणत नाहीस. कारण ईश्वर सर्वज्ञ आहे, म्हणून भूत भविष्य सर्वच त्याला वर्तमान आहे. जन्मापासून त्याला कर्तापणा नाही. कांही गोष्टी अशा आहेत की त्या तेवढ्या जागेंत फैलावल्या तरी तीच शक्ति व मोठ्या जागेंत फैलावल्या तरी तीच शक्ति असते. आपलें मन शरीरापुरतेंच आहे; पण स्वप्नांत ब्रह्मांडाएवढी सृष्टि उत्पन्न करतें. मन त्याच्या मानाने लहान आहे. पण प्रत्येकाच्या मनाला space व time याच्याबद्दलची infinite ची कल्पना येत असते व ती aprion आहे तर आता आपलें मन infinite असल्याशिवाय त्याची idea येऊं शकत नाही. म्हणून तें तेवढें व्यापक आहे. देश व काल अनंत आहे हें मन सांगतें. जर मन अनंत नसतें तर त्याची त्याला कल्पना आली नसती. जे समर्याद

आहे त्याला अमर्यादाची कल्पना येते म्हणणें मूर्खपणा आहे. पांच शेर वजन उचलणाऱ्यामध्ये Potential energy त्यापेक्षा जास्त पाहिजे, म्हणजे जेवढ्या जागेंत मन आहे तेवढ्यामध्ये सर्व व्यापलें जातें व त्या मनाच्या पलीकडे असणारा आत्मा त्याच्याहिपेक्षा व्यापक असल्यामुळे मी सर्व जन्म जाणतो. अज्ञानामुळे शत्रु मानून ताप देतोस म्हणून परंतप तुझें नांव आहे. एकावर प्रेम व एकावर द्वेष असल्यामुळे फायदा नुकसानीकडे लक्ष जातें व त्यामुळे स्मृति येत नाही. मन सर्व काळीं शांत ठेवल्याने स्मृति होऊं शकते म्हणून मला स्मृति राहते. तूं जर देवा, अजन्मा वगैरे आहेस तर मग तुला जन्म कसा ? यापुढे उद्या सांगूं.

॥ श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

२०

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ गीता ॥ ४।६

भगवान म्हणाले, अर्जुना ! मनाला थोडक्या जागेंत पुष्कळाची कल्पना करतां येते. त्याप्रमाणे मी आपल्या ज्ञानशक्तीच्या योगाने आपल्या व तुझ्या जन्माला जाणतो. ईश्वर कोणापासून जन्मला नाही. तसाच हा कधी मरत नाही. मग अवतार कसा घेतो ? भगवान म्हणतात, मी ईश्वर जन्मरहित व मरणरहित आहे कारण जन्म व मरण जी वस्तु पूर्वी नाही त्याला होते. जी वस्तु पूर्वी नाही तिचाच नाश होतो. जी वस्तु उत्पन्न होत नाही तिचा नाशहि होत नाही. जन्ममरण कोणाला तरी समजल्याशिवाय होत नाही. असें समजल्यावाचून त्याला जन्ममरण आहे म्हणतां येत नाही. मी आपल्या मायेने अवतार घेतो. पुष्कळ म्हणतात की मी आपल्या इच्छेने जन्म घेतो. (पुढे ही कल्पना ज्ञानकांडांत बदलेल.) परमात्मा अवतार इच्छेने घेत नाही. कारण त्याला इच्छा मुळीच नाही. कारण इच्छा जी होत असते ती जी वस्तुजवळ नाही तिज-बद्दल होत असते. अप्राप्त वस्तूची इच्छा होत असते किंवा जरूर असली त्या वस्तूची इच्छा होत असते व जरूर अल्पज्ञाला असते; सर्वज्ञाला नाही. परमेश्वराला दूर अशी कोणतीच वस्तु नाही. सत्पुरुषाचें पुण्य व दुष्टांचें पाप त्या कर्माने त्याचें शरीर होत असतें.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ गीता ॥ ४।७

ज्या ज्या वेळेला धर्माची ग्लानी होते व अधर्माची वृद्धि होते, त्या वेळेला मी अवतार घेत असतो. आता हा धर्म कोणता ? हा विचाराने ठरवावा

लागतो. हा धर्म यज्ञादिकाने स्थापन होत नाही तर ज्या रीतीने सत्व शुद्धि होईल तो धर्म घ्यावयाचा. अधर्माची वृद्धि झाली की सत्पुरुषांना उत्पन्न करितो. साधूंचा छळ झाला की मी अवतार घेतो.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।। गीता ।। ४।८

व धर्माचें स्थापन करून दुष्टांचा संहार करितो व सुष्टांचें पालन करतो. असा अवतार मी युगायुगाचे ठिकाणीं घेतो. माझा अवतार बंद राहात नाही.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ।। गीता ।। ४।९

याप्रमाणे माझा अवतारक्रम आहे. ते अवतार दिव्य असतात व मायेने होत नाही. याप्रमाणे जो हें जाणतो त्याला पुनर्जन्म होत नाही.

श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ॥

२१

भगवान म्हणाले, अर्जुना ! माझें जन्मकर्म म्हणजे माझें अवतारकृत्य. (मी जें कांही करतो) तें दिव्य आहेत. तें पृथ्वीवर कोणाच्यानेहि होण्यासारखें नाहीत. मी जें जें कांही करतो, तें लोकासाठीच करतो. आपल्यासाठी कांहीच नाही. ज्याच्या योगाने लोकांचें कल्याण होईल असें मी करतो.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ गीता ॥ ४।९

माझा अवतार व मी करितो तें उत्तम आहे, असें जो कोणी जाणतो तो माझ्याकडेच येतो. त्यांना पुनः जन्ममरण होत नाही. मजवर जो जशी भावना ठेवितो, त्याच्याशीं मी तसाच वागतो.

ये यथा मां प्रपद्यंते······

देव म्हणतात, जो जो मजवर जसा भाव ठेवतो तसा मी त्याला पावतो. "वसे हो अंतरीं भाव जैसा." परमात्मा म्हणतात, अर्जुना ! माझ्याजवळ एकवेळ प्रेम दृढ झाला की, मी मग उपेक्षा करीत नाही. जसे जे मला भजतात, त्यांच्यावर मी तशी तशी कृपा करतो. नदी वाहत असते, तिच्यांतून ज्याला जितकें पाणी पाहिजें तितकें तो आपल्या तहानेपुरते काढून घेतो. तसेंच आपल्या इच्छेनुसार जो जो मला ज्या ज्या भावनेने भजतो, त्या त्या रूपाने मी त्याला फळ देतो.

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि तेषु चाप्यहम् ॥ गीता ॥ ९।२९

भगवान म्हणतात, मी परमेश्वर असल्यामुळे मला कोणी द्वेष्यहि नाही व प्रियहि नाही. जसे नदी कोणाचाहि द्वेष करीत नाही. राजा पाणी पिवो

की चोर पाणी पिवो. ती सारखेंच पाणी पुरविते तसेंच मला कोणाचा द्वेषहि नाही व प्रेमहि नाही. ज्यांना असते तेच माझ्यावर प्रेम ठेवून मला आपल्या हृदयांत व मी त्यांच्या हृदयांत राहतोहि. मला वैकुंठहि आवडत नाही व मोठचा तपस्वीयांच्याजवळहि करमत नाही. परंतु माझे भक्त जेथे माझे गुण गातात तेथेच मी राहतो. आता भगवान स्वत: भक्तीचा महिमा सांगतात.

तुला जर माझ्या ठिकाणीं प्रेम ठेवावयाचा असेल तर आधी चित्त शुद्ध करून नंतर प्रेम ठेव. सर्व कर्म मलाच अर्पण कर म्हणजे कर्तेपणाचा अभिमानहि निघून जाईल. कारण अभिमान आहे त्यालाच पापपुण्य लागून आहेत व पापपुण्याच्या योगाने सुख व दु:ख होतात. अधर्म तर करूंच नये. परंतु धर्म केला म्हटलें तरी अभिमान येतोच व अभिमान आला की फळ भोगावेंच लागतें व फळभोग संपला की, पुन्हा पतन आलेंच पाहिजें. मला कर्म अर्पण कर वगैरे जे देव सांगतात ते अभिमानाने सांगत असतील असें कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाही. कारण नसून सांगणें हा अभिमान होय. आपल्याजवळ दोन पैसे आहेत. तर मजजवळ दोन पैसे आहेत असें म्हणणें कांही अभिमान नाही. उलट एखादा मनुष्य बुडत असला तर काठावरच्या तिरणाऱ्याने "थांब भिऊं नको, मी येतो" असें अभिमानपूर्वक बोलणें व बुडत्याला धीर देणें जास्त श्रेयस्कर आहे.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।।गीता।। ९।२७

देव म्हणतात, अर्जुना ! जें जें कर्म तूं करशील तें तें मला अर्पण कर. कोणत्याच कर्मावर आपला अभिमान ठेऊं नकोस. चांगला असो की, वाईट असो तें तें सर्व तूं मलाच अर्पण कर. जप, पूजा, तप, दान, यज्ञ वगैरे जे कांही तूं करशील तर तें मलाच अर्पण कर. भोग भोगावयाचे असतील, जेवाखायचें असेल, तें मलाच अर्पण करून मलाच त्याचा नैवेद्य दाखवून नंतर त्याचा उपभोग घे. अग्नींत भाजलेल्या बीजाला जसे अंकुर फुटत नाही त्याप्रमाणे कर्म मला अर्पण केलें म्हणजे त्यांना

सुख-दु:खरूप फळे येत नाहीत. तर त्याच्या योगाने चित्तशुद्धिच होते. अग्नींत तूप टाकल्याने यज्ञ कांही सफल होत नाही, तर अग्नी परमेश्वराचें मुख आहे या भावनेने हवन केलें तरच त्याचें फळ होतें. म्हणून तूं जें कांही कर्म करशील तें तें माझी भावना धरूनच करीत जा. पूज्य कर्म जरी असलें तरी त्यांत पुष्कळ दोष होतात. म्हणून तें कृष्णार्पण केल्याशिवाय सफल होत नाही व कृष्णार्पण केल्यानेच चित्तशुद्धि होते. एकपट दान केलें तर दसपट मिळतें. कुरुक्षेत्रांत ग्रहणाच्या वेळीं दान केलें तर कोटी-पट फळ मिळतें. हें सर्व जरी तूं केलें तरी तें मलाच अर्पण कर. नाहीतर दापासून भोग मिळतील व भोग भोगिल्यानंतर पतन होईल. त्याचप्रमाणे तपापासूनहि भलभलतेच परिणाम होतात. जसे दुसऱ्याला शाप देणें, सिद्धी भोगणें वगैरे ते सर्व टाळण्याकरिता तूं सर्व कर्म मलाच अर्पण करून, सर्व ठिकाणचा अभिमान सोडून मला शरण ये म्हणजे चित्त शुद्ध होईल व त्यानेच पूर्णता होईल.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तू ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली प्रसन्न ॥

२२

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ गीता ॥ ९।२३

जे मला सोडून दुसऱ्या देवतांची भक्ति करतात, ते माझीच भक्ति करतात; कारण सर्व देवतांच्या ठिकाणीं मी आहेच. परंतु ती त्यांची भक्ति अविधिपूर्वक होते. जेथली गोष्ट तेथेच, पायांतले जोडवे नाकांत घातले, कानांतल्या बाळचा डोक्यांत घातल्या तर चालत नाही. जेथला दागिना तेथेच घातला पाहिजे. त्याप्रमाणे भक्ति करण्याला योग्य जो मी त्या माझी भक्ति निष्कामरीतीने केली पाहिजे.

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ गीता ॥ ७।२१

जो जो ज्या ज्या देवतेची भक्ति करतो, त्याची त्याची श्रद्धा मी तेथेच वाढवितो. कारण सर्व माझेंच प्रतिबिंब आहेत. परंतु मुळाला सोडून फांद्याला पाणी घालणें काय कामाचें? त्याप्रमाणे परमेश्वराला सोडून इतर देवतांची भक्ति काय कामाची ?

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ गीता ॥ ४।१२

जे भक्ति करून फळ मागतात त्यांना फळ तर मिळतेंच परंतु जवळ राहत नाही. म्हणून खरे भक्त इच्छा न धरितां केवळ निष्काम रीतीनेच परमेश्वराचें भजन करतात.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा । यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥
गीता ९।२०

जे पुण्य व पाप दोन्ही करतात म्हणजे भक्तिरूपी पुण्य व कामनारूपी पाप करतात त्यांना भक्तीच्या योगाने उत्तम गति तर होतेच; परंतु कामनेच्या योगाने फळ भोगिल्यानंतर पतन होतें. जसें एखाद्याला अमोलिक रत्न सापडलें व तें त्याने दोन पैशाला विकलें तर त्याला दोन पैसे तर मिळालेच परंतु हातचें रत्न गेलें. त्याप्रमाणे ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद शिकून त्यांच्या योगाने माझें यजन करून जे स्वर्ग मागतात ते पुण्याच्या योगाने स्वर्गाला तर जातात व त्यांना तेथले भोगहि मिळतात; परंतु भोग भोगल्यानंतर,

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।

पुण्य क्षीण झाल्यानंतर पुन्हा त्यांना पतन होतें.

एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ।।गीता।।९।२१

भगवान म्हणतात, केवळ विषयाच्या इच्छेनेंच जे धर्माचा आश्रय करतात, त्यांना नसती यातायात व कष्ट प्राप्त होतात. परंतु माझे भक्त तसे करीत नाहीत. भागवतांत देव उद्धवाला म्हणतात,

तामन्मनस्कामच्चित्ता: मदर्थेत्यक्तदैहिका: ।
ये त्यक्त लोक धर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहम् ।।

उद्धवा! गोपीकांनी तन, मन, धन व प्राणहि सर्व माझ्याच ठिकाणीं अर्पण केली. माझ्याचकरिता त्यांनी घर, दार, पति, धर्माऽधर्म, लोकलज्जा वगैरे सर्वांचा त्याग केला. त्यांचें सर्वस्व मीच सांभाळीन.

।। श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।।

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

२३

अथ सांख्यसुरेंद्र प्रारभ्यते

मंगलाचरण

कपिलाय नमस्तस्मै येना विद्योदधौ जगति मग्ने ॥
कारुणासांख्यमयीनौखि विहिता प्रतारणाय ॥ १ ॥

अविद्यारूप समुद्रांत बुडत असलेल्या लोकांना तो समुद्र उतरून पार जाण्याकरिता, ज्याने करुणेने दयार्द्र होऊन, सांख्यरूपी ही एक नौकाच करून ठेविली त्या भगवान कपिल मुनीला नमस्कार असो. अविद्या म्हणजे विपरीत ज्ञान. जसे दोरीवर सर्पाचा भास होणें. म्हणजे एक असून त्याच्या ऐवजी दुसरेंच कांही भासणें, हें विपरीत ज्ञान होय. ही अविद्या दोन प्रकारची आहे. एक मूलाविद्या व दुसरी तूलाविद्या.

अनेक प्रकारच्या स्वप्नांत जशी एकच निद्रा कारण आहे तशी ह्या सगळ्या जगाच्या भ्रमाला कारण जी एक अविद्या ती मूलाविद्या होय. शिंपीवर जसा रजताचा भास व्हावा, त्याप्रमाणे जगांतील जड पदार्थांतच एकाचा दुसऱ्यावर जो भ्रम होतो ती तूलाविद्या होय. मूलाविद्या ही अनादी असल्यामुळे तिचा शोध आपणास लागत नाही. आपण स्वप्नांत असतो तोपर्यंत स्वप्नाचा शोध कसा लागणार ? व जागृतींत तर स्वप्नच राहात नाही. तर निद्रेने जसा जागृतीचा विसर पाडून स्वप्न भासविले त्याप्रमाणे मूलाविद्येने आत्मस्वरूपाचा विसर पाडून हे जग भासविलें आहे. तूलाविद्येची गोष्ट तशी नाही. तिची प्राप्ति भासिक सत्ता आहे व तिचा शोध लागतो असें वेदांतीहि मानतात. तथापि ह्या दोन्हीहि अविद्याच. म्हणजे ब्रह्मावर दोरी भासणें ही जितकी अविद्या आहे

तितकीच दोरीवर सर्पाची भ्रांति हीहि अविद्याच आहे. म्हणून अविद्या ही एकच आहे, हा वेदांताचा उत्तम सिद्धांत आहे. परंतु या सिद्धांताने चित्ताचा निरोध मात्र होत नाही.

अविद्या ही अध्यासाने दृढ झालेली आहे. तो अध्यास असा: बालपणीं मुलाचें नांव ठेवून त्या नांवाने त्याला घरचीं माणसें व लोक हाक मारूं लागलें असतां, तें नांव म्हणजेच मी असा त्याला अध्यास होतो. हे अध्यास अनेक प्रकारचे आहेत. नामाध्यास, ममत्वाध्यास, उपेक्षाध्यास वगैरे. नामाध्यासाचें उदाहरण वर दिलें आहें. ममत्वाध्यास म्हणजे "भार्या इमेमे" या वचनाप्रमाणे हा माझा भाऊ, ही माझी आई, हा माझा बाप, ही माझी बायको याप्रमाणे माझें माझें म्हणणें. तसेच देहावरची अहंता हा अहंताध्यास होय. उपेक्षाध्यास म्हणजे आपल्याला नकोसें असणारें कृमी, किटकादि पदार्थ याविषयीची उपेक्षा बुद्धि. अशा प्रकारचे हे अध्यास देहबुद्धि वाढवितात. मूलाविद्येने नुसतें जग भासवून स्वतःचा विसर पाडला; पण माझेपणा वगैरे तिने भासविला नाही. तें काम तूलाविद्येने केलें. ही चित्त वृत्तीच्या निरोधाने जाते. म्हणजे तिचें निवारण होतें. म्हणून तिचा शोध लागतो.

रजतमादि गुण हे सांख्याचे आहेत व सांख्यांतूनच वेदांतांत घेतले आहेत. आता प्रारंभीच्या श्लोकांत 'अविद्योदधौ' असें म्हणून अविद्येला समुद्राची उपमा दिली आहे. तर अविद्येला समुद्राचीच उपमा कां दिली ? नदीची उपमा कां नाही दिली ? अशी शंका आली असतां त्याचें उत्तर असें की, नदीला दोन तट असतात. म्हणून एका तटावर जग व दुसऱ्या तटावर मोक्ष आणि मध्ये अविद्यारूप नदी असें होईल. पण वास्तविक तसा भावार्थ नाही; तर समुद्राला जमिनीकडे एकच तट असतो व बाकीचा समुद्र असतो, तसा या अविद्यारूपी समुद्राला मोक्ष हाच एक तट असल्यामुळे तिला समुद्राची उपमा दिली आहे. अशा समुद्राला तरून जाण्याला ही सांख्यरूप नौका साधन करून ठेविली आहे. ह्या नौकेचा आधार घेऊन अविद्यारूपी संसार तरून जातां येतो. याप्रमाणे या शास्त्राचा उद्देश सांगितला व मोक्ष हें या शास्त्राचें फल आहे. आता

सांख्य याला नौका म्हटलें तें कशावरून ? तर सांख्य हे भगवान कपिल मुनींनी सांगितलें आहे व ते ईश्वराचे अवतार असल्यामुळे त्यांचें ज्ञान निर्भ्रम होतें. अभ्यासाने ज्ञान संपादन करणारे जे जीव आहेत, त्यांच्या ज्ञानांत चार प्रकारचे दोष असतात. ते असे: भ्रम, प्रमाद, विप्रलिप्सा आणि करणापाटव. भ्रम म्हणजे वास्तविक गोष्ट एक प्रकारची असून ती भलतीच समजणें. प्रमाद म्हणजे एका वस्तूवर दुसरीचा आरोप करणें. विप्रलिप्सा म्हणजे दुसऱ्याला फसविण्याची इच्छा आणि करणापाटव म्हणजे इंद्रियांचें अकौशल्य. अभ्यासाने ज्ञान मिळवून केवढाहि ज्ञानी झाला तरी त्या ज्ञानांत वरील चार दोष असतात. परंतु स्वयं-स्फूर्तीने ज्यांना ज्ञान झालें असतें, त्यांच्या ज्ञानांत हे दोष नसतात. ईश्वराचे ठिकाणीं हे दोष नसल्यामुळे त्याने केलेल्या श्रुति सर्व लोक प्रमाण मानतात. जिवालाहि हें निर्भ्रम ज्ञान होणें शक्य आहे. तप, योग व ज्ञान यांच्या योगाने जीव हा दुसऱ्या कल्पांत ब्रह्मदेव होतो तेव्हा त्याचेंहि ज्ञान स्फूर्तिजन्य असतें. असो. तर अशाप्रकारें कपिल हे ईश्वरी अवतार असल्यामुळे त्यांचें ज्ञान स्फूर्तिजन्य होतें म्हणून ते दोष-रहित असे निर्भ्रम आहे. ईश्वरी अवतारांतहि कधी कधी विप्रलिप्सा दिसून येते. परंतु ती कांही कार्याकरिता मुद्दामच घेतलेली असते. जसे बौद्धावतार हा असुरांना फसविण्याकरिताच असल्यामुळे त्यांच्या वाक्यांत विप्रलिप्सा आहे. तशी कपिलांच्या वाक्यांत मात्र नाही. कारण त्यांनी जे सांख्यशास्त्र सांगितलें ते करुणेने दयार्द्र होऊन सांगितलें व मुमुक्षु जनावर दया करून तें सांगितलें असल्यामुळे त्यांत विप्रलिप्सा संभवत नाही. कारण दयेनें कोणीच फसवीत नसतो. मग दया करण्यासाठीच ज्याने अवतार घेतला तो परमात्मा कसा फसवील ? म्हणून त्याचा श्रेष्ठपणा दाखविण्यासाठीच मूळांत " कारूण्यात् " असें पद घातलें आहे. यावरून हें ज्ञान निर्दोष ठरतें.

तात्पर्य:— ज्यांना संसार आवडत नाही अशा मुमुक्षु जनाला मोक्ष मिळविण्यासाठी (प्रतारणाय म्हणजे मोक्षासाठी) ही सांख्यमयी नौका निर्माण केली म्हणून प्रकृति पुरुषाचा विवेक हा विषय ज्या शास्त्रांत

निरूपण केला आहे व मोक्ष ज्याचें फळ आहे, अशी ही शास्त्ररूपी नौका लोकांना तरून जाण्याला ज्याने निर्माण केली त्या भगवान कपिल मुनीला नमस्कार असो.

याप्रमाणे हें मंगलाचरण झालें.

शास्त्राचा हेतु

आता दुसऱ्या आर्येत हेतु सांगतात,

अल्प ग्रंथं स्पष्टं प्रमाण सिद्धांत हेतुभिर्युक्तम् ।
शास्त्र शिष्य हिताय समासतोऽहं प्रवक्षामि ॥२॥

ज्याच्या योगाने वस्तूचें ज्ञान होतें, त्याला प्रमाण म्हणतात. तेंच ज्ञान यथार्थ असलें म्हणजे त्याला सिद्धांत म्हणतात. आणि सिद्ध करण्याची जीं कारणें असतात त्यांना हेतु म्हणतात. हेतु (Premise). तर ह्या सांख्यकारिकेचे कर्ते ईश्वरकृष्णदत्त म्हणतातः— हें प्रमाण सिद्धांत व हेतु ज्यांत सांगितले आहेत अशा प्रकारचें सांख्यशास्त्र मी शिष्यहितासाठी किंवा मुमुक्षूंच्या हितासाठी सांगतो.

हित म्हणजे जी मिळाली असतां त्याच्यापासून पुन्हा मनुष्य च्युत होत नाही, अशी वस्तू मिळणें. म्हणून मोक्ष हेंच मनुष्याचें आत्यंतिक हित होय. तो मोक्ष मिळण्याचा उपाय या शास्त्रांत सांगितला आहे. आता शास्त्र म्हणजे संपूर्ण विषय किंवा सर्व प्रकरणें ज्यांत घेतलीं आहेत त्याला शास्त्र म्हणतात. प्रकरणांत एक किंवा एकाहून अधिक विषय असतात. म्हणून तें शास्त्र नव्हे. जसें न्यायांतील एक किंवा दोन पदार्थांचें विवेचन असलें तर त्याला प्रकरण म्हणतां येईल. शास्त्र म्हणतां येणार नाही. तर हें सांख्य शास्त्रत्वाने म्हणजे पूर्णपणें सांगावयाचें आहे असें "शास्त्र" ह्या शब्दावरून दिसते. पण तें संक्षेपाने म्हणजे परवाद वगैरे न सांगतां थोडक्यांत स्पष्ट सांगावयाचें आहे. "**अल्पग्रंथ**" असें जें

मूळांत म्हटलें आहे तें फक्त कर्त्यानें आपणाकडे निरभिमान घेण्याकरिता म्हटलें आहे.

ग्रंथकारांनी या दोन आर्यांवर भाष्य केलें नाही. कदाचित त्या भाष्यकाराच्या असतील किंवा नाही गौडपादांच्याहि असतील. असो. आता ह्या आर्यांचा उद्देश थोडक्यांत सांगतो:– कित्येकांचें म्हणणें असें आहे की, कपिल दोन होऊन गेले. त्यांत एक अग्नि अंशाने उत्पन्न झाला व दुसरा विष्णूच्या अंशाने झाला. पण हें म्हणणें निराधार आहे. हें दाखविण्याचा या आर्यांचा उद्देश आहे. आता हें म्हणणें निराधार कसें आहे तें सांगतो. दोन्ही कपिल हे विष्णुचेच अवतार आहेत असें भागवतांत सांगितलें आहे. आसुरी ब्राह्मणाला ज्या कपिलांनी सांख्य सांगितलें तेच कपिल महामुनी देवहूतीच्या पोटीं कर्दम पुत्र झाले व हेंच म्हणणें बरोबर आहे. कारण अधिकारी पुरुष हे कल्पाकल्पांत पुन्हा पुन्हा उत्पन्न होत असतात. आता सांख्याचे भाष्यकार विज्ञान भिक्षू हे एकच कपिल होतें हें सांगून ते देवहूती पुत्र होते व सूत्रें त्यांनीच सांगितलीं असें म्हणतात. पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण सांख्यसूत्रें देवहूती पुत्राने सांगितलीं नाहीत. हें दाखविण्याकरिता कारिकेंत एक स्मृति आधार घेतली आहे ती अशी,

> सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
> आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पंचशिखस्तथा ।।
> इत्येते ब्राह्मणपुत्राः सप्तप्रोक्ता महर्षयः ।।

माध्यंदिन शाखेंतहि ऋषि तर्पणांत कपिलाचें नांव आहे व "महर्षिः कपिलाचार्यो" असें पुरुषसूक्तांतहि म्हटलें आहे. यावरून कपिल हे ब्रह्मपुत्र होते हें सिद्ध झालें.

या कपिलांना जन्मतःच धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य प्राप्त होतें, म्हणून यांचें ठिकाणीं मागे सांगितलेले चार दोष संभवत नाहीत. जसें आपणास कृत्रिम झऱ्याचें पाणी आटवितां येईल पण अकृत्रिम झऱ्याचें पाणी मात्र आपल्याच्याने आटणार नाही. त्याप्रमाणे अभ्यासाने मिळविलेलें

ज्ञान दोषी होऊं शकेल परंतु जो अकृतिम ज्ञानझरा आहे तो मात्र आटविण्यास कोणीहि समर्थ नाही. म्हणजे ज्ञान भ्रमरहित असतें. तो स्वाभाविक झरा अधर्मादिकाने जर मुळाशींच वाळला तर मात्र त्याचें पाणी आटेल. म्हणजे त्या ज्ञानांत भ्रम होईल. पण भगवान कपिलांच्या ठिकाणीं अधर्म मुळीच नव्हता. कारण त्यांचें चित्त शुद्ध होतें व त्यांना ब्रह्मज्ञानहि होतें; त्यामुळे त्यांचें अवधान बदलणें शक्य नव्हतें. इंद्रियांचें अवधान जें बदलतें तें दुसरीकडे लक्ष असल्यामुळे बदलतें. परंतु कपिल हे वैराग्य संपन्न असल्यामुळे त्यांचें अवधान बदलणें शक्य नव्हतें. तशीच त्यांचें ठिकाणीं व्यग्रताहि संभवत नाही. कारण ते ऐश्वर्यसंपन्न होते. या प्रमाणे त्यांचें ठिकाणीं भ्रम, प्रमादादि दोष संभवत नाहीत. म्हणून त्यांनी जें सांख्यज्ञान सांगितलें आहे तें निर्भ्रम आहे हें ठरलें.

सिंहावलोकनः प्रकृतिवर्णन

गुरुः— काल तुला अविद्येचे दोन भेद सांगून त्यांचीं लक्षणेंहि सांगितलीं. सत्तात्रयवादी जे वेदांती आहेत ते मूलाविद्या व तूलाविद्या अशा दोन अविद्या मानतात.

शिष्यः— महाराज ! तीन प्रकारच्या सत्ता कोणत्या ?

गुरुः— सर्व वेदांती तीन प्रकारच्या सत्ता मानतात. पारमार्थिक, व्यावहारिक व प्रातिभासिक. सर्वकाळीं असणारी ती पारमार्थिक सत्ता होय व ब्रह्मज्ञानाने जिचा बोध होतो ती व्यावहारिक सत्ता होय. प्रातिभासिक सत्ता ही ब्रह्मज्ञानावाचून निवृत्त होते. व्यावहारिक सत्तेचें उदाहरण अहंकार, जगत आणि मन हें आहे. प्रातिभासिक सत्तेचें उदाहरण शुक्ति रजत, रज्जुसर्प आणि स्वप्न. पारमार्थिक सत्ता ही नुसत्या ब्रह्माचीच आहे व बाकी दोन सत्ता व ब्रह्माहून निराळ्या पदार्थांच्या म्हणजे जडाच्या आहेत.

शिष्यः— महाराज आपण प्रातिभासिक सत्ता कां मानावी हें समजत नाही.

गुरुः— अरे, आपण व्यावहारिक सत्तेला खरी मानतो म्हणून प्रातिभासिक सत्ता मानावी लागते. श्री मच्छंकराचार्य म्हणतात:

स्वप्नेऽप्याचार्यमंत्रः ....

रज्जुवर व सर्पावर आपली सत्य बुद्धि आहे म्हणून आपल्याला प्रातिभासिक सत्ता भासते. जागृति आपण सत्य मानतो म्हणून स्वप्न मिथ्या मानतो. वास्तविक ब्रह्मदृष्टीने दोन्ही खोटेंच. अविद्या ही त्रिगुणात्मक आहे. हीच सांख्याची प्रकृति होय. ही अविद्या यावज्ज्ञान म्हणजे मोक्ष झाला नाही तोपर्यंत अनंत आहे. सांख्याने अविद्येची निवृत्ति होते. हें सांख्य भगवान कपिल मुनींनी सांगितलें व ते ईश्वरी अवतार होते हें मागे तुला सांगितलें. अवतार दोन प्रकारचे. एक अंशावतार व दुसरा कलावतार. अवतारी पुरुषांचें ज्ञान निर्भ्रम असतें. जीवाच्या ज्ञानांत जसे भ्रम, प्रमाद, विप्रलिप्सादिक दोष असतात, तसे याच्या ज्ञानांत संभवत नाहीत. बुद्धावतारांत विप्रलिप्सा दिसते पण तो अवतार दैत्यांना मोह उत्पन्न करण्याकरिताच होता; म्हणून त्यांत विप्रलिप्सा आहे. पण कपिलाचा अवतार दयेसाठी असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानांत विप्रलिप्सा वगैरे नाही. कपिल दोन झाले. एक ब्रह्मपुत्र व दुसरे देवहूती पुत्र. हे दोघेहि विष्णुचे अवतार होते. जीवहि योग, तप, ज्ञान यांच्या योगाने पुढल्या कल्पांत ब्रह्मदेव झाला असतां. त्याचें ज्ञान निर्भ्रम असतें. इत्यादि निरूपण सिंहावलोकन न्यायाने तुला पुन्हा सांगितलें. आता पहिल्या कारिकेंत ग्रंथकार सांगतात,

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभि घातके हेतौ ।
दृष्टेसापार्था चेन्नैकान्ता त्यन्ततोऽभावात् ॥१॥

दुःखत्रयाभिघात म्हणजे अध्यात्मिकादि दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ति सांख्याशिवाय होत नाही. कारण मंत्रौषधादि उपचारांनी जरी तें एकदा निवृत्त झालेंत तरी पुन्हा उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यांचा आत्यंतिक नाश न होतां ध्वंस होतो. म्हणून दुःखांच्या आत्यंतिक नाशांचा उपाय म्हटला म्हणजे सांख्य हाच एक आहे. भाष्यकार उपोद्घातांतहि हेंच सांगतात: "अंधतमसि मज्जज्जगदालोक्य" म्हणजे अज्ञानांधकारांत बुडत असलेल्या जगाला पाहून करुणेने युक्त झाल्यामुळे ज्याला जिज्ञासा उत्पन्न झाली आहे अशा आसुरी गोत्री ब्राह्मणाला भगवान कपिलांनी हें पंचविंशति

तत्त्वाचें ज्ञान म्हणजे सांख्य सांगितलें. वर सांगितलेल्या आसुरी ब्राह्मणाला जी जिज्ञासा उत्पन्न झाली म्हणून म्हटलें आहे ती दोन प्रकाराने होत असते. एक प्रत्यक्ष प्रमाणाने व दुसरी आगम किंवा शाब्द प्रमाणाने यांत दुःख निवृत्तीची जिज्ञासा ही प्रत्यक्ष प्रमाणाने उत्पन्न होते म्हणजे सांसारिक दुःखापासून आपली सुटका व्हावी अशा इच्छेने संसार तुच्छ वाटतो, त्याला प्रत्यक्ष जिज्ञासा होते. आता शाब्द जिज्ञासा जी आहे ती श्रुति वगैरे ऐकून उत्पन्न असल्यामुळे तिला शाद्धिक जिज्ञासा म्हणतात. कारण ब्रह्म हें प्रत्यक्ष गोचर नसल्यामुळे तें आहे असें कळण्याला श्रुति वगैरे शाद्ध प्रमाण पाहिजें, म्हणजे ब्रह्म साक्षात्कार प्रत्यक्ष होऊन दुःख निवृत्त व्हावें अशा प्रकारची जिज्ञासा शाद्धप्रमाणांनी होते. या दोन्ही प्रकारच्या जिज्ञासा ज्याला खरोखर झालेल्या असतात तोच पुरुष मुमुक्षु होय. ज्याला पहिली जिज्ञासा झाली आहे म्हणजे नुसता संसारच मिथ्या वाटला व ब्रह्म माहित नसलें तर तो बौद्धासारखा होतो. म्हणून शाद्धिक जिज्ञासा झाली पाहिजे. बरें ज्याला शाद्धिक जिज्ञासा झाली आहे म्हणजे श्रुति वाक्याने ब्रह्म आहे असें कळलें, पण प्रात्यक्षिक जिज्ञासा झाली नाही म्हणजे संसार मिथ्या वाटला नाही, तर शाद्धिक जिज्ञासेपासून त्रास होतो. कारण याच्या योगाने तें ब्रह्म आपणास कळून संसार चांगला व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न होते. ईश्वरभक्ति व्हावी अशी इच्छा उत्पन्न होत नाही. नुसत्या शाद्धिक ज्ञानांतच ते आनंद मानत असतात. म्हणून प्रथम प्रत्यक्षजन्य जिज्ञासा व्हावी लागते. आता ही प्रत्यक्षजन्य जिज्ञासा बहुतकरून सर्वांना होते; परंतु शाद्धिक जिज्ञासा मात्र गुरुवाचून होत नाही. तर याप्रमाणे तो आसुरी ब्राह्मण जिज्ञासमान होता. त्याला कपिल भगवान हें पंचविंशति तत्त्वांचें ज्ञान सांगतें झाले.

शिष्यः– महाराज! या आसुरी ब्राह्मणाला संसारांतील दुःख पाहून प्रात्यक्षिक जिज्ञासा झाली होती, परंतु ज्ञान तर तेव्हा प्रकट नव्हतें. मग त्याला शाद्धिक जिज्ञासा कशी झाली?

गुरुः—ज्ञान प्रगट नव्हतें असें नाही. तें निरनिराळ्या ऋषींच्या द्वाराने प्रगट झालेंच होतें. परंतु तें जरी निरनिराळ्या ऋषींनी काढलें

होतें तरी तें समजावून मात्र कपिलांनीच दिलें. त्या ब्राह्मणाला प्रथम प्रात्यक्षिक जिज्ञासा झाली होती पण तेवढ्यानेच तो तृप्त झाला नाही. तर त्याला शाद्बिक जिज्ञासाहि झाली. कारण कपिलांनी त्याला पंचविंशति तत्वात्मक ज्ञान सांगितलें. यावरून त्याला ती जिज्ञासा झाली म्हणून दोन्ही प्रकारच्या जिज्ञासा असलेला पुरुष या शास्त्रांत अधिकारी आहे. हें सांख्य ज्याला आहे तो कोणत्याहि आश्रमांत असो, त्याचा दु:खक्षय होऊन तो मुक्त होतो. त्याला प्रमाण

श्लोक:- पंचविंशतितत्त्वज्ञो यत्रतत्राश्रमे वसेत् ।।
जटी मुंडी शिखीवापि मुच्यते नात्र संशयः ।।१।।

या सांख्यांत ८ प्रकृति, १६ विकार व एक पुरुष अशीं २५ तत्वें मानलीं आहेत. परंतु थांत ईश्वर मानला नाही.

शिष्यः– याचें कारण काय? म्हणूनच लोक यांना नास्तिक मानीत असतील.

गुरुः–नाहींत. लोक सांख्यांना जरी नास्तिक मानतात तरी वास्तविक ते नास्तिक नाहींत. त्यांनी ईश्वर जरी खोडला आहे तरी तो नैय्यायिकांचा ईश्वर खोडला आहे. त्याची कल्पना अशी आहे ते नैय्यायिकाला विचारतात, तुम्ही बद्धाला ईश्वर मानतां किंवा मुक्ताला मानता? बद्धाला मानित असले तर ते संभवत नाही. कारण ईश्वराला कधीच बंधन नाही. मुक्ताला ईश्वर मानित असाल तर तो पूर्वी बद्ध असला पाहिजे, म्हणून ज्याला कधीहि बंधन नाही असा पुरुष सांख्यानी मानला आहे. ईश्वर वगैरे नाही हा त्यांचा वाद दुर्जनाच्या खंडणाकरिता आहे. ईश्वराचेंहि ऐश्वर्य पाहून जीवाला मोह होऊं नये हा त्याचा उद्देश आहे. वैराग्यशील पुरुषाला ईश्वराचें ऐश्वर्य व्यर्थ वाटतें. कारण ईश्वराचें ऐश्वर्य जरी असलें तथापि तो सत्वगुण असल्यामुळे वैराग्याला बाधक आहे. म्हणून तें ऐश्वर्य वैराग्यशील पुरुषाला व्यर्थ वाटतें. सुंदरपणा वगैरे डोळ्याचा विषय आहे. गोपालकृष्णाच्या सौंदर्याला भुलून कामाने गोपिका तरल्या असतील. पण मूर्ख लोक त्याचा निराळाच अर्थ करतात. ते म्हणतात, श्रीकृष्णाने

बायका भोगल्या तर आपणहि भोगाव्या. म्हणून ईश्वराचें खंडण रास्त आहे. सद्भक्ताकरिता कांही ईश्वराचें खंडण नाही. तर जे त्यांचें ऐश्वर्य पाहून त्याची इच्छा करतात अशा मूढ लोकाकरिता सांख्यांनी ईश्वर खोडला. वैराग्यशील पुरुषांना त्याचें (ईश्वराचें) ऐश्वर्य नको असतें. "तुका म्हणे तुझी न लगे दसोडी ॥" या वचनाप्रमाणे भगवद्भक्तांची स्थिति असते. तर अशा वैराग्यशील भक्ताकरिता सांख्यांनी परमेश्वराचे खंडण केलें नाही, तर उलटे "ईशदशेश्वर सिद्धिः सिद्धाः" या सूत्रानें त्याचें मंडणच केलें आहे. सारांश, सांख्याचें तत्त्व हेंच आहे की, सर्व प्रकारच्या विषयांच्या ठायीं आपल्यास वैराग्य व्हावें, दुसरें कांहीच रुचूं नये. रुचेल तर तो बद्ध झाला.

शिष्यः— ईश्वराचें ऐश्वर्य ईश्वराला बंधक नाही काय ?

गुरुः— अरे ! तूं अगदी मूर्ख आहे. तूं जर असें मानतोस तर तुझ्याकरिता ईश्वराचें खंडणच रास्त आहे. अरे ! ब्राह्मणाचें कर्म ब्राह्मणाला कधी बंधन करतें कां ? त्याला त्याची किट् किट् वाटली तरी तो तें करीतच असतो. पण त्याच कर्मानें शूद्राला अभिमान चढतो. तसेंच राजाचें धन राजाला बंधक नाही; पण तेंच चोराला बंधक आहे. त्याप्रमाणे ईश्वराच्या ऐश्वर्याची जीवाने इच्छा केल्यास ते सत्वगुणरूप असल्यामुळे त्याला बंधक आहे, पण ईश्वराला ते मुळीच बंधक नाही. तर ईश्वराच्या ऐश्वर्याच्या ठिकाणीं वैराग्य व्हावें म्हणून "ईश्वरा सिद्धेः" या सूत्राप्रमाणे ईश्वराचें खंडणहि केलें व "ईशदशेश्वर सिद्धिः सिद्धाः" या सूत्रानें ईश्वर अशाप्रकारचा आहे हेंहि सांगून गेले.

शिष्यः— महाराज ! या ठिकाणीं भाष्यांत परस्पर विरोध नाही काय ?

गुरुः— अरे, हें अवधान नसल्यामुळे झालें असावें.

शिष्यः—महाराज ! सांख्यांत नैय्यायिकांचा ईश्वर खोडला आहे असें आपण वर सांगितलें, तर ईश्वराची सिद्धि कोणत्याच प्रमाणानें होऊं शकत नाही काय ?

गुरु.– तूं ईश्वरसिद्धि कोणत्या प्रमाणाने करतोस? प्रत्यक्ष, अनुमान, किंवा आगम यापैकी कोणत्या प्रमाणाने ईश्वरसिद्धि होते असें तुला वाटतें? प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्धि होत नाही. कारण ईश्वर दृष्टीस पडत नाही. अनुमान प्रमाणाने सिद्धि मानावी तर तेंहि घडत नाही. कारण नैय्यायिक हे "क्षित्यादिकं यद्यत्कार्यं ....." म्हणजे जो जो पदार्थ दिसतो तो तो सकर्तुक म्हणजे कर्त्याने केलेला असतो असें मानतात. यावरून कार्याला कर्ता असला पाहिजे. मग हें क्षित्यादि ब्रह्मांड कार्य असल्यामुळे यालाहि कोणीतरी कर्ता पाहिजे. आता ईश्वर जर ह्या ब्रह्मांडाचा कर्ता मानला तर तो शरीरसहित आहे किंवा शरीररहित आहे? तो शरीरसहित असेल तर त्याचेंहि शरीर कार्य असलें पाहिजें. म्हणजे त्याला माय बाप पाहिजे. येणेकरून येथे अनवस्था प्रसंग येईल. बरे तो जर शरीररहित मानला, तर हातापायाशिवाय नुसता कुंभासारखा मानावा लागेल. मग त्याच्याने कार्य कसें होणार? म्हणून अनुमान प्रमाणानेहि ईश्वराची सिद्धि होत नाही. आता राहिलें आगम म्हणजे शाद्बप्रमाण तर तेंहि संभवत नाही. कारण उपासनेकरिता आगमांत ईश्वर सांगितला आहे. म्हणजे आगमाने त्या उपासनार्थ ईश्वर कल्पित ठरविला आहे. तर या तिन्ही प्रमाणाने ईश्वराचें खंडण होतें; म्हणून याप्रमाणे ईश्वराची असिद्धि झाली.

आता ईशदशेश्वर सिद्धिः सिद्धाः यासूत्राप्रमाणे आम्ही ज्याला आत्मा म्हणतो, तो जर तुमचा (नैय्यायिकांचा) ईश्वर असेल तर तो आम्ही मानतो. वृत्तिकार म्हणतात की, आमच्या मताने ईश्वर आहे पण नैय्यायिक मानतात तसा तो ऐश्वर्यवान नाही. याप्रमाणे न मुक्त झालेल्या जीवांना ईश्वराच्या ऐश्वर्याच्या ठिकाणीं देखील वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून सांख्यांत ईश्वराचें खंडण केलें आहे.

शिष्यः–महाराज! येथे ईश्वराला जे आत्मा म्हटलें आहे तें वेदांताचें मत आहे. तें सांख्यांनी कसें घेतलें?

गुरुः–अरे, सांख्य व वेदांत यांचा समन्वयच आहे. कारण वेदांतांत जरी २६ तत्त्वें आहेत तरी त्यांत सांख्यांचेंच २५ तत्वें घेऊन सव्वीसावा

जो ईश्वर त्याचा अंतर्भाव ब्रह्मांत केला आहे. वेदांताने सर्व जगत ब्रम्ह आहे हें समजतें व सांख्यानें प्रकृतिपुरुषाचा विवेक समजतो. म्हणजे सांख्याने ब्रह्म समजावून घेऊन वेदांताने तें सर्व व्यापक आहे असें जाणावें. स्मृतिहि असेंच सांगते.

विनिश्चित्यात्मतां सांख्ये योगादध्यात्ममाचरेत् ।
साकारं तन्निराकारं वेदांतेनैव साधयेत् ।।
सांख्ये आत्म निर्धार । योगें अनुभव साक्षात्कार ।
साकार तितुकें निराकार । हे वेदांत गुह्य ।।

असो. तर याप्रमाणे पंचविंशति तत्त्वांचें ज्ञान भगवान कपिल मुनी आसुरी (ब्राह्मणाला) मुनीला सांगते झाले. या ज्ञानाने दुःखक्षय होतो.

शिष्य–महाराज ! कोणी म्हणतात की, हे सांख्यांतले महदादिक पदार्थ वेदांत व लोकांत म्हणजे श्रुतींत स्मृतींत सापडत नाहीत. तर हें खरें आहे काय ?

गुरु:–म्हणजे पर्यायाने, त्याचा अर्थ असा की, हें पंचविंशति तत्त्व जाणलें असतां त्रिविध दुःख दूर होतें. याला श्रुतिस्मृति प्रमाण नाही. परंतु हें त्याचें म्हणणें यथार्थ नाही. कारण त्यांचें खंडण करण्यास सांख्यकारहि स्मृति प्रमाण घेतात.

पंचविंशति तत्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् ।
जटी मुंडी शिखीवापि मुच्यते नात्र संशयः ।।

याचा अर्थ तुला मागेच सांगितला आहे. आता आर्येच्या भाष्याला आरंभ झाला. 'दुःखत्रयाभि घातात्' दुःख हें तीन प्रकारचें आहे. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक. आपल्यापासून होणारें तें आध्यात्मिक, दुसऱ्यापासून होणारें आधिभौतिक व देवापासून होणारें आधिदैविक. या त्रिविध दुःखाचें निरूपण दासबोधांत फार मजेदार केलेलें आहे. आता आध्यात्मिक दुःखाचें स्वरूप स्मृतिकार सांगतात. देहेन्द्रियमनप्राणैः · · · म्हणजे देह, इंद्रियें, मन व प्राण यापासून होणाऱ्या सुखदुःखाला आध्यात्मिक ताप म्हणतात. हें आध्यात्मिक दुःख दोन प्रकारचें आहे.

शारीरिक व मानसिक. यद्यपि सर्व दुखें मनापासून होतात म्हणजे तीं दुःखें शरीराला मनाच्याच अपेक्षेने भासतात; तरी प्रधान गौणतेने हे भेद आहेत. राग, लोभ हे मनालाच कळतात व चिमोटा घेतला असतां तो शरीराला कळतो. अप्रिय संयोग म्हणजे आपल्यास जें आवडत नाही तें जवळ येणें व प्रिय वियोग म्हणजे आवडतें तें दूर जाणें हें मानसिक दुःख होय. आता आधिभौतिक दुःखाचें लक्षण.

सर्वभूतैर्देहयोगात् सुखंदुःखं यदा भवेत् ।
द्वितीयंतु विजानीयात संतापंचाधिभौतिकम् ॥

सर्व भूतापासून होणारें जें दुःख तें आधिभौतिक होय. हें दुःख चार प्रकारचें आहे. जरायुज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज. हीं सुखदुःखें आपल्यास कर्माप्रमाणे प्राप्त होतात. वाघ पाळला असता दरवेशांना पैसे वगैरे मिळून सुख होतें पण तोच वाघ बिघडला तर त्यापासून दुःखहि होतें.

शिष्यः— महाराज ! सर्व भूतापासून मनुष्याला सुख कसें होतें ? कारण मनाला कांही वैरी, कांटा, व्याघ्र, सर्प वगैरे नाहीत ?

गुरुः— म्हणूनच 'देह योगात्' असे शद्ब स्मृतींत आहेत. हीं दुखें देहासक्तिमुळे होतात. आता तिसरें " आधिदैविक " दिव प्रभवं दैवं स्वर्गांतून देवापासून होणारें जें दुःख तें आधिदैविक होय. हें आधिदैविक दुःख जिवंतपणीहि होतें व मेल्यावरहि होतें. जिवंतपणी ग्रहादिकापासून पीडा होणें, तसेंच वायूप्रलय म्हणजे अनियमित वायू वगैरे सुटणें, हे देवांच्या इच्छेमुळे होतें. व मेल्यावर यमयातनादि दुःखें वगैरे भोगावीं लागतात. हीं सगळी आधिदैविक होत ह्याविषयी असें एक वचन आहे.

शुभाशुभैः कर्मभिस्तैर्देहति यमयातना ।
स्वर्ग नरकादिभोक्तव्यं सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

शिष्यः— महाराज ! स्वर्ग तर पुण्याने प्राप्त होतो. मग या श्लोकांत स्वर्गहि दुःखांतच घेतला हें कसें ?

गुरु:–अरे बाळ ! ज्या पुण्यापासून परमात्मा दूर होतो तें पुण्य व्यर्थ आहे. सर्वं दु:खं विवेकिन: ।। म्हणजे विवेकी जे आहेत ते सुखालाहि दु:खच मानतात. आपलें कर्म जसजसें प्रबल असतें त्या मानानें सुखदु:खेंहि प्राप्त होतात; म्हणजे ती पाप पुण्याच्या तीव्रतेवर अवलंबून आहेत.

त्रिभिर्वर्षै: त्रिभिर्मासै: त्रिभि: पक्षैस्त्रिभिर्दिनै: ।
अत्युत्कटै: पापपुण्यै रिहैव फलमश्नुते ।।

या वचनावरून माझें म्हणणें स्पष्ट होते. आजपर्यंत ज्या अलौकिक गोष्टी सत्पुरुषांनी केल्या आहेत त्या पुण्यामुळेच केल्या आहेत म्हणून दु:खत्रय दूर करण्याकरिता जिज्ञासाच करावी. आता प्रात्यक्षिक दु:ख नाशेच्छा तर सगळयांचीच होते पण ब्रह्म जाणण्याची इच्छा मात्र शद्ब प्रमाणाशिवाय होत नाही.

शिष्य:– महाराज ! आयुर्वेदिक पद्धतीने शारिरिक व मानसिक या दोन्ही प्रकारच्या आध्यात्मिक दु:खांचा नाश होतो. अशा कांही औषधी आहेत की, त्या खाल्ल्याने विरुद्ध विकार उत्पन्न करून क्रोधादिकांचा नाश होतो. जसे, बायको दूर गेली तर अशा प्रकारचें मानसिक दु:खहि औषधाने दूर होतें. ती औषधी खाल्ली असतां दुसराच विकार उत्पन्न होऊन कामविकार शमास पावतो. याविषयी चरक संहितेंत प्रमाण आहे तें असें.

क्रोधजो याति कामेन शांतिक्रोधेन कामज: ।

म्हणजे क्रोधाचा ज्वर कामाने शांत होतो; व भय शोकाचा ज्वर काम क्रोधाने निघून जातो. म्हणजे मिश्र विकार मिश्र वृत्तीनेच दूर होतो. मात्र या औषधी पारकीय वैद्यांना सापडल्या नाहीत. असो. तर या आध्यात्मिक दु:खांचा नाश जसा औषधीने होतो, तसा आधिभौतिक दु:खांचा नाशहि मंत्र, रक्षा वगैरे यांच्या योगाने होतो. जिवंतपणीं आणि मेल्यावर होणारे विकार जे आधिदैविक दु:ख त्याचाहि नाश ग्रह शांत्यादिकांनी होतो. म्हणून हे सगळे उपाय दृष्ट असल्यामुळे सांख्याच्या ठिकाणीं मला जिज्ञासा होत नाही.

गुरु:– अशा तुटपुंज्या प्रमाणावरून जर तुझी सांख्याच्या ठिकाणची जिज्ञासा लुप्त होते तर तुझें हें बरेंच धाडस समजलें पाहिजें. परंतु त्वा सांगितलेल्या दृढ उपायांनी दुःखाचा आत्यंतिक नाश होत नाही. कारण रोग हे एकमेकांना प्रतिकूल असतात. उदा. उष्णवात. म्हणून औषधीच्या योगाने थोडें बल आणून दुःखांच्या आत्यंतिक नाशाकरिता जिज्ञासाच केली पाहिजे. आता दुःखांचा आत्यंतिक नाश जो सांगतात त्यांत ही खुबी आहे, ती तुझ्या ध्यानांत न आल्याने आयुर्वेदीय पद्धति तुला विशेष आवडली असें दिसतें. ती खुबी हीच की, औषधादिकांनी दुःखाचा ध्वंस होतो. आत्यंतिक निवृत्ति होत नाही. ध्वंस म्हणजे पूर्वी दुःख असून मग त्याचा नाश होणें व तें पुन्हा प्राप्त होण्याचा संभव असणें. हा ध्वंस सांख्य मानीत नाहीत. नैय्यायिक मानतात.

आता आत्यंतिक नाश म्हणजे केव्हाच दुःख झालें नाही. अशा प्रकारची स्थिति पूर्वी, आता व पुढे केव्हाच दुःख नसणें तो आत्यंतिक नाश होय. "नैकांतात्यतंतोऽभावात् ॥ तर कारिकाकार सांगतात की, हे रक्षा मंत्रौषधी ग्रहशांत्यादि दृष्ट उपाय त्रिविध दुःखांचा आत्यंतिक नाश करण्यास समर्थ होत नसल्यामुळे सांख्याचें ठिकाणीं जिज्ञासाच अवश्य करावी.

शिष्य:– महाराज ! त्रिविध दुःखनाशार्थ दृष्ट उपाय खोटा असेल पण "योऽश्वमेधेन यजति समृत्युंतरति" म्हणजे "सोम पिऊन अमृत होऊं" अशा प्रकारच्या वेदोक्त उपायांनी सांख्याच्या ठायीं जिज्ञासा निरर्थक ठरत नाही काय ?

गुरु:– अरे, तूं अगदी वेडा आहेस. तूं म्हणतो त्या वेदोक्त उपाया-हून आणखी मोठे उपाय त्वा जरी सांगितलेस तरी सांख्य शास्त्राची जिज्ञासा कांही निरर्थक ठरत नाही. तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर पुढच्याच कारिकेंत सांगतात.

दृष्टवदानुश्रविकः सत्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरितः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ विज्ञानात् ॥२॥

या कारिकेंत तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे वेदोक्त उपायानेहि दृष्ट उपाया-प्रमाणेच त्रिविध दुःखांचा नाश होत नाही असें सांगतात. आनुश्रविक म्हणजे कोणी रचलेला नसून परंपरेने ऐकू येणारा. वेद, व्यक्त म्हणजे जग. अव्यक्त म्हणजे प्रकृति व ज्ञ म्हणजे जाणणारा पुरुष. भाष्यकार म्हणतात अश्वमेधादिक व आनुश्रविक किंवा वेदोक्त उपाय आहेत त्यांत पशू मारणें, घोड्याशीं समागम करणें वगैरे गोष्टी असल्यामुळे तो उपायहि "अविशुद्धि क्षयातिशययुक्त "आहे.

शिष्य:— महाराज! यज्ञांत पशुहिंसा करणें वगैरे हे मार्ग श्रुति स्मृति लिहित असल्यामुळे ते विधियुक्त नाहीत काय?

गुरु:— विधि म्हणजे काय हेंच तुला अगोदर माहित नाही. अरे! जी गोष्ट माहित नाही ती सांगणें त्याला विधि म्हणतात. पण मास खाणें वगैरे या गोष्टी लोकांना माहितच आहे. तर मास वगैरे फार खाणारे जे आहेत त्यांच्याकरिता हा पशुहिंसादि मार्ग श्रुतिस्मृतिमध्ये सांगितला आहे. म्हणजे अर्थातच त्याच्यापासून त्याची निवृत्ति व्हावी हाच त्यांत उद्देश आहे. तीच गोष्ट मैथुनाची. परस्त्रीशीं संयोग करणें निषिद्ध असल्यामुळे, स्वस्त्रीशींच संयोग करावा असा विधि श्रुतीने लावून दिला आहे. तरी त्यांची एकंदर दृष्टि निवृत्तिपरच आहे. कारण अपत्य होत पर्यंतच स्त्रीशीं गमन करावें, तेहि ऋतुकालींच करावें. अपत्य झाल्यानंतर स्त्रीच्या इच्छेनेंच गमन करावें इत्यादि विशेष नियम सांगून शेवटीं वैराग्य झालें नाही तोपर्यंत स्वस्त्रीशीं गमन करावे व वैराग्य झाल्या-बरोबर संन्यास घ्यावा असें सांगितलें आहे. सारांश, विषयांचे ठिकाणीं वैराग्य इष्ट असल्यामुळे यावत् वैराग्य, विषयी पुरुषांना विधीने विषय-सेवन सांगितलें आहे. म्हणून वैराग्य होतपर्यंतच विधि पाळला पाहिजे. तर याप्रमाणे वेदोक्त उपायांचें खंडन कर्मकांडानेच इष्ट आहे. म्हणून या ठिकाणीं अविशुद्धि येते. व या उपायांच्या ठिकाणीं क्षयातिशयहि आहे. कारण याच्या योगाने संपादन केलेल्या पुण्यकर्माचें फल स्वर्गा-दिक असून, या पुण्याचा क्षय "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशति" या वचनाप्रमाणे केव्हा तरी होणार असल्यामुळे पुण्य सरल्याबरोबर पुन्हा

हीं दुःखें उद्भवण्याचा संभव आहे. यावरून स्वर्गालाहि क्षयातिक्षय आहे असें ठरतें. म्हणून हा वेदोक्तहि उपाय टाकून देऊन "तद्विपरित" उपायाचा स्वीकार करावा; व हा तद्विपरित उपाय म्हटला म्हणजे "चित्तवृत्तीचा निरोध" करणें हाच आहे, असें सांगून "श्रेयान्" पदावरून तो व्यर्थ जाणार नाही असें सुचविलें.

शिष्यः—महाराज ! वास्तविक पाहतां त्रिविध दुःखाची निवृत्ति होणें, म्हणजेच मोक्ष मिळणें होय, असें असतां पुन्हा त्याला खाली कां यावें लागतें हें समजत नाही.

गुरुः— अरे ! तुझे हें मोक्षाचें लक्षणच मुळी चुकतें. कारण भोगलेल्या दुःखांची निवृत्ति कोणास करावयाची नसते. तशीच भोगत असलेल्या दुःखाचीहि नसते. तर "हेयं दुःखमनागतम् ॥" म्हणजे पुढे येणाऱ्या दुःखांचीच निवृत्ति करावी लागते. म्हणून पुढे येणारीं दुखें दूर करणें हाच मोक्ष होय. असा सगळ्या शास्त्रांचा समज आहे.

शिष्यः— महाराज ! पुढे दुःख येणार हें आपण कशावरून समजावें ?

गुरुः— ज्याप्रमाणे बादल पाहून आपण पावसाचे अनुमान करतो त्याप्रमाणे जोपर्यंत राग द्वेष आहेत तोपर्यंत हीं दुःखें कधीतरी प्राप्त होणारच असें समजावें. म्हणून दुःखें आल्यावर तीं भोगत बसण्यापेक्षा आधीच त्याची निवृत्ति करणें बरें. व पुढे येणारीं जरादिक दुःखें तरुणपणांतच दूर होतात. म्हणून पंचविंशति तत्वाचें ज्ञान करून घेऊन त्रिविध दुःखाचा आत्यंतिक नाश करावा. आता २५ तत्वें कोणतें तें सांगतात. "व्यक्ता व्यक्तज्ञ विज्ञानात्." व्यक्त, अव्यक्त आणि ज्ञ या तीन तत्त्वांत पंचवीस तत्त्वांचा समावेश होतो. व्यक्त म्हणजे मन व इंद्रियें यांना गोचर व यांना गोचर नाहीं तें अव्यक्त. आणि ज्ञ म्हणजे पुरुष. पंचतन्मात्रा इंद्रियांना गोचर आहेत. आता या पंचतन्मात्रा, १६ विकार म्हणजे पंचमहाभूतें, पंच कर्मेंद्रियें, पंच ज्ञानेंद्रियें व एक मन असें १६. यांतील मन हें उभयात्मक आहे. कार्य करण्याचें वेळीं कर्मेंद्रियाकडे व जाणण्याचें वेळीं ज्ञानेंद्रियाकडे धावतें. तें मन व निश्चय

करते ती बुद्धि. आणखी अहंकार. असें हें तेवीस मिळून व्यक्त म्हणतात. आता व्यक्त हें जड आहे तर चैतन्यापासून त्याची उत्पत्ति संभवत नाही. म्हणून जडाचें कारणहि जडच असलें पाहिजे. परंतु तें आपल्या मनास व इंद्रियांस गोचर नसल्यामुळे अनुमानानेच कल्पावें लागतें तेंच अव्यक्त. व यांना जाणणारा तो पुरुष किंवा ज्ञ होय. असें हें तीन तत्त्व जाणलें असतां त्रिविध दुःखांचा नाश होतो, हें तुला सांगितलें. आता या तीन पदार्थांत कोण विशेष आहे ते पुन्हा कारिकेंत सांगतात.

मूलाप्रकृति रविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति विकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।।

मूल प्रकृति ही अविकृत्ति आहे. स्वतः कशाचेंच कार्य नसून ज्याच्यापासून कांही उत्पन्न होते ती प्रकृति. कारण व स्वतः दुसऱ्या पदार्थाचें कार्य असून ज्याच्यापासून कांही उत्पन्न होते ती प्रकृति विकृत्ति. आणखी दुसऱ्या पदार्थापासून उत्पन्न होऊन ज्याच्यापासून कांहीच उत्पन्न होत नाही ते विकार. आता बुद्धि, अहंकार व पंचतन्मात्रा ह्या पुढच्याचें कारण व मागच्याचें कार्य आहे म्हणून त्या सात महदादि पदार्थांना प्रकृति त्रिकृति म्हटलें आहे. जसें बुद्धि ही प्रधानापासून झाली व बुद्धीपासून अहंकार झाला म्हणून ती अहंकाराचें कारण व प्रधानाचें कार्य आहे. बुद्धीपासून अहंकार व अहंकारापासून पंचतन्मात्रा झाल्या म्हणून अहंकार हा पंचतन्मात्राचें कारण व बुद्धीचें कार्य आहे. तसेंच अहंकारापासून पंचतन्मात्रा व त्यांच्यापासून पंचमहाभूतें हीं झालीं, म्हणून पंचतन्मात्रा या महाभूतांचें कारण व अहंकाराचें कार्य आहेत. असे हे सप्त पदार्थ प्रकृति विकृति कसें हे तुला सांगितलें. आता महाभूतादि १६ पदार्थ हे पंचतन्मात्राचें कार्य आहेत; परंतु त्यांच्यापासून कांही उत्पन्न होत नाही, म्हणून त्यांना षोडष विकार म्हणतात. या प्रमाणे मूल प्रकृति, प्रकृतिविकृति आणि विकार हे तुला स्पष्ट करून सांगितलें.

आता राहिला पुरुष. तर हा "न प्रकृतिर्न विकृतिः" अशा प्रकारचा आहे. म्हणजे तो कोणापासून उत्पन्न झाला नाही व त्याच्यापासून कांही

उत्पन्न होतहि नाही. असो, तर याप्रमाणे तुला व्यक्त व अव्यक्त आणि ज्ञ म्हणजे पुरुष यांत हाच विशेष आहे हें सांगितलें.

आता ह्या व्यक्ताव्यक्तज्ञ तीन पदार्थांची सिद्धि ज्या प्रमाणांनी होते तें तुला उद्या पुढच्या कारिकेंत सांगतील.

श्री मत्सग्दुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु

श्री ज्ञानेश्वर पांडुरंगमाउली

२४

गुरू:– आता प्रमाणांचें निरूपण सांगण्यापूर्वी मागच्या विषयाचें थोडे सिंहावलोकन करून सांख्य शास्त्रांत पुरुषाचें निरूपण विशेष कां मानतात तें सांगतो.

शिष्य:– भगवन्, तत्व कोणी वीस मानतात, कोणी बावीस मानतात, कोणी चोवीस मानतात, कोणी अठ्ठावीस व कोणी ३६ मानतात, हें कसें ?

गुरु:– हे सर्वच बोध करण्याला योग्य आहेत; म्हणून किट् किट् करण्यांत अर्थ नाही. भगवान म्हणतात, माझी माया ग्रहण करून काय एक संभवत नाही. असो. सांख्यांत सर्व दर्शन संग्रहकार चार पदार्थ स्थापन करतात. त्यांत प्रथम प्रकृतिः– जिच्यापासून सगळे उत्पन्न होतात पण जी कोणापासून उत्पन्न होत नाही ती. जसें, माती ही घटाची प्रकृति आहे. तर स्वतः कोणापासून उत्पन्न होत नाही पण जिच्यापासून सर्व उत्पन्न होते ती प्रकृति. जें स्वतः दुसऱ्यापासून उत्पन्न होतात व आपल्या-पासून उत्पन्न करतात ते प्रकृति विकृति. जे दुसऱ्यापासून उत्पन्न होतात पण त्यांच्यापासून दुसरा पदार्थ उत्पन्न होत नाही ते विकृति व उत्पन्नहि होत नाही किंवा उत्पन्न करीतहि नाही ती असंगता (पुरुष). हे चार पदार्थ सांगितले. आता स्पष्टीकरण सांगतो. मूलप्रकृतिरविकृतिः—मूल प्रकृतिः– येथे प्रकृति म्हणजे मूलं=कारणं तदेव प्रकृतिः। मूल म्हणजे सर्वांचें कारण म्हणजे उत्पन्न करणारे तीच प्रकृति म्हणावी. ही अविकृति आहे. यापासून सर्व उत्पन्न होतात म्हणून मूळ. ती कोणाची विकृति नाही म्हणून अविकृति.

प्रश्न:—नुसती प्रकृतिच कां नाही म्हटलें ?

उत्तर:–नुसती प्रकृतिच म्हटलें असतें तर ती जगाचें कारण कशावरून अशी शंका आली असती. म्हणून मूल प्रकृति म्हटलें. मूल म्हणजे कारण. ती कोणापासून उत्पन्न झाली नाही, म्हणून अविकृति शब्द घातला अथवा मूल म्हणजे सर्व बंधनाचें कारणहि आहे तिच्यापासून सर्व संसाराचें बंधन आहे म्हणून मूल प्रकृति म्हटलें.

प्रश्न–मग नुसता मूल शब्द घातला असतां तर चाललें असतें.

उत्तर–नाही. नुसतें 'मूल' म्हटल्यानें जगत् उत्पन्न होत नाही अशी शंका आली असती, म्हणून प्रकृति शब्द घातला व ही जशी जगाला कारण आहे तसें हिलाहि कारण असेल ही अनवस्था निराकारण करण्याकरिता अविकृति शब्द घातला. अथवा मूलं=मूल=कारण म्हटलें नसतें तर कारणाचें ठिकाणीं नैय्यायिक परमाणू कारण मानतात. त्याच्यावर अतिव्याप्ति झाली असती, ती होऊं नये म्हणून मूल शब्द घातला.

प्रश्न:–अतिव्याप्ति म्हणजे काय ?

उत्तर:–दुसऱ्या पदार्थावर लक्षण जाणें ती अतिव्याप्ति. लक्षण कमी पडणें ती अव्याप्ति व भलतेंच लक्षण करणें तो असंभव. हे तिन्ही दोष निवारण करून लक्षण करावें. "असाधारणधर्मकथनम् लक्षणम्" उदा. जिला खूर आहे ती गाय असें गाईचें लक्षण केलें तर खूर असलेल्या इतर प्राण्यावर अतिव्याप्ति होते. काळी गाय म्हटल्यास नीलादिकांवर अव्याप्ति होते. 'एकशफत्वं गोर्लक्षणम्' असें लक्षण केलें तर भलतेंच लक्षण झालें. हा असंभव होय. म्हणून "सास्नादिमत्वं गोर्लक्षणम्" हें योग्य लक्षण झालें. आता 'मूल प्रकृति' येथे मूल शब्द घातला नसता तर परमाणूवर अतिव्याप्ति झाली असती. नुसता अविकृतिच शब्द घातला असतां तर बौद्ध शून्य अविकृत मानतात त्यावर अतिव्याप्ति झाली असती व नैय्यायिक आकाशाची उत्पत्ति कोणापासूनच मानीत नाहींत. त्यावरहि अतिव्याप्ति झाली असती, किंवा अविकृतिच शब्द घातला असतां तर पुरुषावर अतिव्याप्ति झाली असती; कारण पुरुषहि कोणापासून झाला नाही.

याप्रमाणे मूल प्रकृतीचें लक्षण सांगितलें तेंच जगाला कारण आहे.
ा कार्य सांगतातः– "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त." महदादिक
ते प्रकृति विकृतिक पदार्थ म्हणावे. महत्=बुद्धि=निश्चय. अज्ञाना-
ा निश्चय येतो. उदा. कांही अंशासी परिचित उदाहरण जुळतें.
गेल्याच्या मागच्या वर्षी म्हणजे तिगस्ता पंचदशी विकत देऊन
हात्म्य घेतलें होतें ही आठवण कोठून आली ? तर समजत नव्हतें
आली म्हणजे अज्ञानांतून आली. अज्ञानच प्रकृति होय. प्रकृतिपासून
म्हणजे निश्चय प्रथम झाला. नंतर मी आहे असें मानतो.
कार). येथे थोडा विवेक आहे:–अहंकार चैतन्याचा आहे. जाणण्याची
र बुद्धि फिरणें तो अहंकार व केवळ जाणीव हा दुसरा. असा दोन
रचा अहंकार आहे. देहाकार बुद्धि होणें हा विपरीत अहंकार होय.
ज्ञानापासून होतो. अहंकरोति इति अहंकारः । अहंकारामुळे कर्तृत्व
क्तृत्व येतें. उदा. मी मारण्यास गेलो. तर मारतेपणाचा अहंकार
ाशिवाय मारण्याचा निश्चय झाला नाही. म्हणजे बुद्धिपासून
ार झाला. याप्रमाणे अहंकार बुद्धीची विकृति झाली व बुद्धि अहं-
ची प्रकृति झाली. तसाच अहंकार तन्मात्रांची प्रकृति आहे व
दि पंचतन्मात्रा अहंकाराची विकृति आहेत. याप्रमाणे महदादिक सात
ाची प्रकृति व मागच्याची विकृति आहेत.

प्रश्न:–अहंकारापासून पंचतन्मात्रा एकदम कशा उत्पन्न झाल्या ?

उत्तर–याचें स्पष्टीकरण असें. जिभेला रस समजतो, पण स्पर्श
ल्याशिवाय नाही समजत. जिभेला स्पर्श केला तर कांही शब्द
येतो. यावरून आघात आहे तेथे नाद उठत असतो. म्हणजे शब्दांत
आहे. म्हणून हे एकदम उत्पन्न झालें. अहंकारापासून एकदम
न्मात्रा उत्पन्न झाल्या. परंतु हा पुढचा विषय पहिलेच सांगितला तर
अरुचि उत्पन्न होते. असो. अहंकारापासून पंचतन्मात्रा, कर्मेंद्रियें व
द्रियें हीं उत्पन्न झालीं व शब्दतन्मात्रेपासून आकाश, गंधतन्मात्रे-
ा पृथ्वी, रूपतन्मात्रेपासून तेज याप्रमाणे तन्मात्रापासून स्थूल भूतें
ा झालीं. याविषयीं मूळ शास्त्रांतील कपिलाचार्यांचें सूत्र आहे तें असें

सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारोऽहंकारात्पंचतन्मात्राण्युभयमिंद्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पंचविंशतिर्गणः ।। (अ १ सूत्र ६१).

सांख्य वास्तविक एकच इंद्रिय मानतात. परंतु स्थानभेदाने त्याच्या शक्ति प्रकट होतात म्हणून दहा इंद्रियें म्हटलीं आहेत.

प्रश्न:—योग्य स्थान सोडून इंद्रियांची शक्ति प्रकट होईल काय ?

उत्तर:—होय. उदा. वास घेण्याची शक्ति पायांतून प्रगट केली तर पायाने वास येईल.

प्रश्न:—सांख्यांत जड प्रकृतीचा विचार केला असल्यामुळे या शास्त्राचा उपयोग आहे काय ?

उत्तर:—औषधी जड दिसते पण तिच्या प्रभावाने रोग दूर होतात. तसे सांख्यशास्त्रांत प्रकृतीचा विचार केला आहे तथापि ते अलौकिकपर शास्त्र असल्यामुळे फार उपयोगाचें आहे. असो. तर वर सांगितल्याप्रमाणे पंचतन्मात्रापासून उत्पन्न झालेलीं स्थूल भूतें ५, व पंच कर्मेंद्रियें, पंच ज्ञानेंद्रियें, व एक मन मिळून १६ विकार झाले. वास्तविक एकच इंद्रिय आहे म्हणून पांच भूतें व एक इंद्रिय असे सहाच विकार आहेत. या ठिकाणीं रहस्यवाद व प्रकाशवाद असे दोन भेद आहेत. प्रत्येक शास्त्रांत असे दोन भेद असतात. वर १६ विकार सांगितले ते बालबोधार्थ सांगितले. वास्तविक सहाच विकार आहेत पण (सहा विकार) हा गुप्तवाद आहे.

प्रश्न:— वर जें १६ विकार सांगितले त्यांच्यापासून सृष्टीची उत्पत्ति होते. हें प्रत्यक्ष दिसत असून त्यांना विकार कां म्हटलें ?

उत्तर:— पंच महाभूतापासून जगत् उत्पन्न होत नाही. जसे घटादि पदार्थ पृथिव्यादिकापासून होतात म्हणजे उत्पन्न होतात असे नाही. म्हणजे घट हा मातीपासून किंवा गार पाण्यापासून उत्पन्न होत नाही. उत्पत्ति म्हणजे परिणाम. उदा. तूप हा दुधाचा परिणाम आहे. तुपाचें फिरून दूध नाही होत. तशी घटाची उत्पत्ति नाही. किंवा—गार—कमी

जास्त प्रमाणाने पाण्याची गार होते पण रूप तेंच आहे; त्याप्रमाणे डोळ्यापासून, नाकापासून, कानापासून कांही उत्पन्न होत नाही.

प्रश्न:—मनापासून स्वप्नांतले पदार्थ उत्पन्न होत नाहीत ?

उत्तर:—मनापासून कांहीच उत्पन्न होत नाही. स्वप्नांतले पदार्थ उत्पन्न होत नाहीत; तर मनच तें पदार्थ बनतें.

प्रश्न:—वेदांतांत मनालाच सृष्टीचें कारण मानलें आहे, हें कसें ?

उत्तर:—वेदांती मन म्हणजे सांख्याची बुद्धि. सांख्याचें मन चंचल आहे असो. याप्रमाणे १६ विकार सांगितले. आता ही खटपट, ज्याच्या-करिता करावयाची तो पुरुष—आत्मा सगळयास जाणतो. तो प्रकृति नव्हे. व विकृतिहि नव्हे. "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" तो कोणापासून उत्पन्न होत नाही व कोणास उत्पन्न करीतहि नाही.

प्रश्न:—मग अशा अनुपयुक्त पुरुषांचें निरूपण कशास ?

उत्तर:—आपलेंहि स्वरूप असेंच आहे. उत्पत्ति वगैरे आपल्या-पासून नाही. दुसऱ्यापासून म्हणजे प्रकृतिपासून आहे तर तिच्याशीं आपला कांही संबंध नाही असें वाटल्याशिवाय त्रिविध दुःख निवृत्ति होणार नाही. आपण उत्पत्त्यादिक धर्माहून निराळे आहोत असें कळेल तरच त्याहून वेगळे होऊन त्रिविध दुःखांची निवृत्ति करून घेऊं. म्हणून पुरुषांचें निरूपण आहे. दुसरें, या शास्त्राचें तात्पर्य जगाचा शोध करण्यांत नाही. कारण प्रकृति शोधली म्हणजे झालें. तर या महाकवाटांतून सुटण्याच्या इच्छेने यांनी पुरुषाचें निरूपण केलें आहे. म्हणजे या शास्त्राचें सृष्टींत तात्पर्य नाही. मोक्षांत आहे. म्हणून हे श्रुतिविरूद्ध केंव्हाच होऊं शकत नाही.

श्री पांडुरंगमाउली चरणयोस्समर्पणमस्तु

।। श्री ज्ञानेश्वरमाउली प्रसन्न ।।

२५

विशेष व्याख्यान

श्लोक:– कपिल चरणचारु वंदुनि प्रेमभावें ।
विहित चरित साचे वर्णुनि सांख्यभावें ।।
तम दुरिदुरिताचें नेउनियां स्वभावें ।
परमपदीं ममास्था सिद्ध हो ब्रम्हभावे ।।१।।

कारिका– मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या: प्रकृतिविकृतय:
सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति: पुरुष: ।।३।।

काल कारिकेचें भाष्याप्रमाणे व्याख्यान केलें. आता थोडे निराळ्या रीतीने व्याख्यान करतो. अशा विशेष व्याख्यानाची जबाबदारी मजवर आहे कारण तीं व्याख्यानें माझींच आहेत. काल अव्यक्त म्हणजे प्रधान (प्रकृति) असें सांगितलें. आता त्याचें लक्षण सांगतो. अव्यक्त म्हणजे अज्ञान असें स्मृतीच्या उदाहरणानें सांगितलेंच आहे. तेंच आणखी स्पष्ट करून सांगतो. कोणत्याहि गोष्टीची स्मृति म्हणजे आठवण कोठून येत असते ? तर ती अज्ञानांतून म्हणजे न समजण्यांतून येत असते. याविषयी पारकीय लोकांचें मत असें आहे की, स्मृति (आठवण) मेंदूतून येते असें तें म्हणतात. म्हणजे त्यांच्या मताप्रमाणे कोणत्याहि गोष्टीचे संस्कार आपल्या मेंदूवर राहतात व नंतर ते उद्भूत होतात. आता आपण जर यांना प्रश्न केला की, मेंदूत जर संस्कार राहतात तर ते कोणत्या रूपाने राहतात ? ठशाच्या (Impressions) रूपाने राहतात असें म्हणत असल्यास मेंदू फाडून पाहिला असतां ते संस्कार दिसत नाहीत; म्हणून त्यांचें म्हणणें बरोबर नाही. बरे, संस्कार दिसत नाहीत पण मेंदूवर

राहतात असें म्हटलें तर मेंदूवर संस्कार कसे राहतात ? व संस्कार राहतात हें समजतें किंवा नाही ? समजतें तर समजण्याला दुसरा मेंदू पाहिजे. अशा रीतीने अनवस्था प्रसंग येतो व समजत नसलें तर मग अज्ञानांत संस्कार राहतात हें आमचेंच म्हणणें खरे–किंवा–ते संस्कार जडावर राहतात असें म्हटल्यास पुन्हा आपण त्यांना विचारूं की, तुमचें जड व्यक्त आहे किंवा अव्यक्त आहे ? व्यक्त म्हटलें तर दिसत नाही. अव्यक्त म्हटल्यास मग आम्ही म्हणतो तेंच बरोबर आहे. तर मूलाज्ञानांत संस्कार राहतात हें खरें. हें अज्ञान त्रिगुणात्मक आहे. या प्रधानांत तीन गुण कसे आहेत ते सांगतो.

परंतु सगळा सत्व, सगळा रज किंवा सगळा तम हे उदाहरणांत घेतां येत नाहीत. जसें झाड म्हटलें म्हणजे सगळे वन घेत नाही तर एकच झाड घेतो. तद्वत् प्रकृति ही त्रिगुणात्मक आहे. हें उदाहरणांवरून सांगण्याकरिता सगळाच सत्व, सगळाच रज किंवा सगळाच तम घेण्याची जरूरी नाही. त्या प्रत्येकाचे अंश घेतल्याने होते. भगवान् म्हणतात,

तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ गीता ॥ १४।६

ज्ञान व सुख हे सत्वाचे धर्म आहेत. ज्ञान=स्मृति

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ गीता ॥ १४।७

प्रवृत्ति, चांचल्य व दुःख हे रजाचे धर्म आहेत.

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ गीता ॥ १४।८

प्रमाद, आलस्य, निद्रा वगैरे तमाचे धर्म आहेत. तर प्रकृतींत तीन गुण आहेत हें सांगण्याकरिता आपण तीन गुणांचे तीन अंश (उदा. घेण्यासारखे) ठरवूं. "प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव" असें गीतेंत म्हटलें आहे. प्रकाश म्हणजे ज्ञान किंवा स्मृति–हा सत्वगुण. रजाचे धर्म, प्रवृत्ति, चांचल्य व दुःख व तमाचे शोक व मोह हें वर

सांगितलेंच आहे. आता आपल्याला जेव्हा स्मृति येते तेव्हा ती अज्ञानांतून येते. तशीच शास्त्राची स्मृतीहि अज्ञानांतून येते. "बैय्याकरण किराता" हा श्लोक आतापर्यंत अज्ञानांत होता. आत्म्यांत नव्हता व देहांतहि नव्हता. देहांत असतां तर देह नित्य भासतो तसा तो नित्य आठवला असता. तसेंच वैराग्यहि अज्ञानांतूनच येतें. एखाद्या वेळेस जगत तुच्छ वाटतें. ही वैराग्याची वृत्ति अज्ञानांतूनच येते. म्हणून वैराग्यादि धर्म अज्ञानांतून येतात.

प्रश्नः—अज्ञानांतून येतात हें कशावरून म्हणतां?

उत्तर—न समजणें म्हणजे अज्ञान. ज्ञान, वैराग्य, सुख हे सत्वगुणाचे धर्म आहेत; म्हणून सत्वगुण अज्ञानांतून (प्रकृति) येतो हें ठरलें. तशीच प्रवृत्ति. चांचल्य व दुःख हे रजाचे धर्म आहेत. एखाद्या वेळेस आपल्यास स्त्रीची इच्छा होते. तीहि अज्ञानांतूनच होते. तसाच मोह. एखादे वेळेस आपल्यास शोक होतो तो देखील अज्ञानांतूनच येतो. सारांश, प्रकृतींत तीन्ही गुण आहेत म्हणून प्रकृति त्रिगुणात्मक आहे. आता हें तीन गुण जेव्हा साम्यावस्थेंत असतात त्यावेळेस तिला प्रकृति म्हणतात व विषमावस्थेंत असतात त्या वेळेस जगत म्हणतात. विषमावस्थेंत जेव्हा सत्वगुण प्रधान असतो त्यावेळेस जागृति असते. रजोगुण प्रधान असतो त्यावेळेस स्वप्नावस्था असते. तमोगुण प्रधान असतो त्यावेळेस निद्रा किंवा सुषुप्ति असते. हे प्रकार शरीरांतले झाले. आता ही सर्व सृष्टि त्रिगुणापासून झाल्यामुळे जड कशी आहे तें सांगतो. आत्म्याहून जेवढें भिन्न तेवढें जड समजावें. वैराग्य वगैरेहि जडच आहे. कारण आत्म्याहून भिन्न आहे म्हणून. आत्मा वैराग्यवान होणें म्हणजे तुच्छ रूपानें विषयवृत्तींत असणें. तसेंच ज्ञानहि जड आहे. कोणत्याहि पदार्थाचें ज्ञान होतें तेव्हा तो पदार्थ आपल्यास समजतो. उदा. हें पुस्तक आहे, हें आपल्यास समजतें किंवा नाही? समजतें. अर्थात पुस्तक व त्याचें ज्ञान वृत्तीवर आलें. म्हणजे पुस्तकाचा आकार व हें पुस्तक होय अशी ओळख ह्या दोन गोष्टी वृत्तीवर आल्या. म्हणजे त्याहून भिन्न तुम्ही झालें म्हणून हें ज्ञान जड झालें. मग आत्मज्ञान? हें या दर्शेत होत नाही. म्हणून हें ज्ञान जड आहे; म्हणजे त्याला कोण्यातरी गुणांत आणलें

पाहिजे. सारांश, हे ज्ञेयानुसारी ज्ञान सगळेंच जड आहे. वृत्तीपुढे जें ज्ञान येतें त्या ज्ञानांत आत्म्याचें ज्ञान होत नाही. म्हणजे वृत्ति तदाकार होऊन होत नाही. एवं घटाचें, देशाचें जें ज्ञान होतें तें जड आहे. याप्रमाणे सर्व सृष्टीचें एखाद्याला ज्ञान आहे तेंहि जडच समजलें पाहिजे. म्हणून सर्वज्ञपणाहि जडच झाला. यावरून ईश्वरपणहि जड झाला. तर सांख्यकार म्हणतात जीवाचें ज्ञान जड व तुच्छ आहे, तसें ईश्वराचेंहि ज्ञान जड व तुच्छ आहे. पंचदशीकार म्हणतात,

घटोऽयमिति सा उक्तिः आभासस्य प्रसादतः ।
विद्यातो घटमित्येवं ब्रह्मानुग्रहतो भवेत् ।।

घटाचा आकार व हा घट आहे हें समजणें चिदाभासाचें ज्ञान होय. व घट मी जाणला हें ज्ञान साक्षीला होतें. आकाराला अंतःकरणसहित आत्मा (वृत्तिचैतन्य) जाणतो व घटाच्या ज्ञानाला नुसता आत्माच जाणतो. असो. परंतु ईश्वराच्या ज्ञानांत विषय नाही. कारण तें ज्ञान अंतःकरणसहित नसतें. विषयाचें आकारावरून त्याचें (ईश्वराचें) ज्ञान झालें नसतें. आपल्याला अंतःकरणसहित ज्ञान होतें. म्हणजे आपल्या मनांत पदार्थाचा आकार पहिले येतो, म्हणून अंतःकरणसहित ज्ञान होतें. ईश्वराला अंतःकरणसहित ज्ञानाची अपेक्षा नाही. परंतु त्यांची सर्वज्ञता मात्र जड आहे. तथापि ईश्वराचें ईश्वरत्व या सर्वज्ञतेवर अवलंबून नाही. माझी माया मला ओळखतां येत नाही असें देवांनी भागवतांत म्हटलें आहे. त्यावर श्रीधरांची टीका आहे. उदा. मृगजळ केवढें आहे हें सूर्याला कळत नाही. पण मृगजळ न समजल्यामुळे सूर्यत्वाची हानी होत नाही. तद्वत् माया न समजल्यामुळे ईश्वरतेच्या सर्वज्ञतेला बाध येत नाही. कारण त्याला आत्मस्वरूपाची विस्मृति केव्हाच नाही.

प्रश्न–व्युत्थानदशेंत ईश्वराला स्वरूप ज्ञान असतें काय ?

उत्तर–ईश्वराला प्रारब्धच नाही, म्हणून प्रारब्धभोगार्थ त्याला व्युत्थानहि नाही. मुक्तांना आत्म्याचें ज्ञान जरी झालें तरी प्रारब्धभोगार्थ व्युत्थान आहे तसें ईश्वराचें नाही. हा अनुषंगिक उपमंत्र्य विराम

आहे. तात्पर्य, हें ज्ञान, वैराग्य सर्व जड आहे. म्हणून सत्वगुण जड ठरला. आता सत्वगुणच जड ठरला तर रज, तम हेहि जड झालेच. म्हणून हें अज्ञान (प्रकृति) त्रिगुणात्मक ठरलें. याप्रमाणे सर्व अज्ञानापासूनच उत्पन्न होतें. आता एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, अज्ञान हें जरी त्रिगुणात्मक आहे तथापि गुणाला स्वतंत्र उत्पन्न करूं शकत नाही. म्हणजे गुण स्वत: पृथक भासवूं शकत नाही, तर चैतन्य गुण भासवूं शकते. जसें. घट होण्याची शक्ति मातींत आहे पण माती कुलाला वांचून स्वतंत्र घट प्रकट करूं शकत नाही. तसें अज्ञानोपहित चैतन्यच तें गुण भासवितें. भगवान म्हणतात,

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्त: स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ गीता ॥ १५।१५ (१)

या गुणांना माझ्यावाचून अस्तित्वच नाही. मोह वगैरे माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. म्हणजे अज्ञानापासून होतात व मी भासवितो, पण यावरून स्वत: ईश्वरच त्रिगुणात्मक आहे असें नाही. भगवान म्हणतात,

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृति संभवान् ॥

विकार व गुण हे प्रकृतिपासूनच उत्पन्न झालेले आहेत. याप्रमाणे हा परमात्मा गुणांचा चालक आहे. पुन्हा भगवान म्हणतात,

सत्वं रजस्तम इति गुणा: प्रकृतिसंभवा: ।
निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ गीता ॥ १४।५

अर्थात सत्व, रज, तम हे प्रकृतीचे गुण आहेत व ज्ञान, वैराग्यादि धर्म, सत्व गुणाचेच सांगितले आहेत. म्हणून हे गुण मूळ प्रकृतिचेच आहेत पण त्यांचें चालन=भासविणें हें चेतनापासून होते. " मत्त: स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" यांत सांगितल्याप्रमाणे तें चेतनापासूनच भासतात असें ठरतें. जो परमात्मा या गुणांचें चालन करतो म्हणजे मायोपहित होऊन ते भासवितो, त्याला हें गुण लिप्त करीत नाहीत, म्हणजे ते गुण त्याला बाधत नाहीत तर निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ त्या गुणाबरोबर आपलेपणा मिसळून जें चैतन्य राहतें त्याला ते गुण बंधन करीत नाहीत, परंतु

मी ज्ञानी आहे, मी दु:खी आहे इत्यादि धर्म जो आपल्यावर ओढून घेतो तेवढ्यालाच ते बद्ध करतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

तैसी प्रकृति करी कर्मे....।

भगवान म्हणतात,

प्रकृते: क्रियमाणानि गुणै: कर्माणि सर्वश: ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ।। गीता ।। ३।२७

प्रश्न:– हा जीव प्रकृतीचे धर्म आपल्यावर वेड्याप्रमाणे कां ओढून घेतो ?

उत्तर:–हा प्रश्नच संभवत नाही, कारण हें दुसऱ्यास काय विचारावयाचे ? आपण आपल्यासच विचारावें. हा प्रश्न विचारला असतां एक फाडकन श्रीमुखांत देऊन विचारावें की, तूं वेडयासारखा प्रकृतीचे धर्म आपल्यावर कां ओढून घेतोस ? सारांश, अविद्या ही अनुभवाने सिद्ध आहे. युक्तीनें सिद्ध नाही. "प्रकृते: क्रियमाणानि" या श्लोकाचें तात्पर्य:– आत्मा आणि विमूढत्वमागत् इत्यर्थ: । कर्ताहमिति मन्यते ।। आत्मा जरी आहे तथापि अहंतेमुळे तो विमूढ झाला आहे; म्हणून मी कर्ता आहे असें म्हणतो. या ठिकाणीं कर्ता शब्द भोक्ता शब्दाचेंहि उपलक्षण करतो. पुन्हा भगवान म्हणतात,

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयो: ।
गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते ।। गीता ।। ३।२८

हे प्रकृतीचे गुण आपल्यावर जो ओढून घेतो त्याला ते बांधतात. पण गुण हे आपणच आपल्यास वर्तन करवितात, मी त्यास कां मानावें असें म्हणून जो सोडून देतो तो स्वत: संगी होत नाही. अशा रीतीने एक आपल्या आंगावर कर्तृत्वाचा अहंकार घेतो व दुसरा मी कशाला किट् किट् करूं म्हणून सोडून देतो. तर मायोपहित परमात्म्याला हे गुण बांधत नाहीत.

प्रकृतेर्गुणसंमूढा: सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ।। गीता ।। ३।२९

परमात्मा प्रकृत्युपहित असतो तेव्हाच त्याला ईश्वर म्हणतात व तो ईश्वर गुणाला साक्षीभूत आहे. त्याची ओळख ब्रह्मांडांत होते. जेवढें त्रिगुणात्मक आहे तेवढें सगळे जड आहे हें मागे सांगितलें. यावत् ज्ञान् प्रकृति ही ब्रह्मांडाला व्यापक आहे. ज्ञान झाल्यावर ती नाहीच. जेवढें चैतन्य प्रकृतींत आलें तेवढा जीव. जीव हा अहंकार धारण करणारा आहे. हे जीव उपाधीमुळे जसें आकाश पृथक भासतें तद्वतच उपाधीच्या विभागानें आत्म्याचें विभाग भासतात. आता जो पदार्थ प्रकृतिपासून उत्पन्न झाला तो त्रिगुणात्मक असतो. म्हणून प्रकृतीचें पहिलें कार्य जी बुद्धि तीहि त्रिगुणात्मकच आहे.

प्रश्नः—चेतनाचा जो आभास प्रकृतींत आला, त्याला दुःखच कां झालें ?

उत्तरः—त्यानें आपल्याकडे न्यूनपणा घेतल्यामुळे हा आपल्याला न्यून मानतो, तेणेंकरून सुखदुःखें होतात. हे प्रकृतीचे गुण संक्रमण सगळ्या ब्रह्मांडांत चालू आहे. ही प्रकृति सर्व ब्रह्मांडास व्यापक आहे. तिच्यापासून झालेली बुद्धि हीहि ब्रह्मांडाला व्यापक आहे. पण प्रकृतिपेक्षा कमी मानानें. बुद्धि त्रिगुणात्मक आहे हें मागे सांगितलेंच आहे. बुद्धींतील सत्व गुणाचे अंशाला उपहित झालेला परमात्मा विष्णु होय. बुद्धींतील रजोगुणाचे अंशाला उपहित झालेला (त्या गुणाला भासविणारा) परमात्मा ब्रह्मा होय. व बुद्धींतील तमोगुणोपहित परमात्मा रुद्र होय. म्हणजे बुद्धीच्या सत्वगुणाला भासविणारा जो परमात्मा तो विष्णु, रजोगुणाला भासविणारा तो ब्रह्मा व तमोगुणाला भासविणारा तो शंकर होय.

प्रश्नः—ही विष्णुवादि रुपें जीवच घेतो काय ?

उत्तरः—नाही. हें कार्य ब्रह्माचें आहे, म्हणजे हीं रूपें जीव धरीत नसून परमात्माच धरतो. जीव बद्ध होतो, परंतु ते बद्ध होत नाहीत.

प्रश्नः—हा परमात्मा मूर्तिरूप आहे काय ?

उत्तरः—तो मूर्तिरूप नाही. अमूर्त आहे. कारण बुद्धि कांही मूर्तिरूप नाही. म्हणून हीं रूपेंहि भावनेनें होत नाहीत.

प्रश्नः—मग मूर्त विष्णवादि देव कसे झालेत ?

उत्तर.–हे मूर्त्युपहित विष्ण्वादि देव भक्तीच्या योगाने उत्पन्न झालेले असतात. रामतापनियोपनिषदांत म्हटलें आहे की,

निष्कलस्याद्वितीयस्य चिन्मयस्या शरीरिण: ।
उपासकानां कार्याथं ब्रह्मणो रुपकल्पना ।।

उपासकांच्या कार्यासाठी रूपाची कल्पना आहे म्हणून मूर्त विष्णु वगैरे हे सत्वगुणीच आहेत. अमूर्त विष्णु आदि हे मात्र सात्विक राजस व तामस आहेत. म्हणजे ते बुद्ध्युपहित होत्साते सृष्टीच्या कार्याकरिता त्रिगुणात्मक असून अमूर्त आहेत. परंतु मुर्त्युपहित हरिहरादि देव भक्तीनें सिद्ध आहेत व ते सत्वगुणीच आहेत. महाभारतांत म्हटलें आहे,

रुद्रोनारायणश्र्वैवेत्त्येकं सत्वं द्विधाकृतम् ।
लोकेचरति कौंतेयव्यक्तिस्थ: सर्व कर्मसु ।।

म्हणजे भक्तीच्या योगाने झालेल्या या हरिहरांच्या मूर्ती अनध्यस्तविवर्त आहेत व अविद्योपहित परमात्मा एकच आहे.

आता बुद्धिपासून अहंकार उत्पन्न होतो तोहि त्रिगुणात्मकच आहे. त्यांत तामस अहंकारापासून पंचतन्मात्रा उत्पन्न होतात. राजस अहंकारापासून सगळीं इंद्रियें उत्पन्न होतात. व सात्विक अहंकारापासून इंद्रियांच्या देवता (विष्णु आदिकरून) उत्पन्न होतात. याप्रमाणे अधिभूत, अधिदैव, व अध्यात्म सृष्टि उत्पन्न होते. म्हणजे पंचतन्मात्रा, दहा इंद्रियें, व त्याच्या देवता अशीं पंचवीस तत्वें झालीं. तन्मात्रापासून महाभूतें झालीं. यद्यपि इंद्रिय एकच आहे तथापि उपाधिभेदामुळे पृथक भासतात. याप्रमाणे षोडश विकार, इंद्रियांच्या दहा देवता, अहंकार, बुद्धि, प्रधान सत्वादि तीन गुण, त्यांच्या देवता व ईश्वर मिळून ३६ व सदतीसावा पुरुष म्हणजे ब्रह्म अशी हीं सदतीस तत्वें सांगितलीं. सर्व संतांचें मत असें एक आहे. अशी सृष्टीची उत्पत्ति झाली. आता देवता वगैरे कशा होतात हें व्याख्यान उद्या सांगू.

श्रीज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु.

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली प्रसन्न ॥

२६

मागील निरूपणाचा थोडक्यांत उपसंहार. सा एक एव प्रकृति रवि-द्याख्याइति मंदवारे उक्ता । सा एव पुनः सत्वरजतमात्मिका । ज्ञान वैराग्यादयः सत्वादयः अज्ञानादुत्पद्यंत । नहि चेतनंविना जडप्रवर्तते । सचेतनो भगवान् अहमेव इति भगवद्गीतायां उक्तम् "मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच" संस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिः । ज्ञानमपिजडं । साक्षीभास्यत्वात् । अयं घटो । घटाकारवृत्तिरपिजडा । घटस्य जडत्वं चेतनान्नउत्पन्नम् । जडचेतनयोःविरोधात् । सत्वगुण जडः । रजस्तमसोर्काकथा । एतेगुणाः अज्ञानादेवउत्पद्यंत । तथापि तस्य प्रेरकः चेतनः । अज्ञानोपहित चैतन्यं । अज्ञानादेवप्रधानात् बुद्धिरुत्पाद्यते । गुणसाम्यावस्था प्रकृतिः । प्रकृतेर्महान् । यदा सृष्टेः उत्पत्ति कालो आगच्छति तदासाम्यावस्थायां न्यूनाधिक भावो भवति । स अज्ञानोपहित परमात्मा करोति । परमेश्वरस्यापि ज्ञानं जडं । तथापि ईश्वरत्वहानिर्नस्यात् । जडं त्रिगुण साम्यावस्थारूपं। प्रधाने तु सर्वे गुणाः साम्यावस्थायां तिष्ठंति । बुद्धौ तु न्यूनाधिकभावेन (विषमावस्थायां) तिष्ठंति । यत्तु विष्णवादि मूर्तीनां मूर्तीउपहितत्वं उक्तं तत्तु भक्ती हेतो । भक्ती हेतौ रजस्तमगुण ग्रहण प्रयोजन नास्ति भक्तौ ।

पुरुषः नित्य मुक्तः । अविद्यादिक्लेशैर्न कदापि बद्धः । जीव आदौ बद्धः पश्चात् मुक्तः । श्रोत्रमध्यात्मं । श्रवणमधिभूतं । अश्विनामधिदैवम् रसना अध्यात्मं । रसः अधिभूतः । वरुण अधिदैवम् । एवं सर्व इंद्रियाणां अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैविक सृष्टिर्भवतिः ॥

अक्षरं ब्रह्मपरमंस्वभावोध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भव करो विसर्गः कर्म संज्ञितः ।
अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥

इंद्रिय संघट्टन संक्रमण कारिकेंत सांगितलें जाईल.

आता व्यक्त म्हणजे जगत, अव्यक्त म्हणजे प्रधान व ज्ञ म्हणजे पुरुष असें मी मागे सांगितलेंच आहे. आता या कारिकेंत तीन वस्तु कोणत्या प्रमाणांनी जाणल्या जातात तें सांगतात.

दृष्टमनुमानमाप्त वचनंच सर्वप्रमाण सिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणामिष्टं प्रमेय सिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥४॥

या लोकांत जेवढी वस्तु समजते तेवढी कोणत्या तरी प्रमाणाने समजत असते. ज्याप्रमाणे धान्यादिक कुडवादिक प्रमाणाने समजते, त्याप्रमाणे जेवढे प्रमेय आहे तेवढे प्रमाणाने समजतें. ज्या साधनाने आपल्यास प्रमेय समजतात त्याला इष्टप्रमाण म्हणतात. (प्रकर्षेण माणं करोति–इति प्रमाणं) हे प्रमाण तीन प्रकारचे आहेत. दृष्ट (प्रत्यक्ष), अनुमान, आप्तवचन (शाब्द प्रमाण). बाकी शास्त्रांत जास्त प्रमाण घेतले आहेत. परंतु या तीन प्रमाणांत त्याचा अंतर्भाव होऊं शकतो. प्रमेय सिद्धि करण्याकरिता प्रमाणांची गरज असते. भाष्याप्रमाणे कारिका सांगतातः– तीन प्रकारचें प्रमाण, दृष्ट, अनुमान, आप्तवचन. दृष्ट म्हणजे इंद्रियाला जें अगदी गोचर असतें तें. कानाने शद्ब समजणें वगैरे. अनुमान म्हणजे प्रत्यक्षावरून जें केलें जातें तें. धुपटावरून अग्नीचे अनुमान. अनुमानाचें सहा भेद आहेत. पक्ष, (प्रतिज्ञा) साध्य, हेतु, उदाहरण, उपनयन, निगमन. कोणी पक्ष मिळून एकच धरतात व तेणेकरून अनुमानाचे पांच भेद मानतात. पक्ष म्हणजे साध्याचें अधिकरण. पर्वतावर अग्नि आहे. धुपटावरून सिद्ध करावयाचें आहे, येथे पक्ष पर्वत आहे. जें सिद्ध करावयाचें आहें ते साध्य. येथें अग्नि साध्य आहे. ज्याच्यावर सिद्ध करावयाचे तो पक्ष म्हणून पर्वत पक्ष झाला. ज्याच्या योगाने सिद्ध करावयाचें तो हेतु, म्हणून धुपट हेतु आहे. दुसऱ्या ठिकाणची गोष्ट सादृश्य घेणें याला म्हणतात उदाहरण. जसें स्वयंपाक घरांत धुपटावरून अग्नीचें अनुमान करावें. म्हणून स्वयंपाकघर उदाहरण. त्या उदाहरणावरून येथे धुपट आहे म्हणून येथे अग्नि असला पाहिजे. असें अनुमान काढणें याला म्हणतात उपनयन. असेंच आहे असा निश्चय करणें निगमन. अनुमानांत सहचार व व्यभिचार असे दोष असतात. त्यांत सहचार दोन प्रकारचा.

एक अन्वय सहचार व दुसरा व्यतिरेक सहचार. अन्वय सहचार म्हणजे अमुक असलें तर अमुक असणें. एकच गोष्ट पुष्कळ ठिकाणीं पाहणें जसे १०–५ ठिकाणीं आपण धुपट आहे तेथे अग्नि पाहिला. अमुक नसलें तर अमुक नसणें. याला व्यतिरेक सहचार म्हणतात. कारण सत्वे कार्य सत्वं अन्वय सहचार कारणाभावे कार्याभावः व्यतिरेक सहचार. तसाच व्यभिचार दोन प्रकारचा. अन्वय व्यभिचार व दुसरा व्यतिरेक व्यभिचार. अन्वय व्यभिचार म्हणजे कारण सत्वे कार्याभावः अमुक असलें तर अमुक नसणें. उदा० एक मनुष्य जेवणाने मेला. येथे जेवण कारण आहे. पण इतर जेवतात ते मरत नाही. येथे कार्याभाव आहे म्हणून हा अन्वय व्यभिचार झाला. व्यतिरेक व्यभिचार–कारणाभावे कार्य सत्वं–अमुक नसलें तर अमुक असणें जे जेवत नाहीत तेहि मरतात. व्यतिरेक व्यभिचाराने हेत्वाभास दोष येतो. यत्र धूमस्तत्र अग्निः हा सहचार होतो पण यत्र अग्निस्तत्र धूमः हा सव्यभिचार हेत्वाभास होतो. जेथे जेथे व्यभिचार तेथे तेथे हेत्वाभास असतोच. दुसरा एक प्रकरण हेत्वाभास आहे सहचार नियमाने अनुमान होत असतें. धुपटावरून अग्निची कल्पना. सहचारावरून व्याप्ति. व्याप्तिस्मृति अनुमानाला कारण आहे "पर्वतोवन्हिमान् धूमत्वात्" यांतहि हेत्वाभास आहे. कारण धूमत्व कोठेहि असू शकते मग पर्वतच वन्हिमान कां नाही. पर्वतोवन्हिमान्. कां तर धूमवत्वात् हें चूक कारण धूमवत्व जलावरही राहू शकते. पर्वतोवन्हिमान्. यांत अमुक पर्वताचे वन्हिमत्व सिद्ध करावयाचें असतें. पर्वताची जाति सिद्ध करावयाची नसते असे अनेक प्रकारचे हेत्वाभास होत. (हा महाराजपक्षीय हेत्वाभास होय) शाब्द म्हणजे आप्तांचा उपदेश. आप्त म्हणजे यथार्थ वक्ता. लोकांची कल्याणेच्छा ज्याला असते तो. वाक्यार्थ समजण्याला तीन कारणांची जरूरी असते. **आकांक्षाः**– म्हणजे तसाच अर्थ मनांत ग्रहीत असणें. उ० लुगडें, खांब. म्हणजे लुगडे लुगड्याला, व खांब खांबाला म्हणतात असें रूढी असणें. **योग्यताः**– बरोबर शब्द उच्चारणें. उ० अग्नीने वस्त्र भिजवून आणा असें म्हटल्यास कांही अर्थ समजणार नाही. **सान्निधः**– जवळ जवळ शब्द उच्चारणें.

चार्वाक एक प्रत्यक्षच प्रमाण मानतातः—त्याला प्रश्नः—तुझी माय विधवा आहे. बरे तुझी माय पुढे गरोदर राहिली तर गर्भावरून अनुमान करून तुझी माय कोणापाशीं निजली होती असें मानशील किंवा निजतांना प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय तुझी खात्री होणार नाही ?

जैमिनिः--सहा प्रमाण मानतातः—अर्थापत्तिः, संभव, अभाव, ऐतिह्य प्रतिभा, उपमान.

१ अर्थापत्तिः—म्हणजे कल्पना करणें. ती दोन प्रकारची:— दृष्टा व श्रुता.

दृष्टार्थापत्तिः—तुमच्या ठिकाणीं मीपणा असल्यास माझ्या ठिकाणीं असणें.

श्रुतार्थापत्तिः— देवदत्त दिवा न भुंक्ते पण लठ्ठ दिसतो म्हणून रात्रीं जेवत असावा.

२ संभवः—कुडवभर मावतात म्हणून पायलीभर मावतात.

३ अभावः—नसणें. चार प्रकारचा, (१) प्रागभाव, (२) प्रध्वंसा- (३) अन्योन्याभाव व (४) अत्यंताभाव.

(१) **प्रागभावः**—पूर्व नसणें. देवदत्त यौवनदशेंतच आहे.

(२) **प्रध्वंसाभावः**—कार्यनाशावरून कारणाच्या नाशाबद्दल कल्पना. जसें शुष्कधान्य दर्शनात् वृष्टेरभावोऽवगम्यते.

(३) **अन्योन्याभावः**—घटेपटाभावः पटेघटाभावः

(४) **अत्यंताभावः**— कोठेहि कांही उत्पन्न न होणें. उदा० खपुष्पवत्.

४ ऐतिह्यः—लोकांच्या म्हणण्यावरून.

५ प्रतिभाः—हिमालयाच्या दक्षिणेस चांगला रम्य देश आहे म्हटल्या बरोबर त्याच्या रम्यत्वाची कल्पना येणें. मनांत स्वप्न सत्य वाटणें.

६ उपमानः—सादृश्य.

भाष्यकार म्हणतात, अर्थापत्तिः अनुमान प्रमाणांत घेऊन बाकी शब्द प्रमाणांत घ्यावे म्हणजे तीन प्रमाणांतच यांचा अंतर्भाव करावा. भाट ६ प्रमाणें मानतो. व यांच्याच प्रमाणे कित्येकांचें मत आहे. प्रमेय सिद्धि प्रमाणाने होते. न्यायांत ४, चार्वाक १, बौद्ध २, सांख्य ३, मिमांसा ५ वेदांत भाट्ट ६ मानतात. तरी सर्व प्रमाणाने प्रमेय प्रकाशित होतें. सांख्यांत प्रमेय २५ तत्वें आहेत. वेदांताचा उत्तम सिद्धांत म्हणजे प्रमेयाच्या स्वाधीन प्रमाण सिद्धि आहे हा होय. "मानाश्रयान्मेयसिद्धिश्च युक्तः।" प्रमेय चैतन्य म्हणून प्रमेयाच्या स्वाधीन प्रमाण सिद्धि. मग वेदांतांत प्रमाण कशाला मानतात ? जडाचा विचार प्रमाणाने सिद्ध आहे. ब्रह्म प्रमाणाच्या स्वाधीन नाही.

प्रतिविषयाध्यवसायोदृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिंगलिंगिपूर्वकमाप्त श्रुतिराप्त वचनन्तु ॥५॥

प्रमाणांचीं लक्षणें सांगतातः प्रतिविषयस्य अध्यवसायः– प्रतिविषयाध्यवसायः। प्रतिविषयाचा जो निश्चय तो प्रतिविषयाध्यवसाय. दृष्ट–प्रत्यक्ष. अनुमान तीन प्रकारचें–पूर्व कारिकेंत सांगितलें ते सामान्य आता विशेष सांगतात किंवा पूर्वी उद्देश सांगितला व आता लक्षण सांगतात. पदार्थानां नाम कथनं–उद्देश. पदार्थज्ञान होण्यास तीन साधन पाहिजें. उद्देश, लक्षण, परिक्षा. पदार्थाचें असाधारण धर्मकथन त्याला लक्षण म्हणतात. तें अतिव्याप्ति, अव्याप्ति व असंभव या तीन दोषा विरहित पाहिजें.

अलक्षे लक्षणगमनं–अतिव्याप्ति–यथा द्विश्रृंगं गोर्लक्षणंश्चेत महिष्या दपिगच्छति. लक्षैक देशत्वं–अव्याप्ति. ज्याचें लक्षण करावें त्याला लक्ष म्हणतात. काळी गाय–अव्याप्ति झाली. लक्ष्यमात्रेप्यनावृत्तित्वं असंभवः– ज्याचें लक्षण करावयाचें त्याचें ठिकाणीं तें मुळींच नसणें. जसें, एक शफत्व गाईचें लक्षण कोठेच होत नाही. दोष वगैरे काढून टाकल्यास कंठाला पोळी वगैरे धरून गाईचें लक्षण होतें. **परिक्षा**:– ज्या पदाथाचें नांव घ्यावयाचे आहे त्या पदार्थाचे ठिकाणीं तें लक्षण आहे किंवा नाही हें कोण्यातरी प्रमाणाने पाहाणें. जसे गाईचे ठिकाणीं सास्नादिमत्व आहे किंवा नाही. कोण्यातरी प्रमाणाने गोचर असलें पाहिजे तेव्हा त्याला

परिक्षा म्हणतात. मागच्या कारिकेंत भाष्यकारांनी उद्देश किंवा सामान्य लक्षण सांगून या कारिकेंत प्रमाणांचें लक्षण किंवा विशेष लक्षण सांगतात.

प्रति इंद्रियांचा विषय म्हणजे त्यांचा निश्चय होणें, त्याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणतात. तो इंद्रियगोचर झाल्याने होत नाही. पण जेव्हा इंद्रियें दृष्टीने पाहून निश्चय करतात तेव्हा प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणावें. 'भ्रम व्यावृत्ति करणाय अध्यवसायोशब्दः' तो निश्चय नाही म्हणतां येतो व प्रत्यक्ष प्रमाण होत नाही. अध्यवसाय म्हणजे निश्चय. आपल्याला नेहमीच किंवा केव्हा केव्हा भ्रमाध्यवसाय असतो तर त्याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणतां येत नाही. जसें निळें आकाश हा भ्रम आहे. परंतु तो भ्रम निवृत्त होत नाही. शब्दादिक विकल्प जे आहेत ते सर्व भ्रमच. दृष्ट प्रमाण दोन प्रकारचे. **निर्विकल्पक व सविकल्पक. १ निर्विकल्पक=**दूर पदार्थ वाटणें. तुम्ही तिकडे बोलत असले आणि स्पर्श केला असें वाटणें, पण कशाचा स्पर्श झाला हे न समजणें.

२. **सविकल्पकः**– समजणें (स्पर्श.) सुखदुःखादि मानसप्रत्ययः **अनुमान तीन प्रकारचें**:– १ पूर्ववत, २ शेषवत्, ३ सामान्यतः दृष्ट. (न्यायसूत्रांत प्रत्यक्षाचें लक्षण सांगतात. इंद्रियार्थ सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं,) अथतत्पूर्वकं त्रिविधं अनुमानं.

(१) **पूर्ववत्**–कारणावरून कार्याचें अनुमान–आभाळावरून पावसाचें अनुमान. याला कारण लिंगक अनुमानादि म्हणतात.

(२) **शेषवत्ः**–कार्यावरून कारणाचें अनुमान याला कार्यलिंगक अनुमानादि म्हणतात. उदा० चिखलावरून पावसाचें अनुमान.

सामान्यतोदृष्टः–सामान्यतः आपल्याला कळणें. चंद्र तारका वगैरे जे कांही गोल असतील ते एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जातात म्हणून ते गतिमान आहेत असें अनुमान करणें किंवा एका ठिकाणीं आंब्याचें झाडास बार पाहून जेथें आंब्याचें झाड तेथे त्याकाळीं बार असेल असें अनुमान करणें. भाष्यकार अनुमानाचें लक्षण करतात. अनुमान दोन प्रकारें होत असतें. एक लिंगपूर्वक, दुसरें लिंगीपूर्वक. लिंग म्हणजे चिन्ह. लिंगावरून

लिंगीचें अनुमान करणें. जसें दंड वगैरे पाहून यतीचें अनुमान करणें; किंवा लिंगीवरून लिंगाचें अनुमान करणें. यतिला पाहून त्रिंडा वगैरेचें अनुमान करणें.

आप्तश्च श्रुतिश्च–आप्तश्रुती–आप्ता ब्रह्मादयः श्रुतिश्च वेदाः–असा भाष्यकारांनी समास केला. यावरून श्रुति अनादि आहे असें ठरविलें. महाराजांचा समास–आप्तानां श्रवण विषयः–आप्तश्रुतिः–आप्तांना जें ऐकूं आलें तें. श्रुति शब्दानें श्रुतिचा विषय ग्रहण करावा. कथं श्रुतातैः–श्रुति त्यांना ईश्वराच्या जवळून ऐकूं आल्या. पातंजली सूत्रांत म्हटलें आहे, "स एव पूर्वेषां गुरुकालेनानवच्छेदात्" परमात्मा कोणत्या काळीं उत्पन्न झाल्याबद्दल कोठें दाखला नसल्यामुळें तो सर्वांचा ब्रह्मादयांचा गुरु आहे. तु शब्दानें तेंच आपल्यालाहि आप्तवचन आहे असें सांगितलें आहे. श्रुतीला अनुकूल स्मृत्यादिक तेंहि आप्तवचनच. पूर्वकारिकायाम् प्रमाणानाम् लक्षणमुक्तम् । अस्यांतु तेषां प्रयोजनमाह ।

सामान्यतस्तुदृष्टादतीद्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपिचासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥६॥

सामान्यतः आपल्यास जें ज्ञान होतें तें दृष्टापासून होतें. याच्यामध्ये दृष्ट शब्दावरून नैय्यायिकांची जाति प्रत्यक्षावरून होते असें सांगितलें. इंद्रियाणि अतीत्यः– इंद्रियांना जें केव्हाहि गोचर होत नाही त्यांची प्रतिति अनुमानानें होते. न्यायाचें अनुमान अग्नि व धूम यांचा सहचार प्रत्यक्ष पाहून होतो. हे म्हणतात सहचार पाहावा लागत नाही. न्यायाचें अनुमान स्मृतिपूर्वक असतें. विषय अतिंद्रिय असल्यामुळें येथे प्रत्यक्षावरून अनुमान केलें जातें; म्हणून न्यायाच्या अनुमानाहून याचें अनुमान भिन्न आहे. प्रधान व पुरुष हे अतींद्रिय आहेत. म्हणून अनुमानानें साधावें लागतात. ज्ञान जरी सात्विक बुद्धीचें स्वरूप आहे तरी अनुमानानें मुक्ति होते. कशी? ज्ञानाच्या योगानें पुरुष व प्रकृतीचें ज्ञान झालें. ज्ञान दोन प्रकारचें. बाह्यांतर ज्ञान व आभ्यंतर ज्ञान (हें सात्विक प्रकृतीचे विभाग आहेत). बाह्यांतर ज्ञान म्हणजे वेदादिकांचें ज्ञान व प्रकृति पुरुषाचें ज्ञान म्हणजे आभ्यंतर ज्ञान. ज्ञान जरी सात्विक बुद्धीचा

विभाग आहे व पुरुष जरी त्रिगुणात्मक नाही तरी ज्ञानाच्या योगाने पुरुष निराळा आहे, एवढे समजते व अहंकार निवृत्त होऊन मुक्ति होते. प्रधान पुरुष हें नेहमीच अनुमानानें साधावें लागतात. कोणत्या अनुमानानें समजतात ? सामान्यतो दृष्ट अनुमानाने समजतात. महदादिक जे कार्य व्यक्त आहें तें त्रिगुणात्मक आहे म्हणून कारण त्रिगुणात्मक असलें पाहिजें. कारण गुणच कार्यांत असतात. मातीचे जडत्वादिक गुण घटांत असतात. म्हणून प्रधान त्रिगुणात्मक. वास्तविक अचेतनपण चेतनाप्रमाणे भासतें. चेतन ज्ञान हा धर्म बुद्धीचा. इंद्रिय वगैरे जड आहेत. "इवा भातीति भ्रममाह" शरीर आत्मा नसून आत्मा आहे असें आपल्याला भासतें तें कां ? मी कर्ता भोक्ता असें भासणें. खरोखर प्रकृतीचा धर्म आहे पण हा धर्म आपल्यावर ओढून घेतो. "अचेतनंचेतनमिवाभाति" ज्ञान धर्म चेतनाचा. हा चेतन आत्मा आहे. असें सूत्रांत सिद्ध केलें आहे. "अस्ति आत्मा" (१) स्पष्टीकरण सांगतात:—अहंजानामि, अशा प्रकारचें सामान्यत: सिद्ध ज्ञान असतें. मी आपल्याला जाणत नाही असें कधी होत नाही, म्हणून हा आत्मा सामान्यत: सिद्ध आहे. पण **विवेकाने समजावा** लागतो. बुद्धीचा धर्मंहि चेतन सांगितला आहे. तर मग तोच आत्मा की काय ? बुद्धीच्या ज्ञानाला आपण जाणतो म्हणून जाणगेंपणाचें ज्ञान तें चैतन्याचें ज्ञान होय. बुद्धीचें ज्ञान जड असून (मोक्षापर्यंत हें ज्ञान प्रकृति वगैरे सत्य) मोक्षाचें ठिकाणीं याला खोटें वाटतें व इतराला सत्य म्हणून हें ज्ञान बाधक असा या शास्त्राचा सिद्धांत आहे म्हणून भ्रम होऊं देऊं नये. तो आत्मा देहादिकापासून निराळा. देहादिक जड म्हणून माझे हें शरीर माझी बुद्धी असें म्हणतो. अभेद अर्थाचें ठिकाणीं षष्ठी उत्पन्न होत नाही. अभेदाचें ठिकाणीं प्रथमा. अशा प्रकाराने पुरुषाचें ज्ञान होतें. भाष्यकार म्हणतात, देह आपल्याला जड चेतन वाटतो हा भ्रम आहे. भ्रम जरी आहे तरी अधिष्ठानावाचून होत नाही. देहाचें ठिकाणीं अहंबुद्धि बाधक. एकाच ठिकाणीं दोन विरोधी वस्तु राहात नाही. असल्यास कोणती तरी मिथ्या असलीच पाहिजे. आपल्या देहाचें ठिकाणीं दोन प्रकारच्या बुद्धि आहेत. कोणी हाका मारल्यास "मी आहे" असें अहंताज्ञान होतें व पोट दुखल्यास माझें पोट दुखतें इत्यादि ममताज्ञान होतें.

अहंताज्ञान अभेदाचें ठिकाणीं होतें व ममताज्ञान भेदाचें ठिकाणीं होतें. या दोन्ही वृत्ती एकाच ठिकाणीं बरोबर नाही; कोणती तरी मिथ्या असली पाहिजे. तत्त्वज्ञानांचें ठिकाणीं जें ज्ञान आहे तें मिथ्या नाही. मी देह आहे असें ज्ञान तत्वज्ञानाचें ठिकाणीं नसतें. पण माझे आहे असें ज्ञान त्यांचें पाशीं असतें. अहंताज्ञान (प्रथमा भ्रम) मिथ्या. आता भाष्याची व याची संगति. देहादिक जड असून चेतनासारखे भासतात हा भ्रम. भ्रमाविषयी पांच ख्याति निर्दिष्ट आहेत त्या पदार्थोद्देशदीपिकेंत पाहाव्या. ख्याति म्हणजे तसें वाटणें, प्रतीति. न्याय भ्रमाविषयी अन्यथा ख्याति मानतात. अन्यरूपें करून अन्य वस्तुचें भान याला अन्यथाख्याति म्हणतात. जसें जपाकुसुम. सांख्य अख्याति मानतात:– अख्याति म्हणजे सामान्यत: ज्ञान असून त्याची स्मृति होऊन भ्रमाने विशेष प्रतीति होणें. जसें रज्जुवर सर्प आहे तेव्हा सर्पाची स्मृति होऊन म्हणजे सामान्यत: रज्जु माहित असतो व सर्पाची स्मृति होते म्हणजे रज्जूचे दीर्घत्वादि धर्म माहित असतात व सर्पाची स्मृति होते व भ्रम होतो. असें सांख्य मानतात पण रज्जूचें सामान्यज्ञान आणि पूर्वदृष्ट सर्पाची स्मृति दोन्ही अंत:करणांत एकसमयावच्छेदेंकरून होणें संभवनीय नाही, आणि सर्प रज्जुवर जर प्रत्यक्ष दिसणार नाही, तर त्यापासून भयादिक होणार नाहीत व सर्पभानकालीं सर्पज्ञानच असतें. दोन ज्ञानें नसतात, म्हणून आख्याति मानणें असंगत आहे. येथे भाष्यकारांनी नैय्यायिकांचे ख्यातिचा स्वीकार केला आहे. " यतश्चाचेतनं चेतनमिव आभाति." येथे आख्याति मानली नाही. मानल्यास चेतनाची स्मृति व जडाचें सामान्यज्ञान मानावें लागेल व जडच अधिष्ठान मानावें लागेल. चेतनाची स्मृति आल्यास विवेक होईल. अविवेक राहणार नाही. देहादिक जड असून चेतन संन्निकृष्ट असल्यामुळे चेतन भासतात. सांख्यानें अन्यथाख्याति स्वीकारली नाही तरी अन्यथाख्याति मानावी. परमात्म्याचा कारणपणा देशकालामध्ये प्रतीत होतो. या ठिकाणीं वेदांतांतहि अन्यथा-ख्यातिच मानली आहे. जपाकुसुमाच्या स्फटिकाला लालपणा जो येतो त्याला वेदांत परिभाषेंत अन्यथाख्यातिच मानली आहे. जसें जपाकुसुमा-प्रमाणें भासतें तसें जड देहादिक चेतन भासतात. देहादिक अचेतन असून

चेतन भासतात व हें अधिष्ठानावाचून होत नाही. बौद्ध अधिष्ठानावाचून मानतात. मग सशाचें शिंग दिसावें पण स्वप्नांत देखील दिसत नाही. अधिष्ठानाशिवाय भ्रम होत नाही. या ठिकाणीं भ्रम भासतो म्हणून चेतन अधिष्ठाता आहे तो पुरुष आहे असें अनुमानाने सिद्ध होतें. अधिष्ठान जपाकुसुम ज्याच्या ज्ञानानें भ्रमनिवृत्ति होते तें अधिष्ठान. अधिष्ठाता दुसऱ्या ठिकाणीं भ्रम उत्पन्न करितो. याप्रमाणे प्रकृति पुरुष अतींद्रिय असून अनुमानाने ज्ञान होतें. व्यक्त प्रत्यक्षाने सिद्ध आहे.

पंचतन्मात्रा, पंचमहाभूतें हें इंद्रिय गोचर आहे आणि इंद्रिय व अहंकार मनाला प्रत्यक्ष आहे. आणि बुद्धि ही पुरुषाच्या साह्यानें साक्षी-भास्य आहे. आपल्याला ज्ञानाने बुद्धि आहे म्हणून कळते. साक्षीच्या साह्यानें सात्विक वृत्तीला बुद्धि प्रत्यक्ष आहे प्रकृति पुरुष नित्य अनुमेय. तरी समाधीदशेंत पुरुष अपरोक्ष होतो आणि अज्ञान केव्हाच प्रत्यक्ष होत नाही. म्हणून नित्य अनुमेय. शंकराचार्यांनी इला कार्यानुमेय म्हटलें आहे. व्यवहार दशेंत प्रकृति पुरुष दोन्हीहि अनुमेय. प्रत्यक्षाने समजत नाही व अनुमानाने समजत नाही ते आप्तवचनाने समजावें. स्वर्गांत अप्सरा वगैरे आप्तवचनानें समजतें.

सांख्यांत प्रधान पुरुष अनुमान गोचर मानतात. दुसरे वेदापेक्षाहि पुरुषाचें ज्ञान आभ्यंतर मानलें आहे व अनुमानाने होतें म्हणून अनुमान वेदापेक्षा श्रेष्ठ असा सांख्याचा निःष्कर्ष दिसतो. वेदांतांत अनुमान हें दुर्बल मानलें असून श्रुतिवचनानेंच आत्मनिर्णय होतो, असें वेदांतांत मानतात. हेंहि बरोबर आहे. अनुमानाने सामान्य कळतें. घटावरून कुंभा-रानें हा घट केला असें अनुमानाने कळेल; पण अमुकच कुंभारानें केला असें कळूं शकत नाही. येथे आप्तप्रमाण आहे. चेतन पुरुष आहे असें अनुमानाने कळेल पण पुरुष अकर्ता, मुक्त वगैरे हे श्रुति वचनावरूनच कळतें. म्हणून दोन्ही मतांची एकवाक्यता आहे किंवा हें अनुमान मनन दशेंत लावून वेदान्ताचे शब्द बलवज्ज्ञान श्रवणदशेंत घ्यावें. "श्रवणंगुरु-शास्त्राभ्यांमननंच स्वयुक्तिभिः" सांख्याचें अनुमान युक्तींत घेतल्यामुळे मननांत घ्यावें. "श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येभ्यः मंतव्यंचोपपत्तिभिः" । सांख्याचें

अनुमान विवेकाला उपयोगी पडते. मत्वाच सततं ध्येयं । एते दर्शन हेतवः। मनन केल्या तर पुरुषाचा साक्षात्कार होतो. म्हणजे पुरुष अपरोक्ष होतो याप्रमाणे वेदांताची व सांख्याची एकवाक्यता. योगसूत्रांत बुद्धीचा साक्षात्कार होतो. योगाने बुद्धि प्रत्यक्ष होते. "ज्योतिष्मति प्रवृत्ति।"

अतिदूरात्सामीप्यादिंद्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहारच्च ॥ ७ ॥
सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः ।
महदादितच्च कार्यं प्रकृति विरूपं सरूपं च ॥ ८ ॥

काल अनुमानाच्या योगाने प्रधान पुरुषाचें ज्ञान होतें असें सांगितलें. पूर्वपक्षः– प्रधान पुरुष दिसत नाही म्हणजे उपलब्धि होत नाही. जें जें उपलब्ध होत नाही, तें तें नाहीच. वेदान्ती प्रधान पुरुष नित्य अनुमेय मानतात. नित्य अनुमान जर करावयाचें तर नाहीच म्हणावयाचें. उपलब्धि प्रमाणाने नसल्यामुळे अनुपलब्धि प्रमाणाने मानणारे कांही भाट्ट आहेत. भाट्ट साहा प्रमाण मानतात. त्यांत अनुपलब्धि प्रमाण जें उपलब्ध नाही तें किंवा चार्वाक येथे शंका करतो म्हणा किंवा भाट्टच शंका करतो म्हणा कारण शब्दाने मिळणारे स्वर्गादि यांच्यावर त्यांची टिका नाही.

उत्तरः–हें जे तूं सांगतोस हें बरोबर नाही. कारण वस्तु असून न दिसण्याला ८ प्रतिबंध आहेत. यावरून कोणती वस्तु नाही असें नाही. "चकारेण न भवति उपलब्धिः इत्यर्थः अतिदूरात्–इंद्रिय गोचरत्वेन अतिदूर वर्तते. सामिप्यात् समीपस्य भावः। इंद्रियस्य घातः छेदः। न अवस्थानं मनसः अनवस्थानं। सूक्ष्मस्य भावः सौक्ष्यम्, अवस्थान–स्थिरता. विगतं अवधानं यस्मात्–अवधानं–इंद्रिय द्वारा वृत्ति निर्गमनं। अभिभवात्। समान अभिहारं–ग्रहणं।

आठ कारणें. १ वस्तु असून अति दूर असली तर दिसत नाही. जसें हिमालयावर असलेला कलाप ग्राम दिसत नाही. म्हणून नाही असें नाही. २ अतिशय जवळ असलेली वस्तु दिसत नाही. जसें डोळ्यांतील

काजळ. अंजनावरून किरण उलटून येत नाही की काय ? डोळ्यापासून ६ इंचावर असणारा पदार्थ दिसतो. ३ इंद्रियाचा एखादा छेद झाला असला तर आंधळ्यास दिसत नाही. ४ मन एकाग्र नसल्यास वस्तु असून दिसत नाही. एखाद्याने कांही सांगितल्यास कांही समजत नाही. या ठिकाणीं जडवादी भलतेंच बोलतात. ते म्हणतात मेंदूने ज्ञान होतें. पदार्थाचे तरंग पहिले उठून आपल्या इंद्रियावर आघात होतो व तो आघात त्या ज्ञानतंतूच्या द्वाराने मेंदूंत जाऊन त्याचे ठसे पडतात व ते ठसे आपल्याला समजतात. या ठिकाणीं जेवढें ज्ञान होतें तेवढें बाहेरच्या पदार्थांच्या आघातामुळे होतें, असें मानतात. एकाग्रता (Attention) ते मानतात. व ही एकाग्रता कांही बाहेरून येत नाही. आपलें चित्त एकाग्र नसतें, त्यावेळेस पदार्थ दिसत नाही. पदार्थाचे आघात तर होऊन जातात. म्हणून मेंदूहून दुसरे असल्याशिवाय त्या ठश्याचें ज्ञान होत नाही हें सिद्ध आहे. या एकाग्रतेवर (Attention) पारकीय मानसशास्त्री (Psychologists) कांहीतरी उत्तर देतात. ते म्हणतात त्यावेळीं आमच्या मेंदूचे परमाणू दुसरीकडे गेले असतील म्हणजे डोक्याचा भाग किंवा डोळयाचा भाग मागे गेला होता की काय ? हा दोष टाळण्याकरिता आमच्या मेंदूची शक्ति दुसरीकडे होती असें म्हणतात म्हणजे मेंदूहून शक्ति निराळी मानल्यास इष्टापत्ति. कोणी म्हणतात हे मेंदू बापाच्या मेंदूप्रमाणे झालेले आहेत. मन बापाच्या मनाप्रमाणे झालें. यामुळे डोळ्याचा भाग किंवा डोक्याचा भाग पाठिमागे गेला नाही. मेंदूला सोडून मन राहात नाही. जेम्सने (James) आपल्या सायकॉलॉजी (Principles of Psychology) मध्ये जडवाद्यांच्या मताप्रमाणे लिहून शरीराहून मन निराळें मानून सर्व खोडून काढलें आहे व टेलीपॅथी शोधून काढली. कांही विजेवर त्यांचें (एकाग्रतेचें) उत्तर देतात. विद्युच्छक्तीप्रमाणे मन आहे असें मानतात. विद्युच्छक्तीस ज्ञान होतें की काय ? ज्ञान मानल्यास ज्ञानमय शक्ति आहे असा आमचा पक्ष सिद्ध आहे. दुसरें विद्युच्छक्तीला बुद्धिमान मानावी लागेल व न मानल्यास कार्य घडवून आणण्यास कोणीतरी दुसरी शक्ति पाहिजे,

म्हणून विद्युत् जड आहे. Alexandar James ने "जीवितांची व मनाची गणिताने उत्पत्ति" नांवाच्या पुस्तकांत एकाग्रतेचें उत्तर विद्युत्-शक्तीच्या योगाने देण्याची खटपट केली आहे. विद्युत् बुद्धिमान नसल्यामुळे हें बरोबर नाही. व एखादे वेळेस आपण म्हणतो माझें इकडे लक्ष नव्हतें. जसा पदार्थ असेल तसे संस्कार व्हावे पण हा अमुकच पदार्थ आहे असें ज्ञान करून देणें संस्कारांत नाही. विद्युतमध्ये ही शक्ति नाही. ही नुसती धारकशक्ति आहे. विद्युत बुद्धिमान मानल्यास जडापासून तिची उत्पत्ति मानतां येणार नाही. मग भिंतींतून आगगाडी उत्पन्न केल्यासारखें होईल. जड चैतन्याचा विरोध मानल्यास एकापासून दुसरें उत्पन्न होऊं शकत नाही. हे संस्कार पूर्वपरंपरेने होत आले तरी त्यांच्यापासून हा पदार्थ अमुकच आहे असें जाणले जाणार नाही. हजारो वर्षें जरी संस्कार होत गेलेत तथापि हा संस्कार हा नव्हे असें ज्ञान चेतन शक्तिशिवाय होऊं शकत नाही. Spencer हा जडवादी आहे, पण निःपक्षपाति असल्यामुळे कांही तरी चेतनशक्ति आहे असें कबूल केलें.

पारकीय लोक निरीक्षण

रानटी मनास थोडें ज्ञान प्राप्त झाल्याबरोबर अभिमान प्राप्त होतो. त्यांना राज्याच्या स्वातंत्र्यामुळे थोडें वैराग्याशिवाय थोडें ज्ञान झाल्यामुळे तेवढयाच ज्ञानाने ते फुगून गेले आहेत. कलाकौशल्याचा अभिमान आहे. चढाओढीची महत्वाकांक्षा त्यांच्यांत आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य स्त्रीप्राबल्य, प्रत्येकांची चैन करण्याकडे प्रवृत्ति असल्यामुळे आध्यात्माकडे प्रवृत्ति होत नाही. राजपक्षाची व प्रजापक्षाची ओढाताण असल्यामुळे बापापोरामध्ये वगैरे ओढाताण होते. त्यांना परलोकांची कल्पना दृढ नाही. असा नास्तिकपणा वाढल्यामुळे आपआपसांत ओढाताण फारच वाढत जाते. वर प्रमाणे पारकीय मत खंडन केलें.

५ **सौक्ष्म्यात्**–फारच सूक्ष्म असल्यामुळे. धूम व पाण्याची वाफ परमाणू असून गगनांत गेल्यावर दिसत नाही.

६ **व्यवधानः**–प्रतिबंध–भिंतीपलीकडील वस्तु दिसत नाही.

७ एखादी वस्तु दुसऱ्या वस्तुच्या प्रभावांत दडपून गेल्यास दिसत नाही. ज्याप्रमाणे सूर्य प्रकाशांत नक्षत्र. **समानाभिहार**–सारखेपणामुळे.

आठहि प्रतिबंध निवृत्त झाल्यावर वस्तु नाही म्हणावयाची. अभावाचा स्वीकार सांख्यहि करतात. ते कार्य सत्य मानतात. प्रधान पुरुष कोणत्या प्रतिबंधामुळ दिसत नाही ? सूक्ष्म असल्यामुळे त्याची उपलब्धि दिसत नाही. (सौक्ष्म्यात्, उपलभ्यते–इति उपलब्धिः– भूतसत्तायां–सत्ता एवभावः न निश्चयार्थकमव्ययम्) (कार्यामुळे उपलब्धि आहे.) प्रधानाची उपलब्धि कार्यामुळे आहे. जसें रामकृष्णादि गोप म्हटल्याने रामकृष्ण ज्या गोपामध्ये आहेत असा भाव होतो. हा तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि होतो. त्याप्रमाणे कार्याच्या गुणावरून प्रधानाची अनुमानाने उपलब्धि आहे. विरूप–विसदृश. सरूप–सदृश.

भाष्य सांगतात:–प्रधान पुरुषाची उपलब्धि सूक्ष्मत्वामुळे होत नाही. अभावामुळे अनुपलब्धि नाही. अभावामुळे असतें तर कार्य दिसलें नसतें. कारण अभावापासून कांही उत्पन्न होत नाही. यद्यपि नैय्यायिक प्रागभावापासून कार्य मानतात तरी प्रागभावाचीं उत्पत्ति मानत नाहीत. कार्य झाल्यावर प्रागभाव नष्ट होतो असें मानतात. प्रतियोगी मानतात. प्रधानाचें कार्य दिसतें म्हणून उपलब्धि आहे. "कार्यानुमेया सुधियैव माया"—" असे विवेक चूडामणींत श्री शंकराचार्यांनी म्हटलें आहे. कार्य कोणतें–महदादि, बुद्धि, अहंकार, तन्मात्रा इत्यादि. याप्रमाणे २३ तत्वें कार्य आहेत. घटादिक सर्ग आहेत. कशावरून कार्य म्हणतां ? कार्य कारणाचा नियम आहे की, जें ज्याच्यापासून होतें तें त्याच्या कांही तुल्य असतें व कांही अतुल्य असतें. बापापासून मुलगा व पाण्यापासून गार. किंवा मातीपासून घट. काठिण्य समान आहे. कंबुग्रीवादिक धर्म विसदृश. याप्रमाणे महदादिकांचें ठिकाणीं प्रधानाचें जडत्व व त्रिगुणत्व सारखें व अनित्यादि धर्म सारखें नाही. महदादिक सृष्टिदशेंत नाहीसे होतात. "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादि उभावपि" अशाप्रकारें प्रधानाची उपलब्धि आहे.

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ॥
शक्तस्य शक्य करणात् कारणभावाच्चसत्कार्यम् ॥ ९॥

या कारिकेंत कार्य सत् आहे असें सांगतात. कारण द्विविधं । साधारण-मसाधारणंच । कार्यापूर्वी जें असतें तें कारण. तें नियत असलें पाहिजें. तें अनन्यथा सिद्ध पाहिजें. घटाला गधेमाती आणतात म्हणून घटाचें कारण गधे नव्हे. साधारण कारण=सर्वेषां कार्याणां एकं कारणं-सर्व कार्याला एकच कारण–सर्व धान्यास पाऊस हें साधारण अधार आहे कारण.साणर कारण–एकस्यैव कार्यस्य एकैव कारणं–तांदुळाला तांदुळाचाच दाणा उपयोगी पडतो. असाधारण कारण याला करण म्हणतात. जें न करणें तें अकरण. असत् च अकरणं च–तस्मात्. आदानं–ग्रहणं. नित्य कार्य ज्याच्या समीप राहतें त्यास उपादान म्हणतात. सर्वत्र ठिकाणीं उत्पत्ति त्याला सर्वसंभव म्हणतात. शक्तस्य–शक्तिमान.

महदादिक जें कार्य सांगितलें तें सत् आहे की असत् आहे ? कारिका अधिकरणरूप आहे. संशयांत दोन पक्ष असतात. पूर्वपक्ष व उत्तर पक्ष बौद्ध कार्य असत् मानतात. चार्वाक सत् मानतात. सत् असतें तें असत् होत नाही व असत् असतें तें सत् होत नाही. भगवान म्हणतात, "नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते"–असत् पक्षाचा सत् पक्ष व सत् पक्षाचा असत् पक्ष होतो. तो कांही वस्तूला अवलंबून होत नाही. खऱ्याचें खोटें व खोटयाचें खरें असा न्याय, ही गोष्ट खरी आहे किंवा खोटी आहे हें न समजल्यामुळे होतें. न समजणें हा एक प्रतिबंध आहे, किंवा अकौशल्यादि प्रतिबंधामुळे असें होतें. यावरून एखादी गोष्ट जरी न्यायाच्या दृष्टीने खऱ्याची खोटी केली तरी न्याय सत्कार्य-वादी असल्यामुळे विपर्याय होत नाही. बौद्ध कार्य असत् आहे असें म्हणतात. बौद्ध चमत्कारिक आहेत. भागवतांत भगवान बुद्ध विष्णूचा अवतार सांगितला आहे. बौद्ध त्याला अवतार मानीत नाहीत. या दृष्टीनें आपण बुद्धाला जास्त मान देतो. बुद्धाविषयी बुद्धागमाचें ठिकाणीं ज्यांना श्रुतिपथाचा अधिकार नाही, त्यांनी बौद्ध धर्मांत जाऊन कल्याण करून घ्यावें असें स्कंध पुराणांत सांगितलें आहे. "यं शैवासमुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदांतिनो––" इत्यादि उक्ती आहेत. जयदेव स्वामी म्हणतात, "निंदसियज्ञविधे––" हे केशव तूं बुद्ध शरीर धारण करणारा

आहेस. पुन: सदयहृदय आहेस. म्हणजे तुला हृदय (विद्वान) हि आहे, व सदयहि आहेस. यज्ञविधीची कर्मकांडाची निंदा करतोस. वेद देखील पशुघात सांगतो असें मोठ्या कष्टाने उद्गार काढतोस. याप्रमाणे जयदेव स्वामी बुद्धाला मानतात. स्वामी विवेकानंद म्हणतात. बुद्ध लोकांना करुणेने ज्ञान सांगू लागला. त्यांनी म्हटलें मी कांही नवीन सांगीत नाही. ब्राह्मणांनी सांगूनच ठेविलें आहे. दीनाकरिता मी प्राकृतांत सांगतो. पाली भाषेंतील "धम्मपद" नांवाचा ग्रंथ बुद्धाचा स्वतंत्र ग्रंथ आहे. स्वत: बुद्धांनी केलेला आहे. त्यांत उत्तम प्रकारची नीति सांगितली आहे. वेदांतासारखा तोच बुद्धाचा स्वतंत्र ग्रंथ आहे. इतर बुद्धाचें वाक्य घेऊन रचलेले ग्रंथ आहेत. एका व्याख्यानांत (Web of Indian life) निवेदिता बाई स्वामी विवेकानंदाच्या वाक्यावरून म्हणते, बौद्ध धर्मांत दया फार आहे व ब्राह्मण धर्मांत ज्ञान फार आहे. शंकराचार्यांनी बुद्धांनी केलेला अमरकोश बुडविला नाही. भागवतांत त्याला सदय म्हटलें आहे. यावरून आपल्या लोकांचें बुद्धाविषयी चांगलें मत आहे.

या बुद्धांनी जगाविषयी चार भावना सांगितल्या आहेत. (१) सर्वं क्षणिकं क्षणिकं (२) दु:खं दु:खं (३) सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणं (४) सर्वं शून्यं शून्यं. परंतु योगवासिष्ठांत वसिष्ठ सांगतात, ज्याला आम्ही ब्रह्म म्हणतो त्याला बुद्ध शून्य म्हणतात. राम म्हणतो मी आपल्या आत्म्याचें ठिकाणीं असा शांत झालो पाहिजे जसा बुद्ध शून्याचें ठिकाणीं शांत झाला. स्वामी विद्यारण्य म्हणतात:– "यद्यपि भगवान बुद्ध एक एव बोधयिता" सूर्य लयाला गेला असें वाक्य ऐकून चोर जसे चोरीचा यत्न करतात, त्याप्रमाणे भगवान बुद्धांनी ब्रह्मच सांगितलें असून शिष्यांनी चार भावनांचा भलताच अर्थ केला. दुसरें भागवतांत असें सांगितलें आहे की, भगवान बुद्ध सुरद्वेषीयांना मोह पाडण्याकरिता उत्पन्न झाले होते. यावरून त्यांच्या मनांतील विप्रलिप्सा असुराकरिता असेल किंवा त्यांच्या दयेचा परिणाम विप्रलिप्सेसारखा झाला असावा. ज्ञानेश्वर महाराजांनी बौद्धांच्या आचारावर टीका केली आहे. मानसिक अहिंसेवर टीका केली नाही, म्हणजे मानसिक अहिंसेचा निषेध केला नाही. असें नसतें तर

बुद्धांचा दृष्टांत योगवासिष्ठांत घेतला नसता. ती अहिंसा आपल्या कामाची नाही. क्षत्रियांच्या वगैरे कामाची नाही. दयेमुळे अशौच वगैरे फार वाढते. एका कवीने म्हटलें आहे, "सत्यं म्लेंच्छे दया जैने भक्ति-र्भागवतेजनें ॥ त्रयोऽपिनरकंयान्ति हिंसा·····॥" म्हणून ब्राह्मण धर्मांतील ज्ञान, यांच्या धर्मांतील सत्य घ्यावें. श्री शंकराचार्यांनी बौद्धांचें खंडण केलें, बुद्धाचें खंडण केलें नाही. असे नसतें तर संकल्पांतून बौद्धावतारे हें पद काढून टाकलें असतें. हे बौद्ध तीन प्रकारचे आहेत. (१) सर्वास्तिक्यवादी–यांना सौत्रांतिक म्हणतात. (२) शून्यवादी–यांना माध्यमिक म्हणतात. (३) विज्ञानवादी–यांना योगाचार बौद्ध म्हणतात. **सर्वास्तिक्यवादी** हे सर्व जगत् आहे म्हणतात व बाकी कांही नाही. **शून्यवादी** हे सर्वच शून्य आहे म्हणतात. **विज्ञानवादी** मनोमय सृष्टि मानतात. **समुदाय** दोन प्रकारचा--भूतभौतिक व स्कंद. **भूतभौतिक** म्हणजे पंचमहाभूत यांच्यापासून झालेला. अंतः– सृष्टींत पांच स्कंद मानतात:– १. रूप, २. विज्ञान, ३. वेदना, ४. संज्ञा, ५. संस्कार. १. **रूप**–म्हणजे आकार वगैरे. २. **विज्ञान** दोन प्रकारचें–आलय व प्रवृत्ति. **आलय** म्हणजे मी पणा–मी मी आहे असें वाटणें. **प्रवृत्तिः**–एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणें. ३. **वेदना**–सुखदुःखाचें ज्ञान. ४. **संज्ञा** शब्दज्ञान. ५ **संस्कार** बाहेरचें ज्ञान ज्या रीतीने होते, त्याला म्हणतात. क्षणिकत्व सर्व मानतात. क्षणिक म्हणजे विजेप्रमाणे. पूर्व नाश व उत्तर उत्पन्न होत जातो. विज्ञानवादी बाहेरची भूतभौतिक सृष्टि मानत नाहीत. स्वप्नासारखें बाहेरचें जगत आहे असें मानतात व आलय विज्ञानाला आत्मा म्हणतात. शून्यवादी–विज्ञानहि नाही म्हणजे अंतःसमुदायहि नाही व बाहेरचा समुदाय नाही. सर्व भ्रम आहे असें मानतात.

(१) सर्वास्तिक्यवाद्यांचें खंडण विज्ञानवादाने होतें. विज्ञानवादी स्वप्नामध्ये सर्व कांही होतें व बाहेर सर्व क्षणिक मानतात म्हणजे प्रतिक्षणि नवीनच उत्पन्न होतें असें मानतात. तर मी जो बालपणीं होतो, आता तरुणपणीं आहे अशी स्मृति होऊं नये. यामुळे क्षणिकत्व नष्ट. यद्यपि दृष्टिसृष्टिवादाने क्षणिक वाद स्वीकारला आहे तथापि

अविद्येविषयी स्वीकारला नाही. चित्त, अविद्या यावज्ज्ञान अनादि मानतात. दृष्टिसृष्टिवादांत क्षणिकवाद स्थूल सृष्टिबद्दल स्वीकारला आहे. पण क्षणिकत्व मनावर अवलंबून आहे असें सांगितलें व संकल्पाच्या कालाचा क्षय झाला म्हणजे क्षणिकत्व असें मानतात. आत्मज्ञानाने संकल्पाचा क्षय म्हणजे संकल्पाची वस्तु राहूं शकत नाही. ईश्वराने संकल्प केला की, ही सृष्टि प्रलयापर्यंत राहावी म्हणून प्रलयापर्यंत राहते. दृष्टिसृष्टिवादांत जरी क्षणिकत्व आहे तरी यावज्ज्ञान चित्तांतून बीजरूपाने सृष्टि निघत असतें. स्थूल सृष्टि उत्पन्न झाल्यावर क्षणिकपणा व तोहि मनावर अवलंबून. शून्यवादी जगत हें शून्यावर भ्रांति आहे असें म्हणतात. अधिष्ठानावरच भ्रांति होत नसते. आकाशाच्या ठिकाणीं कांही नसूनहि नीलत्व दिसतें तें दुसऱ्या आकाशावर भ्रांति आहे. घरांतल्या आकाशावर भ्रांति दिसत नाही. शून्यावर हें जगत भ्रांति आहे म्हणतां तर ही भ्रांति कांही नाही. कांही नाही हें देखील कोणी असल्याशिवाय म्हणतां येत नाही.

शून्य सिद्धांत बोधु । कोणे सत्ता होये सिद्धु ।
नसता हा अपवादु । वस्तूसि जो ।। अमृतानुभव ।। ४।२७
घटु घटपणें भासे । तद्भंगे भंगू आभासे ।
सर्वथा नाही तै नसे । कोणें म्हणावें ।।अमृतानुभव ।। ४।३०

सारांश भ्रांति शून्यावर होत नाही.

माध्यमिक खंडण सांगतात. हे बाहेरची सृष्टि मानत नाहीत. जसा राजा आपलें वैभव वाढवून दुसऱ्या शत्रूवर दाब पाडतो, त्याप्रमाणे ही कारिका आपल्या मतास पुष्टि व बौद्धास निषेध वाक्य आहे. कार्य हें खरें होण्यास योग्य आहे. हेतुपंचकात् यद्यदहेतुपंचकवत्तत्तत् सत् जगतवत् **पांच हेतु कोणते**:– एकैकेन हेतुना कार्यं सत् भवितुमर्हति तदा किं पंचभिर्हेतुभिः । सत् कार्यमस्ति–असदकरणात्. यद्यद् असद करणं तत्तत् सत्भवितुमर्हति–घटादिवत्. जे जे असद करण (सत् कारण) नें तें सत् होण्यास योग्य आहे. घटादिवत्. शशशृंगादिकापासून घट उत्पन्न होत नाही. दंडादिक जे खरीं साधनें आहेत, त्यांच्याच योगाने घट उत्पन्न होऊं शकतो. इतश्चकार्यंसत् भवितुमर्हति–उपादान ग्रहणात्. यद्यद् उपादान ग्रहणं तत्तत् सत्–तैलादिवत्. भलत्याच उपादानापासून भलतेंच कार्य

उत्पन्न होऊं शकत नाही. वाळूपासून तेल उत्पन्न होत नाही. इतश्च कार्यंसत्भवितुमर्हेति– सर्व संभवाभावात्. यस्य यस्य सर्व संभवाभाव: तत्तत् सत्–मनुष्यादिवत्. मनुष्यापासून मनुष्य उत्पन्न होतो. लाकडापासून होत नाही. अमीबाला कोणीकडूनहि अवयव उत्पन्न होतात, तरी येथे संभवाभाव आहे. कारण त्या प्राण्याला अमुकच अवयव अमुकच ठिकाणाहून उत्पन्न करिता येत नाही. इतश्च कार्यंसत्भवितुमर्हेति–शक्तस्य शक्य करणात्. यद्यद्‌शक्तस्य शक्य करणं तत्तत् सत्–घटादिवत्. चक्रावरच घट होतो. नखावर होत नाही. ज्यांनी जो पदार्थ व्हावयाचा असला त्यांनीच तो होतो. इतश्च कार्यंसत्भवितुमर्हेति–कारण भावात्–यद्यद् कारणभाव: तत्तत् सत्–चकार हेतु समुच्चययार्थक–वृक्षादिवत्. अकारणापासून कांही उत्पन्न होत नाही. नाहीतर सोन्यापासून लाकडें उत्पन्न झालीं असती.

विशेष व्याख्यान

कार्य असत् होण्यास योग्य म्हणतात. त्यांना प्रश्न. (माध्यमिकांना) अभाव चार प्रकारचा. १. प्रागभाव, २. प्रध्वंसाभाव, ३. अनोन्याभाव, ४. अत्यंताभाव.

१. **प्रागभाव**:–कार्याच्या पूर्वी नसणें. २. **प्रध्वंसाभावः**–कार्याचा नाश झाल्यावर कारण नाहीसें वाटणें. ३. **अन्योन्याभाव**:–घटेपटाभाव:, पटे घटाभाव: ४. **अत्यंताभावः**–कोठेच न उत्पन्न होणें. एखाद्या वस्तुचा अभाव. यापैकी कोणत्या अभावापासून कार्योत्पत्ति मानतोस ? **प्रागभावा**पासून मानल्यास कार्योत्पत्तीच होणार नाही. **प्रध्वंसाभावा**पासून मानल्यास बीजाच्या नाशापासून वृक्ष मानल्याप्रमाणे होईल. **अन्योन्याभाव** मानल्यास कोठेहि कांही उत्पन्न व्हावें. **अत्यंताभाव** मानल्यास शशश्रृंग वगैरे उत्पन्न झाले पाहिजे. कारण खरें तसें कार्य सत्. यावज्ज्ञान अनंत. ज्ञानाशिवाय कोणत्याच गोष्टीने नाश नाही. एकच वस्तु सगळें कार्य दृष्टि सृष्टीच्या दृष्टीने बीजरूपाने प्रकृतींत आहे. त्रिकालाबाधित आहे. नाश

होत नाही. असत् दृष्टि होते. यावरून जें जें कार्य तें सतच. जे जे मेले ते मेले नाही व जन्मले नाही. एक गोष्ट झाली किंवा होईल असें कांही नाही. एवढेंच की, कोण्यावेळेस बीजरूपानें तर कोण्यावेळेस आविर्भूत राहील. योगी वगैरे जे भूत भविष्य सांगतात व तसेंच घडून येतें यावरून हें सर्व त्यांना दिसत असलें पाहिजें म्हणजे त्यांना हें सर्व वर्तमान असलें पाहिजें. झाड तोडण्याचें मनांत आलें की ते आधी मनांत पडलेलेंच राहतें. पण साधनांच्या दुर्लभतेमुळे उशीर लागतो. त्याप्रमाणे कोणतीहि भविष्य गोष्ट कोण्यातरी प्रतिबंधामुळे दिसत नाही. कोणी म्हणतात योगी भविष्य सांगतात. ते पहिले नसते म्हणजे ते योग्याच्या संकल्पानें होते. (खंडण निदिध्यासन प्रकाश ६ समास) जर संकल्पानें योगी उत्पन्न करतो, तर त्यांच्या संकल्पानें मुक्तांनाहि बंधन होईल. दुसरें अनुभवानें योगी हा राजा, देश अमुक वेळेस लयास जाईल असें सांगतात. तर मग त्यांच्या माथीं हिंसा दोष येईल. म्हणून योगी कार्य पाहून सांगतात. संकल्पानें उपन्न करीत नाही. यावरून मेलेले मनुष्य योगानें दिसतात. वाल्मिकी ऋषीनें समाधीच्या योगानें सर्व रामचरित्र पाहून लिहून काढलें. ईश्वराला सर्व ज्ञान वर्तमान असल्यामुळे वेदांत भविष्य लिहून ठेविलें. यावरून वेद पौरुषेय नाही. भारतांत व्यासांनी मेलेलीं माणसें आणून दाखविलीं. श्रीकृष्णानें गुरुपुत्र आणून दिला यावरून कार्य सत्. ब्रह्मदृष्टया मिथ्या. पण शशश्रृंगवत् नाही. अज्ञानांना मागच्या पुढच्या गोष्टी स्वप्नांत दिसतात. एका बाईला तिचा नवरा मरणाच्या तीन दिवसपूर्वी तो मेला म्हणून स्वप्नांत दिसला. त्यांत ईश्वर तर सर्वज्ञानी आहे तर त्याला सर्व गोष्टी वर्तमान कशा राहणार नाही? इतर जीव युंजान योगी व ईश्वरयुक्त-योगी. जीवांना समाधींत ज्ञान पुनः आवरण. ईश्वर सदामुक्त, सर्व कालीं सर्वज्ञान असतें. लक्षणावरून जीवेश्वर ऐक्य आहे. वाच्यार्थानें नाही. मुक्त झाल्यावर जीव ईश्वरांत जाऊन मिळतो पण ईश्वर केव्हाच जीवांत मिळत नाही. कार्य त्रिकालानाश्य व कारणहि तसेंच. **त्रिकालनाश्य** म्हणजे केव्हाच उत्पन्न झालें नाही व केव्हाच नाशहि नाही. जगत् हेंच प्रकृति व प्रकृति हेंच जगत्. साम्यावस्था प्रकृति व विषमावस्था जगत्.

कार्य प्रकृतिरूप असून थोडे थोडे विरूपहि आहे. कार्य सत् म्हणूनच श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितलें,

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

१ व ३ यांत व्यावहारिक धीर सांगून २ व ४ मध्ये पारमार्थिक धीर सांगितला. जन्म मृत्यु मिथ्या.

हेतुमत् अनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितं लिंगम् ।
सावयवं परतंत्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

अंकी मस्तकी बाला रथ ज्याचा जाहला असे अवनीं ।
दश भुज पंचवदन तो निज भक्तांच्या सदा असे अवनी ॥

हेतुमत्–हेतुः अस्यास्ति इति. न नित्यं–अनित्यं. त्रिषु कालेषु तिष्ठति तन्नित्यं अव्यापि–व्यापणार नाही तें. सक्रिय–क्रियासहितं, अनेकं आश्रितं––कशावर अवलंबून असणारें. लिंग–चिन्ह. जसें अग्नीचें अनुमानास धूम. सावयव–अवयसहित. ज्याचे तुकडे होऊं शकतात. परतंत्र–परतंत्र असणारें-व्यक्तं–अव्यक्त विपरितं. व्यक्तं प्रधान लक्षणं विभजते. पूर्वी कार्य सत् सांगितलें. एवं कार्य सत्. अव्यक्त सत् व पुरुष सत्. तर मग कार्य, पुरुष अव्यक्त एकच की काय ? सगळे एकच तर मग देहाहून आत्म्याचा विवेक व्हावा कसा ? मग विवेकाची आवश्यकता नाही. कार्य व अव्यक्त हे जरी सत् आहेत तथापि पुरुषासारखे सत् नाहीत. यांचा नाश जरी होत नाही तरी बाध म्हणजे असत् दृष्टि होते. व्यक्त म्हणजे महदादिक कार्य व अव्यक्त म्हणजे प्रकृति. व्यक्त हे हेतुमत् आहे म्हणजे याला कारण

आहे. हेतुमत् कारण, उपादान हे पर्यायवाची शब्द आहेत. सर्व कार्याला प्रकृति कारणं. बुद्धीला प्रकृति कारण, अहंकाराला बुद्धि कारण, एवं प्रकृति कार्याला कारण. म्हणून बुद्धि प्रकृतीच्या योगाने हेतुमत्. पुनः कार्य अनित्य आहे. जरी सत्कार्य आहे तरी बाध होतो. जसें दुधांत दही असतें त्याप्रमाणे. आपलीं स्थूल शरीरें दहराकाशांत राहतात व पृथ्वीवर येतात, त्यावेळेस आविर्भूत होतात. आपल्याकडे मेल्यावर लिंग शरीर गमन करितें असें म्हणतात, पण ही भ्रांति आहे. कारण लिंग शरीर, अपंचीकृत आहे, पंचीकृत नाही. म्हणून त्यांच्यांत पंचभूतें नाहीत. तर मग गमन कसें करिते? कारण भूत निराळ्या रीतीने निघून गेलें पाहिजें? ते मेल्यावर लिंग शरीर एकदम कोणाच्या आश्रयाने दुसऱ्या जन्मांत जातें? तें स्थूल शरीराच्या आश्रयाने जाते. हीं स्थूल शरीरें दहराकाशांत असतात. तसें नसतें तर श्री व्यासाला मेलेलीं माणसें दाखवितां आलीं नसतीं. हें सगळें कार्य आविर्भावदशेंत तरी अनित्य मानणें म्हणजे ब्रह्मदृष्टीने त्याचा बाध होणें किंवा प्रकृति अपेक्षेने अनित्य मानणें आहे. प्रकृतिपासून सगळे उत्पन्न, प्रकृति कशापासूनच उत्पन्न नाही, म्हणून प्रकृति सत्य. व्यक्त अव्यापि आहे म्हणजे सर्वत्र राहात नाही. वायुजलाचें ठिकाणीं नाही. वारा म्हणजे जल नव्हे. **अनेकं** एक नाही. **आश्रितं**—या व्यक्ताला, प्रकृतीचा आधार आहे. जसें अग्नीचें धूम लिंग तसें अस्ति प्रधानं बुद्ध्यादिकार्यतोपलंभात् प्रकृतीच्या अनुमानाविषयीं हें व्यक्त लिंग झालें. **सावयवं**—तुकडे होऊं शकतात. पृथ्वीचे परमाणु होऊं शकतात. अणुमात्र पदार्थालाच प्रतिबंध होतो. आकाशाचेहि तुकडे होतात. सगळ्या पदार्थांत आकाश आहेच. प्रत्येक अणूंत देखील आहे. वास्तविक हें सर्व दृश्य आकाशाचे परमाणु आहेत. कारण प्रत्येक परमाणुमध्ये आकाश आहेच. मन आपलें आपल्यास समजतें. मनांत आकाश नाही. कारण आकाश मनास समजतें. कारण ज्याचे भाग होतात त्याला अवयव पाहिजेत. शब्दतन्मात्राहि अवयवी आहे, कारण शब्द जेव्हा उठतो, त्यावेळेस वायु नाही अशा पदार्थांतून उठत नाही. वायु शब्दास वाहक आहे. पण पाण्यांतून शब्द ऐकूं येतात ते पाण्यामुळे. शब्दाचे तुकडे होतात. शब्द तन्मात्रेला अवयव आहेत. स्पर्श

करून जर हात तसाच्या तसाच ठेविला तर त्याचा स्पर्श आपणास भासणार नाही. तसेंच रूप, रस, गंध, तन्मात्रा अवयवी आहेत. लाल एकच असतें तर सर्व ठिकाणीं व्यापक असतें. जें अनेक आश्रित असतें त्याला अवयव असतातच. यद्यपि नैय्यायिक द्रव्याला अवयव मानतात, गुणाला अवयव मानीत नाहीत. या एका भिंतीला लालपणा दिला व तसाच दुसऱ्या भिंतीला दिला तर ते पदार्थाच्या आश्रयाने दोनपणा मानतात. शब्दादिक नैय्यायिक गुण मानतात. द्रव्य मानीत नाहीत. तरी सांख्यांत कार्य द्रव्य मानतात, गुण मानत नाहीत. चिंचेचें पाणीच दोन्ही ठिकाणीं घेतल्यास दोन भांड्याच्या आश्रयाने दोनपणा लाल रंगास येईल. पण भिन्न जसें चिंचेचें पाणी आणि गेरू घेतल्यास द्रव्याच्या विभागाने कांही लालपणाचा विभाग नाही. नैय्यायिक द्रव्याच्या विभागानें दोनपणा मानतात. गुणाच्या विभागाने मानत नाही. विभाग मानत नसल्यामुळे तन्मात्रा गुण मानतात. गंधालाहि अवयव आहेत. एखाद्या फुलाचा वास भ्रमराने घेतला व मागाहून आपण त्या फुलाचा वास घेतला तर कमी येतो. नैय्यायिक म्हणतात त्याच्या गंधाचे कांही परमाणू निघून जातात. तेहि चांगल्या व वाईट अशा दोन प्रकारचे गंध मानतात. डोळ्याला विभाग आहे. डोळे कानाचें कांही काम करीत नाही. योगाने कोणत्याहि इंद्रियाचें काम कोणत्याहि इंद्रियाकडून करतां येतें व नारकीय अमीबा प्राण्याला एका अवययापासून दुसरें अवयव उत्पन्न करतां येतें, म्हणून इंद्रियाला विभाग नाही म्हणणें चुकीचे आहे. योगी, भलत्याच इंद्रियाने भलत्या इंद्रियाचें काम करीत नाही. पण भलत्या गोलकाने भलत्या गोलकाचें काम करतात. म्हणजे एका इंद्रियाची शक्ति दुसऱ्या इंद्रियाच्या ठिकाणीं उत्पन्न करतात. भलत्या इंद्रियाने भलत्या इंद्रियाचें काम करतां येतें म्हणजे एका इंद्रियाची शक्ति दुसऱ्या इंद्रियाच्या ठिकाणीं उत्पन्न करतां येते. मनहि तसेंच, विभागित आहे. विभागित नसतें तर मन एकीकडे लागलें तर दुसरीकडे मन राहात नाही असें झालें नसतें. अहंकाराला अवयव आहेत. कारण माझ्या ठिकाणचा अहंकार तुमच्या ठिकाणीं बाध करूं शकत नाही. परतंत्र परंपरेने एकमेकांचें स्वाधीन.

अव्यक्त याच्या विपरीत आहे व्यक्तहेतुमत् तर अव्यक्त अहेतुमत्. एवं सर्वच यद्यपि प्रधानांत तीन गुण असल्यामुळे विभाग होणें शक्य वाटते पण त्याचे विभाग कोण करणार ? मन त्याचें कार्य आहे. अव्यक्त स्वतंत्र आहे. या ठिकाणीं सांख्य चुकले आहे. येथे प्रकृति स्वतंत्र मानल्यास प्रकृति जड आहे, चेतनावाचून स्वातंत्र्य नाही. ज्ञानावाचून जड कांही करूं शकत नाही, हें प्रत्यक्ष आहे. यावरून अनुमान करावयाचें की, प्रकृति जड, चेतनाशिवाय कांही करूं शकत नाही. पतंजलींनी प्रकृतीला स्वाधीन ठेवणारा पुरूष मानला आहे. कपिलांनीहि हेंच मानलें आहे. येथे स्वतंत्र म्हणजे एवढेंच घ्यावयाचें की, जशी तलवार कापण्यास स्वतंत्र पण कापण्यास लावण्याकरिता कोणी पाहिजे तसें प्रधान कार्य उत्पन्न करण्यास स्वतंत्र नाही. हा **समन्वय झाला**.

त्रिगुणमविवेक विषयः सामान्यमचेतनंप्रसव धर्मी ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विहरीतस्तथाचपुमान् ॥११॥

त्रयोगुणायस्येति. न विवेकी-अविवेकी. विषय-ज्ञेय. प्रसवोधर्मयस्येति. विपरित—निराळा. काल व्यक्ताव्यक्ताचें वैधर्म्य सांगितलें. आज साधर्म्य सांगतो. इतश्च साधर्म्य वैधर्म्य ज्ञानमेव विवेक ज्ञानाय भवितुमर्हति. स्पष्टगोचरत्वात्. यद्यत् स्पष्ट गोचरं तत्तत् ज्ञातम्. घटपटादिवत्. साधर्म्य —सारखे धर्म. वैधर्म्य—विशेष धर्म. तथा च पदावरून प्रकृति पुरुषाचें साधर्म्य सांगतात. पूर्वी प्रधान अहेतुमत्=कोणापासून उत्पन्न होत नाही. असें सांगितलें. त्याचप्रमाणे पुरुष अहेतुमत. प्रधाननित्य=पुरुष नित्य. प्रधान अक्रिय—पुरुष अक्रिय. प्रधान एक—पुरुषहि एकच. पुरुष बहुत्व सांख्य मानतात. हें अनुमान दृष्टीने पुष्कळ सांगितलें पण मुक्तीच्या वेळेस एकच. एकच पुरुष मानल्यास एकाला मुक्ति तर सर्वांना मुक्ति, एकाला मरण तर सर्वांना मरण असा गोंधळ होईल, करिता हें पुरुष बहुत्व औपचारिक सांगितलें आहे. प्रधान लिंगरहित व पुरुषहि लिंगरहित. मागे जें पुरुषाचें अनुमानज्ञान सांगितलें, तें भ्रमाने सांगितलें. म्हणजे भ्रमाला अधिष्ठान पाहिजे, अशा अनुमानाने सांगितलें. पुढे प्रधानाचें अनुमान करितांना लिंग आहे असें सांगतील. प्रधान जसें अनाश्रित तसा पुरुषहि

अनाश्रित. प्रधान जसें निरवयव तसा पुरुषहि. प्रधानाप्रमाणे पुरुषहि स्वतंत्र. याप्रमाणे साधर्म्य झालें. आता वैधर्म्य सांगतात. व्यक्ताचे व प्रधानाचें साधर्म्य व पुरुषाचें त्यापासून वैधर्म्य. "कारणगुणाहि कार्ये उत्पद्यंते." कार्यामध्ये कारणाचें गुण येतात. जसें कृष्णतंतूपासून कृष्णपट. व्यक्त, त्रिगुणात्मक व प्रधानहि त्रिगुणात्मक. पुरुष निर्गुण आहे. व्यक्त अविवेकी. बुद्धीला हा अहंकार आहे व ही मी असा विवेक होत नाही. तसा प्रधानालाहि विवेक करतां येत नाही. **विषयः**—प्रधान व व्यक्त पुरुषाचे विषय आहेत म्हणजे पुरुषाला कळतात. **सामान्यं**—व्यक्ताला जाति आहे तसा प्रधानालाहि आहे. सामान्य-सर्व ठिकाणीं सारखा असणें. व्यक्त अचेतन. प्रधानहि तसेंच. व्यक्त प्रसवधर्मी व प्रधानहि तसेंच. हे धर्म पुरुषाचें ठिकाणीं नाही. जर पुरुष सदा विवेक करणारा आहे तर मग सदा मुक्तच ?

उत्तर:—पुरुष पूर्व कार्याचा अध्यास करून उतर कार्याचा विवेक करतो. विवेक म्हणजे पृथक्ज्ञान. जेव्हा मनुष्य "हा दगड" व "हा खांब" असा विवेक करतो त्यावेळेस देहाचा अध्यास असतो. अज्ञानदशेमध्ये सुखी असल्यास पुत्रादिकाहून मी पृथक असा विवेक करतो, पण पुत्रादिकांचे ठिकाणीं ममताध्यास ठेवतो. पुत्रादिक मृत झाले असतां, मी एकटाच आहे, असा विवेक करतो. अवयव दुखल्यास ममताध्यास करतो पण अवयव गळून गेल्यावर मी वेगळा. मला अवयव नाही असा विवेक करतो. अशा प्रमाणे व्यवहारांत पुरुष विवेक करतो. पण मन, प्राण वगैरे लिंग शरीराचे ठिकाणीं विवेक करीत नाही. यद्यपि केव्हा केव्हा इंद्रियापासून विवेक करतो पण अहंकार, बुद्धि, मन यांच्यापासून विवेक होत नाही. राग द्वेषकालींहि विवेक करतो. याप्रमाणे विद्वानांचा विवेक मनापर्यंत जातो. विद्वान बुद्धीचा आत्म्यापासून विवेक करतात. असा पुरुष विवेक करून कार्याचें धर्म आपल्यावर घेतलें नाही म्हणजे मुक्त होतो. प्रधान व व्यक्त पुरुषाला कळतात. पुरुष कोणाचा विषय नाही. कोणाला कळत नाही. निर्विषय आहे. यद्यपि व्यक्ताव्यक्त पुरुषाचे विषय आहे व तेणेकरून विषयी आहे. तथापि मुक्त पुरुष विषयी नाही. बद्ध पुरुष विषयी आहे. यासाठीच बहुपुरुषत्व मानलें आहे. व्यक्ताव्यक्ताला जाति आहे

तशी पुरुषत्व म्हणून जाति नाही. "एकत्वे नित्त्यत्वे"–जाति. यावरून एकच पुरुष मानला आहे. ज्या अवस्थेंत जन्म मरण होतात त्या अवस्थेंत बहुपुरुषत्व मानलें आहे. व्यक्ताव्यक्त पुरुषाचे विषय काय म्हणून आहेत? व्यक्ताव्यक्त अचेतन आहे. पुरुष हा आपल्याला जाणतो व विवेकाने आपल्याला दुसऱ्यापासूव व्यक्ताव्यक्ताहून निराळा करून घेतो. जें जाणतें तेंच आपल्याला दुसऱ्यापासून पृथक व संयोग करून घेऊं शकतें. प्रधान आपल्याला जाणत नाही, म्हणजे पृथक संयोग करून घेऊं शकत नाही. यद्यपि या विवेकज्ञानाला राजस म्हटलें नाही, पण तूं, मी, पशु असें पृथक्‌पणाने पाहणें याला राजस म्हणतात. हा विवेक बंधाला कारण आहे, कारण हा जड आहे. प्रधान पुरुषाचें ज्ञान संसारास तोडण्यास समर्थ असल्यामुळे राजस नाही. भगवान म्हणतात,–"क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम" ॥ व्यक्त, अव्यक्त, प्रसवधर्मी आहेत तसा पुरुष नाही. पुरुषापासून कांही उत्पन्न होत नाही. नैय्यायिकाप्रमाणे सांख्यांत ईश्वर मानला नाही. पुरुष कांही उत्पन्न करीत नसल्यामुळे कर्तृत्व त्याचेकडे नाही. जडाचे संघातेमुळे उत्पत्ति वगैरे कार्य होतें. एवं हें विवेकज्ञान झालें. सांख्यसारांत अशा प्रकारचा विवेक नाही. पुरुषाचे ठिकाणीं सच्चिदानंदरूप मानलें आहे व याचे उलट प्रकृतीचे ठिकाणीं स्थापित केलें आहे. यावरून प्रकृतीला मिथ्या मानतात. हें सर्व जड म्हणून असत् असें सांगितलें आहे. "असत् जडं परमार्थं दृष्टयां" मुक्तिकालीं. प्रकृति कालीं जड मानली दिसते.

"नानोपाधिषुयन्नाना–" सांख्य दर्शन.

यत्सामान्य चिद्रुपं नाना उपाधिषु नाना भाति-अशा प्रकारच्या चित् सामान्याची जो उपासना करितो, चैतन्यैकघनवस्तुचें ठिकाणीं ईश्वरत्व, अनेश्वरत्वादि मूर्ख पाहतात, ती वस्तु मी आहे.

।। श्री ज्ञानेश्वरमाउली प्रसन्न ।।

२७

प्रित्यप्रीति विषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्ति नियमार्थाः ।।
अनोन्याभिभवाश्रय जनन मिथुन वृत्तयश्चगुणाः ।।१२।।

याप्रमाणे प्रकृति, जगत् व आत्मा यांचें साधर्म्य व वैधर्म्य सांगितलें. प्रकृति गुण साम्यावस्था असल्यामुळे तिच्या गुण विषमतेने जगदुत्पत्ति होते. म्हणून गुणाची विषमता, करिता गुणांचा उपक्रम करितो तो प्रक्रियेस हेतुभूत आहे.

जसें अतिशय प्रकाशांतून आल्यावर कांही दिसत नाही व थोडया वेळाने दिसूं लागतें, तसें दिवस मावळल्यावर एकदम रात्र झाली असतां तर कोणालाच कांही दिसलें नसतें, पण मध्ये सायंकाळ असल्यामुळे थोडे थोडे अंधाराची सवय होऊन दिसूं लागतें. तसेंच सकाळीं. रात्र गेल्याबरोबर सूर्य उगवला असतां तर झालें असतें त्याप्रमाणे सत्व व तम अतिविरोधी हे दोनच गुण घेतले असते, तर परस्पर नाश झाला असता. म्हणून रजोगुण घेतला. याच्या योगाने त्याचा नाश होत नाही. प्रीतीश्च अप्रितिश्च–विषादाः तदात्मकाः– प्रित्यप्रीति – विषादात्मकाः– प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च निमयश्च ने एत्र अर्थाः सामर्थ्यं एषांते–प्रकाश प्रवृत्ति आहे अर्थ ज्याचे. अन्योन्यं अभिभवंति अन्योन्यं आश्रयंते–अन्योन्य जनयंति– अन्योन्यं मिथुनि भवंति–अन्योन्यं वर्तंत–गुणान् विभज्यते–गुणांचा विभाग करून सांगतातः–

भाष्य सांगतातः–हे गुण पिंडस्थ म्हणजे आपल्या ठिकाणीं व ब्रह्मांडस्थ म्हणजे जगस्थ अशी व्याप्ति दाखवितात. हें द्रव्य आहेत. नवैशेषिकागुणाः संयोग विभागत्वात्. हे गुण नाहीत. (याचें निरूपण मागे केलें आहे)

य.ची व्याप्ति–सत्व प्रितिरूप आहे. राग आपल्याला एखाद्या वस्तू विषयी असतो. ती जवळ नसल्यास दु:ख होतें. पण जेथे आपल्याला वस्तु द्वैत असून जी वस्तु सुखकर वाटते त्यावर प्रीति जडते. ही प्रीति सत्व गुणाचें स्वरूप आहे. अप्रीति रजोगुणाचें स्वरूप आहे. विषाद=मोह–तमोगुणाचें स्वरूप आहे. अनुकूल वेदनात्मक वृति=सुख प्रतिकुलवृत्ति–दु:ख कुंठित वृत्ति–मोह. यद्यपि आत्मज्ञानाच्या ठिकाणीं मनोवृत्ति कुंठित होते पण सूक्ष्म बुद्धि आत्माकार होत असते म्हणून अनुकूल वृत्ति असते कुंठित वृत्ति नसते. सत्व रजस्तमस यांचे प्रीति, दु:ख, विषाद हे धर्म प्राणीगणांत समजण्यासारखे आहेत. हे गुण फक्त प्राणीगणांतच राहतात असें नाही तर जडांतहि आहेत व ब्रह्मांडांतहि आहेत.

जाणण्याला हेतु भूत त्याला प्रकाश म्हणतात. **जनक, याज्ञवल्क्य संवाद**:– जनकाने विचारलें–महाराज ! आपण पदार्थ कोणत्या प्रकाशाने पाहतो ? सूर्य प्रकाशाने. सूर्य अस्त झाल्यावर चंद्राच्या प्रकाशाने, चंद्र मावळल्यावर अग्नि व अग्नीच्या अस्तांत वाक्ज्योतीने. उदा० इकडे ये, तिकडे जा इत्यादि संज्ञेने व्यवहार करितो. व्यवहाराला हेतुभूत शब्द आहे. जागृतींत हे चारच प्रकाश कामाचे आहेत. स्वप्नांत आत्मज्योति. या सर्व ज्योति आत्म्यापासूनच उत्पन्न होतात असें जनकाला ज्योतिर्ब्राह्मणांत सांगितलें आहे. वेदांताच्या रीतीने आत्मज्योतीपासून सर्व ज्योति आहेत व उपाधीच्या योगाने चंद्रसूर्यादि भासतात.

प्रकाश दोन प्रकारचा–बाह्य व अंत:प्रकाश. सूर्य वगैरे=बाह्य प्रकाश. अंत:प्रकाश=पदार्थ वगैरे ओळखणें. आंत बाहेर प्रकाशानेंच जाणणें होते. कशावरून ? दगड, आकाश ह्या वस्तु कोणाला जाणत नाही. आंतल्या प्रकाशानेच आपल्याला कोणतीहि वस्तु दिसतें. प्रकाश सत्वप्रधान आहे. पुस्तक आहे म्हणून हें आपल्या अंत:करणांतील प्रकाशाने समजलें. अंत:करणांतील लोभ, मोह यांना हा पैसा वगैरे समजत नाही. सर्प हा भय वृत्तीने समजत नाही, तर आपल्या अंत:करणांत अशा वृत्ति आहेत, पण प्रकाशक वृत्ति निराळीच आहे.

विषयभिव्यंजको. . . . .

प्रकाश उष्णता एक नाही......

रंग दिसणें हा प्रकाश नव्हे. प्रकाश्याला प्रकाश दिसत नाही. रंग जर प्रकाश म्हणावा तर डोळ्याला काय प्रकाश्य म्हणावें ? जाणण्याची शक्ति बाह्य पदार्थोपहित होऊन प्रकाशक होते. एवं इंद्रियांनी जें जें समजतें तो सर्व प्रकाश धर्मच आहे. "तेज भिन्न प्रकाशश्चैतन्यं"— मनांतील गोष्टहि अशीच आहे. मेंदूवर जे हे Vibrations जातात म्हणून रंगच जातात व तिकडून उलटतात व रंग रूपाने दिसतात. प्रकाशरूपच दिसतात म्हणजे प्रकाश वस्तुच मेंदूंत जातात. प्रकाश जात नाही. मनांत ज्या ज्या वृत्ति उठतात त्या आपण जाणतो. हा अंत:प्रकाश व बाहेरचा प्रकाश एकच. व एकच चैतन्य आहे तरी हा प्रकाश, हा माझा देह, हा तुझा देह हे भेद सत्वोपाधि करिते. वृत्तीनिष्ठ प्रकाशाला सत्व म्हणतात. भेद वगैरे वृत्ति काढून टाकल्यास तोच आत्मप्रकाश होतो. असा हा प्रकाश बाहेर व आंत भेद दाखवितो. गति लक्षणं प्रवृत्ति म्हणजे गति पर्याय. प्रवृत्ति ठिकाणीं प्रकाश धर्म नसतात. कसे ? हें पुस्तक हाललें म्हणजे प्रकाश धर्म नाही. प्रकाश व गति एक नाही. ज्याला गति त्याला प्रकाश असतो, असा नियम नाही. दिवा गेल्यावर हालविला तर गति आहे पण प्रकाश नाही म्हणून पदार्थ हालला म्हणजे दिसतो म्हणणें मूर्खपणा आहे. पदार्थाचे किरण, रंग असणें ही गति आहे. उदा० जलमेघ. सूर्यादिकांचे ठिकाणीं प्रकाश प्रधान, जल, दुध, तेल यांचे ठिकाणीं गति जास्त प्रकाश कमी. आपलें मन काशींत जातें तर काशीस जाणारी वृत्ति काशीस ओळखत नाही. ह्या दोन्ही वृत्ति निराळ्या. मनाची गति रजोगुणात्मक आहे. तमस=नियम=स्थिरता. प्रकाश व प्रवृत्ति याहून रहित याला नियमन नुसती स्थिरता असणें. गति किंवा स्थिति समजत नाही. ही गोष्ट जरी खरी तरी कमीजास्त गति किंवा स्थिति असतेच. गति अव्यक्त राहून स्थिति प्रगट होते. ही स्थिति तमोगुणी आहे. काल वगैरे तमोगुणी. अंत:करणांतील निद्रा तमोगुणी. ज्ञान सुख सत्व गुण. चांचल्य—रजोगुण.

काल सर्व प्रकाश आत्मप्रकाशापासूनच आहे असें सांगितलें. आणि तो वृत्त्युपहित झाला असतां सत्व होतो व तसेंच सूर्याद्युपहित झाला असतां

बाह्य प्रकाश होतो. या प्रकाशास भावाभावाची अपेक्षा नाही. पदार्थ आहे जसा प्रतीत होतो, तसा पदार्थाचा अभावहि प्रतीत होतो. आत्मप्रकाशाचेंच सर्व लक्षण आहे. एवढेंच आत्मप्रकाशस्यैव वृत्त्युपहित्वे सति परिछिन्नत्वं सत्वत्वं=वृत्त्युपहित झाला असतां सत्व होतो. परंतु हा विवेक आहे. यद्यपि आत्मप्रकाश वृत्त्युपहित होत्साता सत्वत्वाप्रत पावतो तथापि क्रोधादिवृत्त्युपहित आत्मप्रकाश सत्व होत नाही. कारण या वृत्तीपासून कोणाचा प्रकाश होत नाही. जसें:—हे विष्णुपंत आहे, हें समजणें आत्म्याचें लक्षण नाही. यद्यपि सर्वच पदार्थ साक्षिभास्य आहे तरी पदार्थाकार जी वृत्ति आहे म्हणजे पदार्थत्वेकरून कळणें हें साक्षीचें काम नाही. हा अभिमान साक्षीभिन्न ज्ञानग्रहण करतो. तो वृत्तिनिष्ठ प्रकाश धरतो. आत्मप्रकाश सर्वांकिडेच आहे; पण क्रोधादिवृत्तीनें प्रकाश होत नाही म्हणजे आत्मप्रकाश घेणाऱ्या अविद्येच्या वृत्तीला सत्व म्हणतात. सत्वनिष्ठ आत्मप्रकाशाच्या वृत्तीला जीव म्हणतात. आत्मप्रकाश ग्रहणानुकूल वृत्ति उपाधिसत्व तत्स्थ आत्मप्रकाश तो चिदाभास. हा चिदाभास वास्तविक आत्मप्रकाश पण वृत्तिनिष्ठ आहे. वृत्तीचा व त्याचा अविवेक होणें याला बंधन म्हणतात. आत्मप्रकाश वृत्तिनिष्ठ मानून घेणें याला बंधन म्हणतात. मी व वृत्ति निराळी असें मानणें ती मुक्ति. वृत्ति=अविद्येची. सत्वादि तीन गुण अन्योन्याभिव आहेत. यांत सत्वांत आत्मप्रकाश अधिक प्रवृत्ति, नियमन हेहि आत्मप्रकाशानेच कळतात. पण त्यांचे ठिकाणीं आत्मप्रकाश नाही, आणि सत्वाचें ठिकाणीं आत्मप्रकाश व आत्मप्रकाशाचें ठिकाणीं सत्व. कांच सूर्यांत उभा केला म्हणजे सूर्य त्यांच्यांत व तो सूर्याच्या उष्णतेंत. पण माती तशी नाही. दोन (रज, तम) गुण आत्मप्रकाशानें प्रकाशित पण त्यांचे ठिकाणीं आत्मप्रकाश नाही. या सत्वगुणापासूनच देवता उत्पन्न होतात. हें पुढे सांगूं. रजोगुणापासून इंद्रियें व तामस गुणापासून भूतें. सात्विक अहंकारापासून देवता. राजस अहंकारापासून इंद्रियें व तामस अहंकारापासून भूतें. या देवतांच्या ठिकाणीं आत्मप्रकाश अधिक आहे. जडादिकांचें ठिकाणीं कमी व आपल्या ठिकाणीं मध्यम आहे. मनुष्याला इंद्रिय प्रधान जास्त, जडास इंद्रिय प्रधान कमी पण भूत प्रधान

जास्त आहे तर जड भूतावर जास्त अवलंबून असतात. देवतांच्यांत इंद्रियें आहेत पण प्रकाशावर जास्त अवलंबून असतात. आपल्याला इंद्रियानुसार मन वळवितां येतें पण मनानुसार इंद्रियें वळवतां येत नाही. जड मेल्या मुर्द्यासारखें पडलें असतात. व्यापार चालला असतो पण रोग्यासारखे नेहमीच दुःखी. उदा० आकाशांत पक्षी उडलेले पाहून आपल्याला उडण्याची इच्छा होते, पण इच्छा तृप्त होत नाही. याप्रमाणे या जडांना आपल्या-सारख्या इच्छा आहेत पण तृप्त न झाल्यामुळे नेहमी दुःखी. देवतांचीं अंतःकरणानुसार इंद्रियें असतात. आपल्याजवळ सत्व थोडे व गुण तर फार आहे तर तो बाकीच्या देवतांचे ठिकाणीं राहतो. आपली मध्य स्थिति आहे. जर आपण इंद्रियावर संयम न केला तर अनंत जन्मपर्यंत मनुष्य होऊं आणि विषयावर संयम न केल्यास जडांत जाऊं व अंतःकरणाच्या ठिकाणीं वासनारोध करीत गेलो तर देवयोनींत जाऊं. याप्रमाणे सत्व, रज, तमात्मक सर्ग तयार झाला. स्वर्गांतहि अप्सराचे भोग सांगितलें आहे, तर हे भोग जरी सत्वमय आहेत तरी हें फल सत्वाचें नव्हे, तर येथील यज्ञ वगैरे करण्याच्या समयीं यज्ञ केल्याने स्वर्गांत अप्सरा भोग मिळतात अशी जी वासना त्या वासनेचें फळ आहे. हे भोग रजानेच घडतात. स्वर्ग सत्वप्रधान आहे, पण निःशेष सत्वच नाही. ज्यावेळेस प्रवृत्ति त्यावेळेस स्थिति व प्रकाश कमी. आणि स्थितीच्या वेळीं बाकी दोन कमी. एवं प्रकाशाचे वेळीं देवता ज्यांच्या हृदयांत आविर्भूत होतात त्यांना इंद्रियावर प्रीति कमी. इंद्रियप्रीति असते त्या मनुष्याला देवतादर्शन होत नाही. सत्व कमी असल्यामुळे दर्शन होत नाही. जसें आपल्याला सत्वांत व जडांत जाणें कठिण तसें देवतांना रजांत येणें कठिण. उत्तम योग्यांना सर्वदा सत्व प्रादुर्भावच असतो. म्हणून सर्वदा देवतादर्शन होतें. पुढे कांही लोक ज्यांचा दिवसभर सत्व उद्भूत न होतां स्वप्नांत होतो त्यांना स्वप्नांत देवतादर्शन होतें. याप्रमाणे अन्योन्याभिभव होतो. तसे प्रीति असली तर अप्रिति नाही वगैरे सत्वाचे ठिकाणीं आत्मप्रकाश व रजतमाचे ठिकाणीं नाही. अत्यंत सत्वनिष्ठ पुरुष नेहमी आत्मप्रकाशांत असतो. भगवान म्हणतात,—"मत्स्थानि सर्व भूतानि. . . . . " माझे ठिकाणीं भूतें

आहेत. मी त्यांचे ठिकाणीं नाही. हे रजतम भूताविषयींच म्हटलें आहे. "ये भजंते तु मां भक्त्या. . . ." हे सत्वनिष्ठाविषयी म्हटलें आहे.

याप्रमाणे हे गुण अन्योन्याश्रय आहेत. कसे ? हे प्रत्येक स्वतंत्र राहूं शकत नाही. उदा० प्रीति. एका ठिकाणीं असली तर दुसऱ्या ठिकाणीं अप्रीति. स्थिति जर आहे तर ती समजण्याकरिता आत्मप्रकाश पाहिजेच. म्हणून हे अन्योन्याश्रय आहेत. सत्वापासून रज, रजापासून तम, तमापासून सत्व इत्यादि उत्पन्न होतात. पण तमादिकांपासून दुसरें उत्पन्न होतें तेव्हां पहिल्याचा अभिभव होत असल्यामुळें समजून पडत नाही. स्वप्नांत एकाच वेळेस आपण देव होऊन जातो. रज तम हे एकमेकांस उत्पन्न करीत असतात. जर देवता नसल्या तर आपण पुनर्जन्मांत जे कर्म करतो त्याची स्मृति कोणाला राहते ? कर्माला राहात नाही. देवतांचे सहाय्य पाहिजे. कर्माशिवाय देवता कांही फल देऊं शकत नाही. म्हणून प्रवृत्ति पाहिजे. अन्योन्यवृत्ति आहेत. परस्पर वर्तन करणारे आहेत. एकाच पदार्थाचें ठिकाणीं भिन्न रूपाने तिन्ही एकसमयावच्छेदेंकरून सारख्या प्रमाणे असतात . उ० दिवा. प्रकाश सत्व गुण. जळणें प्रवृत्ति-रजोगुण व दिव्याच्या खाली अंधार हा तमोगुण. किंवा राजा सुष्टांना पालनकर्ता, दुष्टांना शासनकर्ता किंवा स्त्रीपासून पतिला सुख, सवतीला दुःख व परपुरुषाला मोह. "कामिन्यासुखताभर्त्रा. . ." परंतु ही प्रकृति नाही. प्रकृतींत तीन्ही गुणाचें कार्य एकाच ठिकाणीं घडतात. पण येथे तीन गुणांचें कार्य निरनिराळ्या पदार्थावर होते. प्रकृति विषमावस्था झाल्याशिवाय दुसऱ्याला गुण मिळणें शक्य नाही. परस्परांचें निरनिराळे लक्षण सांगतील. या कारिकेंत गुणांची वागणूक सामर्थ्य सांगितलें.

सत्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टंभकं चलंच रजः ।
गुरुवरण कमेवतमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ।।१३।।

सत्वं=सतः भावं, लघु=हलके, प्रकाशक=उजेड देणारे. इष्टं=आनंद देणारे. उपष्टंभकं=भ्रांतिकारक. चलं=दुःखकारक. गुरुवरणकं=भार असणें (भारी) प्रदीपवत्=प्रदीप. चकार समुच्चयर्थक.

त्रिगुणाचें स्वरूप सांगतात:-भाष्यांत जें गुणाचें स्वरूप सांगितलें तें कार्यावरूनच घेतलें आहे. सत्व हलकें आहे, प्रकाशक आहे, इष्ट आहे. सत्व वृद्धि पावतें, त्यावेळेस इंद्रियें हलकीं होतात. सत्व लघु. रज त्याच्या-पेक्षा जड=द्रवीभूत. जडाचा नियम असा आहे-अति हलक्या वस्तूंत थोडासा भारीपणा असला म्हणजे गति उत्पन्न होते किंवा अतिशय भारी पदार्थ असला तर गति उत्पन्न होत नाही. सत्व-लघु; रज-मध्यम; तम गुरु म्हणून रज चल आहे. आणि सत्व, तम अचल आहे. उदा० आकाश फार हलकें. त्याच्यांत भारीपणाचें मिश्रण झालें की, वायु चलन पावतो. नैय्यायिक म्हणतात गुरु म्हणजे भारीपणा तो जल व पृथ्वीचे ठिकाणीं राहतो. ज्योतिषवादी म्हणतात सिद्धांत शिरोमणीकार गुरुत्वाचा स्वीकार करतात. नक्षत्र व पृथ्वी गुरुत्वावर अवलंबून राहतात.

आद्यपतनासमवायी कारणं गुरुत्व-नैय्यायिक. पृथ्वी जल वृत्तिः असें नैय्यायिक म्हणतात. पृथ्वी व जल यावरून पृथ्वीजन्य व जलजन्य पदार्थ घ्यावयाचे. गुरुत्व पृथ्वी व जलाचें ठिकाणीं राहतें. म्हणून पृथ्वीजन्य व जलजन्य पदार्थ खाली पडतात. (पृथ्वीजन्य व जलजन्य पदार्थ) म्हणजे अग्नीचे पदार्थ व वायुचे पदार्थ खाली पडत नाही असें झालें. मोठा पदार्थ लहान पदार्थास ओढतो असें गुरुत्वाकर्षणाचें लक्षण केल्यास झाडे व झाडाचीं पानें यांनी वर जाऊंच नये पण तसें होत नाही. म्हणून हें लक्षण बरोबर नाही. ज्या पदार्थाचें जितकें गुरुत्व त्या मानाने पृथ्वीचें त्याला कर्षण असतें म्हणून अग्नीचे ठिकाणीं गुरुत्वाकर्षण नाही. कारण पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाने अग्नि आकर्षण केला जात नाही. याप्रमाणे पृथ्वीचे ठिकाणीं गुरुत्वाकर्षण आहे असें लक्षण व्यभिचार पावतें. कारण एखादा सोन्याचा गोळा घेतला व वर फेकला तर तोहि खाली येतो म्हणजे पृथ्वी ओढते. सुवर्ण हा तेजस् पदार्थ मानतात. पार्थीव मानित नाहीत. तथापि आकर जें तेज आहे त्यांचे ठिकाणीं गुरुत्वाकर्षण असतें. एक सोन्याची पृथ्वी तयार केली व एक सोन्याचा पदार्थ वर फेकला तर खाली येईल, म्हणजे सोन्यांत गुरुत्वाकर्षण मानावें लागतें व तेणेंकरून नैय्यायिक लक्षण चुकतें. सांख्य गुरुत्व तमामुळे मानतात. गुरुत्वाच्या मानाने पृथ्वीचें आकर्षण

असते, हें म्हणणें सयुक्तिक नाही. कारण झाडाच्या खांद्यावर जातात व लहान गोटे वर उडत नाहीत. कां? झाडांत वाढविणारी शक्ति आहे. त्यामुळे खांद्या वर जातात. झाडांच्या खांद्या कां वर जातात? तर गुरुत्वाकर्षणाच्या विरुद्ध शक्ति कोणती तरी असली पाहिजे. व तिला शास्त्रीयत्व आलें पाहिजें. गुरुत्वाच्या मानाने कर्षण असतें. हें उत्तर बरोबर नाही. झाडाच्या ठिकाणीं सत्वाचा प्रादुर्भाव होऊन तो पृथ्वीच्या कर्षणाच्या उलट वागतो. व झाडाच्या खांद्या वर नेतो. सत्वगुण स्वभावतः हलका म्हणजे तमाच्या उलट. येथे पृथ्वीपेक्षा हलका म्हणजे दुर्बल मनुष्य कां वर जात नाही. मनुष्याचा सत्वगुण शरीराच्या उपयोगांत कमी येतो. बुद्धीच्या (अंतःकरणाच्या) उपयोगांत फार येतो. शरीराला रजस्तम पोषक आहे. एक गोटा वर फेकला. त्याची गति गोटयाच्या उपयोगी म्हणजे गोटयाला वर जाण्याच्या उपयोगी आली पण हाताच्या वर जाण्याच्या कामांत येत नाही. कारण तो हात, गोटयाबरोबर वर जात नाही. सत्वाचा बुद्धीला जास्त फायदा आहे. वृक्ष, पक्षादिकांत बुद्धितत्त्व कमी म्हणजे सत्व हें त्यांच्या शरीराच्या कामास येतें. रजोधिक्य मनुष्य बुद्धिमान नसतात. बुद्धिमत्ता हा सत्वाचा (प्रकाशाचा) धर्म आहे. पक्षांत सत्व कमी. इष्ट धर्म मनुष्याच्या व पक्षाच्या ठिकाणीं सारखा. मनुष्याला देहाच्या पलीकडला आनंद घेणें शक्य आहे. पण इष्ट धर्म देहापुरताच असल्यामुळे तसें होत नाही. वृक्षादिकांचीं मूळें जमिनींत राहतात, तशी मनुष्याचे हात पाय जमिनीवर राहतात. भांडयांत पाणी तापविले व वाफ केली व भांडयाचें तोंड बंद केलें, तर सर्व वाफ होऊन भांडे वर जाईल तसें मनुष्यांत चित्रा नाडीचा मार्ग खुला आहे, त्या मार्गानें त्यांना वर जाता येते. पण पशु पक्षांत त्या नाडीचा मार्ग खुला नाही. म्हणून त्या सत्वाच्या योगाने त्यांचें शरीर वर जातें. या गुणाच्या संक्रमणाला नियामक शक्ति परमात्मा. मनुष्यांत सत्व जास्त, पक्षांत कमी, पशूंचे ठिकाणीं नाही. हा नियम परमात्माकडे आहे. असें आहे म्हणून आपण सांगूं पण असें कां? याचें उत्तर नाही. परमात्म्यास माहित. सत्वाच्या योगाने पदार्थ वर जातात व अनेक पदार्थ वर जातात असें सांगतां येईल, पण

असा गुणसंक्रमण कां हें सांगतां येत नाही. प्रयत्न समजण्यास ज्ञान पाहिजें. अमक्या रीतीने प्रयत्न केला पाहिजे असें पशु पक्षांना माहित झाल्यास त्यांनाहि ज्ञान होण्याचा संभव आहे.

परमेश्वर जी योजना करतो ती नेहमी राहावी असा त्यांचा संकल्प नसतो. मनुष्याचें स्वातंत्र्य कायम राहतें. बापाने द्रव्याचे भाग करून दिले. म्हणून असें सांगत नाही की, हें द्रव्य वाढवूं नको. तसा परमात्मा. जास्त कमी पुरुष प्रयत्नावर अवलंबून आहे. ईश्वर प्रयत्नरूपाने असतो. देवतांचे ठिकाणीं प्रकाशधर्म व लघुधर्म दोन्ही आहेत; त्यामुळे ज्ञानहि मोठे व आकाश संचारी राहतात. अति लघु (हलका) सत्व आहे, त्यामुळे गति नसते. अति हलक्या पदार्थांना गति नसते. अति हलका म्हणजे कोणत्या इंद्रियानें गोचर नाही. गुरुत्व असलेला पदार्थ इंद्रियगोचर आहे. तर मग रजोगुणाचे ठिकाणीं चलधर्म आहे; तरी पशु, पक्षी, मनुष्य यांच्या चालणें वगैरे व्यवहारांत सत्व आहे म्हणण्यापेक्षा रजच आहे म्हणणें बरें, पण तमाच्या अपेक्षेने तें सत्व आहे. रज हा सत्व व तमाची संधी आहे. अत्यंत सत्वरूप तें प्रकाशरूप व इंद्रियाला अगोचर तें हिरण्यगर्भच आहे. त्याच्यापेक्षा थोडा थोडा गुरुभाग देवतांचे ठिकाणीं म्हणून आपल्यापेक्षा पुष्कळ हलक्या म्हणून अदृश्य असतात. त्यांच्यापेक्षा पिशाच्च कमी. त्यांत मनुष्यापेक्षा प्रकाश जास्त. हरिहराच्या उपासनेपेक्षा पिशाच्य उपासना तिरस्कारयुक्त. केव्हा केव्हा दृश्य होतात. मनुष्य, क्रोध, भय वगैरेच्या योगानें गुरु होतो. हिरण्यगर्भापेक्षा देवतांत रज जास्त व उत्तरोत्तर अधिक होत जातो. पक्षांत लघुपणा जास्त पण प्रकाश कमी. पाषाणादिकांत लघुपणा फारच कमी व प्रकाशहि कमी. तमांतून सत्वांत जातांना रजाची पायरी आहे. **आता पिंडांत**– अति शांत मन चलन पावत नाही. दुसऱ्या पदार्थाच्या कल्पनेनें गुरु होऊन चलन पावतें, त्यामुळे इंद्रियें व हात पाय चलन पावतात. **बुद्धि**– निश्चय. निश्चय सत्वरूप. इष्टधर्म सर्वांचे ठिकाणीं सारखा. सर्वांना सुख पाहिजें. पण कोणाला देहाच्या सुखाची आसक्ति तर दुसऱ्याला गोष्टींची आसक्ति. सुखाची अपेक्षा निराळ्या प्रकारची.

उपष्टंभः– भ्रांति. रजांत पदार्थ निश्चित नाही. सर्व पदार्थ गतिमान आहेत किंवा नाही असा संशय रजगतिमान दुखःरूप आहे. अतिस्थिर

असणें आनंदाचें लक्षण (प्रकाशपण व लघुपण). ज्याला गमनागमन त्याला स्थिरता कमी. तमोगुणांत स्थिरता आहे पण प्रकाश नसल्यामुळे आनंद नाही. तमांत दुःख भासत नाही; व आनंदहि भासत नाही. तमाचा धर्म गुरुत्व आळस, निद्रा याप्रमाणे परस्पर विरुद्ध. सत्व रज तम हे परस्पर विरुद्ध आहेत तर मग कार्य कसें होतें ? जरी विरुद्ध आहेत तरी द्वंद्वज विरुद्ध नाहीत. अंशविरुद्धता आहे. जसे प्रकाश व अंधार आहे. तसें नाही. कमी जास्त मानानें विरुद्ध आहेत. विरुद्ध जरी आहेत तरी हें गुण पृथक असल्यामुळे उत्पत्ति निरनिराळी आहे. कार्यकारणभाव नाही. एकमेकां पासून उत्पत्ति जरी मागे सांगितली आहे ती प्राक् अनंतरपणानें मानली आहे. तेल व वात निराळे निराळे. अग्नि हा जाळणारा. हे परस्पर विरुद्ध तरी प्रकाशरूप कार्य होतें. त्याप्रमाणे या गुणापासून अर्थरूप कार्य होतें.

विशेष व्याख्यान

काही नास्तिक म्हणतील विरोधी पदार्थापासून कार्योत्पत्ति केली. अशी आम्ही जड चैतन्यापासून कार्योत्पत्ति करितो.

समाधान:— आम्ही विरोधी पदार्थापासून कार्य निराळें काढलें तरी हे गुण अत्यंत विरोधी नाही. जड, चैतन्य अत्यंत विरोधी आहे. सत्व, उत्कट होतें तेव्हा इंद्रिय हलकें होऊन बुद्धि प्रकाश होतो. रजांत इंद्रियचलन. तमांत इंद्रियचलन नाही व बुद्धिप्रकाशहि नाही.

आता हें व्याख्यान प्रतिपूर्ण आहे. प्रतिपूर्ण=पुढे सांख्याला हितावह गोष्टींचा समावेश करावयाचा आहे. कालचे त्रिगुण हे विरोधी आहेत असें सांगितलें. यावरून सांख्यांत विरोधमताचा अंगिकार नाही. विरोधी मत कोणालाच मान्य नसतें. आस्तिक नास्तिकालासुद्धा विरोध स्वीका-रल्यापासून अनिष्ट आहे. विरोधाचा अंगिकार केल्यास भाव अभाव एकाच काळीं असण्याचा संभव येईल. कशाहीपासून कांहीहि उत्पन्न होईल व अनवस्था प्रसंग येईल. यद्यपि आपल्याकडे शद्बप्रमाणेकनिष्ठ

म्हणजे श्रुतिची व्यवस्था लावावयाचीच इच्छा असल्यामुळे कांहींनी जीवाच्या भेदाचा व अभेदाचा अंगिकार केला आहे. हे दोन्ही वास्तविक आहे, असो. अंगिकार केला आहे म्हणजे या दोन्ही विरोधी भावाचा अंगिकार केला आहे. ते रामानुज, भास्कराचार्य, भिक्षु–भिक्षुची सांख्यमतांत गती आहे पण वेदांतमतांत गती नाही. (यावाचून) श्रुतिची व्यवस्था लावतां येत नाही असे यांना वाटतें. आपल्याकडील भक्तिमार्गी, माध्वद्वैती व शंकराचार्यद्वैती सोडून सर्वच अशा गोंधळांत पडले आहेत. ही दोन विरोधी मतें आहेत. माध्व जीवेश्वर भेद वास्तविक मानतात. रामानुज तीन पदार्थ मानतात. ईश्वर, चित्, अचित्. जीवचित्-दृष्टीने–भेदाभेद सांगण्याला श्रुतिप्रमाण आहे. "भोक्ता भोग्य प्रेरिता–" श्रुति ईश्वर, जीव, जड यांचे ठिकाणीं ब्रम्हत्व एक पण भिन्नत्व मानतात. जड पदार्थांत सत्ता आहे.

जीवांत सत्ता व चित् आणि परमेश्वरांत सत्, चित्, आनंद. **वल्लभाचार्यांचें मत** विष्णुस्वामींनी प्रकट केलें असें म्हणतात, तें चूक आहे. यांचें मत शंकराचार्याप्रमाणे होतें. श्रीधरी टीकेंत (भा. प्र. स्क) विष्णुस्वामीचे श्लोक घेतले आहेत. ते आचार्यासारखेच आहेत. **दुसरें निंबार्कमत** आहे. त्यांचें द्वैताद्वैत मत आहे. तें द्वैत वास्तविक मानतात. अद्वैत औपचारिक मानतात. हें अद्वैत मत जसें एखादा लोभी मनुष्य मिळाला तर आपण त्याला तुम्ही जसें आहां तसें आम्ही असें औपचारिक सांगतो त्याप्रमाणे आहे. या सर्वांनी ब्रम्हसूत्रावर भाष्य केलें आहे. **भिक्षु** यांचें मत गोलगोल आहे. हा अद्वैतमती आहे. विप्रलिप्सेमुळे किंवा काय पण घोटाळा आहे. एक ब्रम्ह, उपाधीमुळे जीव. ब्रम्ह अधिष्ठान. जीवाचा ब्रम्हाशीं उपाधीमुळे भेद व जीव ब्रम्हच असल्यामुळे अभेद. जीवाची उपाधी सत्य मानतो (कोणत्याहि वेळेस) पण ब्रम्हपणाची स्मृति झालीं म्हणजे उपाधीचा परिणाम अभिमान निवृत्त होऊन काटचाप्रमाणे दूर पडतो व याप्रमाणे मोक्ष मानतो. (ब्रम्हसूत्रभाष्यांत). सांख्य भाष्यांत तो उपाधि सत्य मानणारे मूर्ख असें म्हणतो. (ईश्वराविश्वरत्वादि विमूढायत्र ....). तो जलांत नौका, तशी ब्रम्हावर उपाधि आहे असें

मानतो. ब्रम्हसूत्रांत प्रतिपादन केलेलें मत्त सांख्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें आहे. सांख्यभाष्य झाल्यावर ब्रम्हसूत्र भाष्य केलें आहे. याचें ज्ञान अगाध आहे. लिहिणें युक्तिबाज असतें. हे भिक्षु एवं भेदाभेदवादी आहेत. रामानुजादि वैष्णव आहेत. हे सगळे विशिष्टाद्वैतांत समावेश. चैतन्य संप्रदायांत रूपासनाचार्य भगवान कृष्णचैतन्य हा कृष्णाचा अवतार होता. कृष्णचैतन्य ईश्वर आहे असें निरूपण भविष्य पुराणांत केलें आहे. याचें चरित्र सामान्य लोकांनी लिहिलें नाही. यांच्या अंगांतून भयंकर प्रकाश निघून स्वर्गांत जात असे. हे फार प्रेमी होते. हे कीर्तनांत उभे राहिले असतां एखादा अप्रेमी मनुष्य कीर्तनांत राहिल्यास त्याचेहि डोळयांस पाणी येत असे. या पंथांतील भक्तीचा संप्रदाय फार उत्तम आहे. **चैतन्य चरितामृत ग्रंथ**–गीतेवर टीका करीत असतांना एक गृहस्थ हात जोडून म्हणाला ! महाराज, आपण टीका केल्यावर आमच्या टीकेकडे कोण पाहणार ? असें ऐकून ग्रंथ करणें सोडून दिले. श्री तुकाराम महाराज चैतन्यसंप्रदायी होते, पण शुद्धाद्वैती होते. यावरून ते याच चैतन्यसंप्रदा-यांतलें होते किंवा काय सांगतां येत नाही. रूपसनातनाचार्यांनी भागवता-वर टीका केली आहे. केवळ भक्तिविषयी विचार केला आहे. ज्ञानाविषयी नाही. यांचे उज्ज्वलनिलमणी आदि ग्रंथ उत्तम आहे. ते आतून कृष्णरूप व बाहेर राधिकारूप होते. हा भेदाभेद अचिंत्तनीय आहे मानतो, तरी विशिष्टाद्वैतासारखेंच मत्त आहे तरी अद्वैत मानतो. भेद, पण वस्तुत: अभेद. भेदप्रत्त्यायक, वस्तुत: आकाशांत मेघ आले म्हटल्यावरून आपण आहो त्या आकाशाहून निराळचा आकाशाची कल्पना करून भेद ग्रहण करितो. हा परमेश्वराला नित्य साकार मानतो. जगत् अनिर्वचनीय मानतो. देवाला नैवेद्य दाखविल्यापासून आपल्यास आनंद होतो. यावरून आपला व देवाचा अभेद आहे असें सिद्ध केलें आहे.

शैवांतील शिवकंठ विशिष्ठद्वैती आहेत. ब्रह्मनिर्विशेष नाही असें मानतो म्हणजे सविशेष मानतो, म्हणजे सर्वशक्तिमत्व, सर्वज्ञत्व, सर्व-कर्तृत्व हे गुण नित्य आहे असे मानतो. तोहि जीवाचा व ईश्वराचा अभेद मानतो. जीव ईश्वरांत मिळून जातो असें म्हणतो.

अपय्या दिक्षितांनी श्री कंठभाष्याचा अद्वैतपर अर्थ केला आहे. (तो ओढून ताणून केला आहे.) **विज्ञान भिक्षु** निर्गुण वैष्णव आहेत. श्रीकंठ शैवांत आहे. (यांतील पुष्कळ अनुकूल आहेत) कोठे कोठे श्रीशंकराचार्यहि या मताला अनुसरले आहेत. 'सत्यपि भेदापगमे...' तसेच देव्यापराधक्षमापनयांत आचार्यांचे असे उद्गार कां निघाले याचें शांकरमतीहि उत्तर देऊं शकत नाही. शंकराचार्यांनी समुद्राला मोठेपणा व तरंगाला लहानपणा दिला पण जसा पहिल्या दिव्यांत व दुसऱ्या दिव्यांत फरक नाही तसा जीवांत व ब्रम्हांत कांही भेद नाही. जीव बद्ध होऊन मुक्त व ईश्वर सदा मुक्त एवढाच भेद. जीव ईश्वरासारखाच व्यापक. मी ईश्वराचें शरीर अनध्यस्त विवर्त मानतो. आचार्यांच्या म्हणण्यांत ईश्वर व्यापक व जीव अव्यापक ठरतो. पण माझ्या मनांत जीव ईश्वरच होतो. पण मुक्त झाल्यावर ईश्वरांत मिळून जातो.

सांख्य अद्वैतमताचें अनुकरण करितें. आता अशा प्रकारचीं मतें श्रुत्यनुसार झालीं. नास्तिक मत असें आहे. भेदाभेद विरोधांगिकार आहे. माझ्या मतांत नाही. **जैनाच्या** मतांत आहे. हे जैनाच्या व्यवस्थापवाद मंजरींत सिद्ध केलें आहे. जैन सर्व वस्तु विरोधी आहेत, अविरोधी नाहीत असें मानतात. जैनांत विरोधांगिकार नाही. आपल्यास दिसणाऱ्या विरोधाचा त्यांनी अभ्युपगम केला आहे. **दुसर संशयवादी** आहेत. संशयाच्या विरोधी निश्चय आहे. विरोधांगिकार मानणें इष्ट नाही. विरोधांगिकार कोणालाच इष्ट नाही, तसा नास्तिकालाहि नाही.

प्रश्नः— जडापासून चैतन्य उत्पन्न होत असल्यास चैतन्यापासून जड काढ ? भेदाभेदवाद्यांनी जर विरोधांगिकार स्वीकारला तर भेदच किंवा अभेदच ग्रहण कां करीत नाही, म्हणजे विरोधी आवडत नाही ? तसें सांख्यांत परस्पर गुण विरोधी मानून अर्थ मानला आहे तर हे गुण विरोधी नाहीत. विरोधी म्हणजे परस्परनाशक. सामान्यदर्शेत विरोधी पदार्थ भासत नाही. विशेषदर्शेत विरोधी भासतात. जसें झाड मंथन केल्यानें अग्नि उत्पन्न होतो व झाडांत पाणी आहे, पण सामान्यदर्शेत असल्यामुळें विरोधी नाहीत. तीन्ही गुणांचे ठिकाणीं एक जडत्व धर्म घेतला आहे.. या

त्रिगुणांचा अतिविरोध घेतला नाही. एक गुण कमी झाला तर दुसरा उत्कर्ष पावतो. सत्व गुणाचे ज्ञानाशीं अज्ञानाचा मोठासा विरोध नाही, कारण दोन्ही जड म्हणून सांख्यांत विरोधांगिकार नाही. येथे भाष्य चुकलें आहे. वेदान्तांत विरोधाचा स्वीकार नाही. यांत एक सत्य, एक मिथ्या धरला म्हणजे झालें. ते एके ठिकाणीं राहूं शकतात. या त्रिगुणांचे ठिकाणीं जो पुरुष त्याचा या गुणाशीं अविवेक होतो. कालचे गुण सर्व जड. विषय होते, विषय नाहीत हे जाणणारा पुरुष दोन प्रकारचा. **एक** कधीच अविवेक न पावलेला व **दुसरा** प्रकृतींत आलेला (जीव).

पुरुष हा प्रकृतींत येऊन प्रकृतीच्या गुणांचा भोग करतो. या पुरुषाला चांगला वाईट जन्म होण्याला गुण संच कारण आहे. तमोगुण अधिक असल्यास तो वाईट जन्मांत जातो. सत्वगुण अधिक झाल्यास चांगला जन्म येतो. दुसरा पुरुषहि याच देहांत उपद्रष्ट्रा (हा पुरुष प्रकृतींत न आलेला) भर्ता, भोक्ता (प्रकृतींत असलेलें चैतन्य) हें चैतन्य प्रकृतिपासून सुटलें की त्यांत्त मिळून जातें. भोक्तापदावरून तोच जीव होऊन भोग करतो हें सुचविलें. उपाधिमुळे ते धर्म (सत्, चित्, आनंद) झांकून गेले आहेत. वैद्य ईश्वराला जड मानतात, व जीवाला चैतन्य मानतात. चैतन्यमान जीवाला सर्वगत मानत नाहीत; पण हा अतिच मूर्खपणा. कांही वैद्य वेदांतानुसारी आहेत. चरकांनी चेतन धातु मानली आहे. सुश्रुत म्हणतो अनीश्वरवादी मायबाप असले तर गर्भ मूढ होतो. हें मत धन्वंतरीचें आहे असें तो म्हणतो. "स्वभावं ईश्वरकाल. . ."

ईश्वर उष्णतारूपाने प्रगट आहे असें धन्वंतरीहि म्हणतात. कदाचित् उष्णता उपहित चेतन ईश्वर असा अर्थ होऊं शकतो पण प्रकृतीचा भेद मानित्त असल्यामुळे ते ईश्वर जड मानतात.

अविवेक्यादि: सिद्धस्त्रैगुण्यात् तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्यव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४॥

कारिकेवरील टीकेप्रमाणेच याचा अर्थ. सोपी असल्यामुळे व पुष्कळसा भाग मागे झालेल्या कारिकेंत आल्यामुळे नुसता टीकेवरूनच अर्थ सांगून दिला.

भेदानां. परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरुपस्य ॥ १५॥

भेदानां संबंधी षष्ठी. परिमाणं=मानं, समन्वयात्=सम्यक् अन्वयः कूटतः प्राप्तः (दुसऱ्या ठिकाणीं जात नसलेलें.) प्रवृत्तेश्च=प्रवृत्तिमुळे. चकारो भेद समुच्चयार्थ. मागच्या कारिकेंत अव्यक्ताचें सामान्य अनुमान सांगितलें.

प्रश्नः– असें जें तुमचे प्रधान त्याची उपलब्धि कां नाही. ? जें लोकांत दिसत नाही तें नाही म्हणणें खोटें आहे. कशावरून ? जें दिसत नाही तें असतेंहि या नियमावरून अव्यक्त आहे. भेदांचा आपल्यास परिमाण दिसतो (सत्कार्यवाद घेतात) कुंभार परिमित मृत्तिकेनें परिमित घट करितो. वाटेल तेवढी माती घेऊन वाटेल तितके घट करीत नाही. ज्याअर्थी परिमित काम होतें, त्याअर्थी परिमापक कोणीतरी पाहिजे. परिमित घट झाल्यावर सर्वच माती संपून गेली असें म्हणतां येत नाही. सगळेंच कारण जर कार्यात्मक घेतलें तर कार्य केव्हातरी नाश पावणारच, तर कारणांत मिळालें पाहिजें. जेवढें कार्य आहे तेवढें मोडून पुनः कारणांत मिळून जातें. हा कारणाचा परिमाण कार्यावरून मानतात. जेवढें कार्य तेवढेंच कारण आहे, असें मानल्यास कार्य झाल्यावर कारणच राहणार नाही व कार्यांत बदल होऊं नये कारण बदल कोण करील. म्हणून कारण-शक्ति कार्यापेक्षा जास्त असलीच पाहिजे; म्हणून कार्य कारणाच्या एकदेशीय असतें. ज्याअर्थी भेदांचा परिमाण दिसतो त्याअर्थी परिमित कार्य होतें. या परिमित कार्याला कारण ती प्रकृति. कार्य परिमित नाही तर मग एक बुद्धि एक अहंकार, पंच तन्मात्रा वगैरे इतकेंच कां व्हावें ? दोन बुद्ध्या, वगैरे कां होऊं नये. परिमितच तत्वें कां झालीं ? भेद निरनिराळे आहेत. (पशू, पक्षी, वगैरे)

अलीकडील जड शास्त्रवादी यांच्यांत व आपल्यांत फरक आहे. तो असा:– हें कार्यावरून कांहीतरी कारण आहे असें जाणून कार्याला न सोडतां प्रयत्न करीत असतात. आपल्याकडे कारणावरून कार्याचें अनुमान करून कारण सापडल्याबरोबर कार्य सोडून देतात. याप्रमाणे या लोकांनी

जगाचें कारण पहिलें परमाणु ठरविलें. परंतु कारणाचा शोध करीत राहिलें नाही, तर पुन: कार्यावर आलेत. ते म्हणतात (उत्क्रांतवादी) हें जें जग कार्य आहे तें उत्क्रांति होत चाललें आहे. तें अजूनहि त्याची उत्क्रांति होतच आहे. कारणांतील सर्व शक्तीचा अजून विकास झाला नाही. उत्क्रांति म्हणजे कारण जें एक वाटत होतें त्यांत पुष्कळ शक्तीचा समावेश असून तेवढ्याहि शक्तीचा आविर्भाव होणें. क्रमाक्रमाने ते कारण आपल्या सर्व शक्तीचा आविर्भाव करील. सर्वांना पांच इंद्रियें कां ? सहा कां नाहीत ? इत्यादि प्रश्न पुढे येतात. ते म्हणतील ज्या ज्या जातीस जेवढे लागते तेवढ्याच कारणशक्तीचा विकास होतो व म्हणतील एवढें अमुकच कारण विकास पावावें, असा नियम आहे ही ईष्टापत्ति आहे; कारण कार्य परिमित ठरते. तें म्हणतील तुम्हांस तुमचा ईश्वर सर्व शक्तिमान कसा आहे असें म्हटल्यास तुम्ही काय म्हणाल ? आहे म्हणून आहे असेंच म्हणाल ना ? असें तें आपणांस म्हणतील, पण आपण असें जरी म्हणूं तरी आमच्या सिद्धांतास बाध येत नाही. बोलण्यांत व्याघात नसावा. ब्रह्म जें आहे तें तसे आहे म्हणून म्हणतो. तुम्ही जगाचें कारण घेऊन कसें आहे म्हटल्यास तसेंच आहे म्हणतां. कारणाची उत्क्रांति मानल्यास त्या कारणाचें केव्हा तरी खुंटणें होईल. कारण कार्य होतांना तें बदलतें म्हणून. उत्क्रांति होता होता सर्व कारण विकास पावल्यास कारण नाहीसें होऊन उत्क्रांति बंद होऊन जगत नित्य राहील. तर अनित्यापासून उत्पन्न झालेली वस्तु नित्य राहणें शक्य नाही. विरोधापासून विरोधोत्पत्ति मानल्यास उत्क्रांतिपासून उत्क्रांति होत नाही असें म्हणतां येईल. जग नित्य राहिल्यास कार्यांत कांहीच बदल न झाला पाहिजे.

Spencer म्हणतो स्तुतिप्रियता हा गुण मोठ्या तत्त्ववेत्त्यांचे ठिकाणीं दिसतो. प्रत्येक जण आपल्या मताप्रमाणे मतें स्थापितो. उत्क्रांति वाढत जाते तशी बुद्धिमत्ता वाढत जाते म्हणजे काय ? (याचा अर्थ असा की, बुद्धि ही मेंदूवर अवलंबून आहे व जशी जशी उत्क्रांति होत जाते तसे तसे मनुष्य बुद्धिमान होतात व त्यांचे मेंदू मोठे होत जातात) अशा प्रकारें उत्क्रांति खंडण. उत्क्रांति खुंटणार नाही, कार्य झालेलें आहे; तर

मग पुढे होणाऱ्या कार्याचें हें कारण होईल तर पहिलें झालेल्या कारणाचें कारण पाहिजें—येणेंकरून अनवस्था.

याप्रमाणे भेदाच्या परिमाणावरून एकच प्रधान आहे असें दिसतें.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

२८

मागे ईश्वरदत्ताने या सगळ्या कार्याला कांहीतरी कारण असलें पाहिजें व तें कारण कार्य झाल्यावरहि असलें पाहिजें व कार्याचा लय झाल्यावर पुन: तें कारणांत मिळून गेलें पाहिजें असें अनुमानाने सांगितलें. समर्थ पहिले सर्व तंत्र सिद्धांत सांगून नंतर प्रतितंत्र सिद्धांत सांगतात. उदाहरणार्थ:–धूम असतो तेथे अग्नि असतो व जेथे धूम नसतो तेथे अग्नि राहात नाही. अमुक गोष्ट असली तर अमुक असली पाहिजे व अमुक गोष्ट नसली तर अमुक नसली पाहिजे. असें अन्वय व्यतिरेकाने सिद्ध होतें. निरोगी शरीर असल्यास शुक्र शोणित संयोगाने गर्भोत्पत्ति होते, हा अन्वय, व निरोगी नसल्यास गर्भोत्पत्ति होत नाही. हा व्यतिरेक झाला. कार्याला कारण पाहिजें व तें कारण कोणतें हें आता सांगतात. कारण म्हणजे ज्याच्यापासून कांही उत्पन्न होतें त्याला म्हणतात. तें कारण दोन प्रकारचें आहे. एक उपादान कारण व दुसरें निमित्त. घटाला माती हें उपादान कारण असून कुंभार, दंड, चक्र इत्यादि निमित्त कारण आहेत. जे कार्याला उत्पन्न करून कर्यानुगत असतें त्याला उपादान कारण म्हणतात, व जें कार्याविषयी तटस्थ राहून कार्याला उत्पन्न करिते त्याला निमित्त कारण म्हणतात. उपादान कारण तीन प्रकारचें आहे. आरंभक, परिणामी व विवर्त. यापैकी नैय्यायिक आरंभक व परिणामी, सांख्य परिणामी व वेदान्त विवर्त उपादान कारण मानतात. आरंभक उपादान कारणाला समवायी कारण म्हणतात. समवाय म्हणजे ज्याच्यासहित असून कार्य उत्पन्न होतें त्याला समवाय संबंध कारण म्हणतात. तंतुला घेऊनच पट होतो. पुन्हा एक असमवायी कारण मानतात. असमवायी कारणामध्यें तंतुसंयोग पटाला कारण मानतात. दोन खापराच्या कपालाच्या संयोगापासून घट उत्पत्ति मानतात. निमित्त कारणहि ते मानतात. आता तंतु

संयोग जो पटाला कारण मानतात हें चूक आहे. कारण तंतु संयोग पटाला कारण नसून तंतु संयोग म्हणजेच पट. म्हणून असमवायी कारण मानणें व्यर्थ आहे. समवायी कारणांत तंतुमध्ये पटाचा आरंभ होतो व तंतु पुरे झाले म्हणजे पट कार्य उत्पन्न होतें. त्याप्रमाणे जगत जें उत्पन्न होतें तें जगांतील परमाणु एका ठिकाणीं होत होत त्यापासून जगत बनतें; म्हणजे जगांतील परमाणूमध्ये जगाचा आरंभ होतो असें मानतात. हें कारण चुकलें आहे. तंतु समवाय होऊन पट होतो म्हणजे या ठिकाणीं आरंभ पटाचा होतो; म्हणजे एकाशीं एक तंतु मिळतात म्हणजे तंतु तसेच राहून पट मात्र भासतो, म्हणून समवायी कारणांत आरंभ मानणें व्यर्थ आहे.

आता सांख्य परिणामी उपादान कारण मानतात. परिणामी कारण म्हणजे कार्य उत्पन्न झाल्यावर पुन्हा कारणांत न मिळणें. उदा० दुधाचें दही होणें. प्रकृति जगाला परिणामीं उपादान कारण मानल्यास कार्य झाल्यावर तें कारणांत पुन्हा मिळणार नाही व कार्य नित्य होईल. प्रलयांत कारणामध्ये जगत् मिळूं नये म्हणून तें विवर्त उपादान आहे. व असें न मानल्यास सांख्याशींच विरोध येईल. · · · · · कारिका १५.

विवर्त उपादान कारण म्हणजे कारण मुळीच बदलत नसून कार्य भासतें. उदाहरणार्थ– रज्जुसर्प.

भगवान म्हणतात:––

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ गीता ॥ २।२८

अर्थ:– ह्या भूतांचें उत्पत्तिस्थान अव्यक्त असून ते मध्येच भासतात. व पुढे अव्यक्तांतच जाऊन मिळतात. म्हणून तूं या विषयी शोक करूं नको.

अव्यक्ताद्व्यक्तय: सर्वा: प्रभवंत्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ गीता ॥ ८।१८
भूतग्राम: स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवश: पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ गीता ॥ ८।१९

भगवान म्हणतात, " अर्जुना ! हें जगत् ब्रम्हदेवाच्या दिवसांमध्ये अव्यक्तापासून उत्पन्न होऊन ब्रम्हदेवाच्या रात्रीमध्ये अव्यक्तांत मिळून जातें. म्हणून विवर्त उपादान कारण मानणें चागलें आहे. "

(अपूर्ण)

॥ श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

।। श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

२९

योग वासिष्ठतत्व

प्रणामामि परंब्रम्ह कृष्ण शंकर संज्ञितम् ।
ज्ञानेश्वर स्वरूपंयत् हृदब्जमधितिष्ठति ।।१।।

आज मी तुला वासिष्ठांतील सिद्धांत व तो ग्रंथ वाचून मी जे कांही सिद्धांत काढले आहेत ते सर्व सांगणार आहे. तुला ठाऊक आहे की, लहान मुलाला जेऊं घालतांना आई एका मोठ्या घासाचे दोन घास करून देते व तोच मोठा झाल्यावर मग त्याच दोन लहान घासांचा एक मोठा घास करून देते. आपल्या एवढा घास कांही मुलांस चालत नाही, म्हणून जेवढ्या अन्नाचे आपण आपले घास करितो, तेवढ्याच अन्नाचे लहान मुलांकरिता लहान लहान असे पुष्कळ घास करितो. त्याप्रमाणे मूर्खांना समजण्याकरिता वेदांतांत एका गोष्टीच्या दोन, तीन गोष्टी करून सांगितल्या आहेत. श्रीमत् शंकराचार्य म्हणतात:——

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।
ब्रम्हसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रम्हैव नापरः ।।

वेदांतांत दोन गोष्टी समजावयाच्या असतात. (१) ब्रम्ह सत्य असून जगत् मिथ्या आहे. (२) जीव हा ब्रम्हच आहे. याप्रमाणे सत्य आणि मिथ्या या दोनच गोष्टी वेदांतांत समजावयाच्या असतात. पण कांही माणसांनी या दोन गोष्टींच्या तीन गोष्टी करून सांगितल्या.

प्रश्नः–लहान मुलें गंजिफा खेळतात; तो तुला खरा वाटतो की खोटा वाटतो ?

उत्तरः—खोटा वाटतो, पण तोच खेळ पैसे लावून खेळल्यास आपण मुलांना खेळूं देणार नाही. याचें कारण काय ? तर त्याला आपण वाईट समजतो. त्या खेळाला आपण सत्य स्वरूप देतो. त्याला आपण जुवा म्हणतो. रोज आपणांला नानातऱ्हेचें स्वप्न दिसतात. पण त्याबद्दल आपण कांहीच काळजी करीत नाही. ते सर्व खोटें समजतो. पण रोज रोज एकच स्वप्न दिसूं लागलें तर आपण चिंता करतो. व त्याबद्दल कांही उपायहि करितो. याप्रमाणे लोक जगांत कांही गोष्टी उपयोगी समजतात व कांही उपयोगी समजत नाही. उदा० पूर्वी अशी चाल होती की, पतीची तसबीर काढून पत्नि पाहात असे व पत्नीची तसबीर काढून पति पाहात असे, आणि दोघानांहि परस्परांचें स्वरूप पसंत पडल्यास त्यांचा विवाह होत असे. यांत त्या तसबीरींचा उपयोग होतो, पण त्याच तसबीरी भिंतीवर काढल्यास कांहीच उपयोग होत नाही. पहिल्या तसबीरींचा उपयोग वाटत असल्यामुळे त्या खऱ्या भासतात व दुसरी भिंतीवरील चित्रें निरुपयोगी वाटत असल्यामुळे खोटी भासतात. पहिली तसबीर उपयोगामुळे खरी वाटावयास लागली व दुसरें भिंतीवरील चित्रें उपयोगी नसल्यामुळे खोटी वाटावयास लागली. मृगजळ घरांतून पाण्यासारखें दिसतें व तें आपण खोटें समजतो, पण त्याच्याकडे एखादें मूल जाऊं लागलें तर त्याला झळ लागेल म्हणून त्याला बाहेर जाऊं देत नाही. म्हणजे येथे तेंच मृगजळ खरें वाटलें. रोज स्वप्नांत जर एखादें भूत दिसूं लागलें तर त्या भितीनें तूं रोड होत जाशील व तें न दिसण्याकरिता उपाय करशील. कारण तें दुःखदायक आहे म्हणून. पण तोच रोज जर एखादा देव दिसूं लागला तर तो सुखहेतु असल्यामुळे नेहमीच दिसावासा वाटेल. पण तेंच भिंतीवर देवाचें किंवा भूताचें चित्र काढल्यास कांहीच वाटणार नाही. याप्रमाणे खोटया वस्तूंत दोन प्रकार झाले. जी वस्तू खोटी असून उपयोगी आहे असें वाटतें व खोटी असूनहि सुखदुःख देणारी आहे असें वाटतें, ती एक व जिचा कांहीच उपयोग नसून ती कांहीच करणारी नसते, ती दुसरी. अशा दोन प्रकारच्या खोटया वस्तू झाल्या. एखादें मातीचें वाघाचें चित्र वगैरे काढलें तर तूं भीत नाहीस पण तेंच चित्र पाहून मुलाला भिती

वाटते. कारण तूं तें खोटें समजतेस व मूल खरें समजतें. तुला तें अगदीच खोटें वाटत असल्यामुळे त्याबद्दल तुझी आवडीहि नसते व तें नाहीसें व्हावें असेंही तुला वाटत नाही. तर त्याबद्दल तुझी उपेक्षा असते पण याच गोष्टी खऱ्या वाटल्यास आपण त्या खोटया वस्तूवर राग किंवा द्वेष करितो. याचप्रमाणे वेदांतांत वेदांती जगताचे दोन भाग करतात.

(१) व्यावहारिक सत्य वस्तु व (२) प्रातिभासिक सत्य वस्तु.

आपण मुलीला मातीची भुलाई करून देतो. तिचा आपणांस कांहीच उपयोग नसतो व ती आपल्यास खोटी वाटते. पण तीच मातीची भुलाई आपण माडी पौर्णिमेच्या दिवशी देवी समजून उपयोगांत आणतो. तिची आपण पूजा करितो व ती मोडल्यास अपशकून समजतो. माडी पौर्णिमेच्या दिवशी भुलाईच्या ठिकाणीं देवी बुद्धि असल्यामुळे ती खरी वाटते व मुलीस खेळावयासाठी करून दिलेल्या भुलाईचे ठिकाणीं खोटी बुद्धि असल्यामुळे तिला आपण कांहीच समजत नाही. तसाच आखाडपाटीचा खळ. मुलीला खेळ पाठवितांना त्यांत लहान लहान भांडीं असतात, पण तेंच मोठें ताट असल्यास तें जेवणाच्या उपयोगी पडत असल्यामुळें त्याला आपण खरें मानतो, व आखाडपाटींतील खेळाचीं ताटें वगैरे भांडीं खोटीं समजतो. त्याचप्रमाणें मापूल हे दीठ (दृष्ट) काढण्याच्या उपयोगी असल्यास खरें समजतो. नाहीतर त्याची उपेक्षा करितो. याचप्रमाणे जगांतील सर्व पदार्थांविषयी समजावें. या संसारांतील सर्व पदार्थ रज्जुसर्प किंवा स्वप्नाप्रमाणें मिथ्या आहेत. जी वस्तु सत्य असते, ती नेहमी (तीन्ही काळीं) राहते, तिचा कधीहि नाश होत नाही. संसारांतील वस्तु धरून ठेवण्याची आपण कीतिहि खटपट केली तर त्या नित्य राहणें शक्यच नाही. आपण संसार धरून ठेविला तरी तो आपल्यापासून दूर पळतो. हा संसार इतका असत्य असूनहि त्यांत आपण व्यवहार करितो म्हणून त्याला व्यावहारिक सत्ता आहे. रज्जुसर्प किंवा स्वप्न अगदीच खोटें असल्यामुळे त्याची प्रातिभासिक सत्ता आहे. या दोन वस्तु झाल्या. (१) **ब्रम्ह** तें अगदी सत्य आहे व **दुसरा** संसार. त्यांत कांही गोष्टी अगदीच खोटया आहेत व कांही खोटया असूनहि त्या खऱ्या समजून आपण त्यांच्याशीं व्यवहार

करितो. या सर्वांहून सत्य असें एक ब्रह्मच आहे. **यालाच दृष्टिसृष्टिवाद म्हणतात.** या वादांत अनेक ग्रंथ आहेत. मातीची भुलाई मुलींना खरी वाटते. तुम्हांला वाटत नाही. पण तीच माडी पौर्णिमेच्या दिवशीं खरी मानून तुम्ही तिची पूजा करतां. मुलगी मोठी झाल्यावर भुलाई खेळूं लागली तर आपण तिला रोखतो; व म्हणतो की, आता तूं भुलाई कशाला खेळतेस ? स्वयंपाक वगैरे करणें व इतर घरांतील कामें शीक. हे सर्व व्यर्थ आहे. त्याप्रमाणे वेदांतांत ज्यांची थोडीशी प्रगती झाली आहे, त्यांना संसारांतल्या पदार्थांत दोन भेद आहेत, हें कशाला सांगितलें पाहिजे ? लहान मुलाला आपण लहान लहान घास करून खाऊं घालतो. मोठ्या मुलाला त्या लहान घासांचा मोठा घास करून देतो. त्याप्रमाणे मूर्ख मनुष्याकरिता संसारांतील पदार्थांचे भेद केले आहेत. वास्तविक नाही. सिद्धांत मुक्तावलीकार म्हणतात:– वस्तुत: दोनच गोष्टीं आहेत:– १ ब्रह्म व २ री जगत्. जगत मिथ्या असल्यामुळे त्याचा त्याग करावयाचा व ब्रह्म सत्य असल्यामुळे तदाकारवृत्ति करावयाची. यालाच दृष्टिसृष्टिवाद म्हणतात. दुसऱ्या मतांत म्हणजे सृष्टिदृष्टिवादांत पुष्कळ ग्रंथ आहेत. पण या मतांत हाच मुख्य ग्रंथ आहे. या वसिष्ठाची प्रक्रिया अशी आहे:– जगतांत तीनच पदार्थ आहेत:– १ देह, २ मन व ३ आत्मा. यापैकी देह तुच्छ, घाणरेडा, जड, मेल्यावर कांही उपयोग नाही, कुत्र्यांनी खाल्यास विष्ठा होते असा असल्यामुळे त्याचा विचार कर्तव्य नाही. **आत्मा** सर्वव्यापक आहे. सर्व विचारांचें फळ व सर्व विचार झाल्यावर जें उरतें तेंच तो आहे. एखाद्या गावास जावयाचें असल्यास ज्या गावाहून जावयाचें. त्या गावाचा विचार कर्तव्य नसतो व ज्या गांवाला जावयाचें त्याहि गावाचा विचार कर्तव्य नसतो. कारण त्या गावाला पोंचल्यावर समजतेच आहे. पण ज्या मार्गानें जावयाचें त्या मार्गाचा मात्र गावास पोंचेपर्यंत विचार केला पाहिजे. त्याप्रमाणे देह व्यर्थ असल्यामुळे त्याचाहि विचार करणें ठीक नाही. आत्मा सर्व विचारांचें फळ असल्यामुळे त्याचाहि विचार करण्याची जरूर नाही. पण देह व आत्मा यामधील चित्ताचा विचार कर्तव्य आहे. ओल्या मातीचीं जशीं नानाप्रकारचीं भांडीं करितां

येतात, सुक्या मातीचीं किंवा भाजलेल्या मातीचीं कांहीच होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणे मनच सर्व बंधनांचें कारण आहे व त्या बंधनापासून सुटण्याचेंहि कारण तेंच आहे. हें मन दोन प्रकारचें आहे:– शुद्ध व अशुद्ध. उदा० नदींत ओंगळ पाणी असलें तर तेंच गाळून टाकल्यास शुद्ध होतें. त्याप्रमाणे मन देहाशीं चिटकून असतें तेव्हा अशुद्ध असतें व देहाहून निघून आत्म्याकडे लागलें म्हणजे शुद्ध होतें. अमृतबिंदूंत यांचा चांगला विचार केला आहे. अशुद्ध मनाचा परित्याग करून शुद्ध मनाची वृद्धि करण्याकरिता तुला आज वासिष्ठ सांगतो. हा सर्व अर्थ ध्वनीनें या श्लोकांत सांगितला आहे. "अहं बद्धो विमुक्त...."

ज्याला घरीं खावयाला आहे त्याला भिक्षा मागण्याची जरूर नाही व जो उपवास करतो त्यालाहि भिक्षा मागण्याची जरूर नाही. पण ज्याला भूक लागते व खावयालाहि मिळत नाही त्याला भिक्षेचा उपयोग असतो. लहान मुलीला संसार कसा करावा हें शिकविण्याची गरज नाही. त्याचा म्हातारीलाहि उपयोग नाही, पण जी मुलगी उपवर झाली, तिला त्याचा उपयोग असतो. त्याप्रमाणे जो बद्ध आहे त्याचें मन देहाशीं फारच चिटकलें असल्यामुळे त्याला या शास्त्राचा उपयोग नाही. किंवा जो पूर्ण आहे त्यालाहि यापासून उपयोग नाही, कारण, त्याच्या विचाराची समाप्ति होऊन एक आत्माच सत्य असून तो सर्व व्यापक आहे, असें त्याला कळून चुकलें असतें. पण ज्याला संसारांत दु:ख वाटतें, म्हणजे ज्याला मन चांगलें समजूं शकतें, ज्याला दु:ख नको आहे, आत्मा जाणण्याची इच्छा आहे, तो या शास्त्राचा अधिकारी आहे. या सर्व निरूपणाचें रहस्य हें आहे की ज्यांना संसारांत दु:ख नसून मनोरंजनाकरिताच जे वेदांत पाहतात, त्यांना या शास्त्रापासून कांहीच फायदा होत नाही. आज चार विषय सांगितले आहेत:– (१) संसारांत दोन प्रकारचे खोटे पदार्थ आहेत (२) आधी मनाचा विचार केला पाहिजे (३) वेदांतांतील दोन वाद व (४) या शास्त्राचा अधिकारी. मोक्षाचा व अधिकाऱ्याचा प्राप्यप्रापकभाव संबंध आहे. जीव–ब्रह्मैक्य हा विषय असून त्रिविध दु:खनिवृत्ति व अखंड परमानंद प्राप्ती हें फळ अथवा प्रयोजन आहे. (यांत सुतीक्ष्णाची

कथा व आणखी एक कथा आहे, ती सोडून देतो, कारण त्यांचा येथे उपयोग नाही.)

त्वदर्चन परायण प्रमथ कन्यका लुंठित ।
अलंतट वितर्दिकाशयित सिद्ध सिमंतिनी ।
विकीर्ण सुमनो मनो रमण मेरुणा मेरुणा ।।

मेरू पर्वताच्या पायथ्याशीं अप्सरांचें क्रीडास्थान आहे. अप्सरा म्हणजे देव किंवा गंधर्व स्त्रिया. त्या स्वेच्छाचारी असतात. म्हणजे कोणाहि बरोबर विहार करतात, तरी त्यांना पातक लागत नाही. उदा० एखाद्या मनुष्याजवळ थोडेसें धन असलें व तो फार खर्च करूं लागला तर लवकर दरिद्री होईल. पण ज्याच्यापाशीं पुष्कळसें धन आहे, त्याने कितीहि खर्च केला तरी काय होतें ? त्याप्रमाणे मनुष्याचें पुण्य थोडें असल्यामुळे त्याचा लवकर क्षय होतो. स्वर्गांतील देवांचें किंवा अप्सरांचें अति पुण्य असल्यामुळे त्यांच्या पुण्याचा क्षय होत नाही. मनुष्यांच्या इच्छा बांधलेल्या असतात. पण देव लोकांच्या इच्छा बांधलेल्या नसतात. त्या पर्वताच्या पायथ्याशीं एक सुरुची नांवाची अप्सरा क्रीडा करीत होती. त्याच मार्गाने एक देवदूत जात होता. तिने त्याला एक हाक मारली व आपलें येणें कोठून झालें व कोठे जाणां असें विचारलें. तेव्हा तो देवदूत म्हणाला, कोणी अरिष्टनेमी नांवाचा राजा आपल्या पुत्राला राज्य देऊन तप करण्याकरिता गेला. त्याने फारच भयंकर तप केलें. तें पाहून इंद्र भ्याला व मला सांगितलें की, तूं त्या राजाकडे जाऊन त्याला स्वर्गांत घेऊन ये. ही आज्ञा घेऊन मी राजाकडे गेलों व त्याला इंद्राचा निरोप सांगितला. तेव्हा त्यानी स्वर्गांतील गुणदोष विचारलें. या कथेच्या संबंधाने मीं तुला एक गोष्ट सांगतो. भरद्वाजाने वाल्मिकी ऋषीला विचारलें, मुने ! पुष्कळ लोक मोक्षाचें साधन कर्म सांगतात. कित्येक उपासना सांगतात व कित्येक तर ज्ञान सांगतात. यापैकी कोणतें खरें साधन आहे, हें कृपाकरून सांगा. वाल्मिकी म्हणालेः—मोक्षाचें साधन यापैकी काय होऊं शकतें हें मी तुला सांगतो. कल्पना कर की, एक बाई होती. तिला एक मुलगा झाला. लहानपणींच तो मुलगा तिच्यापासून दूर झाला. व बराच मोठा झाल्यावर जरी पुनः

तिच्याजवळ आला तरी तिची ओळख पटणार नाही. मंगळागौरीची कथा तुला माहित आहेच. तिचा पति जवळ असून खूण सांगितल्यावाचून ओळख पटली नाही. त्याप्रमाणे आत्मा जवळ असूनहि अज्ञानामुळे त्याचें ज्ञान होत नाही. ज्ञानावाचून त्याची साक्ष पटत नाही. आत्मप्राप्तिकरिता ज्ञानच मुख्य साधन आहे कर्म किंवा उपासना मोक्षाचें साधन होऊं शकत नाही. कोणी म्हणतात:—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथाखे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्माभ्यां जायते परमं पदम् ॥

घोड्यावर बसणारा दोन रिकाबींत पाय ठेविल्याशिवाय जाऊं शकत नाही, त्याप्रमाणे कर्म व ज्ञान हे दोन्ही मोक्षाला साधन आहे असें म्हटलें आहे. या वाक्याचा अर्थ निराळा आहे. भारद्वाजाने विचारले की, या संसारांत दुःखरहित असें कसें वागतां येईल? वाल्मिकी म्हणाले,— भारद्वाजा ! तूं रामाप्रमाणे वाग. जीवन्मुक्तिकरिता कर्म केलें पाहिजें. ज्याप्रमाणे प्रकाशावाचून अंधारांत काम होत नाही, म्हणून पहिले दिव्दाने अंधाराचा नाश करून नंतर काम करतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश करून, नंतर प्रारब्धरूपी वृत्तीचा कर्माने रोध करून ज्ञानाने आपला आनंद भोगावा. ब्रह्मैक्य मात्र ज्ञानाने होतें. मुक्तीला कर्म साधन नाही. कारण तें विरोधी आहे. लहान मुलांना जें दूधदात येतात व ते पुढे पडून जातात व नंतर पुनः दुसरे दांत येतात. पण हे दुसरे दात आल्यावर मात्र दूध पाजत नाहीं. कारण ते पुनः पडून जातात. किंवा लहान मुलांना दूध पाजावयाचें नसल्यास त्याचें तोंडांत बोट घालून चोखावयास लावतात. कारण बोटें चोखून भूक जाते, अशी समजूत असते. पण तरुणपणीं ही समजूत राहात नाही. व तोंडांत बोटें घालून भूकहि जात नाही. त्याप्रमाणे कर्म करतांना मी देह आहे, मी पुण्यकर्ता, मी पापकर्ता इत्यादि कर्तृबुद्धि असते व ज्ञान झाल्यावर मी अकर्ता आहे, अशी बुद्धि असते. या दोन बुद्धि विरोधी आहेत. ज्ञानाला मी कर्ता आहे, अशी बुद्धीच उत्पन्न होत नाही. तरुणपणीं बोटें चोखणें व अन्न हें दोन्ही नको आहेत. नुसतें अन्नच पाहिजें. व लहानपणीं मात्र हे दोन्ही पाहिजेत. त्याप्रमाणे ज्ञान झाल्यावर

कर्माची आवश्यकता नाही, पण लहान मुलांकरिता जसें आपण बोबडे बोलतो, तोतडे बोलतो, मुद्दाम त्याची कांही आवश्यकता नसते, त्याप्रमाणे ज्ञान झाल्यावर लोकांना सन्मार्गाला लावण्याकरिता कर्म करावें लागतें. मूर्खांना कर्माबाचून गतिच नसते. आत्मा हा कर्ता नाही तसाच भोक्ताहि नाही. म्हणून त्याचे ठिकाणीं कर्माचा लेप नाही. मोक्षाला साधन, ज्ञान व कर्म हे दोन्ही आहेत. या म्हणण्याचा दुसरा एक अर्थ असा आहे:—बालपण जाऊन तरुणपण आल्यावर जर एखाद्याने विष्ठा चिवडली तर तो कांही बाळ होणार नाही. किंवा त्याला कोणी बाळ म्हणणार नाही व त्यामुळे दुसऱ्या मुलांना शिक्षण देण्याच्या तो उपयोगाचा राहणार नाही. त्याप्रमाणे कुत्र्यासारखा कसाहि वागणारा ज्ञानी असल्यास त्याची कांही हानी नाही. पण लोक सुधारण्याच्या तो उपयोगी पडत नाही. ज्ञानी अज्ञानाप्रमाणे विषयसेवन करूं लागला तर त्याची कांहीच हानी होत नाही. नाश पावलेलें अज्ञान पुन: उत्पन्न होत नाही. कारण त्याचा उत्पन्न होणें हा स्वभाव नाही. नाश होणें हा स्वभाव आहे.

प्रश्न:—अंधाराची उत्पत्ति होऊं शकेल काय ?

उत्तर:—दिवा विझवून अंधार करतां येतो. पण दिवा स्वयंप्रकाश नाही. सूर्य विझवून मात्र होत नाही. पण ज्ञानी यथेष्ठाचरण करूं लागला तर दुसऱ्या विचारी अज्ञान लोकांस विषयसेवनाची संवय लागते. तो लोकोपयोगी होत नाही. म्हणून सद्‌गुरु होण्याला पात्र नाही. याकरिता ज्ञान जसें पाहिजें, तसें लोकांना सन्मार्गाला लावण्याला कर्महि पाहिजें. कर्म मोक्षाला हेतु नाही, हें दाखविण्याकरिता या कथेचा आरंभ होता.

अरिष्टनेमी राजानें स्वर्गांतील गुणदोष विचारले, तेव्हा तो दूत म्हणाला, राजा ! अतिपुण्यावाचून स्वर्गांत कोणी येत नाही. अति सुंदर स्त्रिया, पुष्कळ धन व पुष्कळ आयुष्य वाढविणारें अमृत मिळतें. जशी इच्छा असली तशी भोगाची पूर्ति होतें, व या सर्व मनुष्य जातीवर सत्ता असते. हे गुण सांगितले. आता दोष सांगतो:—तेथे अधिक पुण्याने अधिक सुख, मध्यम पुण्याने मध्यम सुख व कनिष्ट पुण्याने कनिष्ट सुख मिळतें. व तें पुण्य संपलें की, मनुष्य पुन: खाली पडतो. स्वर्गांत आपल्याहून जे

श्रेष्ठ व जास्त सुखी असतात त्यांच्याबद्दल द्वेष असतो व जे खाली कमी सुखी असतात त्यांच्याबद्दल हर्ष वाटतो व बरोबरीच्यांत हेवा असतो असें सांगितलें. तेव्हा राजा म्हणाला, दूता ! तूं असत्य बोलतोस. कारण तूं सांगितलेले गुण व दोष एकाच ठिकाणीं राहणें शक्य नाही. तुझा स्वर्ग मृत्युलोकांपेक्षा जास्त दिसत नाही. कारण मृत्युलोकाप्रमाणेच हलक्या लोकांवर सत्ता, बरोबरीच्यांत कलह, मोठ्याबद्दल द्वेष इत्यादि गोष्टी स्वर्गांतहि असतात. दुसरा स्वर्गांत गुण नाही. तूं म्हणतोस की, पुण्याचें फळ स्वर्ग आहे. पण तें चुकीचें आहे. कारण मृत्युलोकांप्रमाणेच तेथे आहे, म्हणून पुण्य विपर्ययानें तो (=स्वर्ग) पापाचेंच फळ आहे असें मला वाटतें. उदाहरणार्थः— प्रथम गोड व नंतर दुःखरूप अशा बचनागाप्रमाणे प्रथम सुखरूप व शेवटीं दुःखरूप असा स्वर्ग पुण्याचें फळ होऊं शकत नाही. तेथील स्त्रिया व तेथील भोग फार सुंदर असतात, हेंहि तुझें म्हणणें चुकीचें आहे. कारण कोणतीच वस्तु सुंदर किंवा कुरूप नाही. जितका जितका वस्तुचा उपयोग जास्त तेवढी तेवढी ती वस्तु जास्त सुंदर व प्रियकर वाटते. सुवर्ण कंकण चांगलें खरें, पण तेंच रणांत लढाई-करिता जातांना हातांत घालून गेल्यास हिजड्याप्रमाणे दिसतें. त्यावेळीं हातांत तरवार वगैरे आयुधें असणें हेंच सौंदर्य आहे. मुलाचें आंग जर उललेलें असलें तर चांगलें दिसत नाही. तें चिकण चोपडेंच पाहिजे. पण रणांत असणाऱ्या मनुष्याचें आंग चिकण चोपडें असून उपयोग नाही. तें सुंदर दिसत नाही. त्याच्या आंगावर तरवारीचे घावच चांगले दिसतात. सौंदर्य ही कल्पना आपल्या मनाच्या आसक्तीवर अवलंबून आहे. तरुणपणांतच जेव्हा कामोत्पत्ति जास्त असते, तेव्हा कुरूप स्त्रीहि सुंदर वाटते. कुत्र्याला कुत्री जशी सुंदर वाटते तशीच इंद्राला इंद्राणी वाटते, म्हणून स्वर्ग पुण्य फळ म्हणतां येत नाही. स्वर्गांत चांगलें धन मिळतें, हेंहि म्हणणें बरोबर नाही. कारण तेथल्या धनाचेंहि मृत्युलोकांतील द्रव्याप्रमाणे रक्षण करावें लागतें. एकाच रसानें रसनेंद्रिय तृप्त होत नाही. तर मग ज्या अमृतांत षड्रस आहेत, तें पिऊन रसनेंद्रिय वाढेल व मधुर रसानें सत्व-गुण वाढेल. मग अप्सरा वगैरेचा कांहीच उपयोग राहणार नाही. मृत्यु

लोकांत एका मनुष्याला तरी पतिव्रता स्त्री मिळण्याचा संभव आहे; परंतु स्वर्गात सर्वच उष्टद्या भोगण्याकरिता मिळतात, मग हें पुण्याचें फळ कसें म्हणतां येईल ? बरें ! स्वर्गांतील स्त्रियांना असें वागूनहि पाप लागत नाही. असेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण वेदविरुद्ध कर्म करणें हें पाप आहे. आपल्या स्त्रीचे ठिकाणीं ऋतुकालीं गमन करावें अशी वेदाज्ञा आहे. पण देव झाल्यावर कोणत्याहि स्त्रीचे ठिकाणीं रममाण व्हावें, असें वेदांत कोठेच सांगितलें नाही. देवांना पुष्कळ स्त्रिया रागानेंच मिळतात. म्हणून वेश्या भोग करणें वेदविरुद्ध आहे व म्हणून तें पाप आहे. याकरिता पापरूप स्वर्ग पुण्याचें फळ होऊं शकत नाही. देवदूत म्हणाला, मी ही सर्व हकीकत इंद्राला सांगितली. (वेदाने स्वर्गासाठी यज्ञ करावा, असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ निराळा आहे. कल्पना कर की, एखादा मनुष्य आग लागलेल्या घरांत सापडला आहे व या घरांत जळून मरणार असें त्याला वाटते व त्यावेळीं एखादा शहाणा मनुष्य तेथे येऊन त्याला घरांतून अमक्या वाटेने बाहेर निघ, असें सांगतो, त्याप्रमाणे मूर्ख जे आहेत, त्यांना देहच आत्मा आहे व देह पडल्यावर आत्म्याचाहि नाश होतो, असें वाटते. त्या मूर्खाकरिता श्रुति मातेने स्वर्गाचें वर्णन सांगितलें आहे.)

अरिष्टनेमीचें भाषण ऐकून इंद्राला फार संतोष झाला व त्याने देव दूताला सांगितलें की, तूं या राजाला वाल्मिकी ऋषिकडे घेऊन जा, व त्यांना या राजाला उपदेश करण्याविषयी माझी हात जोडून विनंती सांग. देवदूत म्हणाला, याप्रमाणे इंद्राची आज्ञा घेऊन मी त्या राजाला वाल्मिकी ऋषीकडे घेऊन गेलो व त्यांना इंद्राचा निरोप सांगितला. ते म्हणाले राजा ! एकदा भारद्वाजानें मला ज्ञान विचारलें होतें. तेंच मी तुला सांगतो. हीच कथा पूर्वी वसिष्ठाने रामाला व वाल्मिकीने भारद्वाजाला व वाल्मिकीनें पुन: अरिष्टनेमीला सांगितली, तीच मी तुला सांगतो, असें देवदूत सुरूचीला म्हणाला. या कथेचें तात्पर्य असें आहे:—

कितीहि विचार केला तरी ज्ञान विचाराच्या स्वाधीन आहे व तो विचार उत्पन्न होऊन दृढ होण्याकरिता अंगीं पुण्य पाहिजे. तप पाहिजे.

तपादिक पुण्य कर्म केल्याशिवाय होत नाही. राजाचा मुलगा आहे, एवढे समजल्याबरोबर तो कांही राजाचा अधिकारी होत नाही. त्याला मोठें काम करून तो अधिकार आणून घ्यावा लागतो. त्याप्रमाणे जें खाऊन पिऊन सुखी असतात व ज्यांना संसारांत कांही दुःख वाटत नाही तेहि जेवण झाल्यावर निजतेवेळीं आत्मा देहाहून निराळा आहे असा विचार करतात पण अशा विचाराने ज्ञान होत नाही. जपान देशांत एका कागदावर ईश्वराची प्रार्थना लिहून एका झाडावर बांधून देतात. त्या लोकांची अशी समजूत आहे की, तो कागद त्या मनुष्यातर्फे ईश्वराची प्रार्थना करतो. पण ही सर्व लुच्चेगिरी आहे. आळसामुळे कोणास वेळ सापडतो ? यांतला अर्थ असा आहे:-देहाला कठिण व आत्मा मिळण्याकरिता सुलभ तींच परमार्थाकरिता साधनें समजावीं. विषयामध्ये राहून विषय मिळण्यास सुलभ व आत्मा मिळण्यास कठिण अशीं साधनें करूं नयेत. पतिबरोबर सति जाणें हें साधन देहाच्या दृष्टीने कठिण आहे पण पति मिळण्याच्या कामांत सुलभ आहे. म्हणून योग, तप, कर्म इत्यादिकांच्या योगाने विवेक होण्यास सुलभ जाते. ज्ञान होईल तेव्हा होवो, पण हीं साधनें विवेक उत्पन्न करण्याला सुलभ आहेत. ज्यांना खरोखरच परमार्थ करावयाचा, त्यांनी देहाकडे पाहूं नये. हिंदुस्थानांतील सर्व मार्ग असेच आहेत. तप, योग, कर्म इत्यादि जे मार्ग आहेत, ते वैराग्याला साधन आहे. सत्कर्माच्या सवयीनेच वैराग्य होतें. नेहमी विषयापासून दूर राहण्याची सवय असल्यामुळे थोडक्याशा विषयदोष दर्शनाने वैराग्य होतें. म्हणूनच तीर्थयात्रेनंतर रामाला वैराग्य झालें.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे महाराष्ट्र भाषायां वासिष्ठतत्वे प्रथमं रहस्यम् । हरिः ॐतत्सत्श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु शुभं भवतु: ।।

ज्ञानेश्वर आई

अरिष्टनेमीला वाल्मिकी म्हणाले:—मी एकांतीं आसनावर बसलो असतां भारद्वाज आले व म्हणाले की, महाराज ! संसारांतून मुक्ति

होईल असें जाणण्याची मी इच्छा करतो. वाल्मिकी म्हणतात:—ठीक आहे. ज्याचें मनन निदिध्यासन केलें असतां तूं कृतकृत्य होशील असें साधन सांगतो. थोडक्यांत योगवासिष्ठाचा सार सांगतात:—

उपक्रमः—मागे सांगितलें की, चित्त हें शुद्ध व अशुद्ध असें दोन प्रकारचें आहे. जसें—आपण कपाळावर बिजवरा किंवा कुंकू लावतो व तें वाकडे आहे किंवा सरळ आहे हें आरशाने पाहतो. आरशांत पाहून आपण आपल्याच कपाळावरील कुंकवाची दुरुस्ती करतो. आरशांतील मुखाची दुरुस्ती करीत नाही. कारण आपलें मुख आपल्याला पाहतां येत नाही. आरशांतील मुख आपलें कशावरून? असा आपण संशय घेत नाही. आत्म्याचें कोणत्याहि शास्त्राने ज्ञान होत नाही. व कोणतेंहि शास्त्र आत्म्याचें ज्ञान करून देण्याला समर्थ नाही व उपायहि ज्ञान करून देण्याचा नसतो. आपला डोळा आपणांस दिसत नाही. तसा आत्माहि समजत नाही. परंतु जसें आरशांत प्रतिबिंब पाहतो व तें खोटें आहे असें समजतो, त्याप्रमाणे वासनेमध्ये असलेलें आत्म्याचें प्रतिबिंब पाहून आपण त्याहून निराळें आहो, हें समजलें पाहिजें. तूं आपल्याला वासनेपासून निराळें समजतां येते की नाही हें पहा. उदाहरणार्थ:—घरांत अंधार असतो तेव्हा तो दिव्याने निघून जातो. कां? तर दिवा अंधाराचा वैरी आहे म्हणून. दिव्याच्या प्रकाशाने वर किंवा जमीन नाहीशीं होत नाही. वैरी भेटला म्हणजे नाश पावतो असा विरुद्धाचा नियम आहे. एक राजा जेव्हा दुसऱ्या राजाला मारतो तेव्हा तो त्याचें शस्त्र घेऊन जातो कारण शस्त्र कांही त्याच्या विरुद्ध नाही. बायकांचें भांडण क्रोध निघून गेला म्हणजे बंद पडतें. क्रोध व शांति, रडणें व उगे राहणें हे परस्पर विरुद्ध आहेत. क्रोध येतो जातो तशीच शांतीहि येते जाते. दोन्ही वेळीं तूं असतेस. तूं क्रोधाची किंवा शांतीची वैरी नाहीस. विरोधी पदार्थ आपापसांत नाश पावतात, असा नियम आहे. दोन्ही ठिकाणीं तूं असतेस, पण तूं दोन्ही नव्हेस. क्रोध, शांति इत्यादि वृत्ति परस्पर विरोधी आहेत. तूं दोन्ही नव्हेस. तथापि क्रोधाचे वेळीं दुःख वाटतें, अंधाराने घर प्रकाशित दिसत नाही. प्रकाशाने दिसतें. तशा वासना दोन प्रकारच्या आहेत. मलिन व शुद्ध.

मत्सर, क्रोध या मलिन वासना होत, स्त्रियांच्या ठिकाणीं कामबुद्धि ही मलिन वासना होय. मातृबुद्धि ही शुद्ध वासना होय. ह्या परस्पर विरोधी आहेत. दुसरें उदाहरण:—डोळे झाकले म्हणजे कांही दिसत नाही. उघडले म्हणजे दिसतें. दोन्ही आपले स्वाधीन आहेत. त्याप्रमाणे शुद्ध वासना व मलिन वासना तुझ्याच ठिकाणीं राहतात. दोन्ही वासनांशीं आत्मा मिळून गेलेला असतो. जसें—आपलें शरीर आहे, किंवा जीभ आहे. शिव्या देतांना जीभ रंगून जाते व गोड बोलतांनाहि त्यांत रंगून जाते. शिव्या देण्याला किंवा गोड बोलण्याला जिभच पाहिजे. त्याप्रमाणे मलिन वासना किंवा शुद्ध वासना दोन्हीमध्ये आत्मा असतो. तो शुद्ध असतो. नोकर कचेरींत असतो तेव्हा कचेरीच्या कामांत व घरीं असतो तेव्हा घरच्या कामांत गुंग असतो, तसा आत्मा हा शुद्ध वासनेंतहि गुंग असतो व मलिन वासनेंतहि गुंग असतो. आत्मा शुद्ध व मलरहित आहे. तुझें शरीर चित्रांतहि काढतां येतें व आरशांतहि पाहतां येतें. परंतु आरशांत जशी कुंकवाची दुरुस्ती करतां येते, तशी चित्रांतल्या कुंकवाची करतां येत नाही. कारण चित्र मलिन असतें. आरसा निर्मळ असतो. चित्र एक-वेळ काढलें तसेंच राहतें, बदल करतां येत नाही. आरशांत बदल लवकर होतो. शुद्ध वासनेंत आत्म्याला दुःखाचा थोडाहि संस्पर्श समजतो. आप-ल्याला कितीहि दुःखाचा डाग समजतो. म्हणजे त्यापासून निराळे राहण्याची खटपट करतो. मलिन वासनेंत दुःख समजत नाही. भगवान वाल्मिकी म्हणतात:—मलिन वासना जन्म देणारी आहे. शुद्ध वासनेंतील दुरुस्ती करून घेतां येतें. राम शुद्ध वासनेने जसे मुक्त झाले तसा तूंहि शुद्ध वासनेने मुक्त हो.

हरि: ॐ तत्सत् श्री वासिष्ठतत्वे वासनाद्वैविध्य निरूपणं नाम द्वितीय रहस्यम् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ।

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३०

तृतीय रहस्य

आता मलिन वासनेचा त्याग करून शुद्ध वासना कशी वाढवावी, हें सांगण्याकरिता श्रीरामाच्या कथेचा उपक्रम करितात.:—लग्नाच्या वेळीं स्त्रियेची व पतीची ओळख नसते. लग्नांत निकटचा संबंध काढून आपण दूरचा जुळवून घेतो. मलिन वासनेचा संबंध सोडून शुद्ध वासनेस जुळवून घेण्याचे १० प्रकार आहेत. यांना संस्कार म्हणतात.

आगमोऽप: प्रजा देश: काल: कर्मच जन्मच ।
ध्यान मंत्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेवत: ॥ श्रीमद्भागवत ॥

ज्याप्रमाणे बायका लहानपणापासून कुंकू लावीत असतात. कां तर त्यांना पति मिळण्याची आशा असते. विधवा कुंकू लावित नाहीत. कारण त्यांना पति मिळण्याची आशा नसते. मनुष्यजन्मांत आत्मा मिळण्याची आशा असते. हळूहळू शरीराची इच्छा दाबत गेले पाहिजे. हळूहळू मलिन वासनेचा त्याग करीत शुद्ध वासनेला वाढवावें लागतें. शुद्ध वासना शिकविण्याला शास्त्र उपयोगी पडतें. पाणी हें शुद्ध वासना वाढविण्याला उपयोगी पडतें. पाणी म्हणजे तीर्थ. प्रजा म्हणजे सत्संगती. सत्संगतीनें शुद्ध वासना वाढते. देश म्हणजे ठिकाण. हेंहि शुद्ध वासना वाढविण्याच्या उपयोगाचें आहे. शुद्ध देशांतला मनुष्य घाणेरड्या ठिकाणीं गेला असतां त्याला बरें वाटत नाही. मुलीला कुमारपणीं कोणीतरी पति पाहिजे असें कल्पून ती कुंकू लावित असते. कुमारपणीं पति दूर असतो. पण आपला आत्मा नेहमीच जवळ असतो. पाणी हें शुद्ध वासना वाढविणारें आहे. शास्त्र, पाणी, सत्संग, देश, काल, कर्म, जन्म, ध्यान, मंत्र व संस्कार ह्या

दहा गोष्टी शुद्ध वासना वाढविणाऱ्या आहेत. जन्म म्हणजे दीक्षा. ध्यान म्हणजे एखादी एकाग्र करणारी वस्तु. काल म्हणजे प्रातःकाल. प्रातःकाळीं सत्वगुण असतो. दुपारीं मन चंचल असतें म्हणजे रजोगुण असतो, व रात्रीं सुषुप्तींत तमोगुण असतो. सुषुप्तीचा तमोगुण रजोगुण दोन्ही सकाळच्या वेळीं नसतात. जन्म म्हणजे गुरुपासून घेतलेली दीक्षा. ध्यान हरीहराचें. मंत्र पंचाक्षरी. हे दहा संस्कार शुद्ध वासना वाढवितात. तुझें आडनांव देशपांडे. हें शब्दमात्रानें धारण केलें आहे. शरीर ज्या वासनेंत गुंग होतें, तो संबंध जबर मानावा लागतो. मी देह नसून परब्रह्म आहे, असा दृढ निश्चय झाला पाहिजे. वासना शुद्ध होण्याकरिता ह्या दहा गोष्टी क्रमानें झाल्या पाहिजेत. मनुष्यानें आपल्या आयुष्यांत ह्या १० गोष्टी पाळल्या पाहिजेत. यापैकी एकहि गुण कमी असल्यास तेवढी शुद्ध वासना कमी वाढते. सवयीचा परिणाम बुद्धिपेक्षा जास्त असतो. बुद्धीनें आपण करतो ही गोष्ट चांगली नाही हें समजूनहि सवयीमुळें तसेंच वर्तन करतो. म्हणून चांगल्या गोष्टी बुद्धीस न पटल्या तरी त्यांची सवय करून घ्यावी. आत्मा बुद्धीच्या आटोक्यांत नाही. उदा० गांजा ओढणें वगैरे. याप्रमाणे कोणतीहि गोष्ट बुद्धीला पटवून घेण्याची नेहमी सवय करावी. पहिले पहिले आपण आरसा घेऊन कुंकू पाहतो व नीट करतो. पण पुढे पुढे सवय झाली म्हणजे आरसा नको असतो. भंग्याला घाण सहन होते. सामान्य मनुष्य तेथें गेला तर वास बाधतो. मूर्ख मनुष्याला संसारांत भयंकर दुःख होऊनहि तें सहन करतात. चांगलीं माणसें मानसिक दुःख देखील सहन करीत नाहीत. शहाणी माणसें यत्किंचित् दुःखानेंहि पोळतात. हें सर्व योगाचें रहस्य आहे. श्रीराम अशाच प्रकारचे होते. ते विष्णु होते तरी आपल्या स्वरूपाला विसरल्यासारखे झाले होते. विष्णु एकदा ब्रह्मसभेंत गेले असतां सर्वांनी त्यांना नमस्कार केला, पण सनत्कुमारांनी नमस्कार केला नाही. तेव्हा विष्णुंनी त्यांना शाप दिला की, तुम्हाला आपल्या निःष्कामतेचा अभिमान आहे, तर एकवेळ तुम्ही सकाम व्हाल. सनत्कुमारांनी विष्णुला शाप दिला की, तुला सर्वज्ञतेचा अभिमान आहे, तर एकवेळ सर्वज्ञत्व विसरून तूं अल्पज्ञ होशील. जगांत

त्पज्ञ कोणीच नाही. मुंगीच्या दंशाने हत्ती मरतो. अग्नी
व पर्वतालाच फोडून टाकतो. मनुष्याला जितका मोठेपणा
ल्हानपणा आपोआप त्याच्यांत शिरत जातो. सर्वज्ञतेचा
तेचा (दोन्ही) अभिमान मिथ्याच आहे. वाघाला माणसें
त आहे. मोठेपणा किंवा लहानपणा विश्वांत कोणालाच नाही.
पलें काम करावयास लहान मनुष्याची मदत घ्यावी लागते.
या प्रकाशाने राजा काम करतो, तसेंच मुंगीलाहि दिव्याच्या
तें. दिवा राजाच्या किंवा ुंगीच्या विरोधी नाही. तो मोठे-
लहानपणाचा साक्षी होऊन राहतो. सनत्कुमारांनी विष्णुला
नाही, तर विष्णुला सर्वज्ञतेचा जो अभिमान होता त्याला
सें त्या कथेचें तात्पर्य आहे.

गास नाहीसें करणारें औषध जगांत नाही. भूक आणि अजीर्ण
नाहीसें करणारें औषध नाही. कुत्रें किंवा पक्षी आपल्या-
न नाहीत, पण त्यांना संग्रह करण्याची उपाधी नाही.
वयास मिळतें तें आपल्या काळजीने मिळतें असें नाही. कुत्रें
फिरतात तेव्हा त्यांना खावयास मिळतें. आपण नोकरी
कुत्र्याला तुकड्याकरिता मार खावा लागतो. आपणालाहि
लाता खाव्या लागतात. काम चुकलें तर दंड होतो. मालकाला
तर आपणाला तुकडा मिळतो. तात्पर्य:— कुत्र्यासारखेंच
वयास मिळतें. मानाने मिळतें म्हणणें लबाडी आहे. पुष्कळ
आपल्याहून श्रेष्ठ आहे. कुत्र्याला थोडी चोरी करावी लागतें.
खातात. आपणहि मध वगैरे माशांची विष्ठा खातो. कुत्रें जसें
अन्नांचा परिणाम विष्ठा खातात, तसें आपणहि गाई म्हशी
चा परिणाम दूध वगैरे खातो. मनुष्याच्या शहाणपणाचा
त्र व्यर्थ आहे. जगांत कितीहि वरिष्ठ झाला तरी तो कोणा-
ष्ठ नाही. इंद्र जसा आपल्या स्त्रियेला घेऊन आनंद मानतो
हि मानतो. जें सुखदुःख स्वर्गांत आहे तेंच नरकांतहि आहे.
स जितकें मोड लागतें तितकेंच कुत्र्याला लागतें. स्वर्ग व नरक

यांत जो भेद आहे तो हाच आहे. मनुष्याला ब्रह्मज्ञान होण्याची योग्यता आहे. ब्रह्मलोकांत गुरुच्या अपेक्षेवाचूनच बुद्धीने ज्ञान होतें. ज्ञानावाचून पशू व मनुष्य सारखेच. नीचपणा विष्णुचा व जारपणा पुरुषाचा सारखाच. विष्णुने वृंदेकरिता जालंदर दैत्याला मारलें, यांत विष्णु व जार दोघेहि सारखेच. विष्णु ब्रह्मज्ञानी असल्यामुळे त्याला लेप लागत नाही इतकेंच. विष्णुसारखा जार ब्रह्मज्ञानी असला तर त्यालाहि लेप लागत नाही. सनत्कुमार शाप कथेचें तात्पर्य इतकेंच आहे की, विष्णु-सारखें वैभव असलें तरी महात्म्यांचा अपमान करूं नये. खरोखर विष्णुला कांही त्यांनी शाप दिला नाही व विष्णु हे शापाने बद्ध होतहि नाहीत. तर सर्वज्ञपणाचा जो अभिमान विष्णुला होता, त्याला शाप दिला. लोकांना दाखविण्याकरिता तसें यांना करावें लागलें. श्रीराम शापाने अल्पज्ञाप्रमाणे भासलें. त्यांनी बालपण गेल्यावर तीर्थाची आज्ञा मागितली. आईबाप घरीं असतां तीर्थाला जाण्याची जरूरी नाही, हें त्यांना समजलें, पण मोक्ष मार्गाचें अवलंबन केल्यावर हेंच त्यांना इष्ट वाटलें. आईबाप तीर्थ खरें, पण तीर्थाचें फळच ते देऊं शकतील, मोक्ष देऊं शकत नाहीत. रामाने विचार केला की, स्वर्ग किंवा वैकुंठ हें तीर्थाचें फळ आईबापांच्या सेवेने मिळेल. पण त्यांची संसार करण्याची आज्ञाहि मला पाळावी लागेल व ती आज्ञा पाळली नाही तर आज्ञा मोडण्याचा दोषहि आपल्या पदरीं येईल. तीर्थाला गेले असतां तीर्थें आज्ञा मोडण्याचा प्रसंग आणणार नाहीत व सत्वशुद्धि मात्र अवश्य देतील म्हणून मोक्ष मार्गाचें अवलंबन करणाऱ्या मला तीर्थाला गेलें पाहिजे. असा विचार करून तीर्थाकरिता रामाने आज्ञा मागितली. पित्याने मोठ्या कष्टाने आज्ञा दिली. याप्रमाणे पित्याची आज्ञा घेऊन श्रीराम तीर्थाला जाण्यास तयार झाले.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीवासिष्ठतत्वे निरभिमानतारहस्य निरूपणं नाम तृतीय रहस्यम् ।

श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्रीसद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

३१

चतुर्थ रहस्यम्

(अथ गच्छति कालेषु ············ श्लोक १६ ते २६)

यांप्रमाणे श्रीरामाने पित्याला आज्ञा मागितली असतां त्यानें ती दिल्यानंतर श्रीराम भूमीला तीर्थरूप करण्याच्या उद्देशाने भूमीवर फिरत चालले. काल सत्वगुण वाढविण्याचे दहा हेतु सांगितले. त्या दहाहि हेतूंचा समुच्चय तीर्थांत एके ठिकाणीं होत असतो. तीर्थाचे ठिकाणीं संतांचे मुखानें सहज सच्छास्त्र ऐकूं येते. तीर्थांतले पाणीहि तीर्थमय असतें व सत्संग घडतो. तीर्थाला जाण्याचा मुख्य उद्देश सांगतो. आपण जें अन्न खातो व पाणी पितो त्याचे तीन तीन भाग होत असतात. सात्विक, राजस व तामस. त्यांतला जो भाग सात्विक असतो तो मनाला मिळतो. जेवल्यानें आनंद वाटतो तो सत्वगुणानेच वाटतो. आनंद जेवणांत नाही. सत्वगुणांत आहे. मन सत्वप्रधान आहे. मनास आवडेल असें अन्न मिळालें असतां अधिक आनंद वाटतो. अन्नाचा सात्विक भाग मनाला मिळतो. राजस भाग रक्ताला मिळतो व तामस भागाची विष्ठा बनते. पाण्याचा सात्विक भाग प्राणाला मिळतो, राजस रक्ताला मिळतो व तामस भागाचें मूत्र होतें. तुपाचा पुतळा असावा याप्रमाणे वासनाशरीराचा देह जलमय असतो. याठिकाणीं प्रत्यक्ष प्रमाण किंवा अनुमान प्रमाण चालत नाही. याला एक श्रुति प्रमाणच मानलें पाहिजें. वेदांत अशी एक कथा आहे की, जैबिली राजाला ऋषीने पंचाग्नि विद्या सांगितली. त्या पंचाग्नि विद्येने जीवाची गती समजते. त्यांत जलाचें वेष्टन जीव घेऊन जातो असें सांगितलें आहे. जल हें उपलक्षण आहे. उपलक्षण म्हणजें काय तें सांगतो.

दही कुत्र्याला खाऊं देऊं नको म्हणजे मांजरीला, उंदराला, कावळ्याला किंवा इतर प्राण्याला खाऊं दे, असें तात्पर्य नाही. या समजुतीला उपलक्षण म्हणतात. एका पदार्थावरून पुष्कळ पदार्थ घेणें या समजुतीला उपलक्षण म्हणावें. जलवेष्टित जीव म्हटलें असतां जलानें पंचभूतांचें उपलक्ष होतें. नुसतें जल नाही जाऊं शकत. वासना शरीरांत जलाचा भाग जास्त असतो. जलाचा सूक्ष्म भाग प्राण आहे, तोच शरीरांतून निघून जातो. ज्याप्रमाणे इंधनांत धुपट असतें त्याप्रमाणे शरीरांत प्राण असतो. लाकूड ओलें असलें तर धुपट होतो. ओलेपणामुळे धुपट वर वर जातें. मरणाचे वेळी प्राण धूमासारख्या रूपाने अतिसूक्ष्म होऊन वर निघून जातो. प्राण डोळ्यांतून भरकन निघून जातांना कधी कधी कोणाला दिसतो. पापी मनुष्याचा प्राण गुदावाटे जातो. पुण्यवानाचा प्राण डोळे, नाक, कान यापैकीं कशांतून तरी जातो. प्राणांत जल जास्त असल्यामुळे तो धूमासारखा निघून जातो. हें एकवेळ पुनः सांगतोः– कापुराचें धूपट फारसें दिसत नाही. थोडे थोडे दिसतें. प्राण सूक्ष्म असल्यामुळे धुपट दिसत नाही. ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणे धूमरूपीं प्रवाह उत्पन्न होतो. उदा० वाहत्या नदींत आपण बसलों असतां लोटलेलें पाणी आपल्याकडे येतें. तसें जगत कर्म प्रवाहांत फिरत आहे. ज्याचें जसें कर्म असेल त्याप्रमाणे त्याच्याकडे धूमरूपी प्रवाह वाहतो. प्राणाबरोबर सूक्ष्म होऊन धूमरूपी प्रवाह निघून जातो. जसें शरीर असेल तशा देवता पकडतात, अशा अर्थाची एक श्रुती आहे. तीर्थाचें जल सत्वमय असतें. तीर्थांत स्नानपान केल्यानें प्राण तीर्थाचे जलमय बनून जातात. तीर्थांत मेलेल्या मनुष्याचे प्राण प्रकाशरूपाने बाहेर जातात. धूमरूपाने जात नाहीत. ज्यांचे प्राण धूमरूपानें जातात त्यांना यमद्रूम पकडतात. मरणसमयीं अग्निबळ चांगलें पाहिजें. ज्यांच्या शरीरांत अग्निबळ चांगलें असतें त्यांचे प्राण प्रकाशासारखे निघून जातात हें तीर्थाचें अदृष्ट फल आहे. पण चित्त विकाररहित होणें हें तीर्थाचें दृष्ट फल होय. पिण्याच्या पाण्याचा उतम भाग प्राण होतो. प्राणच कामक्रोधादि विकारांना पुष्ट करतो. प्राण वीर्याला चलन करणारा आहे. तीर्थाच्या पाण्यांत सात्विक गुण असल्यामुळे विकार कमी

उत्पन्न होतात. विकार उठूं न देण्यांत प्राणाला तीर्थाच्या पाण्यांतील सत्वगुण साह्य करतो. जे लोक तीर्थांत राहतात ते नित्य तीर्थस्नानपान करीत असल्यामुळे पुण्यवान् असतात. पण तीर्थांत जाणारे अधिक पुण्यवान असतात. जसा एखादा भला मनुष्य असतो. त्याच्या घराचीं माणसें चांगलीं नसलीं तर त्यांच्यापासून त्याला त्रास होतो. व त्या भल्या मनुष्याचें चित्त घरच्या माणसाकडे विशेष ओढत नाही. पण घरीं पाहुणा आला तर पाहुण्याकडे त्याचें चित्त लागलेंच ओढतें व आदरातिथ्य करण्यांत त्याचा चांगुलपणा एकदम त्यांच्यापुढे प्रगट होतो. त्याप्रमाणे शुद्ध बुद्धीने जो तीर्थाला जातो त्यालाच तीर्थाचे गुण मिळतात. तीर्थ निर्माण करण्यांत परमेश्वराचा उद्देश कांही निराळाच असतो. तुमच्या घरीं गाई म्हशी तुम्ही पाळतां व त्यांना रानांतून गवत कापून आणून चारतां, पण वनांत गाई म्हशीसाठी स्वयं चारा निर्माण केला आहे. त्याप्रमाणे ईश्वरनिर्मित शास्त्रोपदेशाने मनुष्य आपली उन्नति करून घेऊं शकतो. परंतु पशुसारख्या जीवांना शास्त्र समजत नाही. असें जीव मुंग्या, माकोडे, मासोळ्या, मेंडके इत्यादि तीर्थांत एकदम उद्धरतात. तीर्थांत वस्तु महात्म्य आहे. जशी लहान लेकरालाच आई कडेवर घेते, तसा परमात्मा अज्ञानाला सहाय्यक आहे. पण ज्ञानाभिमान्याला सहाय्यक नाही. तीर्थें हीं परमेश्वराने सर्वांच्या उद्धाराकरिता निर्माण केलीं आहेत.

तीर्थ महात्म्याविषयी कथा

कोणी एक गूढ नांवाचा ब्राह्मण होता. त्याने केलें नाही असें एकहि पातक नव्हतें. सर्व पातकें त्याने केलीं. शेवटीं तो म्हातारा होऊन मरण पावला. लोकांनी त्याला एका ठिकाणीं पुरलें. एकें दिवशीं त्याला उदाने उकरलें व त्याच्या प्रेताचा कांही भाग नेला. दिवसा त्याचा एक भाग गिधाडाने उचलला व घेऊन चालला. दुसरा एक गिधाड त्याला भेटला व पहिल्या गिधाडाजवळची तंगडी हिसकूं लागला. त्यांच्या भांडणांत ती तंगडी खाली पडली. ती भागीरथींत पडली. त्या ब्राह्मणाच्या पातकामुळे

त्याच्याकरिता महानरक निर्माण झाले होते. यमदूत त्याला घेऊन चालले होते. रस्त्यांत वैतरणी नांवाची नदी आहे. तिला गायदान करणारे तरून जातात. तो पापी वैतरणी नदीच्या तीरावर पोचला असतां तेथे शिवदूतांचा समुदाय येऊन पोचला, व त्यांनी सगळ्या महानरकाचें चूर्ण करून टाकलें. यमदूत म्हणाले; तुम्ही कोण आहांत ? शिवदूत म्हणाले आम्ही कोणीहि असो. याला आमच्या स्वाधीन करा. यमदूतांनी ब्राम्हणाला सोडून दिलें. यमदूत यमाकडे गेले व सर्व वर्तमान सांगितलें. यमाने चित्रगुप्ताला हाक मारली. चित्रगुप्ताने सांगितले की, गिधाडानें त्याची तंगडी धरली होती. ती भागीरथीत पडून तो पावन झाला. अशी कथा महात्म्यांत आहे.

पुन: श्रीरामाने विचार केला की, तीर्थांत संतांचेंहि दर्शन होऊन सच्छास्त्र चर्चा ऐकूं येते. म्हणून सर्व तीर्थांचें दर्शन, स्नान, दान, जप करीत फिरावें. तीर्थें पांच प्रकारचीं आहेत:- ब्राम्ह, आसुर, दैव, आर्ष व मानुष. ज्या तीर्थांची गणना वेदांत आहे ते **ब्राम्हतीर्थ.** ब्राम्ह तीर्थें अनादि अनंत आहेत. जोपर्यंत वेदांचा प्रमाणांत डंका वाजत आहे, तोपर्यंत या तीर्थांना नाश नाही. गंगा, यमुना, सरस्वती हीं ब्राम्ह तीर्थें होत. ज्या ठिकाणीं गंगा, यमुना व सरस्वती आहे व ज्या ठिकाणीं सोमेश्वर नांवाचा देव आहे त्या ठिकाणीं मी अमृत व्हावें, अशा अर्थाची श्रुति आहे.

श्रुति:- यत्र गंगाच यमुनाच यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवो तत्र माममृत: कृधी: ॥

गंगा यमुनादि तीर्थें कधीच नाश पावत नाहीत.

दैवतीर्थें:-देवांनी स्थापन केलेलीं तीर्थें दैवतीर्थें होत. **गोकर्णतीर्थ:**- याची कथा शिवलीलामृतांत आहे. काशींत अविमुक्तेश्वर लिंग आहे. रामेश्वर तीर्थ रामाने स्थापन केलें आहे. ही दैवतीर्थेंहि अनादि आहेत. पण कल्पाकल्पांत पुन: नवीन उत्पन्न होतात. घोर कलीत सगळीं तीर्थें ब्राम्हतीर्थांत मिळतात. घोर कलींत सर्व नद्या गंगेंत आपलें माहात्म्य सोडून देतात. पुराणाचें म्हणणें आहे की, कलींत गंगा माहात्म्य जाईल,

पण श्रुति तसें म्हणत नाही. श्रुतिपेक्षा पुराणें अधिक प्रमाण नाहीत. कलींत गंगा-माहात्म्य जाईल अशी जीं पुराणवचनें आहेत, त्यांचा असा अर्थ आहे की, गंगा देवतेला जो शाप झाला होता की, तूं कलीला पांच हजार वर्षें होतपर्यंत पृथ्वीवर राहशील. तो तिचा प्रतिबंध पांच हजार वर्षांनी जाईल व ती स्वर्गांत जाईल. पृथ्वीवर तिचें जलरूप राहील. तात्पर्य, पुराणाने श्रुतिवचनांचा बाध होत नाही. श्रुतिवचनांचा बाध मुख्य श्रुतीनेच होईल.

३. आसुरतीर्थः– गयासुराच्या पाठीवर यज्ञ करून त्याला वर देण्याकरिता जें तीर्थ स्थापन केलें तें, किंवा दिंडिर दैत्याला मारून दिंडिरवनांत पंढरपूर स्थापन केलें. अशीं तीर्थें आसुरतीर्थें होत.

४. आर्षतीर्थः– ऋषींनी स्थापन केलेलें आर्षतीर्थ होय.

५. मानुषतीर्थः– अमरावती येथील जनार्दन भट्ट यांच्याकरिता गंगा आली. कूर्मदासाकरिता देव लहुळास आले. द्वारकेची मूर्ति डाकोरास आली. हीं सर्व मानुषतीर्थें होत. आणखी एक तीर्थ आहे. सर्व तीर्थें त्या तीर्थाची अपेक्षा करितात. तें तीर्थ म्हणजे सत्संग होय. कांही तीर्थें कायेला पावन करितात. कांही वाचेला पवित्र करतात. सत्पुरुष सर्व पदार्थांना पावन करतात. सत्संग मिळण्याला मोठें भाग्य पाहिजे. श्रीराम सर्व प्रकारचीं तीर्थे फिरले. तेव्हा त्यांना दिसून आलें की, नुसत्या तीर्थ-स्नानदिकाने चित्ताची तळमळ जात नाही. तीर्थस्नानाने इतकें झालें की, तीर्थें फिरत असतां रामाला वैराग्य झालें. त्यांनी दोन विचार केले. तीर्थें फिरत असतां त्यांनी सर्व देशांत दुःखी प्राणी पाहिले व तीर्थादिकांतून घरीं येतांना विचार केला की, नास्तिक होणें बरें, किंवा आस्तिक होणें बरें, सुखाकरिता सर्वांचाच प्रयत्न असतो. नास्तिक शरीरावरच भिस्त ठेवतात व शरीराच्या पलीकडे कांही आहे असें त्यांना वाटत नाही. परंतु नास्तिक झाला तरी शरीराच्या पलीकडे कांही नाही म्हणून चालत नाही. त्यांना इच्छेला आळाच घालावा लागतो व आस्तिकालाहि इच्छेला आळाच घालावा लागतो. रामाने विचार केला की, नास्तिक

होऊनहि सुख मिळत नाही. आपणाला पक्षाप्रमाणे आकाशांत उडतां येत नाही. माशाप्रमाणे पाण्यांत बुडतां येत नाही. अग्नींत कांही न झालें पाहिजे अशी इच्छा होते. अशा अनंत इच्छा नास्तिक होऊनहि केल्या असतां पूर्ण होत नाहीत. एकंदरीत वासना ही भयंकर आहे. वासनेचा पूर्ण होण्याचा स्वभावच नाही. वासनेचें मुख्य स्वरूप असें आहे की, जगांतील सर्व सुखें आपणांसच मिळावीं. सर्वांची वासना सफल झाली तर अंमल ठेवायला कोणीच राहणार नाही. एक मनुष्य राजा झाला व त्याने गांवांत सगळा आपला अंमल बसविला, तो काय म्हणून ? तर इतर लोक अज्ञान म्हणून. सर्वच पाटील झाले तर कोणावर कोणी अंमल बसवावा ? एकट्याची वासना सफल झाली तर पोराचीहि वासना तृप्त झाली पाहिजे. तृप्त होण्याचा वासनेचा स्वभावच नाही. मूर्ख लोकांना तृप्तीची इच्छा असते. राहील त्या स्थितींतच संतोष मानला पाहिजे. जितकी ओढ मनाला लागते त्याच्या शतांशहि वासनेला मिळत नाही. मुळे मास्तराला २०० रुपयांची नोकरी पाहिजे, ती मिळत नाही. बायकोने राग सोडला पाहिजे. काशीनाथ विद्याभ्यास करीत नाही तो झाला पाहिजे. आपल्या हातून देशाचें कांहीं कार्य झालें पाहिजें. अशा एक की दोन ? हजारो वासना उठत असतात. त्याचा शंभरावा हिस्साहि आपल्या जन्मांत आपण पूर्ण करूं शकत नाही. सर्व गोष्टी तर असोच. पण एका एका गोष्टींतहि वासना पूर्ण होत नाही. रुचकर अन्न आपणांस जन्मभर आवडतें. एखाद्या दिवशीं त्यांत खडे पडतात. एखाद्या दिवशीं अन्न कच्चेंच राहतें. वासनेला पदार्थ संपून जातात. पूर्वी मोत्याचा चुना करीत असत. शेवटीं मोती संपलें. आता लोक खडीचा चुना खाऊं लागले. वासना दाबून ठेवावी लागते. मनुष्य उगीच दुःख मात्र करून घेतो. अधिक मिळूं शकत नाही. सर्व गोष्टीला प्रयत्न आहे. पण वासनेला नाही. प्रयत्नाची बढाई वासना क्षय करून घेण्याकरिता आहे मृगजळाचें पाणी मुलाने आईला मागितलें असतां मरुन गेलें तरी देतां येत नाही. त्याला शिक्षा करून थापडा मारून वगैरे तें मिथ्या आहे हेंच शिकविणें शक्य आहे. प्रयत्न वासना मिथ्या करण्याकरिताच आहे. नास्तिक एवढ्याकरिता

व्हावयाचें की, विषयावर यथेच्छ ताव मारतां यावा. वासना तर तृप्त होतच नाही मग नास्तिपणानेच कां दाबावी ? वासना हा अदृश्य प्रतिबंध आहे. म्हणून ती आस्तिकपणानेच दाबावी. धर्मावर आस्था ठेवावी. तीर्थांत देखील जन्म होऊन दु:ख चुकतें असें नाही. मासे तीर्थांत जन्म घेऊनहि त्यांना दुसरे मासे खातात. तीर्थांची स्थिति अशीच आहे. मोठे मासे लहान माशांना खातात. तीर्थांत जन्म घेऊनहि कर्म चुकत नाही. उपाध्ये पैशाकरिता फिरत असतात. रामाला तीर्थयात्रेंत अशा अनेक गोष्टी दिसून आल्या. त्याला वाटलें की, धर्मावर विश्वास ठेवूनहि फायदा नाही, धर्मावर तरी कसा विश्वास ठेवूं ? प्राणत्याग करावा तर प्राणत्याग करूहि काय फायदा होणार ? पुन: जन्मास येणार नाही तर बरें. जन्मास आलो तर दु:ख बहालच आहे. मेल्यावर आत्मा नाहीसा होतो, म्हणून तो जन्मास येत नाही, असेहि म्हणतां येत नाही, कारण पूर्वी नव्हतो तरी आता आलो व आता पुढे नाहीसा झालो तर पुढे पुन: येणार नाही. कशावरून ? भाववस्तु पुष्कळ असल्यामुळे एकदा एका वस्तुचा भाव तर दुसऱ्यान्दा दुसऱ्या वतुचा भाव होईल. पण सगळ्या वस्तूंचा अभाव एकच असल्यामुळे अभावांतून येणें संभवनीय आहे. असा विचार करून श्रीराम घरीं येऊन बसले व सर्व उपभोग भोगणें सोडून दिलें.

हरि: ॐ तत्सत् श्रीवासिष्ठतत्वे महाराष्ट्रभाषायांमाविष्कृते मुमुक्षु-
वैराग्यप्रकरणे रामविषयदोषदर्शनं नाम चतुर्थं रहस्यम् ।

॥ श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३२

तीर्थयात्रेवरून राम परत आल्यावर आपल्या राज्याविषयी व उपभोगाविषयी विचार करूं लागले. ते म्हणाले:– आज माझ्या पदरीं हजारो दास दासी आहेत. ते नेहमी माझ्यासुखाकरिता झटत असतात. त्यांनाहि सुखाची इच्छा आहेच. मग असे राजकीय भोग मीच एकट्यानें काय म्हणून भोगावे ? सर्वांना माझ्यासारखी इच्छा असून दासदासींनी माझ्याकरिता कमी सुखांत काय म्हणून राहावे ? आमच्यासारखे राजे म्हणविणारे लोक बाहेर जातांना त्यांच्या भोवती नोकर माणसांची गर्दी असते. नेहमी त्यांना आपल्या सुखाकरिता त्या गरीब बिचाऱ्या लोकांना त्रास द्यावा लागतो. वाटेल तेव्हा वाटेल तितका पैसा आम्ही आपल्या संरक्षणाकरिता खर्च करतो व थोड्या पैशावर त्यांना सैन्यांत घेऊन त्यांचे प्राण आपल्याकरिता खर्ची घालतो. आपण त्यांना नोकर ठेवून घेतले नसते तर त्यांचे प्राण वाचले असते असेंहि म्हणतां येत नाही. कारण जो परमेश्वर आपण उत्पन्न होण्यापूर्वी मातेच्या स्तनांत दूध निर्माण करतो, जो रानांत झाडांना फुलें फळें आणतो, माशांना जो पाण्यांत जगवितो, तो परमात्मा असतांना आम्ही त्यांचे प्राण वाचवूं, असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? गर्भांत आमचें व गरीब लोकांचें सारखेंच पोषण होतें. पण जन्मल्यावर थोडेसे स्वतंत्र झालो की, तुम्ही आमच्याकडेच राहिलें पाहिजें, असें म्हणून त्यांना ठेवून घेतो व त्यांच्याकडे न पाहतां वाटेल तशा त्यांच्याकडून सेवा घेतो. आपल्याकरिता आम्ही जें उत्तम अन्न तयार करितो व त्याला जो खर्च येतो, तेवढ्या खर्चांत हजारो गरीब लोकांचें उत्तम रीतीने पोट भरेल, पण आम्ही तसें करीत नाही म्हणून हजारो मनुष्यांचें अन्न हिसकावून घेतल्यासारखें नाही का होत ? उत्तम स्त्रिया

आम्हालाच मिळाव्या. उत्तम भोग आम्हीच भोगावे. काय म्हणून ? आमच्यांत व राक्षसांत काय भेद राहिला ? एक तुला आख्यायिका सांगतो. एक सेनजित नांवाचा राजा होता. त्याला एक आवडती व एक निआवडती अशा दोघी स्त्रिया होत्या. राजा फार सद्‌गुणी होता. पण त्याच्यांत एक दुर्गुण होता. तो हा की, सुंदर स्त्रीवर तो मोहीत होत असे. मोठी स्त्री सुंदर नसल्यामुळे त्याला आवडत नसे. तिला गावाबाहेर एक स्वतंत्र बाग बांधून दिला होता. तेथे ती कंदमुळें खावून राहात असे. कांही दिवसांनी तिला पुत्र झाला. राजाने तिजवर व्यभिचाराचा आरोप ठेवून तिला व मुलाला काढून दिलें व वनांत ठेविलें. ती साध्वी त्या अरण्यांत कंदमूल फळें खाऊन राहिली. तिचा मुलगा पुढे मोठा झाल्यावर वनांतील पक्षाबरोबर खेळत असे. त्याने आईला विचारावें, आई ! हे पक्षी कसे उडतात ? आईने सांगावे, बाळा ! हे सर्व एका कल्पित सूत्राने बद्ध आहेत. या पक्षांना ओढून धरणारा एक दोरा आकाशांत असतो. तो दोरा वर ओढला की, पक्षी वर जातात व खाली सोडला की, ते खाली येतात. रोज त्या मुलाने असे पक्षी धरावे व त्यांच्यापाशीं तो दोरा तपास करून पाहावा व न सापडला की पक्षी सोडून द्यावा. असे पुष्कळ पक्षी धरून पाहिलें पण दोरा सापडला नाही. तेव्हा तो म्हणाला, आई ! दोरा दिसत नाही. ती म्हणाली, पुढे दिसेल. हें ऐकून त्याने तो क्रम चालूच ठेविला. आईला वाटलें की, असाच याला नाद लागेल, म्हणून ती म्हणाली, पहा बरें ! एखादे वेळीं तो दोरा तुझ्या गळयाला अडकेल. हें ऐकून त्याला भिती वाटली व पक्षी धरण्याचा त्याने क्रम सोडून दिला. पण भिती जाईना. पण भितीमुळे गळयांत दोरा अडकेल असा त्याला ध्यास लागला व एकदा त्याला स्वप्न दिसलें की, तो पक्ष्याबरोबर आकाशांत फिरत आहे. दुसरें दिवशीं झोप झाल्यावर त्याने आईला स्वप्न सांगितलें व म्हणाला, मी दोरा स्वप्नांत पाहिला तोच तर नाहीना ? पुढे पुढे त्याला तेंच स्वप्न नेहमीं पडावें. आईच्या म्हणण्याचा अर्थ निराळा होता. तो त्याच्या मनांत आला नाही. एकदा त्याला असें स्वप्न पडलें की, तो पक्षाबरोबर राजाच्या महालांत गेला व सर्व वाडाभर फिरला. सर्वांना

तो पाहात असे पण त्याला कोणी पाहात नसे. आपल्या गळ्याला चिकटलेला दोरा राजाच्या डोक्याला व एका चित्राला चिटकलेला त्यानें पाहिला. दोरा ओढल्यामुळे हा राजाच्या सिंहासनावर गेला. व हात मारून राजाच्या डोक्यावरील मुकुट आपल्या डोक्यावर घातला. दुसरीकडे एका तसबीरीला तो दोरा चिकटला होता. तिकडे त्याचें लक्ष गेलें. चित्र कोणाचें होतें हें त्याने ओळखलें. त्याकडे पाहून त्याला संताप आला व राजाला विचारलें की, अशी हिची दुर्दशा कां झाली? राजा म्हणाला ती जारिणी आहे. म्हणून तिला मुलासहित काढून दिलें. मुलगा म्हणाला ती जारिणी आहे असें मला वाटत नाही. राजा म्हणाला कशावरून? मुलगा म्हणाला, मी तिचा मुलगा असल्यामुळे ती जारिणी नसावी. माझा एवढा पराक्रम आहे की, या दोऱ्याने तुझा सर्व देश हालवून देईन, असें बोलून त्याने दोरा ओढला व सर्व देश हालविला. सर्व लोक राजाकडे आले. व सांगूं लागले, राजा! तूं हें काय करतोस? याच्यावर शस्त्र चालत नाही. याला कोण्यातरी रीतीने वश करून घे व याच्या सर्व स्वाधीन कर. हा एक सूत्राने राज्य करणारा आहे. याच्या आईला शोधून आणा. राजा म्हणाला, तूं जर माझा मुलगा आहेस तर हें सर्व तुझ्या स्वाधीन करतो. हें घे. मी मात्र आता तपाला जातो. पण आधी तुझ्या आईला शोधून आणतो. तिला शोधण्याकरिता नोकर पाठविले. ते नोकर त्या वनांत आले. त्यांना पाहतांच ती भ्याली व मुलगा लपविण्याकरिता त्याला उठवूं लागली. पण तो कांही उठेना व पक्षीहि त्या वनांत येईनात. नोकराने सांगितलें की, तुम्हाला राजाने बोलाविले आहे. तेथे चला. तुमच्या मुलाला पाहून तेथें वैद्य वगैरे औषध देतील. ते सर्व मिळून गावांत आले व राजाच्या महालांत गेले. इतक्यात मुलगा जागा झाला. तेथे बागेच्या मागे सर्वच पक्षी होते. त्याने आईला आपलें स्वप्न सांगितलें व विचारलें की, हा महाल कोठला? आपण येथे कसें आलो? हें सर्व काय आहे? वनांत तिचा व एका ऋषीचा समागम झाला होता. ती म्हणाली, मी जो तुला कल्पित दोरा सांगितला होता तो हाच आहे. माझ्या सांगण्याचा उद्देश हा होता की, माझा, तुझा, व तुझ्या बापाचा

या आकाशांत उडणाऱ्या पक्षाप्रमाणे कल्पित संबंध आहे. त्या सूत्रांत आम्ही सर्वच बद्ध आहो. तें तूं न समजून सत्य समजलास व त्यामुळे तुझ्या मनाची तीव्र भावना होऊन सूत्ररूपाने दिसूं लागली व परमेश्वराने तुला साह्य केलें. राजाने पुढे स्त्रीची माफी मागितली. तुला दोष दिल्याबद्दल तूं वाईट वाटूं देऊं नकोस. तूं पतिव्रता आहेस. पुढे कांही दिवस त्या राणीसह विलास भोगून मुलाला राज्य देऊन राजा पत्नीसह तपास निघून गेला,

श्रीराम म्हणाले—या आख्यायिकेप्रमाणे आपण सर्व कल्पित सूत्राने बद्ध आहोत. हे सर्व प्रयत्नाने मिळतें म्हणावें तर तसेंहि होत नाही. कारण या लोकांपेक्षा एक शतांश देखील प्रयत्न मी करीत नाही. हेच लोक मजकरिता प्रयत्न करितात. व माझ्या आश्रयाने राहतात, असा फुकट डौल मात्र मी मारतो. पूर्व कर्माने मिळतें म्हणावें तर एखाद्या पूर्व कर्माने नाहीसें कशावरून होणार नाही? शुभ कर्माने तें भोग मिळतात असें म्हणावें तर ते भोग भोगून कांही मिळाले नाहीत. न भोगतां साठवून ठेविले व तें आता मिळालें. असें साठवून ठेवून किती दिवस भोग तसेच राहतील? असा विचार करीत श्रीरामाने सर्व भोग टाकून दिले. दासीने कांही खाण्याकरिता आणून दिलेंच व खाल्ल्याशिवाय होत नसल्यास तरच खात असे. नेहमी विचार करीत बसत असे. हें पाहून दशरथाला चिंता उत्पन्न झाली. काय करावें काहीं सूचेना. एकदा विश्वामित्र तेथे आले. दशरथाने अर्घ्यपाद्यादि पूजा करून त्यांना बसावयाला आसन दिलें. नंतर भोजनादिक आटोपल्यानंतर सर्वजण सभेंत येऊन बसले. दशरथाने विश्वामित्राला नमस्कार करून येण्याचें कारण विचारलें. तेव्हा विश्वामित्र म्हणाले, राजा! मारिचादिक राक्षस माझा यज्ञ मोडून नेहमी विध्वंस करितात. याकरिता त्याचें संरक्षण व्हावें म्हणून श्रीरामाला मागावयाला मी आलो आहे. हें भाषण ऐकून राजा दशरथाला फार वाईट वाटलें व म्हणाले, महाराज! माझा राम अजून फार लहान आहे. वृद्धपणाचा पुत्र असल्यामुळे तो मला फार प्रिय आहे. त्याला अजून कांही विद्या येत नाही. सुबाहू, मारिच हे रावणाचे मंत्री आहेत.

रावण फार बलिष्ठ आहे. त्यांच्याशीं युद्ध करावयाचें रामांत सामर्थ्य नाहीं. मी यावें तर माझें उतार वय आहे. तरी पण मला घेऊन चला. मी येण्यास तयार आहे. पण माझ्या रामाला मागूं नका. दशरथ म्हणाले, महाराज ! मी आपलें काय प्रिय करूं ? आज्ञा व्हावी. हें भाषण ऐकून विश्वामित्र फार संतापले, व म्हणाले, राजा ! सूर्यवंशांत आजपर्यंत पुष्कळ नामांकित राजे होऊन गेले. पण असत्याचा कलंक आजपर्यंत या सूर्यवंशाला कोणीहि लाविला नाहीं. मी आपलें काय प्रिय करूं ? असें विचारलेंस म्हणून मी तुजपाशीं गोष्ट काढली. असें संतापानें बोलून विश्वामित्र चालते झाले. इतक्यांत वसिष्ठ आले; दशरथानें झालेला वृत्तांत त्यांना सांगितला. तेव्हा वसिष्ठ म्हणाले, राजा हें तूं काय केलेंस ? अरे ! विश्वामित्र मोठा हट्टी आहे. तो दुसरा श्रीराम निर्माण करील व आपल्या यज्ञाचें रक्षण करील. श्रीराम हा परमेश्वर आहे. पृथ्वीचा भार हरण करण्याकरिताच ते अवतरले आहेत. विश्वामित्र महान पराक्रमी आहे. तो क्षत्रिय असतांना त्याला सर्व विद्या अवगत होत्या. त्यावेळेला त्या विद्येचा उपयोग होता. आता त्याला त्यांचा कांहीच उपयोग नाहीं. त्या सर्व विद्या श्रीरामाला अर्पण करण्याच्या उद्देशानेच त्याला मागण्याकरिता ते आले असतील. यांच्या तेजापुढे क्षात्रतेज कांहीच नाहीं. क्षात्रतेज देहाच्या बलावर अवलंबून आहे व ब्रह्मतेज मनावर अवलंबून आहे. जितके दिवस तपस्वी तेज राखून ठेवितो म्हणेल, तितके दिवस राखून ठेवूं शकतो. त्यांच्यापाशीं श्रीरामाला भीति नाहीं. राम हारपला तरी विश्वामित्र पृथ्वी पालथी घालून त्याला शोधून आणतील. हें वसिष्ठांचें भाषण ऐकून दशरथ घाबरला व आता कसें करूं ? असें म्हणूं लागला. तेव्हा वसिष्ठ म्हणाले, राजा ! घाबरूं नकोस. तूं आत्ताच विश्वामित्र रस्त्याने जात असतील त्यांना गाठून साष्टांग नमस्कार कर व सांग की महाराज ! मी शंकराच्या त्रिशूलाला भीत नाहीं. किंवा इंद्राच्या वज्राला भीत नाहीं; पण ब्रह्मशापाला फार भितो. माझ्या बोलण्याचा उद्देश निराळा होता. एकट्या रामाला मी देण्याला तयार नव्हतो. त्याच्याबरोबर लक्ष्मणाला घेऊन जा असें मी म्हणत होतो व रामाची जी हल्लीची स्थिति आहे, ती आपणांस

निवेदन करावी, अशी इच्छा होती. आपण कृपा करून पुन: घरीं चला, मी आपणांस सर्व वर्तमान निवेदन करतो. असें वसिष्ठाचें भाषण ऐकून विश्वामित्राच्या मागे राजा एकदम धावत गेला व त्यांना लोटांगण घातलें. व प्रार्थना करून घरीं घेऊन आला. दशरथाचें भाषण ऐकून विश्वामित्राला आनंद झाला व ते परत सभेंत आले. त्यांना यथायोग्य स्थानीं बसवून राजा म्हणाला, महाराज ! राम तीर्थे करून परत आल्यापासून सर्व भोग सोडून देऊन नेहमी एकांतांत राहतो. "मी सर्वस्वीं बुडालों" असें नेहमी ओरडत असतो. तो अतिशय कृश झाला आहे. हें ऐकून विश्वामित्र वसिष्ठाला म्हणाले, रामाला कोणती चिंता आहे ? भोगप्राप्तीची तर संभवत नाही, कारण त्याला सर्व भोग तर प्राप्त आहेत. विद्येचीहि चिंता नसावी, कारण तो बुद्धिवान आहे. तर मग तीर्थयात्रेवरून आल्यापासून त्याला कोणती चिंता असावी ? एकच चिंता असली पाहिजे व ती दूर करण्याकरिता वसिष्ठासारखे महात्मे आहेत. त्यांच्यासमोर एकदा त्याला घेऊन ये. हें ऐकून रामाला बोलावून आणण्यास सांगितलें. राम येऊन वसिष्ठाला, विश्वामित्राला व दशरथाला नमस्कार करून संचित बसला. विश्वामित्र म्हणाले, रामा ! दशरथाने मला सांगितले की, तूं तीर्थयात्रे-वरून आलास तेव्हापासून सर्व भोग सोडून देऊन, विचारांत गढलेला असतोस. तुला कांही करावेसें वाटत नाही. असें करण्याचें कारण काय ? तें सांग. तूं व्यर्थ शोक करूं नकोस. त्यांत कांही फायदा नाही. प्रयत्नाने होत नाही अशी गोष्ट कोणती आहे ? तुझ्यासारख्याने प्रयत्न सोडून शोक करीत बसणें चांगलें नाही. एवढे शोक करण्याचें कारण मोठेंच असलें पाहिजें. मुक्तीसारखें जरी कठीण असलें तरी वसिष्ठासारखें महात्मे असतांना काळजी करणें ठीक नाही. सर्व कांही तुला अनुकूल आहे. आपलें मनोगत काय आहे तें सांग.

हरि: ॐ तत्सच्छ्रीवासिष्ठतत्वे महाराष्ट्रभाषायांमाविष्कृते
विषयदोषदर्शननाम पंचम रहस्यम् ॥

श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३२

श्रीराम म्हणाले:—महाराज ! मला सर्व भोग अनुकूल आहेत खरें. राजाने सर्व राज्य मजकरिताच ठेविलें आहे. हें मला ठाऊक आहे. म्हातारपणीं मजशिवाय त्यांना कोण आहे ? मी त्यांची सेवा करावी, हेंहि मी जाणतो, पण हे सर्व भोग मजकरिताच आहेत, असा अभिमान वाहणें आपल्या कांहीच स्वाधीन नसल्यामुळे व्यर्थ आहे. जन्मापासून पळ पळ आयुष्य वाढतें, असें आपण म्हणतो, पण तसें होत नसून, तें उणें होत जातें. इतके भोग उपभोगतो तरीपण पुरेसे वाटत नाही. या सूर्यवंशांत अनेक नामांकित राजे होऊन गेले पण वाऱ्याच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या दीपाप्रमाणे ते कोणीकडे मावळून गेले, हें कळत देखील नाही. कोटयावधि कुळें भगवान काल क्षणांमध्ये आपल्या दाढेंत रगडीत आहे असें वाटतें. लोकांच्या इच्छा या कालामुळे तशाच अपूर्ण राहतात, अमुकांचें कार्य राहिलें, हें काल कांही पहात नाही. याप्रमाणे कालमहिमा सांगून, राम म्हणतात, त्यांतहि तितक्याच्या तितक्यांत जें पदार्थापासून सुख होतें, तेंहि चांगलें होत नाही. जो जो पदार्थ आपण सुखाचा समजजो, तो तो पदार्थ सुखदायकच असतो असें नाही. पदार्थाचें ठिकाणीं सुख आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण सुख जर पदार्थाचा स्वभाव धरला तर पदार्थ जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत सुख असलें पाहिजें; पण तसें होत नाही. उदाहरणार्थ:—अन्न. अन्नाचा स्वभाव सुख आहे असें म्हटल्यास कमी अन्न खाल्याने किंवा जास्त अन्न खाल्याने त्रास होतो व भोग भोगूनहि वासना कायमच राहते. बरोबर विषयभोग भोगणें, म्हणजे वासना दाबून ठेवण्यासारखेंच आहे. अति मैथुनानें शक्ति क्षीण होते. बरें, एक एक भोग सुखाचें साधन आहे असेंहि म्हणतां येत नाही, कारण, दुसऱ्या भोगासाठी मन चंचल होतेंच. पुष्कळ विषय एकदम भोगल्याने सुख होतें म्हणावें तर तसें करणें शक्य

नाही. बरें, विषयापासून सुख नाही, म्हणून वासना तरी उगी राहते, असें म्हणावें तर तेंहि नाही. पुन: मला अमुक केलेंच पाहिजें, माझ्यावाचून तें कोण करणार, इत्यादि अभिमान असतोच. म्हणून महाराज ! व्रजिन लोक जसे आत्म्याचें ठिकाणीं शान्त राहतात, तसा मीहि राहण्याची इच्छा करितो. दुसरें कांही इच्छित नाही. हें ऐकून विश्वामित्र म्हणाले:– रामा ! तूं फार ठीक बोललास. जन्मांत येऊन ही स्थिति प्राप्त होणें, हेंच अनंत जन्मींच्या पुण्याचें फळ आहे. भोगाचें ठिकाणीं अत्यंत कंटाळा जो येतो, व सर्व भोगाचें ठिकाणीं दोष दिसतात, अशा वैराग्यापेक्षा वरिष्ठ फळ देणारें तप दुसरें कोणतेंच नाही. सर्व कर्म धर्म वगैरेचें फळ हेंच आहे. विश्वामित्र वसिष्ठाला म्हणाले:– महाराज ! आपलें परस्परांत वैर असतांना त्याचें शांतवन करण्याकरिता ब्रह्मदेवाने आपणांस व मला बोलावून जो ज्ञानोपदेश केला तो उपदेश याला सांगा. असें वैराग्य होणें फार कठीण आहे. आत्मज्ञान एकदाचें होईल. पण वैराग्य होणें फार कठीण आहे.

स्वात्मतत्वाभिगमनं प्रायशो भवति नृणाम् ।
मुने विषय वैरस्यं कदर्थादुपजायते ॥

वाल्मिकी भरद्वाजाला सांगतात व भरद्वाज अरिष्टनेमी राजाला सांगतात व देवदूत सुरूचीला सांगतो:– आत्मज्ञान एकदाचें होईल पण वैराग्य होणें फार कठीण आहे. श्रीराम म्हणतात:– आत्मज्ञान होईल पण वैराग्य होत नाही हें कसें ? विश्वामित्र म्हणतात:– वस्तूचें ज्ञान होऊनहि तिचा उपयोग करणारे लोकच फार आहेत. सुवर्णाचें ज्ञान होऊनहि तें आंगावर घालण्याच्या उपयोगी आहे, असें समजतात. उदा० भुलाई– मुलीला खेळण्याकरिता जेव्हा ती आपण करून देतो, तेव्हा आपण तिला सत्य मानीत नाही पण तीच भुलाई माडी पौर्णिमेच्या दिवशीं सत्य समजून तिची आपण पूजा करतो. व ती भंगली तर आपण अपशकून समजतो. याप्रमाणे सत्याचें ज्ञान असूनहि जबरदस्त वासनेनें ओढल्यामुळे असत्याचें ठिकाणीं मूर्ख रममाण होतात. निरनिराळे लोक आत्मज्ञानाने भोगाचें समर्थन करतात. कांही लोक म्हणतात की, ज्ञान

झाल्यावर विषय द्वेष कां ? कित्येक लोक म्हणतात की, प्रारब्ध भोगलेंच पाहिजें. कांही म्हणतात विषयरोध करावा तर कर्तृत्वाहंकार येईल. कोणी म्हणतात, ब्रह्मज्ञानी विषयभोगाचा अधिकारी आहे. ब्रह्मज्ञानी होऊन यथेच्छ विषयभोग भोगावे. ते म्हणतात की, याविषयी वेदांतहि आधार आहे. याज्ञवल्क्यांनी राज्य मागून घेतलें व दोन बायका केल्या. रैक्व मुनींनी जानश्रुति राजाला कन्या मागितली व मग त्याला ब्रह्मज्ञान सांगितलें. राजा धन देण्यास तयार झाला असतां, या धनाचें मी काय करूं ? आपली मुलगी देत असशील तर मी तुला ज्ञान सांगतो, असें ते म्हणाले, असा वेदांत इतिहास असून मग लोकांवर कां आक्षेप करतां, असें कोणी म्हणतात. पण वाल्मिकी म्हणतात:– माझ्या म्हणण्याचा असा अर्थ नाही की, ब्रह्मज्ञानीयाला इच्छाच होत नाहीत. पण त्यांना इच्छा असली तरी सर्व भोगांचें ठिकाणीं त्यांना ग्लानी उत्पन्न होते. जर भोगाची वासना उत्पन्न झाली नाही, तर भोग पुढे आले तरी ते भोगीत नाहीत. भोगाची वासना उत्पन्न झाली तर रोध करितां करितां, अति तीव्र ज्या वासना असतात व ज्यांचा, प्रयत्नानें रोध होऊं शकत नाही, असे भोग भोगतात. इच्छेने भोगीत नाहीत. भोगतांना देखील थोडक्या भोगाने तृप्त होतात. किंवा वेदांत जे मुनींना भोग मिळाले म्हणून सांगितले आहे त्यांत मुनींचें प्रारब्ध होतें तसें भोग त्यांना मिळाले खरे, पण त्यांत नाना-प्रकारचे दोष आहेत, हें दाखविलें आहे. किंवा विश्वामित्राच्या बोलण्याचा असाहि अभिप्राय समजः– आत्मतत्त्वाचें ज्ञान होऊन विदेह मुक्ति होईल, पण जीवनमुक्ति हें सुख मिळणें कठीण आहे. शब्दमात्र ज्ञान होतें. पुष्कळ चांगल्या बायका असतात व त्या सर्वांना पतिसुखहि मिळतें; पण त्यांत सहमगन करणारी एखादिच बाई असते. त्याप्रमाणे आत्मज्ञान सर्वांना होतें, पण मिथ्याविषयाचें ठिकाणीं असणाऱ्या प्रवृतीचा नाश होऊं देणें कठीण आहे. कोणी म्हणतात, विषयहि मिथ्या व प्रवृतीहि मिथ्याच आहे. विषय भोगावयाला काय हरकत आहे ? पण हें समाधान बरोबर नाही, कारण असें मानणें म्हणजे आत्मज्ञानी व वेडे सारखेच होतील. मृगजल मिथ्या आहे असें समजून त्याकडे प्रवृत्ति होऊं देणें जरी

मिथ्या आहे, तरी हास्यास्पद आहे. विषय मिथ्या आहेत तर ते भासोत, पण त्याकडे प्रवृत्ति होणें कठीण नाही. व प्रारब्धाने होत असली तरी ती कमी होते व ती आणि विषय अति जवळ असून मन त्यांच्यामध्ये भिंगाप्रमाणे असल्यामुळे मनाच्याद्वारें आत्म्याचा आनंद त्यावर जाऊन पुनः उलटून आत्म्यावर येतो. पुनः असें की, आत्मज्ञानीच जर मिथ्या विषयाकडे मिथ्या प्रवृत्ति लावील, तर इतर अज्ञानी लोकांना मार्ग मिळावयाचा नाही. तो आपलें इहलोकचें नुकसान करून लोकांचें इहपर नुकसान करितो. कारण ज्ञानी कसाहि वागला तरी त्याची मुक्ति हे सिद्ध असतेच, पण कर्मबंधांत गढलेले अज्ञानी जीव इहपरत्र नुकसान पावतात. भगवान् गीतेंत म्हणतातः—

शक्नोतिहैव थः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥गीता॥ ५।२३

भाष्यकार म्हणतातः— "येन मातरमधिरोहति पितरमपि हंति ॥ " मरावयाच्या पूर्वीच जो कामक्रोध यांचा वेग सहन करावयाला लागतो तो सुखी असतो. प्रेताप्रमाणे आलिंगन देऊनहि, ज्याला कामोत्पत्ति होत नाही, तो खरा योगी असें कोणी म्हणतात. कोणी म्हणतातः— वेग उत्पन्न होतात, पण शरदभ्राप्रमाणे तो रोधून टाकतो. समाधीकालीं स्त्रियांनी आलिंगन दिलें तरी कामोत्पत्ति होत नाही. व्युत्थानकालीं तो वेगाहून निराळा होतो व त्यामुळे त्या वेगाला आधार नसतो, व तो जिरून जातो. श्लोकांत "सहन करितो" असें पद आहे, त्यावरून वेग उत्पन्न होतो, पण जो त्याला सहन करितो— जुमानित नाही, असा अर्थ ठीक आहे. ज्ञान होऊनहि विषयाची प्रवृत्ति झाल्यास ती व्यर्थ वाटून ज्याच्याकडून वेग रोधल्या जातो तो जिवन्मुक्त होतो. विश्वामित्र म्हणाले:— ही गोष्ट रामाला ज्ञान होण्याचें पूर्वीच साध्य झाली आहे. आता फक्त याला शुकाप्रमाणे बोधाचीच अपेक्षा आहे. म्हणून तुम्ही कृपा करून याला तें ज्ञान सांगा. ब्रह्मदेवाने मला जें ज्ञान सांगितलें, तेंच आपणालाहि सांगितलें. तर मग आपणच सांगा, असें तुम्ही मला म्हणाल, पण मी या ठिकाणीं याचक आहे. याचकाच्या उपदेशावर विश्वास बसत नसतो. आपण कुलगुरु

आहांत, म्हणून आपणच उपदेश करणें चांगलें होईल. "दुसा
त्रिशुद्धि । बोधूं नये स्वार्थबुद्धि ॥" असें बोलणें चाललें असत
विचारण्याची इच्छा करून आज्ञा मागूं लागले.

"हरिः ॐ तत्सत् श्रीयोगवासिष्ठतत्वे महाष्ट्रभाषायाम। विष्क
वाक्यंनाम षष्ठं प्रकरणम् । इति वैराग्य प्रकरणं समा
हरि ॐ तत्सत् श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभं भवतु

श्री ज्ञानेश्वर माऊली की जय ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३४

नंतर श्रीराम म्हणाले, मी ज्या दु:खसागरांत पडलो होतो, तो मी आता निश्चयाने तरून जाणार असें मला वाटतें. आता मला कांही काळजी नाही. या संसारांतून कोण सोडवील याचीच काळजी होती. परमेश्वराचा अनुग्रह, नाना तीर्थें, नाना व्रतें, यज्ञ, ज्ञान या सर्वांचें फळ सत्संगच आहे. कारण एखाद्या वस्तूचें ज्ञान होण्याकरिता ती वस्तु ऐकली पाहिजे. उदा. हा विस्तव आहे. असें सांगितल्याशिवाय मुलास ज्ञान होत नाही. या ठिकाणीं प्रत्यक्ष वस्तूचें ज्ञान होण्याकरिता देखील शाद्ब-प्रमाणाची गरज आहे. मग अप्रत्यक्ष वस्तुला तर शद्बाचीच गरज असली पाहिजे. येथे शद्बप्रमाणाची आवश्यकता सांगितली आहे. या ज्ञानांत शद्बप्रमाणच बलवान आहे. **प्रत्यक्षप्रमाण** म्हणजे आपल्या डोळ्यांदि पांच ज्ञानेंद्रियांनी जें समजतें तें. **अनुमान** म्हणजे धुपट पाहिला कीं, अग्नि असावा असा अंदाज करणें. **शब्द** म्हणजे जें प्रत्यक्षाने किंवा अनुमानाने समजत नाही, तें एखाद्या शद्बाने समजतें त्याला शद्बप्रमाण म्हणतात. उदा० द्वारकी अमक्या गावीं आहे, हें तुला माहित नाही, पण एखादा गृहस्थ आला व सांगितलें की, मी तुझ्या द्वारकीला उमरावतीस सुखरूप पाहिलें; तर तुला समजतें. प्रत्यक्ष अनुमान, व शाब्द या तीन प्रमाणांत लौकिक गोष्टींच्या संबंधाने प्रत्यक्ष जास्त बलवान आहे. धुपटा-वरून अग्नीचें अनुमान केलें तरी उपयोग नाही. तेथें जाऊन प्रत्यक्ष करून घ्यावा लागतो. शाद्बप्रमाणाचेंहि तसेंच आहे. उदा० अमक्या गावीं द्वारकी आहे असें समजलें तरी, तेथे जाऊन पाहशील तेव्हा त्याचा उपयोग आहे. शब्द प्रत्यक्ष होईल तेव्हाच त्या शाद्बप्रमाणाचा फायदा होतो. ही व्यवहारां-तली गोष्ट झाली. पण परमार्थांत सर्व प्रमाणापेक्षा शाद्बप्रमाणच बलवान आहे. द्वारकी अमक्या गावीं आहे, हें समजण्याकरिता ती दूर असल्यामुळे

तेथे शाद्वप्रमाण जास्त बलवान आहे. पण या ठिकाणीं आत्मा जवळ आहे. देहाचा व आत्म्याचा अविवेक (म्हणजे देहच आहे असें वाटूं लागणें) दूर करण्याकरिता प्रत्यक्ष किंवा अनुमान प्रवृत्त होत नाही. कल्पना कर की, एक मुलगा आहे. तो दुसऱ्याच्या घरीं राहिला व घरधनीच माझा बाप आहे, असें म्हणूं लागला व कांही दिवसांनी त्याचा बाप येऊन खूण पटवून मी तुझा बाप आहे असें सांगितल्यावर तो पूर्वीचा ध्यास सोडून देतो. किंवा मुलाला भीति दाखविण्याकरिता मातेने "बागूल आला" असें म्हटल्याबरोबर तो भितो, व "तो मेला आता येत नाही," असें म्हटल्याबरोबर पुनः त्याची भीति नाहीशीं होते. या ठिकाणीं शद्वप्रमाण प्रत्यक्षावरून घ्यावें लागत नाही. म्हणून शद्वप्रमाण बलवान आहे. प्रत्यक्ष बलवान नाही. भ्रम दूर करावयाचा असल्यास तो शद्वानेच लौकर दूर होतो, हा भ्रम प्रत्यक्ष दिसतो तरी त्याची निवृत्ति शद्वानेच होते; म्हणजे त्याजविषयी मिथ्या बुद्धि होते. पित्याचे आडनांव सोडून लग्न झाल्याबरोबर मुली पतीचें आडनांव धारण करितात. स्वर्ग आहे हें प्रत्यक्ष प्रमाणानें समजून तेथे जाऊन प्रत्यक्ष करून घ्यावा लागतो. पण मृगजल भ्रम आहे, असें म्हटल्याबरोबर तो नाहीसा होतो. ब्राह्मणाचा पोर शूद्राच्या येथे वाढला, व पुढे मी ब्राह्मण आहे समजल्याबरोबर तो भ्रम होतो. कोणी म्हणतील की, प्रत्यक्षापेक्षा शाद्वप्रमाण येवढें काय म्हणून बलवान समजतां? पण ही गोष्ट लौकिक प्रमाणांत लागूं आहे. उदा० अंदनकारांच्या येथे गंगा निघाली, असें समजलें तरी, तेथे प्रत्यक्ष जाऊन पाहील तेव्हा उपयोग. पण तुला शिंग आहे, असें म्हटल्याबरोबरच मिथ्या वाटेल. त्याप्रमाणे लौकिकामध्ये शद्वापेक्षा प्रत्यक्ष जरी बलवान आहे, तरी भ्रम नाहीसा करण्यामध्ये शद्व साक्षात् कारण आहे. अग्नि व तापलेलें घमेले हे दोन्ही पदार्थाला जाळतात. पण अग्नि हें साक्षात् कारण आहे व तापलेलें घमेले हें परंपरेने कारण आहे. जेवणाने तृप्ति होते व अग्नि पेटवून इंधन घालून अन्न शिजवून जेवलो असतां तृप्ति होते. पण जेवणानें जशी तृप्ति होते, तशी साक्षात् अग्नीने होत नाही. अग्नि हें परंपरेने कारण आहे व भोजन हें साक्षात् कारण आहे. त्याप्रमाणे श्रवण, मनन

वगैरे हे आपल्या सामर्थ्याने भ्रम दूर करितात. कर्म, उपासना या गोष्टी केल्यावर, त्याचें फळ मिळेपर्यंत तसेंत राहावें लागतें. शब्दाने तात्काळ भ्रम निवटतो. श्रवण हें लवकर ज्ञान करून देतें. उदा० एखाद्या मुलाला बापाची ओळख नाही व बापाचें ध्यान करीत बसला तर काय होईल ? बाप कांही ओळखतां येत नाही. जेव्हा दुसरा सांगेल तेव्हाच ओळख पटेल. हें कार्य शब्दाने झालें. कर्म किंवा उपासनेने भ्रम दूर होत नाही. कर्म वगैरेचें फळ चांगला गुरु मिळणें हें असून नंतर श्रवण होऊन मग ज्ञान होईल. म्हणजे कर्म उपासना वगैरे परंपरेने ज्ञान होण्याला साधन आहे. पण श्रवण मात्र साक्षात् साधन आहे. श्रवणाच्या व ज्ञानाच्या मध्ये कांही पडदा नाही. तुला सांगितलें की, श्वासांत सोहं शब्द होतो, तर तुला तसे मागाहून ऐकूं येतें. श्रवण ज्या जन्मांत होतें, त्याच जन्मांत ज्ञान व्हावयाला लागतें. श्रवणाने एकदम ज्ञान होतें. सत्संगावाचून श्रवण मिळत नाही. म्हणून सत्संगच श्रेष्ठ आहे. कर्म, उपासना हे न दिसणारे आहेत. त्यांचें फळ केव्हा होईल माहित नाही; पण श्रवणाचें फळ लगेच मिळतें. सर्व कर्म व सर्व उपासना यांचें फळ सत्संगच आहे.

यावन्नानुग्रहःसाक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।
तावन्नसद्गुरुः कश्चित्सच्छास्त्रंवापिनोलभेत ।।

ईश्वरानुग्रहांवाचून सद्गुरु किंवा चांगलें शास्त्र ऐकावयाला मिळत नाही. आपण ज्या अर्थी सत्पुरुष येथे आहांत, त्या अर्थी माझें कार्य होईलच. आपण म्हणाला की, रामाला समजलें आहे पण त्याला शुकासारखी विश्रांतीची अपेक्षा आहे. तर ते शुक कोण होते व त्यांना दुसऱ्यापासून विश्रांती कशी प्राप्त झाली ? हें कृपाकरून सांगा.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीवासिष्ठतत्त्वे महाराष्ट्रभाषायामाविष्कृते मुमुक्षु वैराग्य प्रकरणंनाम प्रथमं रहस्यम् । श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ।
शुभंभवतु । शुभंभवतु । गोविंद हरि शिव ।।

॥ श्रीसद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

३५

रामाचा प्रश्न ऐकून विश्वामित्र म्हणाले, मला आता याला सांगितलें पाहिजे. दुसऱ्याचा शिष्य बोधूं नये असें मी एकदा सांगून गेलो. पण वसिष्ठांना वाटेल की, विश्वामित्र मला व रामाला परके समजतात. वास्तविक पाहतां जें ज्ञान वसिष्ठाला ब्रम्हदेवाने सांगितलें, तेंच मलाहि सांगितलें, म्हणून तें व मी गुरुबंधु आहोत. त्यांचा शिष्य तो माझाहि शिष्यच होय; म्हणून रामाला बोध करण्यास हरकत नाही. इतक्यांत बोध झालाच तर उत्तम आहे, नाहीतर, वसिष्ठ पुढे सांगतीलच. असा विचार करून विश्वामित्र म्हणाले, रामा, भगवान व्यासांना शुक नांवाचा मुलगा होता. त्याच्या जन्माविषयी नाना कथा आहेत. त्याची कल्पभेदाने व्यवस्था लागते. उदा० एक मूठभर दाणे घेतले व ते दुसऱ्या भांड्यांत टाकले व त्यांतून एकेक दाणा उचलला तर टाकलेले दाणे क्रमानें येतील, पण क्रम बदलेल. दाणे बदलणार नाहीत. त्याप्रमाणे अवतारहि तेच होतात, पण क्रम बदलत असतो. श्री शुकाचार्य एकदा बसले असतां त्यांनी असा विचार केला की, सर्व जगत् दुखःमय आहे; "हें मला पाहिजे, हें नको" इत्यादि वासनेने दुःख होतें. उदाहरणार्थः– आपण बाजारांत गेलो व तेथे चामडे पाहिलें. तें एक रुपया तोळ्याप्रमाणे मिळतें, असें जर समजलें, तर तुला वाईट वाटेल की, नाही ? नाही वाटणार. बरें ! एक रुपया तोळ्याप्रमाणे खात विकत असलें तर तुला वाईट वाटेल की, नाही ? नाही. परंतु जर तूं बिल्लोर भरावयाला गेलीस व तें फार महाग मिळत असलें, तर तुला वाईट वाटेल की नाही ? होय. वाईट वाटेल कां ? चामडे महाग मिळत होतें. तरी वाईट वाटलें नाही. खात महाग विकत होतें, तरी तुला वाईट वाटलें नाही व बिल्लोर भरावयाला गेलीस व तें महाग होतें म्हणून कां वाईट वाटलें ? वस्तु

मिळत नाही म्हनून वाईट वाटत नाही. वस्तु जवळ आहे किंवा जवळ नाही, यामुळे ही वाईट वाटत नाही. पण अमुक वस्तु आपल्यास पाहिजे, व अमुक वस्तु नको, या दोन वासनेची तृप्ति न झाली तर वाईत वाटत असतें. या दोन वासनेनेच सर्व दुःखांचा उद्भव होतो. तुझें लग्न झालें म्हणून पतीची प्रीति लागली, नाहीतर दुसऱ्याची लागली असती. ज्याबद्दल प्रीति वाटते, त्याच्या हानीबद्दल वाईट वाटते व प्रीति नसली तर त्या वस्तुचा नाश किंवा ती न मिळाली तरी वाईट वाटत नाही. गवत पाहिजे असें वाटलें व तें न मिळालें की, वाईट वाटतें व तें लागत नसलें व त्यावेळेस तें जरी मिळत नसलें तरी दुःख होत नाही. शुकाचार्यांनी विचार केला की, वासनेमुळे दुःख होतें. म्हणून ती नाहीशीं करून स्वस्थ बसतां येईल तर बरें. देह देखील वासनेनेच पोसला जातो.

स्थूलो मांसमयो देहो सूक्ष्मः स्याद्वासनामयः ॥ याप्रमाणे या स्थूल व सूक्ष्म देहारहित आपलें स्वरूप त्यांनी ओळखलें, पण विश्वास बसेना, कारण त्यांना वाटे, की, या जगांत कोणी वरिष्ठ ज्ञाता नसेल कशावरून? जी गोष्ट जगांत सर्वत्र एकच असते, तिच्या संबंधाने मोठेपणा व लहानपणा मुळीच नसतो. नाना गोष्टीमध्येच मोठेपणा व लहानपणा असतो. आपण आपल्या घरीं जेवतो. त्यापेक्षा चांगलें अन्न खाणारेहि पुष्कळ असतील; पण तृप्ति कोणाला कमी होत असेल व कोणाला जास्त होत असेल, असें नाही. भाकरीची तृप्ति व बासुंदीची तृप्ति एकच. कोणाची विद्या जास्त असते कोणाची कमी असते. कोणी अल्प शक्तिमान होईल व कोणी जास्त शक्तिमान होतील. पण देहारहित व वासनेरहित जें सुख आहे, तें कमी जास्त असूं शकत नाही. लहानपणा मोठेपणा सर्व वासनेमुळे आहे. दुधाकरिता आई मोठी वाटते. मूर्ख लोक पदार्थावरूनच ज्ञानांतहि कोणी आपल्यापेक्षा मोठा असेल, अशी शंका घेतात व त्यामुळे झालेल्या आत्मज्ञानावर विश्वास बसत नाही. भाजी-भाकरीपेक्षा बासुंदीने भूक जाते, असें ज्याला वाटतें, तो मग दुसऱ्या अन्ना साठी हपापतो. चांगले पुरुष "मी वासनारहित आहे किंवा नाही" हें पाहतात. त्याच्या पलिकडे पाहूं इच्छित नाहीत. सर्वज्ञत्व व सर्व शक्तिमत्व

या सर्वांवर लाथ मारतात. यःप्रमाणे शुकांना जरी खरें तत्व कळलें होतें तरी विश्वास बसेना असें म्हणा किंवा लोकांना सद्गुरुची लीला दाखविण्याकरिता म्हणा, त्यांनी आपल्याला भ्रम झाल्यासारखें केलें व बापाजवळ गेले व म्हणाले:— महाराज ! या संसारसागरांतून तरून जाण्याचा कांही उपाय आहे काय ? तेव्हा व्यास म्हणाले, होय. हा संसार सर्व मिथ्या आहे. हा तुझ्याच संकल्पानें उत्पन्न झाला असून तुझ्याच विचारानें शेवटीं याचा नाश होणार. तेव्हा शुकांना वाटलें की, यांत यांनी मोठेसें काय सांगितलें ? मला तर हें पूर्वीच माहित होतें. हें व्यासांनी जाणून त्याला म्हणाले, बाबा ! मी कांही जाणत नाही. तूं जनक राजाकडे जा, तो माझ्यापेक्षा ज्ञाता आहे. तो तुला सर्व सांगेन. तेव्हा शुक जनकाकडे गेले व दाराशीं उभे राहिले. द्वारपालांनी जाऊन राजाकडे निरोप पोचविला व शुकाचार्य आले आहेत असें सांगितले, पण जनकाने तिकडे लक्ष दिलें नाही. याचा मोह गेला आहे व यांनी खरें तत्व जाणलें आहे, हें सर्व राजाने जाणलें असें असूनहि शुकाचार्यांना चार दिवसापर्यंत त्या दारापाशीं तसेंच उभे केले. नंतर त्यांना दुसऱ्या दरवाज्यांत आणलें, व तेथेंहि कांही दिवस उभें केले. नंतर समोर आणलें व विचारलें की कसें येणें झालें ? तेव्हा शुकांनी विचारलें की, या संसारांतून सुटण्याचा कांही उपाय आहे काय ? तेव्हा जनक म्हणाले, ठीक आहे. असें म्हणून त्यांनी एक कोपरा मागविला. त्यांत अगदी काठोकांठ पाणी भरलें व सर्व रस्तोरस्तीं व गल्लोगल्लीं नाच तमाशे उभे करून दिले व शुकाचार्यांना सांगितलें की, हा कोपरा डोक्यावर घेऊन, एक देखील बिंदू खाली न पाडतां सर्व शहरांतून फिरून या. आणि एका मनुष्याला बोलावून त्याच्याजवळ नागवी तरवार देऊन, त्याला सांगितलें की, तूं त्याच्याबरोबर जा व या कोपऱ्यांतला एक पाण्याच्या थेंब जरी खाली पडला, तर त्यांना तेथेंच छाटून टाक. त्याप्रमाणें शुकाचार्यांनी तो कोपरा डोक्यावर घेतला आणि विचार केला की, पाण्याचा थेंब जरी खाली पडला तर ज्ञान न होतां व्यर्थ मरण्याची पाळी येईल. या विचारामुळे शुकाचें लक्ष कोपऱ्याकडे लागून गेलें होतें. ते सर्व गावभर फिरले व

घरीं परत आले. पण कोपऱ्यांतला एकहि थेंब खाली सांडला नाही. राजाने शुकाचार्यांना विचारलें की, तुम्ही रस्त्यांनी काय पाहिलें? तें सांगा.

तेव्हा शुक म्हणाले, की, "मला कांही माहित नाही." नंतर राजाने जेवणाचा समारंभ केला. शुकाचार्यांना सुंदर स्त्रियांकडून न्हाऊं घातलें, व नंतर भोजनास बसविलें. तेथे त्यांच्या डोक्यावर एक कातणीच्या सुताला बांधलेली एक कटयार लटकत ठेविली होती. तीहि अशा रीतीने ठेविली की, थोडेसें लक्ष चुकलें की, ती कटयार डोक्यावर पडून प्राण जावा. म्हणून जेवतांना देखील त्यांचें लक्ष त्या कटयारीकडेच होतें. त्यामुळे त्यांना अन्नाची रुची किंवा कांहीच समजलें नाही. जनकाने मधून मधून अमका पदार्थ कसा झाला म्हणून विचारावें. त्यावर उत्तम झाला असें त्यांनी म्हणावें; पण लक्ष नसल्यामुळे कांहीच खरें सांगतां येईना. हें पाहून जनक खूष झाले; व त्यांनी शुकाचा हात धरून आंत नेलें व विचारलें की, कसें येणें झालें? तेव्हा शुकाचार्य म्हणाले, राजन्! या दु:खरूप संसारांतून सुटका कशी होईल? तेव्हा जनक म्हणाले, डोक्यावर कोपरा घेतला होता, तेव्हा थेंब कां पडला नाही? आणि डोक्यावर कटयार बांधली होती, तेव्हा कां रुचलें नाही? कारण असें की, त्यावेळीं सर्व लक्ष कोपऱ्याकडे व कटयारीकडे लागलें होतें. त्याप्रमाणे सर्व वासना आणि देह वगैरे यांच्या पलीकडे जें आहे, त्याच्याकडे लक्ष असून इकडे लक्ष नसलें म्हणजे मुक्तच आहेस. तूं जें जाणलेस, तेंच शास्त्राने सांगितलें आहे व मीहि तेंच सांगितलें. मग यापेक्षा कोणती प्रतीति पाहिजे? आत्मतत्वांत लहानपणा किंवा मोठेपणा मुळीच नाही. हा विचार नसल्यामुळे तुला भ्रम झाला. व्यासाचा मुलगा माझा शिष्य झाला, म्हणून मी व्सासापेक्षा श्रेष्ठ आहे व तूं जन्मापासूनच वैराग्यसंपन्न असल्यामुळे तूं मजपेक्षा श्रेष्ठ आहेस. कृमी, कीटक इत्यादि या सर्वांच्या शरीरांतला आत्मा तूंच आहेस. या सर्वांच्या देहापासून तूं असंग आहेस, असा विचार केला पाहिजे. रज्जुसर्प भासला व तो दिव्याच्या उजेडाने नाहीसा झाला तर बुद्धीमानाने असें म्हणावें काय? की, दिव्यांच्या उजेडाने एवढा भ्रम

नाहीसा झाला तर मग सूर्याच्या प्रकाशाने किती भ्रम नाहीसा झाला असतां? आपला गुरु जरी जीव आहे व त्याच्या उपदेशाने जर भ्रम दूर होतो तर मग ईश्वर उपदेशाचीच आवश्यकता आहे, असें कांही नाही. बोध न झाला तर ईश्वर असूनहि कांही अर्थ नाही. गुरूंनी करून दिलेल्या ज्ञानाने मुक्ति होत नाही व ईश्वराने करून दिलेल्या ज्ञानाने मुक्ति होतें, असें कांही नाही.

ईशोपदिष्ट बोधात्.....

ईश्वराच्या उपदेशानेच मुक्ति होईल. गुरुजीव असल्यामुळे त्यांच्या उपदेशाने मुक्ति होणें शक्य नाही, असें वाटणें हा एक प्रतिबंध आहे. भ्रम निवृत्त करण्याला जेवढा प्रकाश (ज्ञान) पाहिजे, तेवढा गुरुजवळहि आहे व ईश्वराजवळहि आहे. म्हणून तूं असा भ्रम धरूं नकोस. विश्वामित्र म्हणाले, रामा! तूं ज्ञातज्ञेय आहेस. जनकाच्या शब्दाने जशी शुकाला विश्रांति झाली, तशी तुला माझ्या वाक्याने किंवा वसिष्ठाच्या वाक्याने विश्रांतीची अपेक्षा आहे.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३६

नंतर विश्वामित्र वसिष्ठाची प्रार्थना करूं लागले की, महाराज ! आपण रामाला बोध करावा. त्याप्रमाणे भगवान नारद व व्यास हेहि प्रार्थना करूं लागले. तें ऐकून वसिष्ठ म्हणाले, बरें आहे. आपल्यासारख्या महात्म्यांची आज्ञा कोण मोडील ? नंतर वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! तूं जें म्हणतोस की, या दु:खरूप जगांतून मी कसा सुटेन ? तर हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण तूं जेवढें हें जगत् सत्य मानतोस, तेवढें तें सत्य नाही; म्हणून दु:खांतून सुटणें फार सुलभ आहे. जगत नाहीसें करून टाकणें आपल्या हातीं आहे. जगत् मिथ्या आहे, हें ज्ञान्याच्या व मुमुक्षुच्या उपयोगी पडते. उदा० वाईट अन्न न खाणें हें जसें निरोगी मनुष्याला रोग उत्पन्न होऊं नये म्हणून व रोगी मनुष्याला रोग वाढूं नये म्हणून उपयोगाचें आहे, त्याप्रमाणे मुमुक्षुला वाटतें की, या दु:खमय संसारांतून आपल्याला सुटतां येत नाही; म्हणून तें मिथ्या आहे असें दाखवून त्याला धैर्य देण्याकरिता उपयोगी आहे व सिद्धानां मिथ्या वस्तूचा नाश झाल्यावर पुन: तें उत्पन्न होतच नाही, किंबहुना मिथ्या असल्यामुळे माझ्या ठिकाणीं तें केव्हाच उत्पन्न झालें नाही व त्यामुळे माझ्या स्वरूपाला त्यापासून केव्हाहि बाध नाही, असें जाणून तें दृढ करण्याच्या उपयोगी आहे. रामा ! एखाद्या हत्तीला जसें एका काडीचें चूर्ण करणें सोपें आहे, त्याहिपेक्षा हें जगत मिथ्या असल्यामुळे याचें चूर्ण करणें सोपें आहे. राम म्हणाले, गुरुमहाराज ! आपल्या कृपेनें ज्ञान होऊन मी यांतून सूटेन, असें आता पूर्णपणें मला वाटतें. पण व्यासाचा मुलगा शुक हा व्यास विदेह होण्यापूर्वीच कसा विदेहमुक्त झाला ? मुलाला पूर्ण ज्ञान होऊन तो बापाच्या आधी विदेहमुक्त झाला, हें आश्चर्य आहे ? वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! विदेहमुक्त व जिवन्मुक्त यांत कांही भेद नाही. दोघेहि सारखेच मुक्त

आहेत. पण फरक एवढाच की, जिवन्मुक्त म्हणजे जसें वाळलेलें गवत किंवा कागद जाळला असतां जळून जातो, त्यांत कांही राहात नाही, तरी पण त्याची आकृति वगैरे तशीच राहते, त्याप्रमाणे जिवन्मुक्त हें ब्रह्मांत मिळूनहि त्यांचा देह राहतो व विदेहमुक्त म्हणजे कापूर जाळला तर त्याचें कांहीच उरत नाही, देहहि पडतो तो विदेहमुक्त म्हणावा. जसें मुलाचें कर्म असतें, तसेंच कांही बापाचें राहात नाही. पुष्कळ वेळा असें होतें की, एखाद्या बाईला एकच मुलगी असते, पुढे तिला संततीच होत नाही. पण तिच्या मुलीला संतती होत राहते. म्हणून असें म्हणतां येईल काय ? की, आईलाच संतती झाली नाही; तर या मुलीला कोठून होणार ? किंवा जें तूं म्हणत होतास की, श्रुतिमाता, शुक, वामदेव यांचीच मुक्ति सांगते, दुसऱ्या कोणाची सांगत नाही, तर मग आमची मुक्ति होणार कशी, अशी शंका घेऊं नकोस. अशी शंका घेणें म्हणजे तो ज्याअर्थी वडील आहे व कृष आहे, त्यावरून मी लठ्ठ होईन कशावरून असें म्हणण्यासारखें आहे ? व्यास जरी विदेहमुक्त झाले नाहीत, तरी शुक झाले आहेत. ज्याचें त्याचें दृढ ज्ञान व प्रारब्ध ज्याच्या त्याच्या स्वाधीन आहे. व्यासाचें प्रारब्ध पुष्कळ कल्पांचें आहे. शुकाचें प्रारब्ध थोड्या दिवसांचें होतें, म्हणून शुक आधी विदेहमुक्त झाले किंवा एक एक शुकांचा अवतार मुक्त झाला व दुसरा अवतार घेऊन त्यांनी भागवत सांगितलें. असेंहि होणें शक्य आहे. तूं जें समजत होतास की, विदेहमुक्त म्हणजे पक्का मुक्त व जिवन्मुक्त म्हणजे कच्चा मुक्त ही चुकीची समजूत आहे. किंवा उन्हाळ्यांत मृगजळ असतें म्हणून कांही सूर्य त्यांच्यामुळे भिजत नाही; किंवा हिवाळ्यांत तें नसतें म्हणून सूर्य सुकलेला असतो असेंहि कांही नाही. त्याप्रमाणे मिथ्या देह असला तरी देह व आत्मा एकच आहे, असें कांही जिवन्मुक्ताला वाटत नसतें. विदेहमुक्तींत देह नसतोच, म्हणून त्याला कांही जास्त प्रत्यय असतो असेंहि नाही. आत्म-दृष्टीने दोघांतहि कांही भेद नाही. पुनः तूं जें विचारलेस की, पित्याच्यापूर्वीच पुत्र कसा मुक्त झाला ? तर वास्तविक या जगांत पुत्रादिक संबंध कोणा-चाच नाही. ज्याच्या त्याच्या अज्ञानाने ज्याला त्याला देह भासतो व जो

तो आपल्या अज्ञानानेच मुक्त होतो. एकाच दोरीवर एका ठिकाणीं आईने व मुलीने सर्प पाहिला व मुलीने दिवा आणून दोरी पाहिली, तर प्रथम मुलीचा सर्पभ्रम निवृत्त होईल. म्हणून ज्याच्या त्याच्या अज्ञानाने जो तो बद्ध असतो, व जो तो आपल्या ज्ञानाने मुक्त होतो. म्हणून शुक पहिले का मुक्त झाले असा प्रश्न होत नाही. पिता पुत्र ही भ्रांति आहे. अनंत सृष्टि आहे, अनंत सृष्टि होते व पुढे होईल. अनंत मनुष्य जन्मांत गेलेत व पुढे जातील. पित्याच्या मागून पुत्र जन्मतो, की पुत्राच्या मागून पिता जन्मतो, हें समजत नाही. आपण भ्रमाने मोठा व लहान समजतो. कोणी म्हणेल की, एकापासून दुसऱ्याचा जन्म दिसतो म्हणून पिता किंवा पुत्र जाणतां येतो. पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण पुष्कळ गोष्टी याला बाधक आहेत. पुष्कळ संयोग होऊन पुत्र होत नाही. म्हणजें या ठिकाणीं पुरुष संयोग पुत्राचें कारण नाही. जें त्याचें कारण आहे, त्यापासून तें कार्य नियमाने उत्पन्न झालें पाहिजें. उदा० अग्नीने हात जळणें. पित्यापासून पुत्र हा कारणत्व भ्रम होतो. स्वप्नांत आपण अनंत पदार्थ उत्पन्न करतो, त्यांत आईलाहि पाहतो. आपण त्या स्वप्नाचे कर्ते असतो. आपण जेव्हा तिला उत्पन्न करतो, तेव्हा ती उत्पन्न होते. पण तिचे ठिकाणीं आईबुद्धि ठेवितोच. पुत्र पित्यापासून होतो म्हणावें तर तें कोणत्याहि प्रमाणाने सिद्ध नाही. कारण पहिलें शाब्दप्रमाण म्हणजे दुसऱ्याने सांगितलें म्हणून म्हणावें तर दुसऱ्याने सशाचें शिंग सांगितल्यास तेंहि प्रमाण मानावें लागेल. दुसऱ्यांना मूल होतांना मी पाहतो म्हणून मीहि असाच झालो असेन, असें अनुमानहि करतां येत नाही. कारण दुसऱ्याचें जसें नियमाने होतें, तसें आपलेंहि नियमाने होतें, असें कांही नाही. कारण दुसरे जेवले म्हणजे आपण जेवलो, असें कांही होत नाही. व तसें अनुमान केलेंच, तरी तें बरोबर नाही. कारण आपल्या जन्माविषयी आपल्याला प्रत्यक्ष असें कांही नाही. लोकांच्या सांगण्यावरून आपण आपल्या आईबापाचा निर्धार करतो. आपण आपली बहीण स्वप्नांत बाळंतीण झाली व तिला पुत्र झाला असें पाहतो. तो मुलगा व ती आई असें आपण समजतो. पण वास्तविक ते दोघेहि एकदमच उत्पन्न झाले व जागृतींत

आल्यावर सर्व एकदम नाहीसे होतें. म्हणून जडांत कार्यकारणभाव अगदी नाही. हें जगत हजारो वेळ नाश पावतें. व हजारो वेळ उत्पन्न होतें. एकच पुरुष हजारो वेळ उत्पन्न होतो. या सृष्टिकडे सृष्टिरूपाने न पाहतां आंत निरखून पाहा, म्हणजे सर्व ब्रह्मरूप आहे असें वाटेल. म्हणून तूं सर्व सोडून फुकट चिंता करूं नकोस. प्रयत्नाला कोणती गोष्ट साध्य नाही असें नाही. तीनहि कालीं नाश नाही, तिचा नाश प्रयत्नानें होऊं शकत नाही. जी अत्यंत खोटी गोष्ट आहे, तिचा नाश होणें शक्य नाही. पण जी गोष्ट आपणच केली, ती आपल्याला मोडावयाला कोणता प्रत्यवाय आहे? उदा० भुलाई आपणच करतो व आपणच मोडूं शकतो. आपला संबंध जोपर्यंत एखाद्या गोष्टीशीं पडत नाही, तोपर्यंत त्याला दूर करणें कठीण नाही. नातलग मानलें की, मग उपेक्षा करूं शकत नाही. वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! या संसारांतून कसें सुटतां येईल, ही बुद्धि तूंच दृढ करून बसलास. या जगताची पर्वा न केली व या जगताविषयीं वासना न ठेविली, तर यांतून सुटणें सुलभ आहे. या मिथ्या जगताची निवृत्ति करण्याला काय काय वेळ लागतो ? तूं प्रयत्नाचा आश्रय कर.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३७

वसिष्ठाचें भाषण ऐकून राम म्हणाले, आपण सांगतां की, हें जगत मिथ्या आहे व त्याची प्रयत्नानें निवृत्ति कर. पण जें कांही येतें, तें तर दैवाने येते. त्यांतहि आता कृतयुग नाही, की ज्यायोगें स्वभावत: मनुष्याला सत्कर्म करावेसें वाटतें. तेव्हा धर्म पूर्ण होता. आता तर द्वापार आहे. त्यामुळे धर्माचे दोन पाद क्षीण झाल्यामुळे पुष्कळ अधर्म होतो. युगामुळे माझ्याकडून प्रयत्न होईल असें वाटत नाही. पुन: जीव अल्प आहे. नाकांत वेसण घातलेल्या बैलाप्रमाणे परमेश्वर जिकडे नेईल तिकडे तो जातो. २. दैवाचे योगाने सुखदु:ख भोगतो. ३ युगामुळे तसें करावें लागतें. ४, ईश्वर जसें करवितो तसें तो करतो. ५. त्याची इच्छा असेल त्याला तो स्वर्गांत नेईल व इच्छा नसेल त्याला तो नर्कांत घालील, ६. ज्ञानीच जर प्रारब्धाने भोग भोगतो, मग आम्ही तर अज्ञानीच आहोत, आम्हाला तें कसें चुकतील ?

पूर्वजन्म जनितं पुराविद: कर्म दैवमिति संप्रचक्षते ।
उद्यमेन तदुपार्जितं चिरात्.....

वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! यासाठीच मी तुला या मिथ्या जगाचें ज्ञान करून दिलें. या जगांत नित्य पदार्थ आत्म्यावाचून कोणताच नाही. कारण ज्या पदार्थाला उत्पत्ति असते, तो अवश्य नाश पावतो. या जगांतील पदार्थ तीन प्रकाराने उत्पन्न होतात. (१) **मिश्रणाने:**– उदा० भाजी ही तिखट, मीठ, पाणी, तेल वगैरे पदार्थांच्या मिश्रणाने उत्पन्न होतें. यांत मिश्रण काढून टाकलें की, पदार्थ नाश पावतो. (२) **विकाराने:**–उदा० दही, बीजापासून वृक्ष. (३) **अज्ञानाने:**– म्हणजे कांही पदार्थ न समजून उत्पन्न होतात. उदा० रज्जुसर्प. दोरी आपल्यास समजत नाही.

म्हणून त्या ठिकाणीं सर्प तयार झाला. दोरी समजली की, सर्प नाश पावतो. याप्रमाणे उत्पत्तिमान पदार्थ सर्वच नाश पावतात. आता दैव म्हणून, जें कांही तूं म्हणतोस, तें अनादि सिद्ध आहे, किंवा पूर्वीं केलेलें म्हणजे केव्हातरी उत्पन्न झालेलें कर्म आहे? अनादि घेऊन चालली तर त्याचें फळ होऊं नये. कारण वृक्षाला फळ कां येतें? याचें कारण असें आहे की, त्यांत नित्य बदल होत जातो. पहिले त्याला पानें येतात. पुढे खांद्या फुटतात व नंतर फळें येतात, वृक्ष नेहमी बदलणारा आहे. पण खांब अनादि तसाच आहे. म्हणून त्याला फळ येत नाही. बदलणाऱ्या अवस्थेंत फळ येतें. नित्य वस्तु अखंड एकच असते. म्हणून कोणालाच फळ होऊं नये. **नित्य दोन प्रकारचें असतें**:–(१)बदलणारें व (२)न बदलणारें. वृक्ष व बीज यांचा संबंध अनादि आहे व ही बदलणारी नित्यता आहे. याप्रमाणे तीन्ही कालीं ज्याचा नाश होत नाही तो एक नित्य पदार्थ व ज्याची उत्पत्ति नाही, पण नाश होतो, असा एक नित्य पदार्थ. बीजाला भाजून टाकलें तर पुनः झाड होत नाही. पण पृथ्वीचा नाश यत्नानें करतां येत नाही. याप्रमाणे कर्माच्या योगानें देह व देहाच्या योगानें कर्म व कर्मापासून देह याप्रमाणे हा बदलणारा नित्यपणा आहे. या ठिकाणीं ब्रह्म पृथ्वीसारखें नित्य आहे. वासनेचा कोंडा आत्म्यावरून काढून टाकला की, मग हें उत्पन्न होत नांही. वसिष्ठ म्हणाले, रामा! हें दैव अनादि मानलें तरी प्रयत्नानें त्याचा नाश होऊं शकतो. वास्तविक दैव अनादि नाही. तूं जें पूर्वी कर्म केलेंस, तेंच दैव आहे. तुझ्या हातानें जें निर्माण झालें, तें तुला न मोडावयाला काय झालें? जसा कोशाचा किडा घर करून आपल्यालाच त्यांत बांधून घेतो व मरतो, त्याप्रमाणे मूर्ख माणसें विषयावर आसक्ति ठेवून दैव दूर करीत नाहीत.

प्रश्न ३ राः–हें तुझें म्हणणें अगदी खोटें आहे. काळाला तर आळशी माणसें देखील हरवितात. सकाळीं शौच यावयाची; तर तें आळसानें सकाळीं शौचास न जातां दुपारीं जातात. मग प्रयत्नानें काळ कसा हटणार नाही? कोणाला जेवणापूर्वी, तर कोणाला मध्येच, तर कोणाला जेवण झाल्यावर पाणी पिण्याची सवय असते. काळ एक

अखंड आहे. सवयीला प्रतिबंधक काळ नसला तर त्याचा उपयोग काय ? मुंबईचा रस्ता सहा महिन्याचा होता, तो आगगाडीने २४ तासांचा झाला आहे. सवयीने काळ कसाहि पालटतां येतो. भारतांत सांगितलें आहे की, राजाप्रमाणे काळ बदलतो. जो चांगला असतो तो आपल्या काळाचा व सवयीचा चांगला उपयोग करून घेतो. प्रयत्नाने काळ जिंकल्या जातो. काळाला फसविण्याची एक कथा आहे, ती तुला सांगतो.

एक मनुष्य होता. तो जेवावयास बसला. त्याने कढी मागितली पण कोणी वाढली नाही. त्याची वासना कढींत राहून गेली. इतक्यांत त्याला मरण आलें, तेव्हा तो दूताला म्हणाला की, तुम्ही नव्या यमाचे दूत आहांत किंवा जुन्या यमाचे दूत आहांत ? तेव्हा दूत म्हणाले, बाबा आम्हाला माहित नाहीं. आम्ही विचारून ये तो. असें म्हणून ते परत यमाकडे गेले. इतक्यांत त्याची बायको आली व कढी वाढली. दूत यमाकडे जाऊन विचारूं लागले की, महाराज ! आम्ही आपल्या आज्ञेप्रमाणे गेलो असतां त्या मनुष्याने विचारलें की, तुम्ही नव्या यमाकडील आहांत की जुन्या यमाकडील आहांत ? काय आपल्या जागीं कोणी दुसरा यम आला आहे ? असें दूतांचें भाषण ऐकून यमालाहि आश्चर्य वाटलें. व म्हणाले मला तर कांही माहित नाही. पण इंद्राने दुसरा पाठविला असेल तर सांगवत नाहीं. म्हणून यम इंद्राकडे गेला व म्हणाला, महाराज ! आम्हीं आपल्या आज्ञेप्रमाणे सृष्टीची व्यवस्था चालवित असतां दुसरा यम कोणी नेमला ? इंद्राला आश्चर्य वाटलें व तो म्हणाला, तुझा काळ अजून झालाच नाही, तर मग दुसरा यम कसा नेमला जाईल ? तरी पण सांगवत नाहीं, कदाचित् ब्रह्मदेवाने नेमला असेल. म्हणून सर्वजण ब्रह्मदेवाकडे गेले. ही गोष्ट ऐकून त्यालाहि आश्चर्य वाटलें. पुढे सर्व मिळून विष्णुकडे गेले व विष्णुसहित शंकराकडे गेलेत व म्हणाले, महाराज ! आपण दुसरा यम पाठविला काय ? शंकर म्हणाले, अरे ! तुझा काळ संपल्याशिवाय दुसरा यम कसा पाठवितां येईल ? हें तुला कोणी सांगितलें ? तेव्हा यमाने सर्व हकीकत सांगितली. नंतर शंकराने त्या मनुष्याला घेऊन येण्यास सांगितलें. तो आल्यावर शिवाने त्याला विचारलें, काय रे ! तुला

कोणी सांगितलें की, नवा यम आला म्हणून ? तेव्हा तो म्हणाला, मला कढी खावयाची होती. म्हणून ही तोड काढली. तें ऐकून शंकराने सांगितलें की, याला घेऊन जा. तेव्हा तो म्हणाला, बरें आहे. मी मृत्युलोकीं जातो व सर्व लोकांना सांगतो की, बाबांनो हरीहराची सेवा करूं नका. त्यापासून कांही फायदा नाही. मी प्रत्यक्ष त्यांचें दर्शन घेऊन आलो तरी माझा नर्क व मृत्युलोक टळला नाही. हें ऐकून विष्णु व शंकर विचार करूं लागले की, हें बरें होणार नाही. हा सर्व धर्म मोडून टाकील. याला आपल्या पुरींतच ठेवणें चांगलें होईल. असा विचार करून त्याला तेथेच ठेविलें. याप्रमाणे त्याची यमपुरी चुकली. तात्पर्य, जो बुद्धिमान असतो तो काळाला जिंकतो.

आता जो तुझा चौथा प्रश्न की, ईश्वर कोणाला वाईट कर्मांत प्रवृत्त करतो व कोणाच्या हातून चांगलीं कामें करवितो, असें असलें तर ईश्वर महामूर्ख गणला जाईल. विंचू सर्प देखील त्यांना त्रास दिल्यावांचून कोणाला तेहि त्रास देत नाहीत. मग हा तर ईश्वर आहे. जर विनाकारण तो कोणाला त्रास देईल तर विंच्वादि नीच प्राण्यापेक्षाहि तो नीच समजल्या जाईल. म्हणून हें म्हणणें अगदी चुकीचें आहे. ईश्वराचा व जगाचा काय द्वेष ? ज्याचा ज्याला द्वेष असतो तो पदार्थच उत्पन्न करणार नाही. मग जग उत्पन्न होऊं नये. ईश्वर कांही करीत नाही व करवीतहि नाही. ज्याप्रमाणे पाणी आंब्याच्या आणि कडूनिंबाच्या दोन्ही झाडांना सारखी पुष्टी देते. पण आंब्याचा गोडपणा किंवा निंबाचा कडूपणा पाण्यावर कांही अवलंबून नाही; त्याप्रमाणे प्राणीमात्रांची कर्मं सुख:दुखांस कारण असून ईश्वर पाण्यासारखा साधारण कारण आहे. वाईट असो किंवा चांगला असो, कोणाचा कसाहि प्रयत्न असला तरी त्याला तो पुष्टि देतो. व्यासहि असेंच म्हणतात:—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित प्रतिषिद्धा वैय्यर्थादिभ्य: । ब्रह्मसूत्रें

तुझा ६ वा प्रश्न असा की, ज्ञानियालाच जर प्रारब्ध सुटत नाही तर आम्हाला कसें सुटेल ? हें तुझें म्हणणेंहि बरोबर नाही. कारण आत्मा कर्ता नाही, अशी ज्ञानियाची दृढबुद्धि असल्यामुळे आत्मा कर्ता आहे

अशी बुद्धि उत्पन्न होणें शक्य नाही व अशी बुद्धि उत्पन्न करून प्रयत्न करणें संभवत नाही. कारण एकवेळ नाहीसें झालेलें अज्ञान पुनः उत्पन्न होत नाही. दोरीवर भासलेला सर्प एकवेळ नाहीसा झाला म्हणजे पुनः भासत नाही. पण दुसऱ्या दोरीवर भासेल. कारण पहिल्या दोरीहून दुसरी दोरी निराळी मिळूं शकते, म्हणून. पण आत्मे कांही पुष्कळ नाहीत. आत्मा एकच आहे. म्हणून अज्ञान नाही, असें एकवेळ समजल्यावर पुनः तें कसें उत्पन्न होईल ? वृद्ध पुरुष घरांत थुंकला तर त्याला कोणी कांही म्हणत नाही, पण तरुणाने तसें केलें की, पाठींत लाथ बसते. मुमुक्षुने प्रयत्नच करावा. दैव वगैरे कांही एक मानूं नये. त्याला जिंकावें त्याकरिता परमेश्वराचें साह्य घ्यावें. कालाची उपेक्षाच करावी. वाईट वासनेकडे मन जात असलें तर त्याला ओढून चांगल्या वासनेकडे लावावें. मनुष्य कर्माच्या नदींत जरी पडला आहे तरी पोहणारे जसे पाण्याहून स्वतंत्र असतात व पाण्याचा प्रवाह हातांनी बाजूस सारून त्याच्यांतून पार पडतात, व पाण्याचा प्रवाह मात्र चालूलाच असतो. त्याप्रमाणे शरीर जरी प्रारब्धाधीन असलें, तरी मन व बुद्धि स्वतंत्र असतात, म्हणून शरीर जरी कांही न करूं शकलें तरी मानसिक ध्यान वगैरे मरेपर्यंत करावें. तो प्रयत्न शास्त्राधारें करावा. शास्त्रांत न सांगितलेला संसाराचा प्रयत्न करूं नये. ज्याचें नियमानें फल होतें, त्या विषयीच प्रयत्न करणें बरें. नियमानें ज्याचें फल होत नाही, त्याबद्दल प्रयत्न करूं नये. संसाराचे रस्ते निरनिराळे आहेत. परमार्थाचा प्रयत्न एकच आहे; म्हणून त्याचें फल नियत आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात–: "हा तो नव्हे कांही निराशेचा ठाव" इत्यादि.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे महाराष्ट्रभाषायामाविष्कृते चतुर्थं रहस्यम् । श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु । शुभं भवतु ।

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

३८

हैमवत्याः पतिं देवं भगवंतं दयार्णवम् ।
कुलेष्टं दैवतं वंदे सर्व शोक निवृत्तये ॥

आज प्रयत्न कसा करावा हें सांगतो. दोन राजे होते. त्यांच्यांत होड जुंपली की, कोण लवकर किल्ला बांधतो पाहूं ! एकाने पुष्कळ कारागीर लाविले. दुसऱ्याला एकच कारागीर मिळाला. पहिल्याचा किल्ला लवकर संपला. दुसऱ्याला पुष्कळ दिवस लागले. त्याप्रमाणे परमार्थरूपी किल्ला बांधण्याकरिता ज्यांनी योगरूपी एकच कारागीर लाविला असतो त्याला पुष्कळ जन्म लागतात व जो पुष्कळ कारागीर लावतो त्याचा किल्ला लवकर तयार होतो. याठिकाणीं हा परमार्थरूपी किल्ला बांधण्याकरिता चार कारागीर आहेत. १. शम, २. विचार, ३. संतोष, ४. सत्संग यापैकी चारीहि असले तर फारच उत्तम किंवा एक जरी असला तरी बाकीचे तीन त्या ठिकाणीं सहज येतात. शम म्हणजे मनाला ताब्यांत ठेवणें. विचार म्हणजे आत्मा कोण व अनात्मा कोण हें ओळखणें. जसें कुत्र्याला बांधून ठेवावयाचें असलें तर थोडें अन्न देऊन घरांत फिरूं दिल्याने होत नाही. चांगलें बांधून ठेविलें पाहिजें. जंगलांतले हत्ती पकडतांना ज्याप्रमाणे आधी त्यांना खड्डयांत धरतात व नंतर कांही दिवस खावयास न देऊन मग कांही दिवसांनी बाहेर काढून त्याला खावयाला देतात. त्याप्रमाणे मनावर दया करूं नये. आपल्या विशुद्ध चक्रावर चित्ताच्या सर्व वृत्ति स्थापन कराव्या. आपली मनोवृत्ति तीन प्रकारची आहे. इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति. ज्ञानशक्ति मूळची मनाची नाही. ती आत्म्याची आहे. परंतु मातीचें व पाण्याचें तादात्म्य होऊन गारा होतो, त्याप्रमाणे आत्म्याचा व मनाचा तादात्म्याने गारा झाल्यामुळे

मनांत ती शक्ति झाली आहे. आत्मा व मन यांचा जो गारा म्हणजे दोघांचें जें तादात्म्य त्याला जीव म्हणतात. आपलें तोंड त्याच ठिकाणीं असतें, पण आरशांत पाहिल्यावर दुसरें भासतें. तें खोटेंच उत्पन्न होतें. त्याप्रमाणें परमेश्वर एकच आहे. पण मनांत त्याचें खोटेंच रूप उत्पन्न होतें. ही ज्ञानशक्ति मनांत भासते. ती आत्म्याचें प्रतिबिंब आहे. आपण लोखंड लाल होईपर्यंत तापवितो. तेव्हा त्याचे ठिकाणीं उष्णपणा अग्नीचा येतो. पण आपण लोखंड ऊन आहे, असें म्हणतो. लोखंडाचा स्वभाव जरी ऊन नाही, तरी अग्नीच्या तादात्म्याने लोखंड उष्ण आहे असें आपण म्हणतो, म्हणजे अग्नीचा उष्णपणा लोखंडावर आरोपित करतो. आरोप म्हणजे भलतेंच म्हणणें. उदा० आईला काकी म्हणणें यालाच अध्यास म्हणतात. अग्नीची उष्णता जशी लोखंडांत भासते, तशी आत्म्याची ज्ञान-शक्ति मनांत भासते. याला तादात्म्याध्यास म्हणतात. क्रियाशक्ति म्हणजे धावणें, चालणें वगैरे. येथून मन एकदम काशीस जातें. सदाशिवरावच्या येथे जातें. ही मानसिक क्रिया आहे. इच्छाशक्ति म्हणजे अमुक पाहिजे असें वाटणें. मिठाई पाहिजे असें वाटल्याबरोबर मन हलवायाच्या घरीं जातें. पण वासना (इच्छा) शक्तीचा रोध मात्र ध्यानाने होत नाही. देवाचें ध्यान करून ईश्वर प्राप्त झालेले पुरुष कांही थोडे नाहीत. उदा० दुर्वास ऋषी जेव्हा द्रौपदीकडे आले व अन्न मागूं लागले, तेव्हा द्रौपदीनें त्यांना स्नानास पाठविले, व श्रीकृष्णाचा धावा केला. यावेळीं सर्व काम बंद पडलें होतें. तरी पण श्रीकृष्ण आले, तेव्हा माझ्या पतीवरचें हें संकट टाळ, असें ती म्हणूं लागली. श्रीकृष्ण येऊनहि वासना नष्ट झाली नाही. वस्त्रहरणाचे वेळीं, माझी लाज राख ही वासना होतीच. देवकीची ६ बाळांची वासना नाहीशीं झाली नाही. संदीपन नित्य श्रीकृष्ण ध्यान करणारे होते, पण माझें बाळ आणून दे, असें त्यांनी श्रीकृष्णाला मागि-तलें. म्हणून ध्यानाने क्रियाशक्ति कमी झाली तरी वासना कमी झाली नाही. ही वासनाशक्ति कोणत्याच रीतीने (कमी) क्षीण होत नाही. पण सर्व विषयाचे ठिकाणीं दोष पाहिल्याने मात्र ती क्षीण होते. क्रियाशक्ति व वासनाशक्ति कमी झाल्या की, ज्ञानशक्ति आपोआप आत्म्यांत मिळून

जाते. यालाच मोक्ष म्हणतात. क्रियाशक्ति अभ्यासाने कमी होते. वासनाशक्ति वैराग्याने कमी होते. म्हणूनच पतंजली व श्रीकृष्ण सांगतात:—

"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध:" योगसूत्रें.

"अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते" ॥ गीता ॥६।३५।२

अभ्यास व वैराग्याच्या योगानें मन जिंकल्या जाते. क्रियाशक्त्यात्मक मनाचा व वासनाशक्त्यात्मक मनाचा लय करणें याला शम म्हणतात. हा शम उत्पन्न होण्याकरिता विचाराचा उपयोग होतो. ज्याप्रमाणे चंचल पाण्यांत पृथ्वी स्थिर दिसत नाही, त्याप्रमाणे चंचल मनांतून आत्मा दिसत नाही. मन स्थिर झालें म्हणजे त्याहून आत्मा निराळा आहे, असें स्पष्ट दिसतें. क्रियाशक्ति व वासनाशक्ति नाहीशीं झाली की, देहावर यावयाला मनच राहात नसल्यामुळे आत्मा लगेच मनाहून निराळा होतो व ज्ञानशक्ति आत्म्यांत मिळून जाते. झोपेंत क्रियाशक्ति बंद होते, पण वासना असते त्यामुळे झोपेत आत्म्याचें भान होत नाही. एखाद्या मनुष्याचे एकदम डोळे झाकले तर तो घाबरतो. पण पदार्थ काढून टाकले तर त्याला मी एकटा आहे असें वाटेल. झोपेंत मन थकल्यामुळे वासनाशक्ति भांबावून जाऊन आपण आपल्याला भुलतो. समाधींत इतर पदार्थांचा परित्याग होऊन आपण एकटेच ज्ञानस्वरूप असतो. जागृतींत व स्वप्नांत कोणत्याहि पदार्थासारखे आपण होऊन जातो. लग्न होतें तेव्हा पतिपणा असतो. मुलगा होतो तेव्हा बापासारखा वागतो व सगळे मेले की, एकटाच असतो. त्याप्रमाणे संसारांत आपणांस देहच मी आहे असें वाटतें. झोपेंत कांही सुचत नाही. सुन्न पडतो. समाधींत इतर पदार्थ नाहीसें होतात व आपण मात्र आपल्यास जाणत असतो. संतोष म्हणजे ब्रह्मप्राप्तीचें सुख नाही; तर आपल्यास कांही मिळो. अथवा न मिळो, पण दु:ख दूर झालें म्हणून समाधान वाटणें, याचें नांव संतोष. भीक नको पण कुत्रें आवर. चुकून औषधांत विष दिल्या गेलें व तें औषध चुकून फेकल्या गेलें, व नंतर समजलें की, त्यांत विष होतें तर वाटेल की, बरें झालें. आजचें मरण उद्यावर गेलें. हाहि एक संतोषाचा भाग आहे. ब्रह्मप्राप्तीकरिता प्रयत्न करीत असतां विषयदोषदर्शनाने संसारांत सुख नाही, दु:ख नाही,

याप्रमाणे उदासीन राहणें याला संतोष म्हणतात. सत्संग या सर्वांच्या पलीकडे आहे. पण सत्संगाची ओळख करणें फार कठीण आहे. पुष्कळ लोक सत्पुरुषाचीं लक्षणें निरनिराळीं करतात. सत्पुरुषांत समता असली पाहिजे असें कित्येक म्हणतात, पण कारणदृष्टीनेच समता पाहिजे, कार्य-दृष्टीने नको. कशाचीहि आशा न करणें असेंहि कित्येक संतांचें लक्षण करितात पण चातक पक्षी खडे खातात व मेघाचें पाणी पितात. मग त्यांनाहि संत म्हणावें लागेल. कोणी म्हणतात की, संसारांत नियमाने वागणाऱ्यास संत म्हणावें. पण याप्रमाणे मनुष्य थोडे वागत असतील. पण मनुष्यापेक्षाहि कुत्रें फारच नियमाने वागतात. ते कार्तिक महिन्यांतच संग करितात. म्हणून त्यांनाहि संत मानावें लागेल. याप्रमाणे वर सांगितलेलीं लक्षणें चुकतात. पण हीं लक्षणें संतांचें ठिकाणीं राहणार नाहीत असें मात्र नाही. परंतु हीं चिन्हें असलीं तरच तो संत. नाही तर नाही. असें मात्र नाही. सारांश, विचाराने मी देहाहून निराळा झालो खरा. पण हें खरें कसें आहे, हें महावाक्याने जीवब्रह्मैक्य उपदेश करून, त्या मार्गांत येणारे अडथळे कसे दूर करावे हें समन्वयाने जाणणारा पुरुष संत म्हटला जातो.

मीनः स्नानरतः फणी पवन भुङ्मेषस्तुपर्णाशनो ।
वैराग्यः खलु चातके प्रतिदिनं शेते बिले मूषकः ॥
भस्मोद्धूलन तत्परः खलुखरो ध्यानदिरूढो बकः ।
सर्वेकिं ननु यांति मोक्ष पदवीं ज्ञानं प्रधानं तपः ॥१॥ कपिलगीता

म्हणून महावाक्याचा उपदेश असून सर्व ब्रह्मरूप कसें आहे हें जो जाणतो, व शिष्यांचे नाना उपाधी कोणकोणते आहेत, हें जो जाणतो तोच सत्पुरुष. असे साधारण सत्पुरुष ओळखण्याचें लक्षण करतां येईल.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे महाराष्ट्रभाषाया-
माविष्कृते मुमुक्षु व्यवहार प्रकरणं समाप्तम् ।
। श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु, शुभं भवतु ॥

श्री ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न

३९

काल तुला तीन प्रकारचे नित्य पदार्थ सांगितलें. ब्रह्म अत्यंत नित्य आहे. त्याचा कधीच नाश होत नाही. माया ज्ञान होईपर्यंत नित्य आहे व तिसरें जगत् हें क्षणोक्षणीं उत्पत्तिमान व नाशिवंत असें नित्य आहे. यापैकी ब्रह्म हें सच्चिदानंद स्वरूप आहे. यापैकी आज तुला दोन पदांची ओळख करून देतो. बाकी तिसऱ्या पदाची ओळख निर्वाण प्रकरणांत सांगेन. सत् म्हणजे नित्य असणें, चित् म्हणजे ज्ञान. आता उदाहरण घेऊन सांगतो, म्हणजे नीट समजेल. ही पृथ्वी आहे, हिला दुसरी बाजू आहे किंवा नाही ? इच्याचसारखे दुसरें भिंत वगैरे जे पदार्थ आहेत, त्यांना दुसरी बाजू आहे. म्हणून हिलाहि असली पाहिजे. बरें, ती बाजू या बाजूसारखी चोपडी असेल किंवा कशी असेल ? कशी असेल हें सांगतां येत नाही. आता पृथ्वीला दुसरी बाजू आहे हें तर आपण डोळ्यांनी कांही पाहिलें नाही. मग आहे असें कसें वाटतें ? आहे असें मात्र पक्कें वाटतें. याप्रमाणे विशेष धर्म न सांगतां सामान्य आहेपणा सांगणें, या सामान्य आहेपणाला सत् म्हणतात. या सताला शास्त्रांत सामान्य संज्ञा आहे. चैतन्य म्हणजे ज्ञान. जें सगळ्याला जाणतें त्याला ज्ञान म्हणतात. आनंद म्हणजे सुख. याप्रमाणे सत् शब्दाचा अर्थ, चित् शब्दाचा अर्थ, व आनंद शब्दाचा अर्थ, या तिन्ही शब्दांचा अर्थ एकरूपाने असणें, याला ब्रह्म म्हणतात. काल तुम्हाला सांगितलेंच होतें की मायेचे दोन भाग आहेत. एक आवरण व दुसरा विक्षेप. आवरण म्हणजे न समजूं देणें. व विक्षेप म्हणजे खोट्यारूपाने भासविणें. ब्रह्माचा आहेपणा मायेच्या महिम्यामुळे भलत्याच रीतीने भासतो, त्यालाच आपण आकाश म्हणतो. ब्रह्माची जाणीव मायेच्या महिम्यामुळे भलत्याच रीतीने भासतें त्याला मन

म्हणतात. ब्रह्माचें अस्तित्व कसें आहे म्हणून जसें सांगतां येत नाही, त्याचप्रमाणे आकाश कसें आहे हेंहि सांगतां येत नाही. "तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूतः" "तन्मनो कुरुत" इत्यादि श्रुति आहेत. आकाश व मन हे पहिले दोन उत्पन्न झाले व पुढे हेच अति दृढ होऊन त्यापासून पंचभूतादिक पदार्थ एकदम उत्पन्न झाले. लक्षांत येण्याकरिता आकाश व मन पाहिलें उत्पन्न झाले, असें म्हटलें आहे. वास्तविक सर्व एकदमच उत्पन्न झालें. उत्पन्न झालें म्हणजे त्यांचा एकदम ब्रह्माचें ठिकाणीं अध्यास झाला. तथापि केव्हा उत्पन्न झाले हें सांगता येत नाही, म्हणून ज्ञान होईपर्यंत तो अनादि आहे. समुद्रावर जसे नानप्रकारचे तरंग उठतात व हालतात व त्या हालण्यामुळे तरंगाच्यामध्ये खळगे पडतात, त्याप्रमाणे निश्चल ब्रह्माचें ठिकाणीं जें हालतें तें मन; व त्याच्या हालण्यांत जी जागा होते त्याला आकाश म्हणतात. ब्रह्माचा महिमा एकरूप राहणें, नाश न होणें असा आहे. तसा अविद्येचा स्वभाव—अनेकत्व दाखविणें वैचित्र्य दाखवावें—असा आहे. कोणताहि पदार्थ दाखविणें जसा प्रकाशाचा स्वभाव आहे, किंवा पदार्थ न दाखविणें जसा अंधाराचा स्वभाव आहे, तसाच एकरूप राहणें, नाश न पावणें हा ब्रह्माचा महिमा असून, अनेकत्व व वैचित्र्य दाखविणें हा अविद्येचा महिमा आहे. तूं कोण आहे ? असें तुला विचारलें तर मी रंगुबाई आहे असें म्हणशील. मी हात आहे किंवा कान आहे, किंवा डोळे आहे असें म्हणणार नाहीस. वास्तविक हात, कान, डोळे हे जन्मापासून आहेत. रंगुबाई हें नांव तर मागाहून मिळालें. नाक, कान, डोळे यांच्या अध्यासापेक्षा रंगुबाई या नांवाचाच अध्यास जबर झाला. असें होण्याचें कारण कांही नसून हा अविद्येचा महिमा आहे. आकाश हालत नाही, मन हालतें. ज्ञानांश हालतो, फिरतो. जड चैतन्य भेदहि यामुळेच झाला. निश्चलपणाच जड झाला आहे. त्यांत पहिला जड पदार्थ आकाश आहे. निश्चलपणा जसा ब्रह्माचा आहे तसाच आहे; पण अज्ञानाने तो युक्त होऊन आकाश होतो. ज्ञान जसेंच्या तसेंच आहे, पण तेंच अज्ञानाने युक्त झालें की, मन होतें. ज्यांत मन जास्त आहे तें सजीव, व ज्यांत मन कमी असतें तें निर्जीव समजावें. जोपर्यंत ज्ञान होत नाही,

तोपर्यंत कोणत्याहि उपायांनी वासना शमूं शकत नाही. या मनांतहि दोन प्रकार आहेत. एक व्यष्टि मन, व दुसरें समष्टि मन. सर्व ब्रह्मांडाचें व पहिलें उत्पन्न झालेलें समष्टि मन असून प्रत्येक व्यक्तीचें मन व्यष्टि मन होय. पाण्याचा जसा बर्फ बनतो व तो फोडावयाचा असल्यास दगडाने फुटतो, पण त्याचेंच पुन: पाणी केलें तर तें मात्र फुटत नाही. त्याप्रमाणे मनाचीच अतिशय दृढ वासना होऊन तिच्या योगाने देह झाला आहे. तो कर्म क्षयानंतर नाश पावतो, पण मन नाश पावत नाही. या ब्रम्हांडाचें जे समष्टि मन तेंच हिरण्यगर्भ किंवा ब्रह्मा आहे. कोणी एक आकाशापासून उत्पन्न झाला. तो घटकाभर येथे तर घटकाभर तेथे असा भासे, व क्षणोक्षणीं शरीर बदलीत असे. एकदा काळ म्हणाला:— सर्व प्राणी माझ्या ताब्यांत सापडतात, पण हा अजून सापडत नाही. असा विचार करून तो यमाकडे गेला, व म्हणाला:— महाराज ! सर्व प्राणी माझ्या ताब्यांत सापडतात, पण हा अजून सापडत नाही. याचें कारण काय ? तेव्हा यम म्हणाले, त्याचें आधी कर्म पहा. ज्याच्या कर्माचा क्षय होतो, त्याला तूं आणतोस. कर्म क्षय न झाला तर तूं खाऊं शकत नाहीस. अरे, याला कर्म नाही. याच्यापासून सर्व कर्मे तयार होतात. याला कोणतेंच कर्म नाही. या कथेचा अर्थ असा आहे:— जसें पाण्याचा बर्फ झाला तर तो फुटतो, पण पाणी फुटत नाही, तें तसेंच राहातें, तसें मनाच्या वासना दृढतेनें शरीर झाल्यावर त्या शरीराचा नाश होऊं शकतो. आपले दोन देह आहेत. एक मन व दुसरा स्थूल देह. मृत्यु वगैरे धर्म देहाला आहेत, मनाला नाही. या सर्व ब्रह्मांडाचें जें शरीर आहे, तें मनच आहे, म्हणून त्याचा नाश होत नाही. प्रत्येकाचें मन समष्टि व व्यष्टि आहे. जेव्हा आपलें मन स्वप्न निर्माण करतें, तेव्हा तें समष्टि असतें, कारण, जेवढें जगत् आहे, तेवढेंहि तें निर्माण करतें. जागृतींत आलों की, आपल्याच्यानें एक नखहि निर्माण करणें होत नाही. स्वप्न आपण आपल्या वासनेनें निर्माण करतो. पण तेथे व्यवहार करूं लागलो की, मग एक खडा देखील निर्माण करणें होत नाही. उलट जागृतीप्रमाणेच तेथील प्राण्यांना आपण भितो. स्वत:च्या वासनेने स्वप्न निर्माण करून भ्रांति दृढ झाल्यामुळे

लगेच स्वप्नांत पुन: भौतिक देह मिळतो. ज्यांच्या मतांत मन हें अपंचिकृत भूतापासून झालें असें आहे, त्यांना असें विचारावें की, तेथे सर्व व्यवहार सृष्टिसारखाच कसा होईल ? याचें उत्तर त्यांना सांगतां येत नाही. स्वप्न अगदी जागृतीसारखेंच भासतें. अविद्येच्या महात्म्यामुळे मनच स्थूल जग-रूप होतें, म्हणून आपलें मन व्यष्टि समष्टि आहे. तरंगाप्रमाणे हें जगत क्षणोक्षणीं उत्पन्न होतें व क्षणोक्षणीं नाश पावतें. येथे हें एक लक्षांत ठेव की, क्षण म्हणजे थोडासा वेळ. थोडा वेळ व पुष्कळ वेळ हे देखील मन भ्रांतिनेच कल्पना करिते. स्वप्नांत थोडक्याशा काळांत पुष्कळ काळाची कल्पना मन करिते. आपण आपल्या हाताने दागिने करतो व आपल्या हातानेच मोडतो, किंवा केव्हा केव्हा लेकरूबाळा करिता ते तसेच ठेवितो. त्याप्रमाणे कांही गोष्टी चित्ताने स्थिर कल्पिल्या आहेत व कांही गोष्टी अस्थिर कल्पिल्या आहेत. जेव्हा हें जगत भासत असतें, तेव्हा तें आहे, व जेव्हा तें भासत नसतें तेव्हा तें नाही. आपण स्वप्न तयार करून आपणच अज्ञानी होतो. आपणांस वाटतें की आपणच एक या सृष्टींत कर्म करून राहिलो. परंतु मीच हें स्वप्न निर्माण केलें, अशी स्मृति नसतें. परमेश्वराने हें जगत् उत्पन्न केलें नाही. अज्ञानानेंच तूंच या जगताची कल्पना केलीस. जग निर्माण करितेस त्यावेळीं तूंच भगवान ब्रह्मा आहेस व त्याची जेव्हा तुला स्मृति नसते, तेव्हा तूं जीव होतेस. उदाहरणार्थ:– तूं आपल्या मनांत एक भयंकर चित्र निर्माण कर. त्याला तूं भितेस की नाही ? नाही भित. कारण तुला वाटतें की, ही माझी नुसती कल्पना आहे. पण हेंच स्वप्नांत दिसलें तर तूं भीशील. कारण तूंच तें निर्माण केलें खरें, पण तूं तें विसरून गेल्यामुळे भितेस. हें जगत् मी निर्माण केलें, असें जोपर्यंत वाटतें, तोपर्यंत तो ईश्वर असतो, व ही माझी नुसती कल्पना आहे, असें जोपर्यंत वाटतें, तोपर्यंत भीति नाही, पण ती कल्पना दृढ होऊन सत्य वाटली की, त्यापासून भीति होते. जागृतीची आठवण स्वप्नांत नसते. व जागृतींत स्वप्न नसतें. परस्परांचे ठायीं परस्परांचा बाध आहे. ज्यावेळेला संकल्प होता की, मी जगत् निर्माण करीन तेव्हा तूं ब्रह्मा होतीस व तें निर्माण करून तुला तें स्मरत

नाही म्हणून तूं जीव झालीस. चित्राचा वाघ पाहून आपण भीत नाही. कारण ती नुसती कल्पना आहे असें वाटतें. पण स्वप्नांत कल्पनेने वाघ उत्पन्न करून त्याचें ठिकाणीं सत्य बुद्धि दृढ झाल्यामुळे त्याला भितेस. मीच या मृत्यूस उत्पन्न केलें, असें वाटत होतें तोपर्यंत तुला तो खाऊं शकला नाही. पण या संसारास सत्य मानल्याबरोबर तो तुला खातो व असाच मागेंहि खात आला. जगत् सत्य मानल्यामुळे मृत्युची जशी तुला भिती आहे, तशीच शंकर, राम, कृष्ण हे जर जगत् सत्य मानतील, तर त्यांनाहि मृत्युची भिती आहे. ब्रह्मदेव जरी आहे व तो जर स्वप्न खरें मानीत असेल, तर तो मृत्युने बद्ध होईल, व नर्कातला किडा जरी आहे व त्याला जर जगत् सत्य वाटत नसेल, तर तो मृत्युच्या हातीं सापडत नाही. मागे तुला तीन संवेग सांगितलें होतें. पण दोनच संवेग आहेत. एक सूक्ष्म कल्पनारूप व दुसरा स्थूल संवेग. स्वप्न वगैरे सर्व स्थूल संवेग आहेत. एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत गेला की, पहिल्याच दृष्टीने या दुसऱ्या स्वप्नाला जागृति म्हणावयाची व पहिलें मिथ्या स्वप्न आहे असें समजतो. या आकाशजाख्यानाचें तात्पर्य असें आहे की, स्वतः मी ब्रह्म आहे. मला, मृत्यु नाही, व त्यामुळे जन्महि नाही. हीच भावना तूंहि दृढ कर.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीवासिष्ठतत्वे महाराष्ट्रभाषायामाविष्कृते उत्पत्ति प्रकरणे आकाशजाख्यान ताप्तर्ये जन्ममृत्युरहितत्व निरूपणंनाम तृतीयं रहस्यम् ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

।। श्री ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न ।।

४०

जगत भासतें तोपर्यंत तें आहे, व भासत नाही तेव्हा नाही, असें काल सांगितलें. वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! मी जें तुला सांगतो त्या योगानें तूं जीवन्मुक्तिपदाला प्राप्त होशील. याचा अर्थ असा की, वेदभिन्न गुरुवाक्यांनीहि बोध होण्याला प्रत्यवाय नाही. आज तुला मंडपाख्यान सांगतो. कालचें आख्यान ब्रह्मदेवाचें म्हणजे समष्टिजीवाचें होतें. आजच्या आख्यानाचा उद्देश असा आहे की, प्रत्येक जीव समष्टि व व्यष्टि आहे. लीलेचा पति आपली सृष्टि निर्माण करतांना ब्रह्माहि झाला व ही सृष्टि मीच निर्माण केली, अशी स्मृति नसल्यामुळे व्यष्टि जीवहि झाला. भारतवर्षांत एका नगरींत पद्म नांवाचा राजा होता. तो प्रजापालनांत तत्पर होता. आपल्या सुंदर स्वरूपाने दुसऱ्या स्त्रिया मोहित करीत असे. धनाच्या योगाने भिक्षुक तृप्त करीत असे. आज्ञेने सेवक ताब्यांत ठेवी. बलानें शत्रूंचा पराजय करीत असे. सद्गुणांच्या योगाने व कुलीनपणामुळे देव, अतिथि, ब्राह्मण यांचा सत्कार करीत असे. (याची तीन जन्मांची कथा आहे.) त्याला लीला नांवाची सुंदर पतिव्रता स्त्री होती. ज्याप्रमाणे शरीरांत प्राण आहेत, तोपर्यंत श्वासोश्वास घेण्याचे कष्ट पडत नाहीत, त्याप्रमाणे पतिव्रता धर्म आचरतांना तिला कांहींच श्रम पडत नसत. म्हणूनच तिचें नांव लीला होतें. एकदा तिच्या मनांत असा विचार आला की, आपल्या प्राणाहून प्रिय जो पति, तो अमर व्हावा व त्यासहित आपण सुख भोगावें, किंवा तो पूर्वीं मरण पावल्यास घरांतल्या घरांतच राहावा. याला कोणता उपाय करावा या विचारांत ती पडली. धार्मिक पुरुषांना आपला धर्मच अक्षय व्हावा, असें वाटत असतें. ज्याप्रमाणे राजाच्या पोराला वाटतें की, बाप लवकर मरावा म्हणजे आपल्यास राज्यावर लवकर बसतां येईल, त्याप्रमाणे पतिव्रता स्त्रियांना वाटत नाही. भोगार्थ जे

संबंध असतात तेथे खरा प्रेम नसतो. अत्यंत आवडीची वस्तु नेहमी राहावी, आपल्याकरिता तिला कांही होऊं नये असें वाटतें. लीला महान पतिव्रता होती. धर्म उत्तम रीतीने पालन व्हावा अशी तिची इच्छा होती. लीलेची कथा दोन वेळ आली आहे. एक येथे उत्पत्ति प्रकरणांत आहे व दुसरी निर्वाण प्रकरणांत सिद्ध राजाची कथा सांगताना आली आहे. लीलेने पुष्कळ ऋषी जमा केले व अजरामत्व कशाने प्राप्त होईल, असें त्यांना विचारलें. ती पुनः म्हणाली, अजरामरत्व रसायनानें किंवा अमृताने येतें, असें मी ऐकतें तें कसें प्राप्त होईल ? तेव्हा ऋषी म्हणाले, अजरामरत्व येणें कधीच शक्य नाही, कारण खरें अमरत्व रसायनाने किंवा अमृताने येत नाही. रसायन घेऊनहि पुनः कांही कालाने शक्ति क्षीण होतेच. देव जरी अमृत घेतात, तरी एकदाच घेतल्याने त्यांना अमरत्व येत नाही. पुष्कळ वेळा घ्यावें लागतें व पुष्कळ वेळ पिऊनहि अमर होतात, असें नाही. कारण कर्मानें झालेले देव, त्यांचें प्रारब्ध क्षीण झालें की खाली येतात. सृष्टिपालनाचे श्रमांचा परिहार करण्याकरिता व पुष्टिकरतां देव अमृत पीत असतात, त्यांचें कर्म संपलें की, पुनः ते मृत्यु लोकीं परत येतात. पुराणांत अशा कथा आहेत की, देवांचें व राक्षसांचें युद्ध होऊन पुष्कळ देव मेले, त्यांना जिवंत करण्याकरता बृहस्पतींनी आपल्या कच नांवाच्या मुलास संजीवनी मंत्र शिकविण्याकरिता दैत्य गुरु शुक्राचार्यांकडे पाठविले. म्हणून देवांना देखील अति अमरत्व नाही. कित्येकांचें मत असें आहे की, गोलोकांत श्रीकृष्णाचे समोर राहून शरीर अमर होतें. पण "कृष्णजन्म खंडांत" अशी कथा आहे की, श्रीकृष्ण विरजा स्त्रीचें येथे जात होते. हें जेव्हा राधेला समजलें, तेव्हा तिला राग आला. पुढे श्रीकृष्ण जेव्हा राधेकडे आले, तेव्हा तिने त्यांना काढून दिलें, व शाप दिला की, तुम्ही दोघे पृथ्वीवर जन्म घ्याल. तेव्हा माझ्या पित्याला व्यर्थ शाप दिलास, असें म्हणून श्रीदामाने राधेला शाप दिला की, तूंहि मृत्युलोकीं जन्म घेशील. असा परस्पराने शाप दिला हें पाहून राधेला वाईट वाटलें. पण श्रीकृष्णानें समाधान केलें की, एकवेळ सर्वांनाच पृथ्वीवर जन्म घ्यावयाचा आहे. उगीच वाईट वाटूं देऊं नकोस. यावरून असें दिसतें

की, जरी श्रीकृष्णराधा गोलोकांत रासक्रीडा करीत असतील, तरी पण त्यांना शाप वर चुकला नाही. याचा अर्थ असा आहे की, विरजेविषयी राधेच्या मनांत सापत्नभाव होता. व तो रागद्वेषाशिवाय होत नाही. राग द्वेष आहे तेथे अविद्या आहे व अविद्या आहे तेथे बंध सुटत नाही. त्यांचें हें करणें लीलेने असेल. पण दुसऱ्याने लीला करणें म्हणजे त्यांचा चुराडाच होईल. एक राजा होता. तो उन्हाळयांत वाळयाच्या तट्टया थंड पाण्याने भिजवून पंख्याची हवा खात असे. बर्फ वगैरे थंड पदार्थ खात असे. सभो-वतीं गार छाया करावी व नेहमी थंड उपचार करावे. तेथेच एक गरीब मनुष्य येऊन बसला. व तोहि ती थंड हवा घेऊं लागला. संध्याकाळीं राजाने थंडीचा त्रास न व्हावा म्हणून विडयांत कस्तूरी खाल्ली व गरीब मनुष्य थंडीची बाधा होऊन मेला. गोलोकांत राधा व श्रीकृष्ण परमेश्वरच असतील, म्हणून त्यांना बंधनहि नसेल. पण जीवाने तेथे जाण्याची इच्छा करणें म्हणजे श्रीकृष्ण तर खरे मुक्त आहेत, त्यांची ही लीला आहे. त्यांना रागद्वेषापासून काय बंधन होणार ? पण जीवाचें अज्ञान कायमच राहून त्यांचा संसार बनलाच राहील. लीलेने विचार केला की, आता कोणास विचारूं नये. बुद्धीस जसें वाटेल तसें करावें. तिला वाटलें की, एक तर आपला पति अजरामर व्हावा किंवा मेला तर घरींच रहावा. ज्याप्रमाणे ऋषींना वेद दिसले, तसा तिलाहि मार्ग सुचला. जे पूर्वजन्मींचे पुण्यवान असतात, त्यांची बुद्धि गूढ तत्त्व शोधून काढण्यास आपोआप समर्थ होते. ज्ञानेश्वरींत तात म्हणतात,

कां गुरुगम्य हन ठाय । तेथ संसरेवीण जाय बुद्धि । तयाची ६।४५९।

जे योगी असतात, त्यांना पुढचे जन्मीं सर्व शास्त्रें आपोआपच येतात. गूढ तत्व शोधून काढण्यास त्यांची बुद्धि चांगली चालते. लीलेने तीन दिवस उपवास व चवथे दिवशीं पारणें याप्रमाणे सरस्वतीची तीनशें आराधनें केलीं व तेणेंकरून भगवति प्रसन्न झाली व वर मागण्यास सांगितलें. लीला म्हणाली, माते ! मला दोन वर दे. एक पति मेला तर तो माझ्या घरांतच राहावा, व दुसरा, मी जेव्हा तुझें आव्हान करीन तेव्हा तूं मला भेट द्यावी. ठीक आहे असें म्हणून पाण्याचे तरंग उठून पाण्यांत जसे लीन

होतात, त्याप्रमाणे सरस्वती ब्रह्मांत लीन झाली. ही सरस्वती कोण्या लोकांतून आली होती. असें काही नाही. तर सत्राच्या योगानेच तिचें चैतन्यच सरस्वतीच्या आकाराचें झालें. मनुष्याचा विश्वास आपल्या पालकावर जास्त असतो. त्याच्याविरुद्ध एकाएकी तें कधीहि जात नाही. मुलाला जर कृमीवर औषधी दिली असली, व साखर कृमीवर्धक आहे, ती त्याने खाल्ली असली, तर आई त्याला सांगते की, साखर कडू आहे, थूंकून टाक. म्हणजे तें मूल लागलीच साखर थूंकून देतें. कारण आईवर त्याचा दृढ विश्वास असतो, व त्यामुळे गोड साखरहि मुलाला कडू लागते. आईबापापेक्षा श्रेष्ठ ज्या देवता त्यांच्यावर विश्वास जास्त असतो. त्यांनी वर दिला म्हणजे मन तसेंच दृढ होतें व जगत तसेंच दिसावयाला लागतें. पुढे कांही दिवसांनी पद्म राजा मेला. तेव्हा लीला अत्यंत शोक करावयाला लागली. त्यावेळीं अशी आकाशवाणी झाली की, पद्मराजाचें शरीर फुलांत झाकून ठेव. पुनः तो जीवंत होईल. ही वाणी कोणाची आहे हें जाणण्याकरिता तिने सरस्वतीला बोलाविलें. भगवति सरस्वती आली व आव्हान करण्याचें कारण विचारलें. लीला म्हणाली माझा पति घरांतच राहिला पाहिजे. देवी म्हणाली तुझा पति घरांतच आहे. हा वेदांताला दृष्टिसृष्टिवाद आहे. लीला म्हणाली, माते ! घरांतच आहे असें, कसें म्हणतेस ? देवी म्हणाली आपण स्वप्नांत काशीस जातो. तेथे आपल्याला काशी, काशीला जाणारा मार्ग वगैरे सर्व आपल्या हृदयांतच दिसते. ते सर्व आपल्या देहांतच कल्पित असतें. खरोखर आपण स्वप्नांत काशीस वगैरे जात नाही; तर त्याप्रमाणे आपल्या या हृदयांतच वासनेच्या सहाय्याने सर्व ब्रह्मांड निर्माण होतें. कांही वेदांती म्हणतात की, या पुरुषाला देवता येऊन त्याचें लिंग शरीर बाहेर काढून लोकान्तराला घेऊन जातात, व तेथे भोग भोगवितात. हें म्हणणें बरोबर नाही. एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जातांना, जसें एका घरांतून दुसऱ्या घरांत जावें लागत नाही. त्याप्रमाणे मेलेला मनुष्य आपल्याच ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांड निर्माण करतो. आत्मा व्यापक आहे. त्याला इकडे तिकडे नेतां येत नाही. तो सर्वत्र सारखा असल्यामुळे त्याला लोकांतरागमन संभवत

नाही. प्राणी जेथे मरतो तेथेच दुसरी सृष्टि तयार करितो. कोणी म्हणतील की, एका घटांतलें पाणी जसें दुसऱ्या घटांत टाकलें असतां त्याच्यातलें प्रतिबिंब जसें दुसऱ्या घटांत जातें, त्याप्रमाणे लिंग देहांत पडलेलें आत्म्याचें प्रतिबिंब जो जीव, तोच स्वर्गांत किंवा नर्कांत गमन करतो. पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण प्रतिबिंब उपाधि अनुसार असतें. व कोठे कोठे प्रतिबिंब उपाधीपेक्षा मोठेंहि असतें. पाण्यांतलें आकाश त्या उपाधिपेक्षा पुष्कळ मोठें असतें. जीव या लोकांतून त्या लोकांत जातो, तेव्हा तो उपाधिबरोबर जातो, किंवा नुसता तोच जातो ? ब्रह्म व्यापक असल्यामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाऊं शकत नाही. उपाधी जात असल्यास एका ठिकाणची उपाधी सुटून दुसऱ्या ठिकाणीं लागेल, व प्रयत्न न करितां आपोआप बद्ध ब्रह्म मुक्त होऊन शुद्ध ब्रह्म बद्ध होईल. ही दोष परंपरा टाळण्याकरिता जो मनुष्य जेथे मरतो, तेथेच सृष्टि निर्माण करतो, हें मानणें चांगलें. तुझ्या पद्मराजाचें राज्य तुझ्या घराच्या एका कोपऱ्यांत आहे. मनुष्य मेला की, सर्व तेथेच निर्माण करितो. कोठे जात नाही. सावध राहात नसल्यामुळे वासनेच्या योगाने जीव होतो. देवी म्हणाली, लीले ! जोपर्यंत हें जगत तूं सत्य पाहशील, तोपर्यंत तुला या जगांत पतीचें राज्य किंवा कांहीच स्वतंत्र असें दिसणार नाही. पण जेव्हा तूं सर्व जगत् कल्पनामय आहे असें मानून आपल्या सर्व वृत्तींचा रोध करशील, व सर्व ठिकाणीं आत्माच ओतप्रोत भरलेला आहे असें ध्यान करशील, तेव्हा साक्षीरूपाने जगाचें ज्ञान होईल. इतके बोलून देवी अंतर्धान पावली. पुढे लीलेने सर्व भोगांपासून आपलें मत काढून त्या परमात्म्याकडे कसें लावलें व त्यामुळे योग कसा साधला, हें सांगेन.

हरि: ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ।

। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४१

सरस्वती म्हणाली:– लीले ! आकाश तीन प्रकारचें आहे. आकाश म्हणजे देश, जागा. (१) भूताकाश, (२) चित्ताकाश व (३) चिदाकाश. चिदाकाश म्हणजे ब्रह्म. तें सर्वदा अलिप्त आहे. त्याचें ठिकाणीं जगाचा केव्हाहि संस्पर्श होत नाही. ज्याप्रमाणे मृगजलाचा सूर्याचें ठिकाणीं केव्हाहि संस्पर्श होत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्माला जगाचा किंवा मायेचा संस्पर्श केव्हाहि झालेला नाही. देवी म्हणाली; ज्या अधिष्ठानावर जे कार्य भासतें, त्याला त्याचा संस्पर्श कधीहि होत नाही. जसें:– रज्जूवर सर्प भासला, तरी त्याचा संस्पर्श त्याला होत नाही. कारण, रज्जूवर सर्प मुळी उत्पन्नच होत नाही. मग त्याचा संस्पर्श रज्जूला कसा होणार ? शिवगीतेंत रामाने शिवाची स्तुति करतांना म्हटलें आहे की:–

रज्जौ भुजंगो भयदो यथैव । न जायते नास्ति नचेति नाशं ॥
त्वन्मायया केवलमात्तरुपं । तथैव विश्वं त्वयि निलकंठं ॥ शीवगीता

राम म्हणतात, हे नीलकंठ ! आपल्या ठिकाणीं जें हें जगत भासतें, तें रज्जुच्या ठिकाणीं सर्प कधीहि उत्पन्न होत नसून तो भ्रमाने भासतो. तसें कारण रज्जुच्या ठिकाणीं सर्प उत्पन्न झाला असतां तर तो प्रथम लहान व नंतर मोठा असा दिसला असता, व त्याचे आईबाप दिसले असते. तसें दिसत नाही. या ठिकाणीं वेदांतांत '**ख्यातिवाद**' आहे. तो सांगतो. या ख्यातिवादाविषयी प्रत्येकाचें मत निरनिराळे आहे. **बौद्ध म्हणतात**:– आपणाला जो सर्प दिसतो, तो रज्जु नसूनच दिसतो पण तसें होत नाही. कारण रज्जु नसून जर सर्प दिसावा, तर मग मनुष्य कां दिसूं नये ? सर्पच कां दिसावा ? म्हणून त्यांचें हें म्हणणें बरोबर नाही. त्याप्रमाणेच रज्जूंच्या ज्ञानाने सर्पाचा नाश होतो, असेहि ते म्हणतात. पण या ठिकाणीं

सर्पाचा तसा नाशहि होत नाही. कारण तसें असतें तर सर्पाचें प्रेत दिसलें असतें. तें दिसत नाही. म्हणून तसा सर्पाचा नाशहि होत नाही. याविषयी निरनिराळ्या मतांच्या लोकांचे निरनिराळे वाद आहेत. बौद्ध म्हणतात :- सर्प खोटा उत्पन्न होतो. म्हणजे सर्प नसतोच व रज्जूहि नसते. रज्जू नसूनच सर्प भासतो. पण हें म्हणणें बरोबर नाही, असें आहे तर शशशृंग, आकाशपुष्प हेहि भासावेत. ते तर भासत नाही. **दुसरे योगाचार नांवाचे बौद्ध आहेत, ते म्हणतात की,** बुद्धिस्थ सर्पच बाहेर भासतो. हेंहि म्हणणें बरोबर नाही. कारण बुद्धिस्थ सर्प असतो त्याचें ज्ञान होत नाही. तो एकदमच दिसतो व त्याचा नाश होतांनाहि बुद्धींत दिसत नाही, म्हणून त्यांचेंहि म्हणणें बरोबर नाही. न्यायमतवादी म्हणतात की, पूर्वी कोठे तरी दूरच्या ठिकाणीं वारूळांत सर्प पाहिलेला असतो. तोच सर्प दोरीवर दिसतो. तें प्रत्यक्षाचा अलौकिक संबंध मानतात. जातिसंस्काराने ज्ञान होतें. बिलादिस्थानीं पाहिलेला जो खरा सर्प आहे त्याचा आपल्या डोळ्यांशीं अलौकिक संबंध असल्यामुळे तो तेथील सर्पच रज्जुवर दिसतो. त्यांचें हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण जेवढी लांब दोरी असते, तेवढाच मदांधकारामध्ये सर्प दिसतो. पूर्वी बिळांतला पाहिलेलाच सर्प जर दोरीवर दिसतो, तर तो अर्ध्या दोरीवर दिसावा, व बाकीची अर्धी दोरी रिकामी दिसावी. तसें तर दिसत नाही. म्हणून खरा सर्प दोरीवर दिसतो, हें नैय्यायिकांचें म्हणणें बरोबर नाही. **सांख्यवादी म्हणतात** की, आपण पूर्वी पाहिलेल्या खऱ्या सर्पाची आपणास आठवण होते व दोरी समोर असते, आणि ते दोन्ही एकत्र होत असतात. पण आपणांस समजत नाही. त्यांचे हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण पूर्वी पाहिलेल्या सर्पाची आठवण होते, असें दिसत नाही. आपण एकदमच सर्प पाहतो. म्हणून पूर्वी पाहिलेला सर्प आपण पाहतो असें म्हणतां येत नाही. जसें भिंत पूर्वी पाहिली होती, तीच आता आपण पाहात आहो, अशी आठवण होत नाही. म्हणून सांख्यांचेंहि म्हणणें बरोबर नाही. **वेदांती म्हणतात** की, अंतःकरणस्थ जो भ्रम आहे तोच दोरीचें ठिकाणीं सर्परूपाने दिसतो व आपणांस आपल्या अंतःकरणांत समजतें. दोन्ही एकाच अविद्येचे परिणाम

आहेत व रज्जुच्या ज्ञानाने त्याची निवृत्ति होते, असें वेदांती म्हणतात. परंतु सर्पाचा नाश होतो तरी त्याचें प्रेत सापडत नाही. म्हणून दोरीवर सर्प उत्पन्न केव्हा झाला, हेंहि ठाऊक नाही. तो (=सर्प) दोरीच्या अज्ञानानें भासतो व दोरीच्या ज्ञानानें त्याची निवृत्ति होते. (हा ख्यातिवाद महाराजांनी घेऊं नये असें सांगितलें.)

चिदाकाश सर्वदा अलिप्त असतें. त्याचें ठिकाणीं जगताचा कोणत्याहि प्रकारानें संसर्ग होत नाही. परंतु त्याचें ठिकाणीं मायेनें कल्पिलेलें चित्ताकाश आहे. सगळ्यांचें मन (=समष्टि मन) म्हणजे चित्ताकाश. त्या चित्ताकाशाचें ठिकाणींच सर्व जगत भासतें. आपण पुष्कळ कामें करतो. पण सगळ्या कामांची आठवण येत नाही. आपण जें काम करीत आहो त्याचीच आठवण येते. दुसऱ्याची येत नाही. देवी म्हणाली, लीले ! भूताकाश त्याप्रमाणे आहे, असें तूं समज. देवी म्हणाली, लीले ! मी देह आहे व हें दृश्य जगत सत्य आहे, अशी दृढ बुद्धि झाल्यामुळे तूं गुंतून पडली आहेस. तुला मागचें पुढचें कांही एक अनुसंधान नाही म्हणून तूं देहाची ममता सोड. (म्हणजे मी देह आहे, ही भावना सोड.) एखादा गरीब मनुष्य मोठ्या हुद्याच्या कामावर गेला म्हणजे तो आपल्या गरीब मित्रांना व गरीबीला विसरतो, त्याप्रमाणे जीव हा मी देह आहे, अशी त्याची दृढ भावना झाल्यामुळे आपणा स्वतःला विसरला आहे. लीलेला पूर्ण ज्ञान करून देण्याचा देवीचा उद्देश होता. परंतु तिची वासना पतींत गुंतून राहिली असल्यामुळे देवीनें तिला प्रथम चित्ताकाशाचें ज्ञान सांगितलें. वासना अडकली असली म्हणजे शुद्ध ब्रह्माचें ज्ञान होत नाही. "मला देव दिसावा मी देवाजवळ राहावें, मी सुखांत राहावें" इत्यादि निरनिराळया वासना दृढ राहात असल्यामुळे तदनुसार फळें मिळावींत, म्हणून परम्परानें वैकुंठ कैलासादिक लोक निर्माण केले आहेत. कारण आपल्या वासनेनुसार ईश्वर फल देत असतो. देवी म्हणाली, लीले ! तूं आपल्या देहाचा अभिमान सोड, व साक्षी (=स्वतंत्र) होऊन राहा. पिंजऱ्यांतील पक्षी (=राघो) पिंजऱ्याच्या बाहेर निघाला म्हणजे जसा तो वाटेल तिकडे या झाडावरून त्या झाडावर स्वैर उडतो, त्याप्रमाणे किंवा

तळ्याच्या चारहि भिंती पाडल्या म्हणजे तळ्यांतलें पाणी जसें चोहोंकडे फैलतें, त्याप्रमाणे देहाकडेच लागलेलें चित्त देहाभिमान सोडला म्हणजे, तें बाहेर निघून चोहोंकडे फैलतें व अनंत ब्रह्मांडाला व्यापून टाकतें. असें सांगून देवी म्हणाली, लीले ! तुझा पति कोठे आहे याचा तुला शोध करावयाचा असेल तर तूं या शरीरापासून वेगळी हो. असें सांगून ज्याप्रमाणे समुद्रांत तरंग लीन होतात (=पाणीरूप होऊन जातात) किंवा ज्याप्रमाणे कातीव (=कोळी) आपल्याच शरीरांतून तंतू काढून घर करिते व आपल्याला त्यांत अडकवून घेतें, किंवा ज्याप्रमाणे आत्म्याला न जाणून मूर्ख मनुष्य मी निराळा आहे, असें कल्पितात व मी शरीर आहे असें समजून आत्म्याला त्यांत अडकवून घेतात, किंवा ज्याप्रमाणे उपासकाच्या अंतःकरणांतून त्याची उपास्य देवता आविर्भूत होऊन त्याला दर्शन देते, व नंतर ती त्याच्या अंतकरणांतच लीन होते, त्याप्रमाणे देवी त्या ठिकाणींच अंतर्धान पावली. नंतर आसनावर बसून लीलेने आपलें मन आकर्षण केलें आणि माझ्या पतीचा सर्ग जेथे असेल तेथे देवीच्या वराने मी जाऊन पोंहचावें असा तिने दृढ संकल्प केला. निश्चयाप्रमाणे फळ मिळतें. भूक, तहान, निद्रा, ममता वगैरे सर्व व्यवहार काढून टाकून मला पतीकडे जावयाचें आहे, हा एकच संकल्प तिने दृढ केला. तुझा आत्मा चित्ताकाशरूप आहे, असें देवीने तिला सांगितलें होतें. म्हणून तेथे थोडेसें अज्ञान होतेंच, कारण पतीच्या ठिकाणीं तिची वासना अडकली होती, हें तिच्या ठिकाणीं अज्ञान होतें. पतीच दैवत आहे, असा पतिव्रतेचा धर्म आहे. आत्म्याचें ठिकाणीं मात्र हा धर्म लागूं पडत नाही. कारण चांगलेपणा किंवा वाईटपणा हे दोन्हीहि मिथ्या आहेत. अधर्म खरा असला तरच धर्माची गरज आहे. याविषयी स्मृति अशी सांगते कीं,

त्यज धर्ममधर्मंच उभौ सत्यानृते त्यज।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

आईबाप, पतिपत्नि, बहीणभाऊ इत्यादि कल्पना अज्ञानानेच कल्पिलेल्या आहेत. लीला पतिव्रता होती. पतिव्रतेने पतिसंबंधी वासना ठेवणें, हें जरी अधर्मापेक्षा उच्च आहे, तरी पण अध्यात्मज्ञानापेक्षा कांही उच्च

नाही. पति पाहावा अशी लीलेची इच्छा असल्यामुळे तिच्या ठिकाणीं अर्धे ज्ञान अर्धें अज्ञान होतें. आपला पति ज्याठिकाणीं असेल त्याठिकाणीं मी जाऊन पोहचावें असा दृढ संकल्प करून तिने आपलें मन आकर्षण केलें व निद्रावश मनुष्य ज्याप्रमाणे स्वप्नांत जातो, त्याप्रमाणे एकदम योगबलाने ज्याठिकाणीं तिचा पति होता तेथे ती गेली. आणि पूर्वी जसें तिच्या पतीचें नगर होतें तसें नगर तिने पाहिलें. त्या नगरांत एका भव्य वाड्यांत तिने एक सिंहासन पाहिलें. त्या नगराच्या पूर्व, पश्चिम व उत्तर द्वारांत तिने पुष्कळ लोक पाहिलें व दक्षिणद्वारीं पुष्कळ स्त्रिया पाहिल्या. त्यांत तिने आपल्या-सारखीं लीलाहि पाहिली. व तिला फारच आश्चर्य वाटलें. तिने पद्म राजालाहि पाहिलें. तो तरुण दिसत होता. लीला सर्वांना पाहात होती. पण तिला मात्र कोणीहि पाहिलें नाही. नंतर ती आपल्या पूर्वीच्या ब्रम्हांडांत तिच्या नवऱ्याचें प्रेत ज्या ठिकाणीं फुलांत झांकून ठेविलें होतें, तेथे आली. तिने देवीचें स्मरण केलें. देवी आली. लीला म्हणाली, अंबे ! स्वप्नाप्रमाणे किंवा प्रतिमेप्रमाणे ती सृष्टि या सृष्टीचीं जणूं काय हुबेहुब प्रतिमाच की काय ? अशी कशी दिसली ? देवी म्हणाली:— लीले ! हें सगळे सर्ग अशाचप्रमाणे उत्पन्न झाले आहेत. ही सृष्टीहि तशीच उत्पन्न झाली आहे. कारण ज्याप्रमाणे आपल्यास एका स्वप्नांत दुसरें स्वप्न दिसतें, दुसऱ्यांत तिसरें, तिसऱ्यांत चौथे दिसतें, त्याप्रमाणे सृष्टि उत्पन्न होतें. कारण त्याला सत्य आधार नसतो (=नाही). ज्या अवस्थेंत मनुष्य असतो, त्या अवस्थेलाच तो सत्य मानीत असतो. बालपणीं मुलाला खेळ सत्य वाटत असतात, तरुणपणीं स्त्री वगैरे भोगाचे पदार्थ सत्य वाटत असतात. म्हातारपणीं म्हातारपणांतल्या गोष्टीच खऱ्या वाटत असतात. स्वप्नांत स्वप्नांतल्या गोष्टी, जागृतींत जागृतींतल्या गोष्टी खऱ्या वाटत असतात. याप्रमाणे वासनेनुसार ज्या अवस्थेंत मनुष्य असतो, त्या अवस्थेंतील गोष्टीच त्याला खऱ्या वाटत असतात. म्हणून अमुक गोष्ट सत्य आहे व अमुक गोष्ट सत्य नाही, याचा निर्णय करतां येत नाही. कारण जागृतींत जागृतावस्था व त्यांतील पदार्थ सत्य वाटतात व स्वप्नांत स्वप्न व त्यांतले पदार्थ सत्य वाटतात. किंवा जागृति व स्वप्न

या दोहोंत भेद वाटत नाही. कारण जो पदार्थ पुढे येतो, त्यावर आपली प्रीति किंवा द्वेष असला तर तो खराच वाटतो. जसें– एखाद्या मनुष्याला काटा रुतला असतां, मला सर्प चावला अशी त्याची दृढ भावना झाली तर सापाच्या लहरी येऊं लागतात. मग खऱ्या सर्प=दंशाची गोष्ट तर निराळीच आहे. कारण स्वतःच्या वासनेवरच पदार्थाचा खरेपणा किंवा खोटेपणा अवलंबून आहे. आपल्या वासनेनुसारच सृष्टि खरी आहे किंवा खोटी आहे असें वाटतें. देवी म्हणाली:– लीले ! पतीची सृष्टि पाहून तुला आश्चर्य वाटलें, पण तसें होण्याचें कांही कारण नाही. कारण तुझीहि सृष्टि तशीच आहे. हें सर्व जगत् स्वप्नाप्रमाणे मिथ्या असल्यामुळे त्याविषयी तूं राग द्वेष धरूं नको. जसें– आपण चित्रांतील वाघ पाहतो पण त्याचा द्वेष करीत नाही; कारण तो खोटा आहे असें आपण समजतो. लहान मुलगी बाहुलीवर प्रेम करते, कारण तिला ती खरी वाटते. याप्रमाणे तुझी ही सृष्टि आहे. अशाच अनंत सृष्टि आहेत. पण त्यांतील पदार्थावर राग द्वेष करूं नये.

लीला म्हणाली:– आई ! माझी सृष्टि स्वप्नाप्रमाणे मिथ्या आहे, असें तूं कशावरून म्हणतेस ? त्यावर देवीने लीलेच्या पूर्वजन्माची कथा सांगण्यास प्रारंभ केला. तें पुढे सांगेन.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४२

भगवती म्हणाली, लीले ! तुझ्या नवऱ्याच्या पूर्व जन्माची कथा सांगते, ती ऐक. पूर्व=जन्मीच्या वासनेच्या योगाने, जशी तुझी सृष्टि भ्रम-रूप झाली आहे, त्याप्रमाणेच तुझ्या या जन्माच्या संचित वासनेमुळे तुला समाधींत दिसलेली तुझ्या नवऱ्याची सृष्टि भ्रमरूपच उत्पन्न झाली आहे. भ्रम म्हणजे अन्यथाभास. जसें रज्जुवर सर्प दिसणें, हा भ्रम केंव्हा उत्पन्न झाला व कोणी उत्पन्न केला, असा पुष्कळांना प्रश्न उत्पन्न होतो. सिद्धांत असा आहे की, भ्रम हा कधी उत्पन्नच झाला नाही. व कोणी उत्पन्न केलाहि नाही, पण त्याचा नाश मात्र ज्ञानाने होतो. लीला म्हणाली, माते ! भ्रम मुळीच उत्पन्न झाला नाही, असें तूं म्हणतेस, मग त्याचा नाश कसा होतो ? भगवती म्हणाली, लीले ! भ्रम उत्पन्न झाला नाही ही गोष्ट अगदी खरी आहे, तरीपण तो दिसतो. तो अनुभवसिद्ध आहे. त्यामुळे त्याचा नाश होतो. जसें तूं जेव्हा मास्तरीण होतीस तेव्हा तूं आपल्याला मी मास्तरीण आहे, असें समजत होतीस. आता तसें समजत नाहीस. तेव्हा तुझ्यांत कांही विशेष फरक झाला होता असें नाही. तर "मी मास्तरीण आहे" असें समजणें व न समजणें हें दोन्ही तुझ्या मनानेच घेतलें होतें. त्याप्रमाणे भ्रम जरी उत्पन्न झाला नाही, तरी तो अनुभव सिद्ध आहे. भ्रमाविषयी असा सिद्धांत आहे की, पूर्वीच्या भ्रमापासून पुढचा भ्रम उत्पन्न होत असतो, पण मागचा भ्रम कोणी उत्पन्न केला हें सांगतां येत नाही. बीज वृक्षाप्रमाणे भ्रमाची परंपरा अनादि आहे. बीजा-वांचून झाड होत नाही, व झाडावांचून बीज होत नाही. आपण जर कोवळेपणींच झाड कापलें तर त्याला बीज येत नाही. व बीज नसल्यामुळे

पुढे झाडहि होत नाही. त्याप्रमाणे ज्ञानाने भ्रमाचा नाश होतो. आणि पुढे तो उत्पन्नहि होत नाही.

बरें, भ्रमाची जर उत्पत्ति मानली तर ती कशापासून मानावयाची? ब्रह्मापासून मानावी लागेल. कारण भ्रमाची उत्पत्ति दुसऱ्या पदार्थापासून मानली तर एक ब्रह्म व दुसरा तो पदार्थ असें द्वैत होईल. बरें, ब्रह्मापासून भ्रम उत्पन्न झाला असें मानलें तर एकवेळ जीवाच्या भ्रमाचा नाश झाला तरी तो पुन: उत्पन्न होईल, व मुक्तांनाहि बद्धताप्रसंग प्राप्त होईल. भ्रमाची उत्पत्ति मानल्यास वरील दोष येतात. म्हणून भ्रम हा कोणी कधीच उत्पन्न केला नसून तो अनुभवसिद्ध आहे. त्याचा नाश ब्रह्मज्ञानाने मात्र होतो. जगत् हें भ्रमाचें कार्य आहे, म्हणून ज्ञान झाल्याबरोबर जगाचाहि नाश होतो. भ्रमाचें कार्य दोन प्रकारचें आहे. एक तर खऱ्या वस्तूला झाकून टाकणें व त्याठिकाणीं खोटी वस्तु प्रकट करणें. जसें रज्जुवर सर्प भासतो त्यांत भ्रमाचें दोन प्रकारचें कार्य होतें. पहिलें दोरी झांकून टाकणें, व दुसरें त्या ठिकाणीं सर्प ही खोटी वस्तु उत्पन्न होणें. वस्तु झांकून टाकणें याला आवरण म्हणतात, आणि खोटी वस्तू प्रकट होणें याला विक्षेप म्हणतात: ज्ञानाच्या योगाने प्रथम आवरण दूर होतें. म्हणजे ज्ञानाने खरी वस्तु कळावयास लागतें. प्रारब्ध कर्म आहे तोपर्यंत विक्षेप कायम राहतो. जसें मनुष्य स्वप्नांत वाघाला भिऊन ओरडतो व त्याच्या आंगाला घाम येतो. त्याला दुसऱ्याने हाक मारली तर स्वप्न निघून जाऊन, तो जागा होतो. परंतु घाम पुढे कांही वेळानें आपोआप निघून जातो. त्याप्रमाणे ज्ञानाने आवरणरूप अविद्या दूर होते. जगत् ही विक्षेपरूप अविद्या आहे. हा विक्षेप ज्ञान्याला व अज्ञान्याला दोघांनाहि राहतो. ज्ञानाची आवरणरूप अविद्या ज्ञानाने दूर होते, व त्याचें प्रारब्ध=कर्म संपल्यावर त्याची विक्षेपरूप अविद्याहि आपोआप दूर होते. प्रारब्ध=भोग संपला म्हणजे त्याचें शरीर पडतें व तो विदेहमुक्त होतो. त्याप्रमाणे ज्ञानी जिवन्मुक्तहि होतो. "मला ब्रह्म कळत नाही" अशा अविद्येपासूनच सर्व वासना वगैरे उत्पन्न होतात. ब्रह्मज्ञान झाल्यावर जगत् मिथ्या व दु:खरूप आहे असें समजल्यामुळे सर्व वासना नाश पावतात

व प्रारब्ध भोगाचाहि क्षय होतो. देवी म्हणाली, लीले ! तुझ्या पूर्वीच्या वासनेमुळे हें भ्रमरूप जगत् तयार झालें असून आताच्या वासनेमुळे हें समाधींत दिसलेलें तुझ्या पतीचें भ्रमरूप जगत् तयार झालें आहे. देवी म्हणाली, मुली ! आता तुला कथा सांगतें.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु । शुभं भवतु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४३

पति मरण पावल्यामुळे लीला शोकसंपन्न होऊन तिला देवीच्या वराची आठवण झाली. तिने देवीचें स्मरण केलें. सरस्वतीने तिला असें सांगितलें होतें की, तुझ्या पूर्वी तुझा पति मरण पावल्यास तो तुझ्या घरांतच राहील. त्याचें शव तूं पुष्पांत झाकून ठेव. तिने पुन: देवीचें स्मरण केलें, देवी आली. तिला आसन देऊन समोर उभी राहून लीला म्हणाली, माते ! तूं सांगितलें होतें की, पति घरांतच राहील. तर मग तो मला कां दिसत नाही ? देवी म्हणाली, लीले ! तुझा पति तुझ्या घरांतच आहे. लीला म्हणाली, तर मग मला कां दिसत नाही ? देवी म्हणाली, याचें कारण तुझा पति दूर गेल्यामुळे दिसत नाही, असें नाही. कारण फार जवळची व फार दूरची वस्तू दिसत नाही, हा नियम आहे. तुझा पति तुझ्या फारच जवळ असल्यामुळे तो तुला दिसत नाही. लीला म्हणाली, जवळ आहे तर कां दिसत नाही ? देवी म्हणाली, डोळ्यांतील काजळ किंवा कपाळावरील कुंकू फारच जवळ आहे, पण तें दिसत नाही. तें आरशाने पाहावें लागतें. त्याप्रमाणे तुझा पति तुझ्या फारच जवळ असल्यामुळे त्याला पाहावयाला समाधीरूपी आरसा तयार केला पाहिजे; म्हणजे पति दिसेल. समाधीरूपी आरसा तयार करावयाचा हें आता तुला सांगतें. या जगांत तीन प्रकारचे पदार्थ आहेत. दृश्य, अविद्या आणि ब्रह्म. यालाच कोणी देह, मन व आत्मा असें म्हणतात. जोपर्यंत हें दृश्य जगत् तुला सत्य वाटतें, तोपर्यंत तुझा पति तुला दिसणार नाही; कारण आपल्या मनाचा असा स्वभाव आहे की, एकीकडे मन लागलें असलें तर दुसरीकडली वस्तु दिसत नाही. (समजत नाही.). तूं यावेळेस माझें निरूपण एकाग्र मनाने ऐकत आहेस म्हणून तुला बाहेर कोण आलें आहे, काय बोलत आहे, हें तुला समजणें शक्य नाही.

देवीं म्हणाली तुझें मन जगाकडे आहे, म्हणून यावेळीं दुसऱ्या जगांतलें तुला कांहीच समजत नाहीं. याकरिता तूं आपलें मन देहाहून वेगळें कर. आणि तुझ्यासुद्धा हें जगत मिथ्या असून सर्व ठिकाणीं परमात्माच ओत-प्रोत भरला आहे अशी भावना कर. माझ्या वराने तुला अशी सहज भावना करतां येईल. कांहीएक कठीण पडणार नाही.

वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! याप्रमाणे लीलेला सांगून देवी तेथेच अंतर्धान पावली. परमेश्वराचें स्थान सर्वांच्या हृदयांतच आहे.

ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ गीता ॥ १८।६१

परमात्मा सर्वांच्या हृदयांतच वास करितो. देवी अंतर्धान पावली तेव्हा ती तेथेच गुप्त झाली व लीलेच्याहि हृदयांत होती. आई जशी लेकराचा हात धरते व त्या आधाराने लेकरू चालूं लागतें, त्याप्रमाणे लीला सहज निर्विकल्प समाधींत जाऊं लागली. समाधि म्हणजे ध्यान करणारा व ध्यान करण्याची वस्तु एक होणें. समाधि दोन प्रकारची. सविकल्प किंवा संप्रज्ञात व निर्विकल्प किंवा असंप्रज्ञात. ज्या वस्तूचें आपण ध्यान करतो, ती वस्तू उपाधिपूर्वक असली व तिच्याशीं आपण एक झालो, तर त्याला संप्रज्ञात किंवा सविकल्प समाधी म्हणतात. देवीच्या वराने लीला निर्विकल्प समाधीला प्राप्त झाली. गुरुच्या आशीर्वादाने किंवा गुरुने शिष्याच्या मस्तकावर हात ठेवून शिष्य पूर्ण होतो, असा या ठिकाणीं आशय नाही. गुरुच्या नुसत्या आशीर्वादाने किंवा मस्तकावर हात ठेवून शिष्याने स्वतः कांही एक प्रयत्न न करितां तो पूर्ण होतो असें समजणें सर्वथैव मिथ्या आहे. बरें असें होतें असें आपण घटकाभर घेऊन चालली तरी उत्तमाधिकारीच पूर्ण होतो, मध्यम किंवा कनिष्ठाधिकारी पूर्ण होत नाही, असें म्हणावें लागतें. मागील कथेवरून पाहिलें असतां असेंच दिसतें. देवाने अर्जुनाला गीता सांगितली. तुकारामबोवांचे शिष्य महिपति बोवा हे लौकर पूर्ण झाले. पण तुकारामाची बायको पूर्ण झाली नाही. यावरून उत्तमाधिकारीच एकदम पूर्ण होतो, असें समजावें. उत्तमाधिकारी याचें लक्षण असें आहे:—वेदशास्त्रांचा चांगला अभ्यास करून तें जाणण्याची बुद्धि असणें व श्रीगुरुवर उत्तम विश्वास असणें. दृष्टांतः—लहान मुलांस

ी विकार होऊं नयेत म्हणून आई मुलांस साखर कडू आहे
. मुलाचा आईवर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे तो लागलीच
व तोंडहि वेडेवाकडें करतो. त्याचा आईवर पूर्ण विश्वास
; गोड साखरहि त्याला कडू लागते. कारण भावना तशी झाली
ार्थहि तसाच होतो. हें मेसमेरिझम् सारखेंच आहे. देव भेटतो
ला अत्यंत विश्वास असतो; त्यामुळे मनाची खात्री होते व तसें
लव्य व्याधाला तो व्याध असल्यामुळे द्रोणाचार्यानें अस्त्रविद्या
नाहीं. तेव्हा त्यानें मातीचा द्रोणाचार्य करून त्याजपासून विद्या
त्यानें अर्जुनादि द्रोणाचार्यांच्या सर्व शिष्यावर ताण करून
अशी महाभारतांत कथा आहे, हें त्याच्या भावनेचेंच फळ
च्या सांगण्यावर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे लीला एकदम
समाधींत गेली. ती अशी:—जगांतील सर्व पदार्थ (आकाशमय)
ं तिनें प्रथम ध्यान केलें. परमाणूहि आकाशमयच आहे म्हणजे
ड पोकळी आहेच. आकाश मनानें समजतें, म्हणून तिनें आका-
त लय केला. तेव्हा सर्व ब्रह्मांडाचा लय झाला. कारण सर्व
काशांत आहेत. तिनें आपलें चित्त, आपला देह व जगांतील
ासून निराळें काढलें, व पुढे आपल्या मनाचाहि परमात्म्यांत
आणि ती स्वस्थ (शांत) झाली. निद्रेंत अज्ञान असतें, समा-
. देवीनें सांगितल्याप्रमाणें तिनें परमेश्वराकडे ध्यान लाविलें,
ा संस्कारानें (=वासनेनें) तिनें तेथेंहि स्वप्नासारखी आपल्या
ष्ट पाहिली.

:— समाधींत गेल्यावर तेथे स्वप्नाप्रमाणे सृष्टि कशी दिसेल ?

र:— झोपेंतील स्वप्न वासनेनें (चिंतनानें) पडतें. व समाधींत-
वासनेमुळेच दिसतें. झोपेंतील व समाधींतील स्वप्न सारखेंच.
ाच की, झोपेंतील स्वप्न तीव्र नसतें, समाधींतील जगत् दृढ
होतें. लीला पूर्ण उपासक असल्यामुळे तिला पतीची जरूर
रंतु तिची वासना पूर्णपणे निवृत्त न झाल्यामुळे तिनें समाधींतहि
तीची सृष्टि पाहिली.

वासना दोन प्रकारची आहे. एक उद्भूतरूप म्हणजे उदय पावलेली आणि दुसरी अनुद्भूतरूप म्हणजे संस्काररूप किंवा लीन असलेली. उदा० आंब्याच्या आठोळींत रस असतो, पण तो आठोळी पेरून त्याचें झाड होऊन त्याला फळें लागल्यावर खातां येतो. आठोळींतून रस काढून खातां येत नाही. आंब्याच्या आठोळींत रस नसता तर तो निंबाच्या बीजांत किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी बीजांत आला असता. पण तसें दिसत नाही. कारण निंबाचें बीज पेरून आंबा मिळत नाही. आंब्याचा रस आंब्याच्या आठोळींतच असतो. पण तो आठोळीच्या आंत लय पावल्यामुळे दिसत नाही, व खातांहि येत नाही. म्हणजे आठोळींत रस अनुद्भूतरूपाने असून झाडावरच्या फळांत उद्भूतरूपाने असतो. निःशेष अविद्येचा क्षय होत नाही तोपर्यंत संस्कार कायम राहतात. लीलेने मुक्तिकरिता देवी प्रसन्न केली नव्हती. त्यामुळे जरी देवीनें तिला सांगितलें होतें की, तूं आपलें लक्ष परमेश्वराकडे लाव, तरी पूर्वीच्या संस्काररूप वासनेमुळे तिने आपल्या पतीचा दुसरा सर्ग (=सृष्टि) पाहिला; तो असा:– तिने आपल्या पतीची सृष्टि आकाशांत पाहिली. राजा तरुण असून तो सिंहासनावर बसला होता. नंतर तिने अनेक देश व ब्रह्मांडें पाहिलीं. राजधानीच्या पूर्वेकडील दरवाज्यांत ऋषी मंडळी आहे. पश्चिमेकडील दरवाज्यांत दुसऱ्या राजांचे तुंगे आहेत. उत्तरेकडील दरवाज्यांत रथ, हत्ती, घोडे, व सैन्य आहे, असें पाहिलें. आणि दक्षिणेकडील दरवाज्यांत स्त्रिया उभ्या आहेत, असें तिने पाहिलें. पूर्वी जे जे लोक होते, तेच सर्व तिने पाहिले. तेच पंडित, तेच प्रधान, तेंच सैन्य, हत्ती, घोडे, रथ, गावें, पर्वत, नद्या वगैरे पूर्वी जसें होतें तसेंच सर्व तिने पाहिलें आणि आपल्यासारखीच दुसरी लीलाहि राजाजवळ बसलेली तिने पाहिली. याप्रमाणे समाधींत निर्माण झालेली पूर्वीसारखी हुबेहुब राजाची सृष्टि तिने पाहिली. तिला फार आश्चर्य वाटलें. ती आपल्या मनाशीच म्हणाली, हे कसें? हा काय चमत्कार आहे? असें म्हणून तिने आपली समाधि आकर्षण केली आणि देहावर आली. ती अशी:– प्रथम ती परमात्म्यापासून आपल्या चित्तावर आली. चित्तापासून तिने आकाश निर्माण केलें, व आकाशापासून ती

आपल्या देहावर आली. नंतर घरांत जाऊन तिने देवीचें स्मरण केलें. त्याबरोबर देवी येऊन तिच्यासमोर उभी राहिली. तिने तिला बसावयास आसन देऊन नमस्कार केला व पुढे हात जोडून उभी राहून म्हणाली, मला आश्चर्य वाटतें की, हा काय भ्रम आहे ? किंवा आहे तरी काय ? मी आपला पति पाहिला, त्याची सृष्टि पाहिली व दुसरी लीलाहि पाहिली. मला तर कांहीच इच्छा नाही. मग या सृष्टिपासून ती सृष्टि कशी उत्पन्न झाली ? हें कांही स्वप्न नाही. मी चांगली जागी होती. हें कसें झालें हें सर्व मला कृपाकरून सांग.

देवी म्हणाली:– सांगते. ऐक. आकाश तीन प्रकारचें आहे. (१) भूताकाश, (२) चित्ताकाश आणि (३) चिदाकाश. भूताकाश म्हणजे ज्याच्यांत हें जगत् राहतें तें. चिदाकाश म्हणजे परब्रह्म हें नेहमी स्वच्छ असतें. त्यांत जगत हें कधीहि झालें नाही, होणार नाही व आताहि नाही. तीन्ही कालीं त्याला जगाचा संस्पर्श होत नाही. चित्ताकाश म्हणजे चित्त. त्या चित्ताचें ठिकाणींच अनंत प्रकारचें जगत् निर्माण होत जात असतें. भूताकाशांतून एखाद्या ठिकाणीं जाण्यास जितका वेळ लागतो, तितका वेळ चित्ताकाशांतून जाण्यास लागत नाही. बंदुकीच्या गोळीसारखा वेग केला तरी ध्रुवाजवळ भूताकाशांतून जाण्यास हजारो वर्षे लागतात. कारण ध्रुव नक्षत्र येथून इतकें दूर आहे की, तें तेथे नाहीसें केलें तरी या पृथ्वीवर पन्नास वर्षेपर्यंत त्याचा प्रकाश राहील. पण ध्रुवाजवळ मनाने एकदम जातां येतें. जी वस्तू येथून अनंत योजनें दूर आहे ती चित्ताकाशाच्या दृष्टीने कांहीच दूर नसतें. देवी म्हणाली, लीले ! तुझा पति मरून दूर गेला आहे असें जरी तुला वाटतें, तरी तुझ्या चित्ताकाशांतच तो आहे.

प्रश्नः– एखादी गोष्ट नाश पावते, म्हणजे काय होतें ?

उत्तरः–ती आपल्या हृदयांतच लीन होते व पुनः ती तेथूनच उत्पन्न होते. तुझ्या पतीची ही सृष्टि तुझ्या हृदयांतूनच (=चित्ताकाशांतून) उत्पन्न झाली आहे. आणखी तूं म्हणतेस की, ही भ्रमरूप सृष्टि दिसते कशी ? तर असें म्हणूं नकोस. कारण तूं ज्या सृष्टींत आहेस तीहि सृष्टि भ्रमरूपच आहे. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत एखाद्या राजाला मी भिकारी असून

दारोदार तुकडे मागत आहे, असें दिसतें, त्याप्रमाणे जसजशा वासना उत्पन्न होतात, तसतसे हें जगत एका परमात्म्यावरच उत्पन्न होतें. याप्रमाणे हें सर्व जगत् भ्रमरूप आहे, हें सांगण्याकरिता लीलेच्या पूर्व जन्माची कथा देवी सांगते, ती पुढे सांगेन.

हरि: ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४४

लीला म्हणालीः– आई ! वासना व कर्म याचे योगाने जगत् कसें तयार होतें ? हें मला सांग.

भगवती म्हणालीः– लीले ! स्वप्नांत ज्याप्रमाणे आपल्या वासनेने जगत् उत्पन्न होतें व तेंच स्वप्न तीव्र झालें म्हणजे जगत् प्रत्यक्ष भासतें, त्याचप्रमाणे वासना व कर्म यांच्या योगाने जगत् तयार होतें.

भगवती म्हणालीः– लीले ! ही तुझी पृथ्वी म्हणजे पद्मराजाचें व विदुरथ राजाचें राज्य आणि वसिष्ठ ब्राह्मणाचें घर हें सगळे तुझ्या घरांतच आहे. वासनेच्या योगाने थोडचा देशांत पुष्कळ देश व थोडचा कालांत पुष्कळ काळ कसा राहूं शकतो, हें काल सांगितलें.

हा ग्रंथ दृष्टिसृष्टिवादपर आहे. वेदांतांत दोन वाद आहेत. एक सृष्टिदृष्टिवाद व दुसरा दृष्टिसृटिष्वाद.

अधिकारी तीन प्रकारचे आहेत. कनिष्ठ, मध्यम व उत्तम. सृष्टिदृष्टिवाद कनिष्ठ व मध्यम अधिकाऱ्याच्या उपयोगी आहे. कनिष्ठ वेदोक्त कर्माचा अधिकारी आहे. कनिष्ठ अधिकाऱ्यांतहि पुनः तीन भेद आहेत. त्यापैकी शूद्र हे पुराणोक्त कर्माचे अधिकारी आहेत. वैश्य व क्षत्रिय हे वेदोक्त तीन कर्माचे अधिकारी आहेत. (तीन कर्में हींः– अध्ययन, यजन आणि दान) आणि ब्राह्मण हे वेदोक्त सहा कर्माचे अधिकारी आहेत. (सहा कर्में हींः– अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान व प्रतिग्रह) मध्यमाधिकारी हा उपासनेचा अधिकारी आहे. त्यांतहि सकाम कर्में करणारा मंदाधिकारी होय, व निष्काम कर्मे करणारा उत्तमाधिकारी समजावा. या उत्तमाधिकाऱ्यांतहि पुनः तीन भेद आहेत. नुसती उपासना करणारा तो कनिष्ठ. जो साधनचतुःष्टय=संपन्न असतो

तो मध्यम आणि साधनचतुष्टय=संपन्न असून जो भगवंताची उपासना करतो तो उत्तम. हाच ज्ञानाचा अधिकारी आहे. त्यांतहि तीन भेद आहेत. सद्गुरु=मुखांतून श्रवण केल्याबरोबरच जो तद्रूप होतो तो उत्तम. गुरुमुखांतून श्रवण करून त्याचे वारंवार मनन चिंतन करावें लागतें, तो मध्यम आणि गुरुपासून श्रवण केल्यावरहि पुन: पुन: तर्क येतात, त्याचें निरसन करून पुन: पुन: ज्याला बोध करावा लागतो तो कनिष्ठ.

वेदांतांतील दृष्टिसृष्टिवाद हा उत्तम व मध्यम अधिकाऱ्याकरिता सांगितला आहे. योगवासिष्ठ हा ग्रंथ दृष्टिसृष्टिवादपरच आहे. दृष्टि सृष्टिवादाचा मुख्य सिद्धांत असा आहे:–

सिद्धांत १ ला:– हें जगत् आपल्यास जेव्हा भासतें, तेव्हाच तें असतें. इतर कालीं नसतें, म्हणजे पूर्वी तें नव्हतें व पुढेंहि राहात नाही. यास दृष्टांत असा:–रज्जुवर सर्प भासतो, तेव्हाच तो असतो. त्यापूर्वी तो नव्हताच. कारण असता तर दुसऱ्यास दिसला असता. आणि सर्प नाही, ही दोरी आहे असें आपणास ज्ञान झाल्यावरहि तो सर्प राहात नाही. तात्पर्य:– सर्प हा रज्जुच्या अज्ञानानें भासतो व रज्जुचें ज्ञान झालें म्हणजे त्याची निवृत्ति होते. त्याप्रमाणे एका ब्रह्मावाचून जगांत जे दुसरे पदार्थ आहेत ते जेव्हा भासतात, तेव्हाच ते असतात, इतर कालीं नसतात. हा पहिला सिद्धांत झाला. दृष्टिसृष्टिवादाचा दुसरा सिद्धांत असा आहे:–

सिद्धांत २ रा:– कोणी कोणापासून उत्पन्न होत नाही. तर हें सगळें जगत् अज्ञानानें भासत आहे. उदाहरणार्थ:–आपणांस वाटतें की मातीपासून घट उत्पन्न होतो. परंतु तसें होत नसून आपली पुष्कळ दिवसापासून तशी समजूत आहे म्हणून तसें वाटतें.

शंका:–तर मग सामुग्रीवाचून वस्तु उत्पन्न व्हावी? म्हणजे कणीक नसतांना पोळ्या उत्पन्न व्हाव्या.

सिद्धांती:– ही शंका घटत नाही. कारण सामुग्री वांचूनच वस्तू उत्पन्न होतें, म्हणजे आमचें म्हणणें असें आहे की, वस्तू जेव्हा भासते,

तेव्हाच ती असते. म्हणजे कणीक भासल्यावरच पोळी उत्पन्न होते. कणीक भासली नाही तर कणीक व पोळी हे दोन्ही दिसणार नाहीत. म्हणून जगांतील कोणताहि पदार्थ कोणापासून उत्पन्न होत नाही, हा या वादांतील दुसरा सिद्धांत आहे. पुन: उदाहरणें देऊन हाच सिद्धांत स्पष्ट करतो. स्वप्नांत आपली आई दिसते. तिला मुलगी झाली असेहि दिसतें. बायकोला मुलगा झाला असेंहि स्वप्न दिसतें. याप्रमाणे बहीण व मुलगा एकाच काळीं उत्पन्न होतात, असें स्पप्न दिसतें. गर्भांतून मूल बाहेर येण्यास नऊ महिने लागतात. परंतु स्वप्नांत नऊ महिन्यांचा काल होत नाही, म्हणून गर्भापासून मुलें होत नाहीत, असें सिद्ध होतें. स्वप्नांतल्याप्रमाणेच व्यावहारिक गर्भापासूनहि मुलें उत्पन्न होत नाहीत. तर मुलगा निराळा उत्पन्न होतो व गर्भ निराळा असतो. तो (गर्भ) आपोआपच नाहीसा होतो. तात्पर्य असें की, एका भासापासून दुसरा भास उत्पन्न होत नाही. तर दुसरा निराळा भास असतो. उदा० आजचा व कालचा रज्जुसर्प निराळा भासतो. त्याप्रमाणे गर्भांत मुलगा नाही व गर्भहि नाही. पोट फाडून पाहिलें असतां गर्भ दिसतो. तेव्हा पहिले पोट फाडण्याचा भास होतो. नंतर गर्भ दिसतो. गर्भ जेव्हा दिसत नाही तेव्हा तो नष्ट होतो, व पुन: दिसतो. (=भासतो) म्हणजे पुन: उत्पन्न होतो. तात्पर्य असें की, नजरेआडची वस्तू नष्ट होते. याप्रमाणे कोणतीहि वस्तु कोणत्याहि वस्तुपासून उत्पन्न होत नाही. व कोणतीहि वस्तू स्थिर नाही. प्रत्येक वेळीं नवीन वस्तु उत्पन्न होतात. कालचाच मी आजहि आहे. असें जे वाटतें ही आपणास भ्रांति होतें. मी कालचीच रंगुबाई आहे, असें जें तुला वाटतें, हें प्रमाण आत्म्याची एकताच सिद्ध करिते, देहाची एकता सिद्ध करीत नाही. कालचाच देह आज आहे याला प्रमाण काय? कांहीच नाही. बरें, कालच्यासारखाच देह आजहि आहे असें म्हणशील तर दोन सारख्या वस्तु एक असत नाहीत. उदा० दोन वाटोळे गोटे सारखे दिसलें तरी तें एक नाहीत. त्याप्रमाणे कालचा व आजचा देह हे सारखे दिसत असले तरी ते एक होत नाहीत. कालचा देह व आजचा देह हे वेगळे आहेत, म्हणजे आज पुन: कालच्या देहासारखा भास होतो. ताता

तुझे काल पति होते, आज नाहीत. कारण दोघांचींहि शरीरें बदललीं आहे, पण असें होत नाही. कारण जरी बदललीं तरी संस्कार (=पति-पत्निभाव) कायम राहतो. तो बदलत नाही. कारण पतिपत्निभाव वासना जनित आहे. तो ज्ञान झाल्याशिवाय नष्ट होत नाही. पतिपत्नि, पितापुत्र, भाऊबहिण इत्यादि भाव वासनेने घेतले आहेत, म्हणून ते स्थायी आहेत. वासना नेहमी स्थायी आहे. ती बदलत नाही.

दृष्टिसृष्टिवादाचा तिसरा सिद्धांत असा आहेः– ईश्वर जीवानी कल्पिलेला आहे, कारण ब्रह्म म्हणजे परमेश्वर हा नेहमी आप्त-काम आहे. त्याला कशाचीहि अपेक्षा नाही. बरें, लोकांवर अनुग्रह करण्या-करिता परमात्मा सृष्टि उत्पन्न करितो, असें जें म्हणतात ते मूर्ख आहेत. कारण परमेश्वराला आपल्याहून भिन्न असा दुसरा कोणी दिसतच नाही. आपल्याहून भिन्न असा दुसरा ज्याला दिसतो तो अज्ञानी आहे व ज्या ठिकाणीं दुसरा दिसतो त्या ठिकाणी द्वैत आहे व जेथें तें भासते तेथें अज्ञान आहे, असें समजावें. द्वैत अज्ञानजन्य आहे. उदा० आपला मुलगा व दुसऱ्याचा मुलगा यांच्यांत सारखेपणाच विशेष आहे. किडेहि गर्भांतच उत्पन्न होतात. यावरून असें समज की, वस्तु सारख्या असून दुसरेपणा जो दिसतो, तें अज्ञान आहे. माझ्याहून जीव भिन्न आहेत, असें परमे-श्वराला वाटलें तर तो अज्ञानी आहे असें म्हणावें लागेल. म्हणून स्वतःसाठी किंवा दुसऱ्यासाठी परमेश्वराला सृष्टि करणें संभवत नाही. दुसरें असें की, परमेश्वराला जीवावर अनुग्रह करणेंहि संभवत नाही. कारण जीव हा परमेश्वराहून भिन्न पदार्थ असता तर त्याला त्याच्यावर अनुग्रह करता आला असता. पण परमेश्वराला आपल्याहून भिन्न असा पदार्थच भासत नाही. पुनः असें की, परमेश्वर जर जीवावर अनुग्रह करितो तर तो दगडाला कां ज्ञान करून देत नाही? असाहि एक प्रश्न येतो. कारण जड वस्तुहि जीवाप्रमाणे परमेश्वरापासून निराळ्या नाहीत. म्हणून त्याने जड वस्तूवरहि अनुग्रह केला पाहिजे. तसें न करील तर तो (=परमात्मा) पक्षपाती आहे असें होईल. परमेश्वर ज्याचें जसें कर्म असेल तसें फळ देतो, म्हणून तो पक्षपाती नाही. असें कोणी म्हणेल, तर

हें म्हणणेंहि बरोबर नाही. कारण कर्माचें फळ देणारा कर्माहून निराळा असला पाहिजे. परमेश्वर तर सर्व व्यापक आहे, म्हणून त्याचा सर्व जीवाशीं संबंध आहे. यावर कोणी असें म्हणेल की, परमेश्वराच्या नामानें जर पाप जातें तर त्याच्या संस्पर्शानें पाप कां जात नाहीं ? आणि असें जर आहे तर याप्रमाणे दृष्टिसृष्टिवादांत परमात्मा नाही काय ? याचें उत्तर असें आहे की, जगताचा कर्ता व जीवाच्या कर्माप्रमाणे फळ देणार असा परमात्मा दृष्टिसृष्टिवादांत घेतला नाही या वादांत परमेश्वर मानतात, तो येणे प्रमाणे:—

एक ब्रह्म आहे, तेंच अविद्येच्या योगानें जीवस्वरूप झालें आहे. तो जीव ब्रह्माच्या ठिकाणीं ईश्वराची कल्पना करतो. याप्रमाणे या वादांत जीवकल्पित परमेश्वर मानतात. उदाहरणार्थ:— लहान लेकरूं सापाला किंवा अग्नीला भ्यालें तर तें आपल्या आईकडे जातें. त्याला असें वाटतें की, सर्पापासूस किंवा अग्नीपासून आई माझें रक्षण करील. तिच्यांत माझ्यापेक्षा अधिक सामर्थ्य आहे. परंतु तोच मुलगा मोठा झाला म्हणजे तो आपल्या सामर्थ्यानें आईलाहि दाबून टाकतो. त्याप्रमाणे जीव हा सर्व शक्तिमान् व सर्वज्ञ अशा परमेश्वराची कल्पना करितो. ती कांही खोटी नाही. कारण जीवाला अज्ञान आहे तोपर्यंत त्याला अशा कल्पित ईश्वरापासून फळ मिळतें. मुलगा रडत असल्यास तो उगा रहावा म्हणून "बागुलबोवा आला, तो तुला घेऊन जाईल" अशी खोटचा बागुलाची आई कल्पना करिते, व मूल त्याला भिऊन उगें राहतें. कित्येक लोक भूताच्या भितीनें वेडे होतात. भूत केव्हा येईल याचा कांही नेम नाही; असें त्यांना नेहमी वाटत असतें. कल्पनेनें गोड पदार्थ कडू लागतो. याप्रमाणे अज्ञानानें कल्पनेप्रमाणे पदार्थ भासतात. परमेश्वर आहे, अशी जीवाची कल्पना आहे, ती बरोबर आहे. सर्व प्राचीन वेदांत्यांचा दृष्टिसृष्टिवाद असाच आहे. मी मात्र थोडे निराळें मानतो. तें असें:— परमेश्वर जीवकल्पित आहे ही गोष्ट मलाहि कबूल आहे. (तरी जीवाला एवढी कल्पना करतां येत नाही. उदा० मनुष्याला सोन्याची वीट कल्पितां येत नाही, मातीचीच कल्पना येते. त्याप्रमाणे

जीवाला जीवच कल्पितां येतो. परमेश्वर कल्पितां येत नाही. परंतु जीवाला परमेश्वर कल्पावा लागतो. त्यामुळे जोपर्यंत जीवन्मुक्ति आहे तोपर्यंत परमेश्वराची भक्ति करण्याकरिता परमात्मा नित्य आहे असें मानावें लागतें. अशी माझी कल्पना आहे.)

आज तुला दृष्टिसृष्टिवादाचें एकंदर पांच सिद्धांत सांगितले.

१ कोंणतीहि वस्तु भासते, तेव्हा असते, इतर कालीं नसतें. २ कोणत्याहि वस्तूपासून कोणतीहि वस्तु उत्पन्न होत नाही. ३ कोणतीहि वस्तु नजरेआड गेली म्हणजे नष्ट होते, ४ कालचाच मी आज आहे हें सिद्ध होत नाही, कारण जाणत्याच्या एकतेवरून आत्म्याची एकता सिद्ध होतें. कालचेंच शरीर आज आहे कशावरून ? याला कांही प्रमाण नाही. ५ परमेश्वर जीवकल्पित आहे.

सर्व पदार्थ क्षणोक्षणीं बदलतात, असा बौद्धांचा सिद्धांत आहे, व तुम्ही वेदांतीहि सगळे पदार्थ क्षणोक्षणीं नष्ट होतात असें म्हणतां, तर मग बौद्धांचें व वेदांतांचें मत एकच झालें, हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण पदार्थ जोपर्यंत भासतो, तोपर्यंत तो स्थिर असतो व पदार्थ न भासला (दिसला) म्हणजे तो नष्ट झाला असें आम्ही वेदांती मानतो. पदार्थ दिसत असला तरी तो नष्ट होतो म्हणजे प्रत्येक पदार्थ क्षणोक्षणीं नष्ट होतो असें बौद्ध मानतात. याकरिता दोघांचें मत एकसारखें नाही.

भगवती म्हणाली:– लीले ! तुझा पूर्वीचा भास, वसिष्ठ नांवाचा ब्राह्मण व त्याची पत्नि अरुंधति असा होता. तो जाऊन आता हा पद्म-राजा व त्याची पत्नि तूं—लीला असा भास उत्पन्न झाला. त्यांत तें ब्रह्मांड निराळें व हें ब्रह्मांड निराळें असें कांही नाही. मन शब्दापूर्वीच काशीस जाऊन परत येतें. काशीपर्यंत जमिनीची मन एकदमच कल्पना करितें. अज्ञानाच्या योगाने परमाणूएवढ्या जागेवर मन ब्रह्मांडाची कल्पना करिते. भ्रमाला कांही एक नियम नाही. भ्रमाला नियम दिसतो,

असें जे म्हणतात, तें तो नियमहि भ्रांतीनेच करतात. लोखंडाचा गोळा अग्नींत तापविला म्हणजे ज्याप्रमाणे तो अग्नीचाच गोळा आहे असें वाटतें, त्याप्रमाणे आत्मा सत्य असल्यामुळे हा संसारहि सत्य आहे असें वाटतें. स्वप्नांतला देह असत्य असतो, तरी तो देह व हा जागृतींतला देह एकच आहे, असें आपणांस वाटतें. कारण आत्मा एक आहे, म्हणून त्याच्या एकपणाने दुसऱ्या पदार्थांचाहि एकपणा वाटतो. वास्तविक हा भ्रम आहे, एक परब्रह्म-परमेश्वर सत्य असून, वासनेने जीव झाले आहेत. त्या जीवाच्याहि हजाराच्या अंशांत ही सृष्टि आहे. त्यांत तुझें घर एक कोपऱ्यांत आहे व असें कित्येक ब्रह्मांड तुझ्या घरांत आहेत. याचा अर्थ असा की, भ्रम हा कोणत्याहि प्रकाराने भासतो, त्याला कांही नियम नाही.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ।

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४५

काल वेदांताच्या मताप्रमाणे चार सिद्धांत सांगितले. आज पांचवा सिद्धांत सांगण्याचा देवी उपक्रम करिते. भगवती म्हणाली, लीले ! या जगांत एकंदर तीन प्रकारचे पदार्थ आहेत. (१) कधीहि नाश न पावणारा. (२) ब्रह्मज्ञानाने नाश पावणारा. (३) ब्रह्मज्ञानावांचून नाश पावणारा. ब्रह्म कधीहि नाश पावत नाही. संसार ब्रह्मज्ञानाने नाश पावणारा आहे. रज्जुसर्प, शुक्तिरजत् हें ब्रह्मज्ञानावाचून नाश पावणारे आहेत; म्हणजे रज्जूच्या व शुक्तीच्या ज्ञानाने जो रजताचा व सर्पाचा नाश होतो, तो ब्रह्मज्ञानावाचून होतो. अविद्येचा नाश ब्रह्मज्ञानाने होतो. ब्रह्म परमार्थतः सत्य आहे. त्याचा कधीच नाश होत नाही. जगत् व्यावहारिक सत्य आहे, म्हणजे ब्रह्मज्ञान झालें नाही तोपर्यंत तें स्थिर आहे. रज्जुसर्प व शुक्तिरजत हे प्रातिभासिक सत्य आहेत. याप्रमाणे तीन प्रकारची सत्ता आहे. (१) पारमार्थिक (२) व्यावहारिक आणि (३) प्रातिभासिक. याप्रमाणे सत्तात्रयवादी तीन सत्ता मानतात. हाहि सिद्धांत उत्तम आहे. दृष्टिसृष्टिवादी दोनच सत्ता मानतात. ब्रह्म दोघांतहि सारखेंच आहे, म्हणजे तीन्हीं कालीं सत्य आहे. सत्ताद्वयवादी संसाराची सत्ता सत्य मानीत नाहीत. तें जगाचीहि प्रातिभासिक सत्ता मानतात. शंकाः— जगाची जर प्रातिभासिक सत्ता आहे, तर मग ब्रह्मज्ञानावाचूनच त्याचा नाश झाला पाहिजे. कारण प्रातिभासिक सत्तेचा ब्रह्मज्ञानावांचून नाश होतो. अशी शंका केली असता सत्ताद्वयवादी म्हणतात की, प्रातिभासिक सत्तेचाहि ब्रह्मज्ञानानेच बाध होतो. म्हणजे रज्जुसर्पाचाहि नाश ब्रह्मज्ञानानेच होतो. रज्जुरूपी जें ब्रह्म, त्याच्या ज्ञानाने सर्प नाश पावतो, असें दृष्टिसृष्टिवादी म्हणतात. ते म्हणतात की, सर्पाप्रमाणे रज्जुहि कल्पितच आहे. कल्पित वस्तूच्या ज्ञानाने कल्पित वस्तूचा नाश होत नाही. रज्जु न दिसला तर तोहि नाश

वतो, म्हणून रज्जुहि प्रातिभासिकच आहे. ज्यावेळेस तो दिसतो विळीं असतो इतर वेळीं नसतो. दृष्टिसृष्टिवादी म्हणतात की, यावेळेस तो दिसतो त्यावेळीं असतो; इतर वेळीं नसतो. दृष्टिसृष्टिवादी ़णतात की, ज्यावेळीं सर्प दिसतो त्यावेळीं रज्जु कशावरून आहे. कारण म्हणतात की, पदार्थ दिसतो, तेव्हाच तो असतो, इतर वेळीं नसतो. र्प दिसतो तेव्हा रज्जु न दिसल्यामुळे रज्जु आहे याला काय माण आहे?

शंका:– रज्जु जर नसतो तर त्याच्या ज्ञानाने सर्पाचा नाश कसा ोईल? यावर ते म्हणतात की, रज्ज्ववच्छिन्न जें चैतन्य त्याच्यावरच ज्ञानाने सर्प भासतो.

शंका:– रज्जुवर जो सर्प भासतो, तो जर सर्पाप्रमाणे असेल तर ग जिवंत सर्पाप्रमाणे तो असूं शकेल. तोहि तसाच नाश पावला पाहिजे. ाशय हा की, रज्जु उत्पन्न झाला असताना सर्पाचा लोप होतो व जिवंत-र्पाचा नाश रज्जुसर्पाप्रमाणे होतो, अशी आपली समजूत नाही. म्हणूनच याचा तसा नाश होत नाही. किंवा आपल्या शरीरांतील कांही पदार्थ तसें नख, केशादिक–पंधरा दिवसांनीं वाढतात व कांही पदार्थ एक वर्षानी वाढतात परंतु सर्व शरीरांतील पदार्थ (अवयव वगैरे) पंचभूतांपासूनच उत्पन्न होतात. असें असतां कांही पदार्थ पंधरा दिवसांनी कां वाढावें व कांहो पदार्थ वाढण्यास एक वर्ष कां लागावें? याचें कारण कांही सांगतां येत नाही. त्याप्रमाणे अविद्येंत कांही पदार्थ स्थिर प्रतीत होतात व कांही पदार्थ क्षणिक प्रतीत होतात. स्थिर पदार्थ स्थिर आहेत असें वाटतें, म्हणून तें तसे प्रतित होतात. जसे:– ही समोरची भिंत मातीची नसून सोन्याची आहे असा आपला दृढ विश्वास झाला तर भिंत खास सोन्याची दिसेल. पण आपलें तसें ध्यानच होत नाही, उलट ध्यान होतें. याप्रमाणे जगांतील सर्व पदार्थ प्रातिभासिक आहेत. देवी म्हणाली, लीले! दोनच प्रकारच्या सत्ता आहेत:– १ पारमार्थिक व २ री प्रातिभासिक. लीला म्हणाली, आई! आठ दिवसांत हजारो वर्षें कशीं झालीं, हें मला पटत नाही. देवी म्हणाली, स्वप्नांत थोडया देशांत जसा पुष्कळ देश उत्पन्न

होतो, त्याप्रमाणेच थोड्या काळांत पुष्कळ काळ जातो. जसा जीव स्वत: झोपेंतून स्वप्नांत नाना सृष्टि उत्पन्न करितो, त्याप्रमाणे मृत्यु नांवाच्या महानिद्रेंत जेव्हा तो जातो, तेव्हा तो पूर्वीचा जन्म विसरतो, व दुसरा जन्म घेतो. म्हणून त्याला मी अमुक अमक्याचा मुलगा आहे, इत्यादि गोष्टी भासतात. वास्तविक विचार केला तर आईच्या गर्भांतून मुलगा झाला हें कशावरून खरें? तर लोकांच्या सांगण्यावरून असें आपण म्हणूं. मग श्रुतिमातेच्या सांगण्यावरून जगत् मिथ्या आहे असें आपण कां मानूं नये? आईबापाला ही माझी मुलगी, असें वाटतें, तें तरी खरें कशावरून? ती दुसऱ्याची मुलगी कशावरून नसेल? आता असें वाटतें, ही गोष्ट कालच्या गोष्टीला कांही प्रमाण नाही. तर आई-बापाला तसें वाटतें, म्हणूनच ती त्यांच्या पोटची आहे. आपला असा समजच आहें की, जितके दिवस पदार्थ भासेल, तितके दिवस तो असतोच. जसेः— पुस्तक समोर दिसतें म्हणून आहे. मथुरा तुझी मुलगी आहे, ती तुझ्या समोर नाही, तरी ती तुझ्या स्मृतींत आहे—म्हणजे मनोरूपानें आहे म्हणून आहे. झोपेंत सर्व प्रपंचाचा लय होतो, तेव्हा मात्र कांहीच नसतें. दृष्टिसृष्टिवादाचा सिद्धांत आहे, जीव आपला भाव विसरून दुसरा भाव घेतो. म्हणजे ही माझी आहे, हा माझा बाप आहे, असें त्याला वाटतें तें खोटेंच वाटत असतें. वास्तविक जीव हा ब्रह्मरूपच आहे.

हरि: ॐ तत्सत्

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४६

भगवती म्हणाली, लीले ! पूर्व जन्मीं तूं वसिष्ठ नांवाच्या ब्राह्मणाची पत्नी होतीस. तुझें नांव अरुंधती होते. तेव्हा लीला म्हणाली, ब्रह्म सत्य आहे व जगत् मिथ्या आहे, अशी जोपर्यंत तूं मला आत्मज्ञानाची दृढ दृष्टि दिली नाहीस, (झाली नाही) तोपर्यंत तूं मला जें सांगत आहेस; तें कौतुक वाटते, तें दूर कर, व या स्थूल शरीराने माझा पूर्व जन्म मला दाखीव. याठिकाणीं असा आशय आहे की, जोपर्यंत ब्रह्मज्ञान होत नाही तोपर्यंत कोणत्याहि गोष्टीचें कौतुक वाटत असतें. जगत् हें इंद्रजालाप्रमाणे मिथ्या आहे. त्याला जे सत्य मानतात, त्यांना आश्चर्य वाटून मोह उत्पन्न होतो. या जगाला जे मिथ्या मानतात, त्यांना मोह उत्पन्न होत नाही. गारुडी नजरबंदीने, मंत्राने किंवा हातचलाखीने एका मोठ्या चिंचेच्या झाडाला दोर बांधतात, व त्याला एक बैल बांधून देतात, नंतर आपल्या पायाच्या आंगठ्याला तो दोर बांधून देतात व बारा बारा बैलाच्यानेहि हा ओढला जात नाही, असें सांगतात. आणि लोकांनाहि तसेंच दिसते. कारण त्यांचें दृष्टिबंधन होतें. किंवा गारुडी गारांच्या पाण्यांत एक आठोळी भिजवून तिला एक पदार्थ लावून ती पेरतात. त्याचे लागलींच आंब्याचें झाड होतें. व त्याला फळेंहि येतात. भाजीचीं झाडें पेरतात, त्याला भाजी येते. हजारों रुपये काढतात. याप्रमाणे पुष्कळ खेळ करून दाखवितात. असें चमत्कारिक खेळ पाहून लोकांना फार आश्चर्य वाटतें. परंतु दृष्टिबंधनाचे जो खेळ करतो (गारुडी) त्यालाच कांही आश्चर्य वाटत नाही. जगाला जे सत्य मानतात, त्यांनांच ऐंद्रजालीक विद्येचा चमत्कार वाटतो. जे लोक जगत् मिथ्या आहे असें समजतात त्यांना मुळीच चमत्कार वाटत नाही. चमत्कार कर्माधीन आहेत. चमत्कार पाहून मोठीं मोठीं माणसें फसलीं आहेत. उदा० श्रीकृष्णाने

प्रेत उठविलें, परंतु अभिमन्यु उठविला गेला नाही. श्रीरामानें अमृत शिंपडून वानर सैन्य जिवंत केलें, पण त्यानें दशरथाला जिवंत केलें नाही. तुकाराम महाराजानें शिवाजीला मदत केली, एका बाईचा मेलेला मुलगा उठविला. परंतु लोहगाव जळला, तेव्हा कांहीं केलें नाही. तात्पर्य चमत्कार कर्ममूलक आहेत ज्याप्रमाणे कर्म असते त्याप्रमाणें चमत्कार होतात. म्हणून महात्म्यांनी चमत्कार करून लोकांना फसवूं नये. कोणतेंहि कर्म भोगल्यावांचून निवृत्त होत नाही. वाईट कर्माची भगवंतानें जरी शिक्षा दिली नाही, तरी त्या कर्माचें फळ होणारच. असा परमेश्वरानें नियम केला म्हणजे मग तें कर्म भोगल्याशिवाय चालत नाही. जोपर्यंत अध्यात्मदृष्टि होत नाही, तोपर्यंत कोणत्याहि चमत्कारिक गोष्टीचें कौतुक वाटतें. गारुडी रुपये काढतात, पण त्यांना त्यापासून कांहीच उपयोग होत नाही, कारण त्यांना त्या रुपयांचा उपयोग करता आला असता तर ते भीक कां मागते? बरें चमत्कारावर भरंवसा ठेवावा तर चमत्कार करणाऱ्यांनाहि जन्म, मृत्यु, जरा इत्यादि अनेक दुःखें आहेतच. मग चमत्काराला भुलून व्यर्थ आत्महानी कां करून घ्यावी? लीला म्हणाली, आई! तूं म्हणतेस तें खरें आहे. जोपर्यंत आत्मदृष्टि दृढ झाली नाही, तोपर्यंतच चमत्काराचें कौतुक वाटते. देवी म्हणाली, लीले! हे कौतुक नाहीसे कर. लीला म्हणाली, आई! ठीक आहे. तूं सांगतेस तसें वागते. पण मला वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या जन्मांत या स्थूल देहानें घेऊन चल. तो जन्म पाहण्याची इच्छा झाली आहे. भगवतीनें विचार केला की, मी इला स्थूल देहानें तेथे कशी नेऊं? कारण गमनागमन आत्म्याला व स्थूल देहाला नाहीत. आत्मा व्यापक आहे म्हणून त्याला जाणें येणें संभवत नाही. स्थूल देह जड (दृगोचर) आहे, त्यामुळे त्याला गमनागमन संभवत नाही. गमनागमन लिंग देहाला संभवते (आहे) म्हणून मी इला स्थूल देहानें कशी नेऊं शकेन? कारण पूर्वीच्या स्थूल देहाचा अभिमान आता इला कसा उत्पन्न होईल बरें. इला लिंग देहानें नेलें तरी तो (अरुंधतीचा) देह जाळून आठ दिवस झाले होते. लिंग देहाला कोणत्याच देहाचा अभिमान नसतो. मी कर्ता आहे, मी भोक्ता आहे, मी सुखी आहे, मी दुःखी आहे,

ही माझी आई आहे, हा माझा बाप आहे, हा अभिमान स्थूल देहाचा असतो. बरें, योगबलाने नेता येईल; तरी पण तो स्थूल देह तर नाहीच. ता तर पूर्वीच जाळला आहे. बरें, योगबलाने स्थूल देह निर्माण कर, असें इला सांगितलें तर तेंहि पटणार नाही. कारण हा स्थूल मी निर्माण केला असें वाटेल. पोरे वगैरे माझी आहेत असें वाटलें पाहिजे. तसें वाटणार नाही. योगाने तत्सदृश्य देह निर्माण करितां येतात. पण इला ओळख पटली पाहिजे. याप्रमाणे अनेक विचार मनांत येऊन देवी ध्यानस्थ झाली. कोणतीहि गोष्ट जीवाला ध्यानांत जाऊन पाहावी लागते. ईश्वराला भूत, भविष्य, वर्तमान गोष्टींचें एकदमच ज्ञान असतें. मग ध्यान विसर्जन करून आपल्या सिद्धांताप्रमाणे देवी म्हणाली, लीले ! देवतांचा असा सिद्धांत आहे की, जितकी मनुष्यें (प्राणी) मरण पावली आहेत त्या सर्वांचे देह दहराकाशांत तसेंच कायम आहेत, नाश पावले नाहीत. किंवा कोणताहि पदार्थ नाश पावत नाही तर तो आपल्या कारणांत लीन असतो. जसें मातीचा घट होतो, तो मातींत असल्यामुळेच उत्पन्न होतो, म्हणजे मातीत असलेला घटच उत्पन्न होतो. म्हणजे मातीत नसलेला घट जर उत्पन्न झाला असतां, तर मातीपासून म्हैसहि उत्पन्न करतां आली असती, कारण जो जो पदार्थ मातींत नाही, तो तो उत्पन्न करतां आला असता. कोणी म्हणतात की, मातींत घट करण्याची शक्ति आहे, म्हणून तसें होतें. हें म्हणणें आमच्या म्हणण्यासारखेंच आहे; शब्द मात्र निराळे आहेत. मातींत घट अदृश्य रीतीने होता, असेंच आम्हीहि म्हणतो. दोघांच्या म्हणण्याचा अर्थ एकच आहे. मागे सांगितलें आहे की, पदार्थ जेव्हा भासतो, तेव्हाच तो असतो, इतर कालीं नसतो, आणि सर्व पदार्थ कारणांत लीन असतात, असें आता सांगतो. हा विरोध दिसतो. याचा अर्थ असा:— गोचर पदार्थ जोपर्यंत भासतात, तोपर्यंत असतात, मग नसतात. पण आत्मज्ञान झालें नाही, तोपर्यंत सर्व संसार राहतोच, म्हणजे ज्ञानाने मायेचा नाश होत नाही तोपर्यंत सर्व पदार्थ असतातच. कोणत्याहि पदार्थाचा निशेःष नाश होत नाही. देह जाळले तरी ते कारणांत असतातच. त्यांचा नाश होत नाही. भारतीय युद्ध संपल्यावर

कौरवांचे देह जसें होतें तसेंच व्यास महामुनींनी धृतराष्ट्राला व गांधारीला दाखविले अशी महाभारतांत कथा आहे. त्यावरूनहि असें दिसतें की, मनुष्यांचीं शरीरें जशीच्या तशींच असतात. त्यांचा निःशेष नाश होत नाही. असा विचार करून भगवती—ती परमेश्वरच होती—म्हणाली, लीले ! मी काय करूं ? कारण नियतीला अन्यथा करण्याचें आमचें सामर्थ्य नाही. तूं म्हणतेस की, मला स्थूल देहाने तेथें ने. तो देह मिळेल हें खास. पण या स्थूल देहाचा अभिमान योगबलानें तूं सोडला पाहिजे. देवीच्या सांगण्याचा आशय असा की, महात्मे यथार्थ सांगतात. भलतेंच सांगत नाहीत. नियतीला (सृष्टि नियमाला) अन्यथा करण्याचें सामर्थ्य परमेश्वरांतहि नाही. कारण ईश्वर हा सर्व जगताला साधारण कारण आहे. पण आंब्याच्या फळांत निंबाचा रस उत्पन्न करण्याचें त्यांत सामर्थ्य नाही. परमेश्वर सर्व सामर्थ्यवान् आहे, असें ज्यांचें मत आहे, त्यांना पाप करण्याची इच्छा असते. पाप केलें तरी परमेश्वर दयाळू आहे. तो क्षमा करील. दंड देणार नाही, असें ते म्हणतात. कांही चांगलें आचरण करणाऱ्यांचेंहि असेंच मत आहे. ते कामनेच्या इच्छेनें असें म्हणतात. उदा० परमेश्वर दयाळू आहे, असें महार लोक म्हणतात, कारण त्यांना दुष्ट कर्म करण्याची इच्छा असते. ब्राह्मणहि तसेंच म्हणतात. कारण भिक्षेच्या योगानें वासनेच्या बळानें ते तसें म्हणतात. चांगल्या लोकांची ही कामना जबरदस्त असते. परंतु खरा सिद्धांत असा आहे की, जीवाची वासना पुरविण्याइतके परमेश्वराच्या आंगीं सामर्थ्य नाही. उदा० मी अशी वासना करितो की परमेश्वरानें अल्प शक्तिमान व्हावें व नंतर मी मागेन तें द्यावें. पण ईश्वराला असें कदापि करतां येणार नाही. याविषयी महाभारतांत अशी कथा आहे:— रंतिदेव नांवाचा एक राजा होता. तो फार पराक्रमी व सामर्थ्यवान होता. तरी सर्व भूतांचें ठिकाणीं फारच दयार्द्र होता. पोटच्या पुत्राप्रमाणे प्रजेचें पालन करीत असे. एकट्या मनुष्याचेंच नाहीं, तर पशु, पक्षी, कीटक, झाडें वगैरे सर्वांचेंच पालन आपल्या हातून उत्तम व्हावें अशी त्याची दृढ इच्छा होती. पण तसें होत नाही, आपल्या हातून धर्म पाळला जात नाही, म्हणून तो विरक्त झाला

व त्याने राजधर्माचा परित्याग केला. विषयांचे ठिकाणीं दोष दिसून चित्त विरक्त होणें, इतकेच खऱ्या कर्माचें फळ आहे, अधिक नाही. पूर्णपणे कर्म कोणाच्याच हातून होत नाही. मी यथासांग कर्म करतो असा जे अभिमान वाहतात, त्यांच्यापेक्षा माझें कर्म न्यून आहे म्हणून जे वैराग्य धरतात, ते श्रेष्ठ आहेत. कर्माच्या ठिकाणीं व विषयांच्या ठिकाणीं ज्यांना वैराग्य झालें आहे, त्यांच्यापेक्षां कर्मे करणारा श्रेष्ठ नाही. श्रुति असें सांगतें की, ब्रह्मचारी असो, गृहस्थ असो, किंवा वानप्रस्थ असो, ज्यादिवशीं वैराग्य होईल त्याच दिवशीं सर्वांचा त्याग करून त्याने संन्यास घ्यावा.

ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ।
यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥

वैराग्य न होऊन जे जबरदस्तीने संन्यास घेतात, ते पतन पावतात. खरें वैराग्य उत्पन्न होणें हेंच कर्माचें उत्तम फळ आहे.

याप्रमाणे रंतिदेवाला वैराग्य झालें. तो आपल्याशींच म्हणाला की, उत्तम रीतीने राजधर्म परिपालन करूं, असें माझ्या मनांत आहे पण तेहि होत नाही. मी पालखींत बसलो असतांना माझी प्रजा मला खांद्यावर वाहून नेते. मजप्रमाणे तेहि मनुष्यें आहेत. मग मी खुशाल बसावें, तशी चैन मारावी, आणि त्यांनी उन्हातान्हांत खपावें, दुःख भोगावें, असें काय म्हणून ? मीच काय सर्वांपेक्षा मोठा झालो आहे ? मजपेक्षा स्त्रिया धन्य आहेत. कारण त्या पतीला आपलें सर्वस्व दान करितात. मुलगा (जास्त) बापाच्या पक्षाचा असतो. मुलगी आईच्या पक्षाची असते. त्या खरोखरच धन्य आहेत. मी दुसऱ्यांना लुटून आपल्या प्रजेची व्यवस्था ठेवितो. प्रजेपासूनहि कर घेतोच. मग धर्म तो काय करतो ? त्याच्या मनांत असें विचार येऊन तो विरक्त झाला. त्याने तपाला आरंभ केला. कांहीं हजार वर्षेपर्यंत तप केलें (त्याला आपल्या आयुष्याची शंका नव्हती. नार्वेत एका गृहस्थाचें आयुष्य १५० वर्षांचें आहे. लंडन येथे एकाच्या आजीची आजी जिवंत होती, असा रिपोर्ट आहे. आजीच्या हातची केलेली भाकर नातु खातो. त्यांचें आचरण चांगलें असतें. त्यांच्यामध्ये परस्त्री गमन फार कमी आहे. हिंदुस्थान ३२, इंग्लंड ४२, नार्वे ५२ याप्रमाणे सरासरी आयुष्याचें

प्रमाण आहे. असो.) त्याचें भयंकर तप पाहून ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकरप्रमुख देव येऊन, काय पाहिजे तें माग, असें त्याला म्हणाले. त्यानें सर्व देवांची पूजा केली, व नमस्कार करून म्हटलें की, येथें येण्याचे आपण व्यर्थ श्रम घेतले. आता आपण जा. कारण माझी वासना पुरविण्याचें आपल्या आंगीं सामर्थ्य नाही. हें ऐकून देव संतापले आणि म्हणाले की, तूं आमचा अपमान कसा करतोस? आमचें सामर्थ्य तूं जाणत नाहीस काय? आम्ही (ब्रह्मदेव) सृष्टि निर्माण करतो. (विष्णु) पालन करतो आणि (शंकर) संहार करतो. दुसरे देवहि आपआपलें सामर्थ्य सांगूं लागले. राजा म्हणाला, मी तुमचेंच तप करितो. आपण परमेश्वर आहांत, हेंहि मला माहित आहे. पण आपल्याहि आंगीं माझी वासना पुरविण्याचें सामर्थ्य नाही. त्यावर देव पुन: म्हणाले की, तें कांहीहि असो पण तूं मागितलेंच पाहिजे. राजा म्हणाला, माझी वासना पुरविण्याचें खरोखरच तुमच्या आंगीं सामर्थ्य नाही. मग मी काय मागावें? तेव्हा देव म्हणाले, आम्ही तुला शाप देऊन तुझी बुद्धि विषयाकडे नेऊ. राजा म्हणाला, ठीक आहे. मागतो. महाराज! आपण असें करा की, पृथ्वीवरील सर्व जीव, जंतु, पशु, पक्षी, कीटक, मनुष्य फार काय सांगूं—पण मुंगीपासून ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकरापर्यंत सर्व प्राण्यांचें दु:ख माझ्या एकट्यावर येऊन त्या सर्वांच्या वाट्यास सुखच रहावें, दु:ख कांहीच असूं नये. इतकेंच माझें मागणें आहे. पण असें होणें शक्यच नव्हतें. कारण सर्पाला पाय नसल्यामुळें त्याला चालतां येत नाही, हें दु:ख आहे. पाण्याबाहेर निघाली तर तळमळ करून प्राण सोडावा लागतो हें मासोळीला दु:ख आहे. मांजरीला आपलेंच पिल्लू खावें लागतें. पशुपक्षांना आपलें दु:ख सांगतां येत नाही. स्थावरांना (झाडांना) आपला ताप सांगतां येत नाही. सारांश प्रत्येक प्राण्याला दु:ख आहेच. आता सर्व प्राण्यांचें दु:ख एकट्यालाच द्यावयाचें म्हणजे त्या माणसालाच त्या त्या योनींत घातलें पाहिजें, पण एकट्या जीवाला सर्व प्राण्यांच्या योनी कर्मावांचून कशा द्यायाच्या? अर्थातच देतां येत नाहीत. कारण एका मनुष्याला सर्व योनींत एकदम कसें घालावयाचें? याप्रमाणें सर्व प्राण्यांचे देह एकाकाळीं एकट्या

माणसाला घेतां येणें शक्यच नाही. योगाभ्यासानें एकाकाळीं नाना देह निर्माण करतां येतात. तें योगाच्या पुण्यबळाने होतें. पापबलानें होत नाही. तप म्हणजे पुण्य, पाप नाही. पुण्याचें फळ जर दुःखरूप होईल, तर मग धर्माची जरूरच राहणार नाही. याप्रमाणे सर्व देव हजारो तऱ्हेनें अडल्या गेले, व निरुपाय होऊन चित्रासारखे उभे राहिले. राजाने पुनः त्यांची पूजा केली, व म्हणाला आम्ही पुरुष. त्यांतहि मी क्षत्रिय. आपण मला क्षमा करा, व आपल्या स्थानीं जा. असें म्हणून त्यांना बिदा केले; तें गेले. भगवती म्हणाली, याप्रमाणे सृष्टि नियमाला अन्यथा करण्याचें आम्हां देवांचेंहि सामर्थ्य नाही. ईश्वर जीवकल्पित आहे. जीवानेंच त्याचें ठिकाणीं सर्व शक्तिमत्ता व सर्वज्ञता स्थापन केली आहे. लेकरूं जितकें लहान असेल तितकें आई त्याचें पालन करिते. त्याप्रमाणे जीव जितका अल्पज्ञ व अल्पशक्तिमान आहे, तितका परमेश्वर सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान होतो. जीव जेव्हा पूर्ण ज्ञानी होतो, तेव्हा जीवपणा व ईश्वरपणा दोन्हीहि नाहीसे होतात. अथवा परमेश्वर जरी सर्व शक्तिमान आहे, तरी तो न्यायी व सत्यवादी आहे. भलतेंच करणारा नाही. त्याप्रमाणे जीवाचें जसें कर्म असेल, तसेंच तो फल देतो, अन्यथा देत नाही. किंवा परमेश्वर सर्वव्यापक आहे. त्याला मोह नाही. तो सर्वांच्या अंतर्यामी आहे. जीव जबरदस्तीने त्याला विसरले आहेत (म्हणजे त्याला तें चुकलें आहेत) म्हणून त्याला न्यायानेच वर्तन करणें भाग आहे. अथवा परमेश्वर दयाळू असला तरी त्याला सर्वांवरच दया करावी लागेल व त्याला यथार्थ मार्गच दाखवावा लागेल. त्याला दयेने जीवांना मुक्त करता येत नाही. कारण खऱ्या गोष्टीवर कृपेचा परिणाम होत नाही. खोटच्या गोष्टीवर कृपेचा परिणाम होतो. संसार मिथ्या आहे. मिथ्या संसाराची निवृत्ति ज्ञानावांचून कशानेंहि होत नाही. म्हणून सृष्टि नियमाला अन्यथा करण्याचें सामर्थ्य परमेश्वरालाहि नाही. देवी म्हणाली, लीले ! तूं वेडी आहेस. मी तुला स्थूल देहानें कशी नेऊं ? स्थूल देहाचा स्वभाव आकाशमार्गानें जाण्याचा नाही. तुकाराम महाराज अवतारी पुरुष होते. अवताराचें शरीर भूतकार्य नसतें. मायाकार्य असतें. तें

लहानशा वात्रण्यांतूनहि जाऊं शकतें. उदा० श्रीकृष्ण लहानशा वाव-ण्यांतून गेले होते. तुकारामबोवा देहासहित वैकुंठास गेले, त्याचें कारण असें की, त्यांचा स्थूल देहाचा अभिमान नष्ट झाला होता. म्हणून या भूतांचा त्या भूतांत असा परिणाम झाला. या देहावरचा तुझा अभिमान गलित झालेला नाही. आणि तुला तर चित्ताकाशामध्ये जावयाचें आहे. व सर्व देह पाहावयाचे आहे. तर तसें होण्याला तुझ्या ह्या स्थूल देहाची आगळ (अडथळा) आहे. (म्हणजे तुझ्या ह्या स्थूल देहाचा अभिमान ही आगळ आहे) ती काढून टाक. त्याशिवाय मला तेथे तुला नेतां येणार नाही. (दुसरा श्लोक) भगवती म्हणाली, लीले ! ज्याप्रमाणे एक घर दुसऱ्या घरांत जाऊं शकत नाही, त्याप्रमाणे हा देह त्या देहांत जाऊं शकत नाही. (दुसरा श्लोक) या देहाचा आकार तुला ब्रह्मस्वरूप भासणार नाही. मी जरी देवी आहे, तरी तुला तुझ्या प्रयत्नाशिवाय मला ब्रह्मस्वरूप प्राप्त करून देतां येणार नाही. जी गोष्ट जशी असते, तशीच असते. तिला अन्यथा करण्याला कोणीहि समर्थ नाही. उदा० अग्नि शीतल करावा असें वाटलें तर तो तसा कोणाच्याने कोणत्याहि प्रकाराने केला जाणार नाही. लीला **म्हणाली, माते** ! तर मग मी काय करूं ? तें सांग. भगवती म्हणाली, तूं प्रयत्न केला नाहीस तर मला कांहीच करतां येणार नाही. मी मार्ग मात्र दाखवीन. त्याप्रमाणे प्रयत्न तुलाच केला पाहिजे. तात म्हणतात,

तूं प्राप्तीची चाड वाहसी । आणि अभ्यासीं दक्ष न होसी ।
तरी सांग पां काय बिहिसी । दुवाडपणें ।। ज्ञानेश्वरी । ओवी ३५९
भ. गीता । ६।१९

तुझा प्रयत्न नसला तर आमच्याने कांहीच होणें शक्य नाही. भगवतीच्या सांगण्याचा आशय असा आहे की, जीवाच्या प्रयत्नाशिवाय परमेश्वरहि कांहीच करूं शकत नाही. त्याच्या कृपेचा परिणाम मिथ्या वस्तूवर होत नाही. म्हणून जीवाने प्रयत्नच केला पाहिजे. कारण जीव स्वतः बद्ध होऊन परमेश्वर सर्वज्ञ सर्व शक्तिमान् आहे अशी कल्पना करून परमेश्वराला परमेश्वरत्व जीवानेच दिलें आहे. व त्याच्यापासून जीवाला नुचित मिळणार आहे. परमात्मा नेहमी आप्तकाम आहे. त्याला कोणीच

बद्ध दिसत नाही. मग त्याने मुक्त कोणाला करावे ? भेद अज्ञानाने भासतो. परमेश्वर सर्वज्ञ आहे. त्याला भेद भासणें शक्य नाही "राजास दिवाळी कोणीकडे ? दिपवाळी गरीबांना. " त्याप्रमाणे अल्पज्ञ जिवालाच "मी बद्ध आहे" मी मुक्त आहे" असें म्हणणें शोभतें. परमेश्वराला भेदच भासत नाही. मग त्याने काय करावें ? याकरिता जीवाने प्रयत्न केला पाहिजे. परमेश्वर कांहीच करूं शकत नाही, असा देवीच्या सांगण्याचा आशय आहे. वामन पंडित असेंच म्हणतात,

लक्ष्मीकांत दयासुधाघन जगीं सर्वावरीं वर्षतो ।
जें कां पातक झोपडींत दडती त्यातें न तो स्पर्शतो ॥

परमेश्वराचें पाणीं सर्वावर पडतें. झोपडी लोकांनी केली तर त्याला त्याने काय करावें ? मोरोपंत असेंच म्हणतात,

प्रभो ! शरण आलिया कधि न व्हा तुम्ही वांकडे ।

प्राणी परमेश्वराला शरण आला तर तो कांही त्याला टाकून देत नाही. पण लोक त्याला शरणच येत नाहीत. त्यांत त्याच्याकडे कोणता दोष आहे ? मिथ्या जगाला निवृत्त करण्याला प्रयत्नच कारण आहे. जीव जर प्रयत्न करील तर त्याला परमात्मा साह्य होतो, असा या वचनाचा आशय आहे.

हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ।

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४७

भगवती म्हणाली, लीले ! तुझा हा स्थूल देह त्या जन्मांत नेण्याकरिता मध्ये आगळ आहे. बहिर्मुख जीवाची धाव नेहमी बाहेर जाणारी आहे. जीवाचा नेहमीचा असा स्वभाव आहे की, वासना एक वेळ दृढ झाली की, ती सोडवत नाही. पूर्वीच्या श्लोकांत तुझा देह कर्मबद्ध आहे, असें सांगितलें, आता त्याला वासनाहि कारण आहे असें सांगतात. केवळ कर्मच किंवा केवळ वासनाच जीवाला जन्म घेण्याला कारण नाहीत. तर जीवाला जन्म देण्याला वासना व कर्म हीं दोन्हीं पाहिजेत. तरीपण कर्मापेक्षा वासना फार वाईट आहे ब्रह्मज्ञानी पुरुषांचीहि कर्मे असतात. पण ती त्याला जन्म देत नाहीत, कारण त्यांच्या वासना नष्ट होतात. आपणांस पुष्कळ द्रव्य मिळावे अशी दरिद्री मनुष्याची जबरदस्त वासना असतें, पण तदनुसार त्याचें कर्म नसल्यामुळे त्याला द्रव्य मिळत नाही. परंतु वासना मात्र त्याला दुःख देण्याला कारण होते. वासनेवांचून केवळ कर्म फळ न देवो, पण दुःखहि देत नाही. कर्मावांचून केवळ वासना असल्या तर त्या फल कांही देत नाहीत पण दुःख मात्र देतात. ज्ञानावाचून वासनेचा क्षयच होत नाही. वासनेचे तीन संवेग आहेत. मृदु, मध्य आणि तीव्र. संवेग म्हणजे चिंतन. एखाद्या वस्तूची कल्पना किंवा ध्यान मनांत येणें, हा मृदु संवेग होय. वस्तु स्वप्नासारखी दिसणें हा मध्य संवेग आहे. व जागृतीत वस्तु प्रत्यक्ष होणें याला तीव्र संवेग म्हणतात. परब्रह्म कोणत्याच संवेगांत लिप्त नाही. जागृतींत तीव्र वासनेचा संवेग असतो. साक्षी तसाच आहे. तो तीन्ही संवेगाना जाणतो. त्यामुळे त्याला कोणताच संवेग नाही. सृष्टि उत्पन्न होवो किंवा तिचा प्रलय होवो आत्मा तसाच आहे. तो उत्पन्न होत नाही व लय पावत नाही. आत्मा म्हणजे जीव. हा कधीच जन्माला आला नाही, किंवा मृत्यु पावणार नाही. तसेंच

त्याला बंधमोक्षहि नाहीत. वास्तविक पाहतां ईश्वर नाही, जीव नाही, स्वर्ग नाही, नरक नाही. देहादिक दृश्य पदार्थ नाहीत व आपल्याला कांही नाही असें जे वाटतें, तेंहि नाही. परंतु जोपर्यंत आपल्यास भास होत आहे, तोपर्यंत सर्व कांही आहे.

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः
न मुमुक्षुर्न वै मुक्तः इत्येषा परमार्थता ।

उत्पत्ति नाही, प्रलय नाही, बद्ध कोणीच नाही, साधक कोणीच नाही, मुमुक्षु कोणी नाही, मुक्तहि कोणीच नाही, परमार्थतः अशा प्रकारची स्थिति आहे. ही स्थिति उत्पन्न होत नाही. आपणांस जोपर्यंत हें दृश्य जगत् भासतें, तोपर्यंत साधनाची अपेक्षा आहे. हा तुझा स्थूल देह स्वप्नांतहि नेंता येत नाही. कारण तेथे दुसरा देह असतो. स्वप्नांत जावयाचें असल्यास प्रथम आपलें मन या स्थूल देहापासून निराळें काढून निद्रेंत जावे लागतें. आणि नंतर जीव स्वप्नांतला देह घेतो. पुष्कळांचें मत असें आहे की, मन म्हणजे जीव हा स्वप्नांत देहाहून बाहेर जातो व मग सगळे पदार्थ पाहतें. हें मत चुकलें आहे. सांख्य, योगी, नैय्यायिक असे म्हणतात की, स्वप्नांत जीव या स्थूल देहाबाहेर जाऊन बाहेरचे खरे पदार्थ पाहतो, म्हणून स्वप्न खोटे नाही, खरें आहे. वेदान्त स्वप्न खोटे मानतो. त्यांचें हें म्हणणें बरोबर नाही, कारण स्वप्नांत आपण काशीस जातो. व गंगेंत स्नान करतांना बुडतो, तेव्हां घाबरून मोठ्याने ओरडतो. आपण ओरडलो म्हणजे घरची जवळ असलेलीं माणसें आपल्यास हांक मारतात व त्यामुळे आपण जागे होतो. तेथून काशीस हाक ऐकूं जात नाही. यावरून स्वप्नांत जीव आपल्या हृदयांतच अनेक ब्रह्मांडें निर्माण करितो, असा अनुभव आहे. याच अर्थाची श्रुतिहि आहे, जीव या ठिकाणींच स्वप्नांत सर्व पदार्थ तयार करितो. देहाबाहेर जात नाही. पुनः असें की, येथून काशीस हांक ऐकूं जात नाही, ही गोष्ट लेकरालाहि समजते. जडशास्त्रवादी (English Science) यांचें मत असें आहे की, मनुष्याची हांक हजारो–लाखो–मैलपर्यंत ऐकूं जातें. तारायंत्राने हजारो लाखो–मैलपर्यंत शब्द नेता येतात. परंतु ते शब्द वाऱ्यांतून, तारांतून स्थूल भूतांचा आश्रय

करून जातात. जीव सूक्ष्म भूताने (देहाने) गमन करितो. स्थूल देहाने जात नाही. स्थूल देहाने मारलेली हाक सूक्ष्म देहाला ऐकूं येत नाही. कारण स्थूल आकाशाचा शब्द सूक्ष्म आकाशांत जाईपर्यंत शब्दच नाहीसा होतो. कोणी म्हणेल की, स्वप्नांत जीव हीच (स्थूल देहाची) इंद्रियें घेउन जातो. हें म्हणणेंहि बरोबर नाही. कारण तो तेथे ओरडतो, तो याच तोंडाने ओरडतो. सर्व इंद्रियें येथेच असतात. कान, नाक, तोंड वगैरें दुसरें नसतात. दुसरीं इंद्रियेंहि उत्पन्न होत नाहीत. कारण विदेह मुक्तिपर्यंत एकच लिंग–शरीर कायम असते. दुसरें लिंग शरीर मिळत नाही. त्यामुळे दुसरीं इंद्रियें उत्पन्न होऊं शकत नाहीत. कारण इंद्रियावांचून जीव गमनागमन करूं शकतो, असें मानल्यास तो लिंग शरीररहित जातो असें म्हटल्यासारखें होईल. येथून जीव इंद्रियावांचून म्हणजे लिंग शरीररहित जातो असें म्हटलें तर तो जीव नव्हे. तो परमात्मा आहे. कारण लिंग शरीररहित जीवाला गमनागमन नाही. म्हणून स्वप्नांत जीव बाहेर जात नाही. गौतम, पातंजली, कापिल हे सर्व स्वप्नांत जीव बाहेर जातो असें म्हणतात. ते सर्व चुकले आहेत, कारण श्रुतिवाक्य त्यांच्यापेक्षा जास्त प्रमाण आहे. तें आमच्यापेक्षा मोठे आहेत ही गोष्ट खरी, पण परमेश्वरापेक्षा कांही मोठे नाहीत. त्यांचें वाक्य परमात्मप्रणीत वेदांपेक्षा श्रेष्ठ नाही आणि पुन: अनुभव विरुद्ध आहे. कारण त्याची (जीवाची) हाक येथे ऐकूं येते, म्हणून स्वप्नांत जीव बाहेर जातो हें म्हणणें बरोबर नाही. देवी म्हणाली, लीले ! आपल्या वासनेने स्वप्नांत दुसरा देह उत्पन्न होतो. या देहाला स्वप्नांत नेतां येत नाही. स्वप्नांत जातांना जर या देहापासून बाहेर निघावें लागतें (हा देह सोडावा लागतो) तर मग पूर्वजन्माच्या देहांमध्ये हा स्थूल देह कसा नेतां येईल बरें? याचा तूंच नीट विचार कर. याकरिता तू आपली वासना या स्थूल देहापासून काढून सूक्ष्म कर, म्हणजे लिंग शरीराने तेथे जातां येईल. तुला पूर्वी सांगितलें आहे की, सगळे देह दहराकाशांत असतात. नाश पावत नाहीत. याकरिता तूं या स्थूल देहाचा अभिमान सोडला म्हणजे मग तुला त्या पूर्वजन्मीच्या देहांत प्रवेश करतां येईल. देवी

म्हणाली, अंबे ! वासना सूक्ष्म कशी करतां येईल ? देवी म्हणाली, पाण्याच्या तीन अवस्था आहेत. बर्फ, पाणी आणि वाफ. बर्फाला अग्नि लावला तर त्याचें पाणि होतें. फारच अग्नि दिला तर वाफ होते. बर्फाप्रमाणे वासनेने हा स्थूल देह तयार झाला आहे. ज्ञानरूपी अग्नीच्या योगाने पाण्याप्रमाणे हा देह विरतो व वासनामय होतो. (सूक्ष्म होतो.) ज्ञानरूपी अग्नीची फारच उष्णता लागली तर वाफेप्रमाणे वासनाहि नाहीशीं होते. पण अर्धे ज्ञान झालें तर कोणताहि देह घ्यावयाचें सावेल. याकरिता तूं ज्ञान प्राप्त होण्याकरिता अभ्यास कर. तुला अर्धे ज्ञान होईल तेव्हा या शरीरापासून तुझी वासना निवृत्त होऊन तुला कोणत्याहि जन्मांतील देहांत जातां येईल. भगवतीच्या सांगण्याचा आशय असा:– विश्वामित्रासारखे महान् योगी जे आहेत ते देखील अर्धज्ञानानेच चमत्कार दाखवीत होते. पूर्ण ज्ञानांत चमत्कार दाखवितां येत नाहीत. कारण चमत्कार दाखवितांना चमत्कार दाखविणारा व चमत्कार दाखविणें असें द्वैत पाहिजें, म्हणजे चमत्कार दाखवितां येतो. आपला आपल्यालाच चमत्कार दाखवितां येत नाही. कारण मोठेपणा व लहानपणा हा बुद्धीचा धर्म आहे, आत्म्याचा नाही. ज्यांचा मोठेपणा, लहानपणा निवृत्त झाला आहे त्यांना चमत्कार दाखविण्याची बुद्धिच होत नाही. कोणताहि पक्ष असो. चमत्कार दाखविण्यासाठी असो किंवा मुक्तीसाठी असो, अर्धवट ज्ञानाने तुझी वासना पाण्यासारखी होईल व मग तुला कोणत्याहि देहांत शिरतां येईल, आणि पूर्ण ज्ञान होईल तेव्हा तूं मुक्त होशील.

याप्रमाणे मुक्तीसाठी म्हण किंवा योग्यांच्या सिद्धि प्राप्त होण्यासाठी म्हण तुला ज्ञानाभ्यास केला पाहिजे. सिद्धीविषयी पातंजल योगशास्त्रांत असें सांगितलें आहे की, "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय:" सिद्धि या समाधींत विघ्नरूप आहेत. सिद्धि व्युत्थानांतल्या आहेत. चमत्काराचें तत्व असें आहे की, एखाद्याला एखादी गोष्ट माहित नसली तर तो चमत्कार होतो. तीच गोष्ट वारंवार होऊं लागली तर चमत्कार होत नाही. विजेचे दिवे नवीन निघाल्यामुळे त्याचा आपणांस चमत्कार वाटतो. पण सूर्य किती मोठा प्रकाशमान आहे ? तरी तो रोज दिसतो म्हणून त्याचा

चमत्कार वाटत नाही. ज्यांना चमत्काराची इच्छा आहे ते वासनावश आहे असें समजावें. त्यांना एखादी नवीन गोष्ट दिसली म्हणजे चमत्कार वाटतो. इकडे पहिल्याने जेव्हा आगगाडी आली तेव्हा ते देवाचें विमान आहे असें समजून कित्येकांनी नवस केले. उमरावतीहून ६ कोसावर कुलआमले या नांवाचें एक खेडें आहे. तेथे माझ्या आजीचा भाऊ—बापूजी या नांवाचा राहात असे. तो माझ्या मामाचा मामा आहे. मी तेथे असतांना मला दातांचा रोग झाला होता. दातांतून रक्त पडे. त्याकरिता माझ्या मामाची माय कौसल्या मामी हिने नवस करून आगगाडीच्या पुलाखाली नारळ फोडलें.

याप्रमाणे कोणतीहि नवीन गोष्ट दिसली तर चमत्कार वाटतो. सर्व चमत्कार अर्धवट ज्ञानाने दाखवितां येतात.

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

४८

भगवती म्हणाली, लीले ! आपली वासना सूक्ष्म करण्याची तू खटपट कर. वासना सूक्ष्म झाल्या नाहीत तर जीवनन्मुक्तिसुख प्राप्त होत नाही व पूर्ण ज्ञान होत नाही तोपर्यंत तू आपला देह या ठिकाणीं स्थापन करून आपल्या इच्छेप्रमाणे दुसरा जन्म पाहावयास जा. देवीचा आशय असा की, ज्याप्रमाणे पाण्याची किंवा कठीण अशा मातीच्या ठेकळांची पुतळी बनवितां येत नाही, ओल्या मातीचीच पुतळी करतां येतें त्याप्रमाणे आत्मा सर्व व्यापक असल्यामुळे त्याला गमनागमन नाहीत. (आत्मस्वरूपाने दुसरा जन्म पाहतां येत नाही) स्थूल देहानेहि दुसरा जन्म पाहतां येत नाही. कारण स्थूल देहाला तेथे जाण्याकरिता हजारों अडथळे आहेत. म्हणून आत्म्याचें प्रतिबिंब ज्यांत पडलें आहे असें जें चित्त (सूक्ष्म देह) तेंच जन्मांतरांत जाण्यास योग्य आहे. दुसरा जन्म दोन प्रकाराने घेतां येतो. एक कर्माच्या योगाने व दुसरा आपल्या इच्छेने. जसें चोरी केली व पकडला गेला तर सरकारचे दूत नेतील तिकडे (कैदेंत) त्याला मुकाट्याने जावें लागतें. पण आपण घोड्यावर बसून मित्राच्या घरी जातो तें आपल्या इच्छेने जातो. त्याप्रमाणे ज्यांनी योग केला असतो ते शरीरापासून आपलें मन वेगळे करून इच्छेने दुसऱ्या जन्मांत जातात. इतर लोक मेल्यावर कर्माच्या योगाने यमाच्या स्वाधीन होऊन त्याच्या आज्ञेने कर्माप्रमाणे त्यांना दुसरा जन्म घ्यावा लागतो. याकरिता तूं आपला हा स्थल देह येथेच ठेऊन आपलें मन सूक्ष्म करून दुसरा जन्म पाहावयास जा. योगीदेखील अपूर्णच असतात. पूर्ण अशा ज्ञानी पुरुषाला गमनागमन नाही. पूर्ण ज्ञानी पुरुषासंबंधाने वेदांचा असा आशय आहे की, ज्ञानी पुरुषाचें प्राण या लोकांत किंवा परलोकांत गमन करीत नाहीत, तर याच ठिकाणीं लीन होतात, असें श्रुति सांगते.

टीकाकाराचा आशय हा आहे की, (प्रश्न करणाऱ्याचें म्हणणें टीका-कारानें कबूल करून ते असें म्हणतात की) ज्ञान व योगसिद्धि हे दोन्ही निरनिराळे आहेत. योगसिद्धि चित्ताच्या एकाग्रतेवर अवलंबून आहे. ज्ञान हें त्याच्या उलट आहे. म्हणजे आत्मा कर्ता व भोक्ता नसून, तो असंग, पूर्ण, सच्चिदानंदानंत स्वरूप आहे. तो मागे कधीहि बद्ध नव्हता, आताहि बद्ध नाही व पुढे कधीहि बद्ध होणार नाही, असा आहे. याप्रमाणें आत्म्याला यथार्थ ओळखणें हें ज्ञान आहे. मला चित्त एकाग्र केलें पाहिजे, म्हणून आत्मा कर्ता आहे, अशी बुद्धि योग्याला धारण करावी लागते, म्हणून ज्ञान योगाच्या विरोधी आहे. म्हणूनच चूडाला राणीनें, ज्ञान होऊनहि आकाश गमनादिकांसाठी योग निराळा साधला. कोणी म्हणेल की, योग जर ज्ञानाच्या विरोधी आहे तर मग ज्ञान आल्यावर योगाचें साधन कां करावे ? हें म्हणणें ठीक आहे. परंतु योग, उपासना व कर्म हें मंद ज्ञानाच्या विरोधी आहे, दृढ ज्ञानाच्या विरोधी नाहीत. दृष्टांत:– वारा अग्नीच्या विरोधी आहे. लहान अग्नि म्हणजे दिवा वाऱ्याच्या विरोधी आहे. कारण वाऱ्यानें तो विझून जातो पण वणवा पेटला असता, तर वारा त्याच्या विरोधी न होतां उलट त्याला साधक होतो व वणवा जास्तच भडकतो. त्याप्रमाणे कर्म, उपासना व योग हे मंद ज्ञानियाला (म्हणजे आत्मा कर्ता व भोक्ता नाही असें दृढ ज्ञान आलें नाही त्याला) विरोधी आहेत. कारण मंद ज्ञानियाला कर्माचा त्याग करावा लागतो. तो कर्म करूं लागला तर त्याचें ज्ञानानुसंधान सुटण्याचा संभव असतो. उपासनेंतहि मी लहान (नीच) असून उपास्य देवता मोठी (श्रेष्ठ) आहे, असा सेव्यसेवक भाव ठेवावा लागतो. दृष्टांत:– एका माणसाजवळ हजार तिफणीची जमीन असून तो कर्जबाजारी असला व दुसऱ्याजवळ थोडीशीच जमीन असून त्याला जर कर्ज नसलें, तर कर्ज नसणारा जास्त सुखी असतो. त्याप्रमाणे कितीहि चांगला मनुष्य असून कर्मोपासना उत्तम करीत आहे पण अज्ञानी आहे तर थोडा ज्ञानी असून कर्मोपासना न करणारा त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे, असें समजावें. पुन: असें की, मंद ज्ञानी पुरुषाला कर्मोपासना विहीतहि नाही. रात्रीं सूर्याचा उजेड नसल्यामुळे

दिव्याने प्रकाशाचें काम भागवावें लागतें. त्याकरिता सूर्योदय होईपर्यंत दिव्याचें वाऱ्यापासून रक्षण केलें पाहिजें. त्याप्रमाणे जोपर्यंत आपल्या हृदयांतलें अज्ञान मंद ज्ञानाने दूर करावयाचें आहे, तोपर्यंत कर्मोपासना व योग करणें ज्ञानेच्छु पुरुषास (योग्य) विहित नाही. कारण कर्मोपासना व योग हें करतांना "मी कर्मोपासना करीत आहे" अशी बुद्धि आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थापन करावी लागते. याकरिता मंद ज्ञानियाला, ज्ञान दृढ होण्याकरिता कर्मोपासना व योग यांचा त्याग करावा लागतो. त्याने तसें न केलें तर त्याच्या चित्तांत वारंवार विक्षेप उत्पन्न होऊन त्याच्या वृत्तीचें वारंवार व्युत्थान होईल. याकरिता त्यानें श्रवण करावें. परंतु कर्मोपासना किंवा योग करूं नये. जर करील तर तो आरूढपतित समजला जाईल. एका रिकाबींत पाय ठेवून दुसऱ्या रिकाबींत पाय ठेवतां ठेवतां खाली घसरून पडणें याला आरूढपतित म्हणतात. दृढ ज्ञान झाल्यावर कर्मोपासना व योग या कशाचीहि जरूर राहात नाही. तरीपण दृढ ज्ञानीयाने लोक संग्रहाकरिता तसें केलें तर कांही हरकत नाही. त्यापासून त्याचें कोणत्याहि प्रकारचें नुकसान होत नाही. परंतु मंद ज्ञानियाने कर्मोपासना व योग केला तर त्याला श्रवणाचा परित्याग करावा लागेल व त्यामुळे तें विसरून जाण्याचाहि संभव आहे. चूडाला ही दृढ ज्ञानी होती. तिने पुढे आकाशांत उडण्याकरिता योगाभ्यास केला. त्याप्रमाणेच जनकानें राज्य केलें, वसिष्ठाने उपाध्यायपणा केला. या सर्वांचें ज्ञान दृढ झालें होतें. "आत्मा कर्ता आहे" अशी त्यांची बुद्धि कधीहि होत नसे. पण मंद ज्ञानियाला कर्मादिकांचा त्यागच करणें विहीत आहे.

भगवती म्हणाली, लीले ! तुला अजून मंद ज्ञान देखील झालें नाही. कारण मंद ज्ञान व तीव्र (दृढ) ज्ञान या दोहींचेंहि "अज्ञान निवृत्ति" हें एकच फल आहे. दृष्टांत–दिवा किंवा सूर्य. या दोहोंपासूनहि अंधार नाश हें एकच फल आहे. परंतु दिवा विझावयाची भिती असते तशी सूर्याला नसते. प्रकाश देणें हा दोघांचाहि एकच धर्म आहे. दिव्याने जितक्या प्रदेशांतला अंधार दूर होतो, तितक्याच जागेंतील अंधार सूर्यानेहि दूर होईल. त्याप्रमाणे अज्ञान दूर करण्याला मंद बोध व दृढ बोध हे दोन्ही सारखेच

आहेत. अज्ञान दोघापासूनहि निवृत्त होतें. पण मंद ज्ञानाचा नाश होण्याचा (म्हणजे तें विसरून जाण्याचा) संभव आहे. तसा दृढ बोधाचा नाश कधीहि होत नाही. भगवती म्हणाली, लीले ! तुला अजून मंद बोधहि झालेला नाही. कारण मला पूर्वजन्म दाखीव, जन्मांतर पाहण्याचें मला फार कौतुक वाटतें, असें तूं मला म्हणत आहेस. मंद ज्ञानी व दृढ ज्ञानी या दोघांनाहि जगत् मिथ्या आहे, असें सारखेंच वाटत असतें. जगांतील कोणत्याहि गोष्टीचें त्यांना कौतुक वाटत नाही. त्यांचा हर्ष शोक निवृत्त झालेला असतो. तुला तर तुझा पूर्वजन्म पाहण्याचें कौतुक वाटतें. त्याअर्थी तुझा हर्ष शोक गेला नाही. देवी म्हणाली, लीले ! तुला जर दुसरा जन्म पाहण्याची इच्छा आहे, तर तूं ह्या देहापासून आपलें चित्त काढ व दुसऱ्या जन्मांत जाण्याकरिता अभ्यास कर.

लीला म्हणाली, आई ! अभ्यास कोणता करूं ? तो कसा करावयाचा ? तो दृढ कशानें होईल ? आणि तो दृढ झाल्यानें काय होतें ? हें सर्व कृपा करून मला सांग.

पातंजल योगशास्त्रांत निरनिराळ्या सिद्धि मिळविण्याकरिता निरनिराळ्या प्रकारचे अभ्यास सांगितले आहेत. तशा प्रकारचे निरनिराळे अभ्यास करून निरनिराळ्या सिद्धि मिळविणें चांगलें नाही. कारण एका सिद्धीनें मनुष्याच्या वासनेची तृप्ति न झाल्यामुळे दुसरी सिद्धि मिळविण्याकरिता त्याला दुसरा अभ्यास करावा लागेल. दृष्टांतः—स्वतः स्वयंपाक करून जेवणारा एक पुरुष आहे. व दुसरा आपलें पोट भिक्षा मागून भरणारा आहे. त्या दोघांनाहि निरनिराळें पक्वान्न खाण्याची इच्छा झाली तर जो स्वयंपाक करणारा आहे, तो स्वतः एकाच गव्हाचें निरनिराळे पक्वान्न करून खाईल. भिक्षा मागणाऱ्याला एका एकाच्या घरून एक एक पक्वान्न मागून आणावे लागेल. त्याप्रमाणे ईश्वराची धारणा करिता करिता जर कांही वासना राहिली, तर त्यानेंच सर्व सिद्धि प्राप्त होतात. पण ईश्वरासंबंधी ज्याला कांही एक माहिती नाही, अशाकरिता निरनिराळ्या सिद्धीसाठी निरनिराळे उपाय पातंजल योगशास्त्रांत सांगितले आहेत. उदाहरणार्थ, हत्तीच्या बलाचें ध्यान केले असतां

हत्तीचें बळ येतें. परंतु श्रीमद्भागवत स्कंध ११ अध्याय १५ त असें सांगितलें आहे की, ज्या ज्या रीतीचें ध्यान करावयाचें असेल, त्या त्या प्रकारचे मलाच (परमेश्वरालाच) समजून ध्यान करावें, म्हणजे त्या त्या प्रकारची सिद्धि प्राप्त होते. उदा० परमात्माच हत्तीसारखा बलवान् आहे, अशी भावना धरून अभ्यास केला तर हत्तीसारखें बळ येतें. तात्पर्य असें की, परमेश्वराच्या धारणेनेच सर्व सिद्धि प्राप्त होतात. अशा आशयानेच भगवती म्हणाली, लीले ! तूं ब्रह्मज्ञानाचा अभ्यास कर. कारण तो अभ्यास पूरा झाला तर (तूं पक्की झालीस तर) तुला मुक्ति मिळेल; व तो अभ्यास पूरा झाला नाही तर (त्यांत तूं कच्ची राहिलीस तर) तुला सिद्धि प्राप्त होतील. "योग्याचा अभ्यास पुरा न होता तो मध्येच मरण पावला तर त्याचें काय होईल ?" असा प्रश्न अर्जुनाने विचारला असतां, भगवंताने गीतेंत असेंच सांगितलें आहे. भगवान् म्हणतात,

नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ।

जो चांगलें करणारा आहे, तो वाईट गतीला कधीच जात नाही. तो मध्येच मरण पावला तर स्वर्गांत किंवा ब्रह्मदेवाला, इंद्राला योग्य अशा पुण्यलोकांस जातो. त्याठिकाणीं तो वाटेल तसें भोग भोगतो, व पुनः पृथ्वीवर योगीयाच्या कुलांत जन्म घेतो; आणि कोणी शिकविणारा नसला तरी आपोआपच सर्व शास्त्रें त्याच्या बुद्धीत येऊन तो सर्व शास्त्र पारंगत होतो. भगवतीने असा विचार केला की, लीला जर ब्रह्मज्ञानाभ्यासांत कच्ची राहिली तर ती उत्तम गतीला जाऊन पुनः येथे येऊन तिला सिद्धि प्राप्त होतील; आणि तिचा अभ्यास पक्का झाला तर ती ज्ञानी होईल. म्हणून तिला एक ब्रह्माभ्यासच सांगणें बरें. निरनिराळें उपाय करावयास नकोत. जसें:– प्रत्येक रोग दूर करण्याकरिता निरनिराळें औषध घेतलें तर तें देतां येणार नाही, व दिलेच तर त्याच्यापासून नुकसान होते. याकरिता सगळ्या रोगांना धरून एकच औषध देणें चांगलें. त्यापासून नुकसान होत नाही. त्याप्रमाणे लीलेला एक ब्रह्माभ्यासच सांगावा, असा भगवतीने विचार केला; कारण त्यांत ती कच्ची राहिली तर तिला सिद्धि प्राप्त होतील व पक्की झाली तर मुक्त होईल.

लीला म्हणाली, आई ! अभ्यास कोणता करावयाचा तें सांग. भगवती म्हणाली, लीले ! मी तुला आता अभ्यासाचें लक्षण सांगतें, तें नीट ध्यानांत धर. ब्रह्माभ्यासाचें लक्षण योग (प्राणायाम वगैरे) कर्म किंवा उपासना यांच्यासारखे नाही.

लीला म्हणाली, ब्रह्माभ्यासाचें लक्षण कर्मासारखें कां नाही ? भगवती म्हणाली, आपल्याजवळ नसलेली वस्तु कर्माच्या योगानें मिळवावी लागते. आत्मा तर आपल्या अतिशय जवळ आहे. किंबहुना आपणच आत्मस्वरूप आहोंत. आत्मा कर्माच्या योगानें मिळवावा लागत नाही. म्हणून कर्म करणें हा त्याचा अभ्यास नव्हे.

उपासना म्हणजे स्वर्ग मिळविण्याकरिता सोळा सोमवारचें व्रत करणें, इत्यादि अनेक प्रकारच्या उपासना आहेत. ह्या उपासना करणेंहि ब्रह्माभ्यास नव्हे. कारण उपासनेमध्यें मी लहान व उपास्य देवता मोठी अशी बुद्धि ठेवावी लागते. अशी बुद्धि ठेवणें ज्ञानाच्या विरोधी आहे. दुसरें असें की, जी गोष्ट द्वैत बुद्धि वाढविते, ती करण्यांत कांही अर्थ नाही. आपल्याला अद्वैत सिद्धांत साधावयाचा असल्यामुळे द्वैत बुद्धि दृढ करण्यांत त्याचें फल नाही, म्हणून उपासना करणें हाहि ब्रह्माभ्यास नव्हे. प्राणायाम (योग) हाहि ब्रह्माभ्यास नाही. कारण पोहणारे प्राणायाम करतात. पण त्यांना ब्रह्मज्ञान नसतें. म्हणून प्राणायामादि अष्टांग योग करणें हाहि ब्रह्माभ्यास होत नाही. लीला म्हणाली, आई ! तर मग ब्रह्माभ्यास कोणता ? त्याचें लक्षण मला सांग. भगवती म्हणाली, सांगते. ऐक. अभ्यास म्हणजे संवय पाडणें. सवय म्हणजे इतर गोष्टींची आठवण न होऊन वारंवार तेंच तेंच (एकच गोष्ट) करणें. किंवा इतर गोष्टींची आठवण न येऊन तीच वस्तु डोळ्यापुढे सारखी दिसत राहणें, याला अभ्यास म्हणतात. अभ्यासाचें फलहि हेंच आहे. त्याकरिता प्राणायामच केला पाहिजे, असें नाही. कोणतीहि वासना धरून योग करतां येईल. परंतु देह, मन व बुद्धि या सर्वांचा त्याग करून (देहावेगळे होऊन) मी या सर्वांहून निराळा सच्चिदानंदस्वरूपी आत्मा आहे असें चिंतन करणें फार कठीण आहे. मी

देह, मन, बुद्धि या सर्वांहून निराळा आत्मस्वरूप असा असून, माझा व देह, मन, बुद्धि इत्यादिकांचा कांहीच संबंध नाही, अशा प्रकारचें नेहमी चिंतन करणें व दुसऱ्यासहि अशाचप्रमाणे नेहमी सांगणें, याला ब्रह्माभ्यास म्हणतात. आपण स्वतः एकांती आत्मचिंतन केलें, पण लोकांत जर दुसऱ्या प्रकारच्या व्यावहारिक गोष्टी सांगितल्या, तर दुसऱ्या प्रकारचेंच चिंतन होतें. याकरिता लोकांतहि त्याच गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत, आणि परस्पर वादविवादही त्याचेच केले पाहिजेत. याप्रमाणे एकांती आत्मचिंतन करणें, लोकांती तेंच सांगणें व गुरुशिष्य नात्यानेहि परस्पर त्याच गोष्टी करणें, त्याच्यावांचून दुसऱ्या गोष्टी वर्ज्य करणें यालाच ब्रह्माभ्यास म्हणतात. आत्मा असाधारण आहे. तो कोणत्याहि साधनाने मिळविण्यासारखा नाही, कारण साधनाने मिळविलेली गोष्ट (वस्तु) नाश पावते. आत्म्याचा कधीहि नाश होत नाही. तो अमर आहे. वडिलांनी मिळवून ठेविलेलें शंभर वर्षाचें द्रव्य उधळ्या मुलगा थोड्याच कालांत संपवून टाकतो. याप्रमाणे मिळवून ठेविलेली वस्तू संपून जाते, (तिचा नाश होतो) हा सिद्धांत आहे. आत्मा साधनानी मिळेल तर तो नाश पावेल. आत्मा तर नित्य आहे. म्हणून तो मिळण्यासारखा नाही. त्याच्याकडे लक्ष्य लागल्यानेच तो मिळण्यासारखा आहे. म्हणून त्याचेच नेहमी एकांती चिंतन करावें, तेंच दुसऱ्यासहि सांगावें, व परस्पर वादविवादहि त्याचाच करावा. याप्रमाणे हा अभ्यासाचा एक प्रकार सांगितला आता पुढे अभ्यासाचे दुसरे प्रकार भगवति लीलेला सांगते, ते पुढे सांगेन.

हरिः ॐ तत्सत्
श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु

।। श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

४९

मंदबोध ज्याला झाला असेल, त्याच्या उपयोगी कर्मोपासना व
नाहीत, पण दृढ बोध ज्याला झाला असेल त्याने कर्मोपासना व योग
असतां कांही हरकत नाही आणि कर्मोपासना व योग हें आत्म
होण्याकरिता हेतुहि नाही, असें काल सांगितले. भगवति म्हा
लीले ! या आत्म्याला जाणण्याकरिता श्रवण, मनन व निदिध्य
याशिवाय दुसरा मार्गच नाही. श्रवण, मनन आणि निदिध्यासन
आत्मा जाणण्याकरिता हेतु आहेत. कारण भ्रमाने उत्पन्न झालेल्या
मध्ये क्रियासाध्य शांति होत नसते. (म्हणजे तिचा क्रियासाध्य
होत नसतो.) तो (भ्रमनाश) दुसऱ्याने सांगितल्याने किंवा अधि
ज्ञानानेच होतो. अधिष्ठान म्हणजे ज्याच्यावर भ्रम भासतो ते. हा
दोन तीन प्रकाराने होत असतो. जसा जसा विकार असतो तसा
भ्रम होतो. जसें–रज्जूवर सर्प दिसतो. तो भ्रम दोरी दिसल्याने
होतो. एका मनुष्याला काटा रुतला व सर्प चावला असें त्याला वा
पण लोकांनी सांगितलें की, सर्प चावला नाही. काटाच रुतला
तर त्याला तसें पुन: पुन: मनन करावें लागतें, म्हणजे तो भ्र
होतो. याप्रमाणे भ्रम जितका दृढ असेल तितकी श्रवण, मनन,
निदिध्यासन या तीहींची अपेक्षा लागते. आपल्या बुद्धींत तीन दोष अ
एक अज्ञान म्हणजे वस्तु न कळणें. २ रा संशय म्हणजे हें बरें आ
तें बरें आहे, असें वाटणें. ३ रा भलतेंच बरें वाटणें. यालाच अ
असंभावना व विपरीत भावना म्हणतात. मला आत्मा ठाऊक
मला आत्मा कळत नाही, अशा बुद्धीला आवरण म्हणतात. अ
म्हणजे झांकण. आत्मा सत्य आहे की, संसार सत्य आहे अशी जी
आहे तिला असंभावना किंवा संशय म्हणतात. संसारच सत्य

आत्मा सत्य नाही असें भलतेंच धरून बसूं नये; अशी जी बुद्धि ती विपरीत भावना म्हणावी. आत्मा आहे व तो देहादिकाहून निराळा आहे, अशा श्रवणाने आवरण दूर होतें. श्रवणकालीं आपण आत्मा हा शब्द ऐकतो, तो समजून घेण्याकरिता तरी आपणास देहादिकांहून आत्मा निराळा आहे, असें वाटतें. आत्मा शब्दानेच म्हणजे श्रवणानेच कळतो. असंभावना म्हणजे संशय. तिचा नाश होण्याकरिता मनन केलें पाहिजे. मनन म्हणजे जे वेद सांगतील तीच वस्तु तर्काने दृढ करणें व इतर वस्तु काढून टाकणें. संसारच सत्य आहे, आत्मा वगैरे कांही नाही, ही विपरीत भावना निदिध्यासनाशिवाय श्रवणाने किंवा मननाने दूर होऊं शकत नाही. गुरुजवळ जे नेहमी राहतात, त्यांना श्रवण, मनन आणि निदिध्यासन हे तीन्हीहि एकदमच घडतात. (होतात.) कारण त्यांना गुरुमुखाने श्रवण होतें, वारंवार चर्चा चालत असल्यामुळे मनन होत असतें आणि गुरूने घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणे वागल्याने निदिध्यासन होत असतें. भारतांत असें सांगितलें आहे की, जे कुशल नाहीत त्यांनी गुरुवचनावर विश्वास ठेवावा. आपल्या मनुष्याला सवयीमुळे घरांत चांगल्या तऱ्हेने वापरतां येते. त्याप्रमाणे जे स्वतः कुशल नसतात, त्यांचा गुरूजवळ राहिल्याने सहजच अभ्यास होतो. गुरुकुलांचें ठिकाणीं ज्यांचा वास नसतो, त्यांना शास्त्रावरून श्रवण होतें. मनन आणि निदिध्यासन त्यांना आपल्या बुद्धीने करावे लागतात. मननाचे व निदिध्यासनाचे ठिकाणी देवताकृत विघ्नें पुष्कळ असतात. तें दूर करण्याकरिता स्वतःच अज्ञ जीव समर्थ नसतो. गुरुसन्निध राहिल्याने तीं विघ्नें बाधत नाहीत. आणि श्रवण, मनन, व निदिध्यासनाचे फार क्लेशहि होत नाहीत, तथापि कोण साधु आहे, कोण साधु नाही, अशा प्रकारचा सत्संगाचा ज्याला संशय असेल, अशाने आपल्या घरींच राहून शास्त्रांचा विचार करावा. गुरुजवळ किंवा साधुजवळ जाऊं नये. आता गुरुवाचून शास्त्रांचा सम्यक बोध होत नाही हें जरी खरें आहे, तरी ज्याला त्यांच्याबद्दल संशय आहे, त्यांनी त्यांच्याजवळ जाण्यांत कांही अर्थ नाही. त्यांतहि धर्मनिष्ठ कर्म करणारा जो असेल त्याने संताजवळ जाऊंच नये. कारण कर्मवादी म्हणतात

की, अमुक प्रकारांनीं वागणारा असेल तरच तो संत. असा त्यांचा ग्रह झालेला असतो. जसें—सकाळीं पंच पंच उषःकाळीं उठावें, मोरांचे पिसांनी डोळयांतील अश्रु धुऊन टाकावे. नाकांतलीं मेकडें चांगलीं काढावीं. शौचास मातीचे गोळे घ्यावे, स्नान संध्या करावी, वगैरे वगैरे प्रकारांनी वागणारा असेल तोच सत्पुरुष. असें त्यांनी सत्पुरुषाचें लक्षण ठरविलेलें असतें. परंतु वास्तविक तसा कांहीच नियम नाही. कारण प्रत्येकाचें प्रारब्धकर्म भिन्न भिन्न असतें. सर्व सत्पुरुषांचें ज्ञान एक असलें तरी त्यांचें प्रारब्ध एक राहात नाही. दृष्टांतः— ज्याला दोरीवर सर्प दिसतो, त्याला भिती उत्पन्न होते आणि ज्याला शिंपेवर रुपें दिसतें त्याला लोभ होतो. भिती व लोभ हे परस्पर विरुद्ध धर्म आहेत. भितींत वस्तू दूर जावी, असा तिचा द्वेष उत्पन्न होतो. लोभाने वस्तु जवळ यावी, अशी तिची प्रीति उत्पन्न होते. याप्रमाणें रागद्वेष हे परस्पर विरुद्ध धर्म आहेत, पण अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें म्हणजे रुपें व लोभ दोन्हीहि निवृत्त होतात. त्याचप्रमाणें रज्जुरूपी अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्प व भिती ही दोन्ही निवृत्त होतात. पण भितीचे संस्कार, थरथर कांपणें, घाम येणें हे कांही वेळपर्यंत कायम राहतात. त्याचप्रमाणें हें रुपें आहे, तें मी घ्यावें अशी इच्छा असतें, पण तें रुपें खोटें ठरलें म्हणजे खिन्नपणा राहतो. याप्रमाणें नानाविध भ्रम आहेत. कर्मेंहि नाना आहेत आणि प्रारब्धहि नाना आहेत. पण आत्मे नाना नाहीत. आत्मा सर्वांचा एकच आहे. म्हणून साधूचें लक्षण एकच ठरलेलें नाही. प्रारब्धाने कांही साधु सदाचरणी असतात, व कांही दुराचरणीहि असतात. दुराचरणी साधु आढळला तर त्याच्याकडे जाऊं नये. उत्तम जिज्ञासू सत्पुरुषाच्या ब्रह्मज्ञानाकडेच पाहतो, त्याच्या आचरणाकडे पाहात नाही. ही गोष्ट मी आपल्या पदरची सांगतो असें नाही, तर वेदाचे काळापासून व इतिहासाचे काळापासून असेंच होत आलें आहे. वेदांत व इतिहासांत अशा पुष्कळ कथा आहेत. याज्ञवल्क्याने जनकाला ब्रह्मज्ञान सांगून त्याच्यापासून दोन मुली घेतल्या व पुढे संन्यास घेतला. वामदेवाला गर्भांतच ज्ञान झालें व वेश्येशी संयोग करीत राहिले. जनक ब्रह्मज्ञानी असूनहि राज्य करीत

होते. श्रीरामाला वनवास भोगावा लागला. परशुरामाला ढीवराचे ठिकाणीं व्यासाची उत्पत्ति करावी लागली. इंद्राच्या अंगावर अहल्येच्या शापामुळे सहस्र छिद्रें पडलीं. वसिष्ठाला कल्पपर्यंत पुत्र शोक करावा लागला. शंकराचें लिंग गळालें. ब्रह्मदेवाचें पांचवें शीर तुटलें. शंकराच्या शापाने व्यास गद्धे बनले. धर्माचा आंगठा गळाला. अर्जुनाला स्त्रीचें रूप घेऊन विराटाच्या घरीं राहावें लागलें. श्रीकृष्णाच्या सोळा हजार बायका कोळ्यांनी नेल्या. तुकारामाला खावयास मिळत नसे. एकनाथाच्या घरीं हजारो उत्सव होत असत. असें दुःखरूप प्रारब्ध पुष्कळांचें आहे. तात्पर्य, प्रत्येकाचें प्रारब्ध भिन्न भिन्न आहे

वेश्यारतो वामदेवो देवलो मांसभक्षकः ।
एतेषामेकधा ज्ञानं व्यवहारस्तु पृथक् पृथक् ।।

देवल मांस खात असत. रावण स्वभावतः गाई ब्राह्मणांना ताप देणारे होते. तथापि ते महात्मे होते.

कृष्णो भोगी शुकस्त्यागी नृपौ जनकराघवौ ।
वसिष्ठः कर्मकर्ताच त एते ज्ञानिनः समाः ।।

श्रीकृष्ण सोळा हजार स्त्रियां भोगीत होते. शुक्राचार्य त्यागी होते. ते मुहूर्तभर एके ठिकाणीं राहात नसत. जनक व श्रीराम हे राज्य करीत होते. वसिष्ठ उपाध्यायपणा करीत होते. नारदाला कळी लावण्याची संवय होती. ह्या सवयी प्रारब्धाने प्रेरित असल्यामुळे महात्मे दूर करीत नाहीत.

ओवी:—

शुका न मिळे लंगोटी । जनक बैसे राज्यपटी ।
वसिष्ठ पौरोहित्यासाठी । दर्भ तोडी ।।

तात्पर्य:— प्रत्येकाचें प्रारब्ध भिन्न भिन्न आहे. त्यामुळे ब्रह्मज्ञान दृढ असेल तर सत्पुरुषांचें अमुक एकच लक्षण असलें पाहिजे या म्हणण्यांत कांही अर्थ नाही. सर्वांना एकच स्वप्न दिसावें, असा नियम नाही. स्वप्नाचा पाहणारा आत्मा मात्र एक आहे.

म्हणून कित्येक कर्मवादी, अमुक एका विशिष्ठ प्रकाराने वागणारा असला तरच साधु, याप्रमाणे त्यांना आवडेल तसें तें साधूचें लक्षण करतात; व तसा वागणारा साधू नसला, तर त्याला सोडून देतात. अशा लोकांनी साधूकडे मुळीच जाऊं नये. आपल्या घरींच राहून शास्त्रीय विचार करावा. जो ब्रह्मज्ञानाकरिता वेडा झाला आहे त्याने मात्र महात्म्याजवळ अवश्य जावे. कारण त्याला ब्रह्मज्ञानावाचून दुसऱ्या कशाचीहि गरज नसते. भगवति म्हणाली, लीले ! श्रवण, मनन आणि निदिध्यासन यांचा अभ्यास करणारे तीन प्रकारचे लोक आहेत. शास्त्राने व तर्काने जगत् मिथ्या असून ब्रह्मच सत्य आहे, असा ज्याचा निश्चय होतो ते कनिष्ठ. ज्यांला जगन्मिथ्यात्व चांगलें समजलें आहे पण तें दृढ करण्याकरिता जो निदिध्यासनाचा अभ्यास करितात ते मध्यम आणि ब्रह्मज्ञान व जगन्मिथ्यात्व दृढ झालें असून ज्यांचे सर्व व्यवहार लीलेनें चालतात ते उत्तम. असा अभ्यास पूर्ण झाला असतांना जे ज्ञान होतें, त्यानें तिन्ही कालीं जगत् झालें नाही, असा अनुभव येतो. जसें—रज्जू-वर सर्प कधीच उत्पन्न झाला नाही, झाला असतां तर त्याचें प्रेत सांपडलें असतें. तसें दिसत नाही, म्हणून रज्जूला त्याचा संस्पर्शहि झाला नाही, व त्याचा रज्जूंत नाशहि झाला नाही, म्हणजे रज्जूंत सर्प मिळूनहि जात नाही. आता रज्जुवर सर्प भासतो. तो वास्तविक नसून भ्रमानें भासतो. त्याप्रमाणे विश्व केव्हाहि उत्पन्नच झालें नाही, असाच दृढ ज्ञानियाचा अनुभव असतो.

रज्जौ भुजंगो भयदो यथैव । न जायते नास्ति न चैति नाशम् ।।
त्वन्मायया केवलमात्तरूपम् । तथैव विश्वं त्वयि नीलकंठ
।। शिवगीता ।।

राम म्हणतात, हे नीलकंठ ! रज्जूवर सर्प उत्पन्न होत नाही, रज्जूवर सर्प नसतो व रज्जूंत त्याचा नाशहि होत नाही. परंतु रज्जुवर सर्प भ्रमाने भासतो व भिती उत्पन्न करतो. त्याप्रमाणे तुझ्या मायेनें हें विश्व भासतें. वास्तविक तें कधीच उत्पन्न झालें नाही. त्रिकालाबाधित एक ब्रह्मच सत्य आहे, अशी बुद्धि जेव्हा दृढ होते तेव्हा अभ्यास परिपक्व

झाला असें समजावें. अभ्यास परिपक्व झाला म्हणजे अमुक गोष्ट घ्यावी किंवा अमुक गोष्ट टाकावी अशी बुद्धि होत नाही. लहान मुली खेळ-वयाच्या भुलाईला मुलगी समजतात. त्या तिला स्नान घालतात, जेऊं घालतात. पण ही आवडती भुलाई आहे, असें त्यांना वाटत नाही. भुलाईचे ठिकाणीं लहान मुलीची सत्य बुद्धि असते. पण तीच मुलगी मोठी झाली म्हणजे तिची भुलाईचें ठिकाणीं अशी दृष्टि होत नाही. मी ही भुलाई खेळावयास घेतली आहे, असें तिला वाटते. त्याप्रमाणे अमुक गोष्ट वाईट किंवा अमुक गोष्ट चांगली आहे, अशी महात्म्यांची बुद्धि होत नसते. त्यांना कोणत्याहि गोष्टींचा रागद्वेष होत नाही. कारण चांगली किंवा वाईट बुद्धि होण्याकरिता जगत् सत्य आहे असें वाटलें पाहिजे. महात्म्याला जगत् मिथ्या आहे, असें भासतें. त्यामुळे जगांतील अमुक गोष्ट खरी आहे किंवा अमुक गोष्ट खोटी आहे, असें त्यांना वाटत नाही. सर्व जगत् मिथ्याच आहे, असें ते समजतात. म्हणून ते आलेल्या भोगाचा त्याग करीत नाहीत. कारण त्यांना द्वेष नसतो, आणि न मिळालेल्या भोगाची इच्छाहि करीत नाहीत. कारण त्यांना रागहि नसतो. याप्रमाणे ज्ञानी पुरुष प्राप्त भोगांचा त्याग करीत नाहीत. व अप्राप्त भोगाची इच्छाहि करीत नाहीत. ज्याला ज्ञान झालें आहे तो प्राप्त भोगांचा त्याग करितो असें कांही ज्ञानी म्हणतात. हें त्यांचें म्हणणें लोकांकरिता असलें तर हरकत नाही. पण वास्तविक तसें नाही. कारण ज्ञान झाल्यावर त्यांना कोणतेंहि कर्तव्य उरत नाही. त्यामुळे प्रारब्धाने जसें येईल तसें तो भोगतो व आचरण करतो. कोणी म्हणतील की, तो जर चांगलें वाईट आचरण करील तर लोक त्याची स्तुति किंवा निंदा करतील. पण तो निंदा किंवा स्तुति हेंहि प्रारब्ध समजूनच भोगतो. तात्पर्य:— सर्व व्यवहार प्रारब्धावरच अवलंबून असल्या-मुळे ज्ञानी पुरुष हर्षविषादाला प्राप्त होत नाही. तो शांत निरालंब स्थितींत असतो. या स्थितीलाच जीवन्मुक्ति असें म्हणतात. भगवती म्हणाली, लीले ! शिष्याला समाधि लागणें हें गुरूच्या अधिकारावर अव-लंबून नसतें. जसें—लवकर जेवणें किंवा हळूहळू जेवणें हें कांही स्वयंपाक

उत्तम करणाऱ्याच्या उत्तमपणावर अवलंबून नसतें, तर भूक लागण्यावर अवलंबून असतें. त्याप्रमाणे गुरूनें कितीहि ज्ञान सांगितलें, पण शिष्य जर जिज्ञासू नसला तर तें पटत नाही, व समाधीहि लागत नाही. पण शिष्य जर चांगला जिज्ञासू असला तर त्याला ज्ञान सांगण्याबरोबरच समाधी लागून जाते आणि आत्मचिंतन करीत असतांना इंद्रियादिकांचा विसर पडतो. लीला देवीला गुरु समजत असून ती उत्तम जिज्ञासू होती. पतीला पाहण्याची व जगत् कसें राहतें हें पाहण्याची तिची इच्छा होती. तसेंच परब्रह्म कसें आहे व जगत् मिथ्या कसें आहे हें जाणण्याची तिची जिज्ञासा होती. उत्तम जिज्ञासू असून जर त्यांच्यांत तर्क शिरला तर त्याला श्रुत्यनुसार ज्ञान सांगितलें तरीहि पटत नाही. उदाहरणार्थः— लहान लेकरूं आईच्या सांगण्यावरून भातकें—साखर—कडू आहे म्हणून थुंकून टाकतें. कारण आई कधीहि खोटें बोलणार नाही अशी त्याची बुद्धि असते. आपल्या बरोबरीचा महात्मा असला तर दृढ बुद्धि होत नाही. ही देवी आहे असा लीलेचा दृढ विश्वास होता. अज्ञानी लोकांचा विलक्षण (चमत्कारिक) गोष्टीवर विश्वास बसतो देवी जसें जसें सांगत असें तसें तसें लीलेचें अंतःकरण होत असें. हेंच या आख्यानाचें तत्व आहे. देवीच्या वरानें लीलेची बुद्धि निर्मल झाली होती, त्यामुळे देवी तिला जसें जसें सांगत असे तसें तसें तिचें अंतःकरणावर समाधी उत्पन्न होत असे. लीलेने देवी कल्पित केली होती. कल्पित पदार्थ तर्कानें जसाच्या तसाच दिसत नाही. श्रद्धेनेच तसा दिसतो. जसें—कोनाड्यांतल्या मूर्तीचें ठिकाणीं हा कागदाचा तुकडा आहे, असें तर्क दृष्टीने पाहूं लागलें तर कल्पनेंत मूर्ति राहणार नाही, पण भावनेनें दृढ श्रद्धा ठेविली तर तशीच कल्पनेंत मूर्ति राहील. याप्रमाणे कल्पित वस्तु तर्कानें दृढ होत नाही, श्रद्धेने दृढ होते.

उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ।

अशी श्रुति आहे. उपासकांच्या कार्यासाठी ब्रह्माचें ठिकाणीं रूपाची कल्पना करावी लागते, अशी श्रुति सांगते. श्रुतीचा आशय असा आहे की, उपासनेंत तर्काची आवश्यकता नाही, कारण श्रद्धेनेच ती वस्तु तशी

भासते. एकतर लीलेने देवी कल्पित केली असल्यामुळे म्हणा किंवा तिच्या तपाने व व्रताने देवी तिच्यावर प्रसन्न झाली होती म्हणून म्हणा, लीलेचा विश्वासच देवीरूपाने परिणाम पावून आविर्भूत झाला होता. आपल्या इच्छेप्रमाणे व्रततपादिक केलें असतां देव प्रसन्न होतो. हें खरें आहे, तथापि आपल्या इच्छेने व्रतादिक करतांना शास्त्राप्रमाणे दृढ विश्वास होत नाही. कारण अज्ञानी लोकांना आपल्या स्वतःसंबंधानेच संशय असतो. दुसरें असें की, आपण एखादी वस्तु पाहिली नसली म्हणजे ती कल्पनेमध्ये आणतां येते, अशी आपली समज नाही. ती वस्तु अमुक प्रकारची आहे म्हणून शास्त्रावर विश्वास ठेवूनच मनुष्य तरूं शकतात. दुसऱ्या तऱ्हेनें तरत नाहीत. देवी लीलेच्याच आधीन असल्यामुळे स्वप्नांत आपण आकाशांतून उडतो व त्याप्रमाणेच देवीहि आकाशांतून उडते, असा तिचा दृढ विश्वास होता. भगवंताने अर्जुनाला जेव्हा विश्वरूप दाखविलें तेव्हा त्या ठिकाणीं पांडव कौरवादिक सर्व होते. परंतु विश्वरूप एकटचा अर्जुनालाच दिसलें, बाकीच्यांना दिसलें नाही. देवाने अर्जुनाला दिव्यदृष्टि म्हणजे आपली सत्वमय निर्मळ बुद्धि दिली होती. दिव्यदृष्टि म्हणजे आत्मदृष्टि नाही. त्यांत भगवान कौरवादिकांना खाऊन राहिला आहे. आणि पांडवांचें रक्षण करीत आहे असें अर्जुनाने पाहिलें. दिव्यदृष्टि मलिन आहे. त्याप्रमाणे देवी ही जीव नाही, परमेश्वरच आहे. तिच्या वचनावर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे देवी जसें जसें सांगत असे तशी तशी तिला समाधी लागत होती. वसिष्ठ म्हणाले, रामा ! लीला समाधिस्त होऊन लाकडासारखा तिचा देह पडला आणि भगवती व लीला दोघीहि समाधिस्थित झाल्या.

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्री ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

केळकरांचा खाजगी पत्रव्यवहार

खंड १ ला (१९५०)

प्रकाशकः– **य. न. केळकर**, पुणे, पृष्ठें ३४४ पत्रें ३१२ किंमत ६ रुपये

——००——

पत्र नं. २०१ पृ. २०६–२०७

अंबाझरी, नागपूर. ता. २०–३–१९४४

श्री तात्यासाहेब केळकर यांच्या सेवेसी– सा. न. वि. वि.
कै. श्री गुलाबराव महाराज यांच्याबद्दल जें आपण विचारलें त्यांस प्रामुख्यानें त्यांनी अतींद्रिय शक्तीनें ज्ञान मिळविलें होतें काय हा मुद्दा दिसतो. आपण म्हटल्याप्रमाणें "श्री गुलाबराव महाराज यांनी कोणत्याहि भाषेतील कोणत्याहि विषयाच्या ग्रंथावर हात ठेविला असतां, त्यांतील ज्ञान त्यांच्या बुद्धींत व स्मरणशक्तींत संक्रमित होत असे" अशी त्यांच्या-बद्दल लोकांची विशेषतः त्यांच्या शिष्यवृंदांची समजूत होती हें निश्चित आहे.

मी त्यांच्या भक्तगणांत नव्हतों. मी ज्यावेळेस त्यांना पाहिलें त्यावेळीं मी १७–१८ वर्षें वयाचा असून कॉलेजमध्यें Inter किंवा B. A. मध्ये होतों. त्यांना मी १९०४–१९०५ मध्ये दोन चार ठिकाणीं पाहिले, भेटलों नाही. प्रत्यक्ष चर्चा करणें दूरच. मी जमलेल्या मंडळी-मध्ये बसत असे. त्यावेळेस ते निरनिराळ्या विषयावर एखाद्या तज्ञा-प्रमाणे बोलत असत, अशी सर्वांची समजूत होती. जमलेली मंडळी किती विद्वान होती हेंहि मला सांगतां येत नाही. फक्त श्री. मुळे हे त्यांचे पट्ट शिष्य समजले जात. यांच्या विद्वत्तेबद्दल मला त्यावेळेस आदर वाटत असे. एका ठिकाणीं ते पाश्चात्य तत्वज्ञानसंबंधाने चर्चा करीत होते. विषय प्रसिद्ध तत्वज्ञानी Kant असावा असें कांही स्मरतें. मंडळी

उठल्यानंतर त्यांच्या अंतेवासी मित्राकडून कळलें की, त्यांना कोणत्याहि ग्रंथाचें– मग ते कोणत्याहि विषयावर अगर भाषेंत असो– मर्म रात्रीं उशाखाली ठेवून दिलें तर सकाळीं त्यांच्या बुद्धींत संक्रमित होत असे. ही गोष्ट मात्र खरी की, त्यांचेसमोर पुस्तक ठेवलें तर ते त्याला चाचपत असत. दुसरें एके ठिकाणीं म्हणजे कै. ह. भ. प. हरदास यांच्या घरीं ग्वालेरचे एक नामांकित पखवाजी आले होते त्याचें वाद्यवादन झाल्यावर त्यांनी तबल्याच्या "बोला" संबंधाने बरीच चर्चा केली. त्यांत त्यांचें जें ज्ञान प्रकट झालें त्याबद्दल लोकांना फार कौतुक वाटलें.

मला स्वतःला त्यांचेबद्दल प्रत्यक्ष माहिती नाही. मुळची माझी वृत्ति जरा श्रद्धाळु आहे. अजूनहि मला Intuition (प्रतिभा ?) Intellect पेक्षा श्रेष्ठ आहे असें वाटतें. परंतु Intuition ने जरी प्रत्यक्ष कळलें तरी सत्यापर्यंत पोहोचावयाला लागणाऱ्या Logical पायऱ्या या बुद्धीशिवाय दिसत नाहीत असेंहि मला वाटतें. ज्यावेळेस गुलाबराव महाराजांना मी पाहिलें त्यावेळेस चिकित्सक बुद्धीचा अभाव असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल सांगितलेल्या गोष्टी मलाहि खऱ्या वाटत असत. आता त्यांची व माझी गाठ पडली असती तर त्यांच्याबद्दल चर्चेनंतर माझा काय ग्रह झाला असतां हें सांगतां येत नाही. मी या बाबतींत witness होण्यास अगदी अपात्र आहे. कारण माझी माहिती ही hearsay आहे. ह्याला कांहीच शास्त्रीय मूल्य नाही.

(सही) भवानीशंकर नियोगी

(असली नक्कल True copy)

ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे.

ता. ९ जानेवारी १९५१.

श्रीयुत ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे.

रा. पुणे हल्ली मुक्काम नागपूर यांस,

स. न. वि. वि.

मी कै. तात्यासाहेब केळकर यांच्या पत्राला उत्तर ता. २०।७।४४ रोजीं पाठविलें होतें. त्यांत मी कै. श्री गुलाबराव महाराज यांना 'भेटलो नाही, प्रत्यक्ष चर्चा करणें दूरच' असें लिहिलें होतें. तें माझें पत्र कै. "केळकरांच्या खाजगी पत्रव्यवहार खंड १ ला." या पुस्तकांत पान २०६–२०७ यावर छापलें आहे.

परवा रविवारीं ता. ७–१–१९५१ रोजीं आपण डॉ. ल. वा. परांजपे व श्री रामभाऊ पेंडसे यांचे समवेत माझ्याकडे आला होता. तेव्हा आपण कै. श्री. गुलाबराव महाराज यांच्या चरित्रांत (पानें २८९ ते २९६) मी त्यांच्याशीं जी बराच वेळ चर्चा केली असा उल्लेख असून त्या चर्चेची हकीकतहि छापलेली दाखविली. ती चर्चा १६–७–१९११ रोजीं झाली असें त्यांतलें लिहिलें आहे.

मी ती चर्चा पहिल्यांदाच परवा वाचली. ती वाचून व डॉ. ल. वा. परांजपे व श्री दत्तात्रय गणपतराव खापरे यांनी ९–१–१९५१ म्हणजे आज आपल्याला लिहीलेलीं पत्रेंहि वाचलीं. तरीहि वर वर्णन केलेली १॥/२ तास झालेली (असें डॉ. परांजपे म्हणतात) चर्चा मला आठवत नाही, ही दुःखाची गोष्ट आहे. अशा महत्वाच्या घटनेचें विस्मरण व्हावें हेंहि मला आश्चर्यजनक वाटतें. या चर्चेसंबंधाचें मला स्मरण असतें तर कै. केळकरांना त्याबद्दल लिहिण्याला कांहीच प्रत्यवाय नव्हता. कै. श्री. गुलाबराव महाराज ह्यांच्या अलौकिकत्वाबद्दल जी त्यांची किर्ती होती तिचा उल्लेख मी कै. केळकर ह्यांना लिहिलेल्या पत्रांत केलाच

होता. त्याच्या पूर्वी सुद्धा मी १९३७ सालीं London मध्ये असतांना आमच्या प्रांतांतून सेवा निवृत्त झालेले Mr. Batchler यांनाहि कै. श्री. गुलाबराव महाराज ह्यांच्या अलौकिकत्वाच्या ख्यातीबद्दल सांगितले होते. तेव्हा ही चर्चेची (म. १९११ सालीं झाली असल्याची) गोष्ट मला माहित असूनहि व स्मरत असूनहि तात्यासाहेबापासून लपवून ठेवण्यास कांहीच कारण नव्हतें.

आपला

(सही) भवानीशंकर नियोगी

॥ श्री ॥

मंक्रांत २०–१–१९५१ धनतोली नागपूर.

फार जुनी गोष्ट. त्यावेळीं मी नुकतेंच कॉलेज जीवनांत पदार्पण केलें होतें. मी यावेळी जबलपूरला Inter Arts मध्ये शिकत होतो, व उन्हाळयाची सुटी असल्यामुळें जबलपूराहून नागपूर येथें आलो होतो. त्या दिवसांत माझे थोरले बंधु धंतोलीवर सरकारी शेती फार्मवर असलेल्या एका क्वारटर्समध्ये राहात होते, व तेथें मीहि माझें व डॉ. बाळाभाऊ उर्फ ल. बा. परांजपे यांचें नातें असून त्याचे आमचे संबंध फार जवळचे असत व विशेषत: मी तरी नागपूर येथें असतांना त्यांच्या-कडे पुष्कळ वेळां जात असे. शिवाय डॉक्टरांचे धाकटे बंधू श्री. अप्पा परांजपे जबलपूरला शिकत. त्यामुळें डॉ. बाळाभाऊ परांजपे यांचें घरीं माझें पुष्कळ जाणें येणें असे, व कित्येकदा तर मी त्यांच्या घरीं एक एक दोन दोन दिवस राहात असे. असा त्यांचा माझा संबंध असल्यामुळें एके दिवशीं संध्याकाळीं मी त्यांचेकडे सहज गेलो, व तसाच थेट त्यांच्या दवाखान्यांतील समोरच्या जिन्यानें वरील हॉलमध्यें गेलो. तेव्हां मला तेथें श्री. अण्णा (अनंतराव) परांजपे (डॉक्टरांचे वडील बंधू) कोणाशीं तरी बोलत असलेले दिसले. डॉक्टरांचा दवाखाना तेव्हां शुक्रवार नळयाच्या पाळीवर होता, व त्याला एक लहानसें पोर्चहि होतें. या पोर्च-वर लहानशी उघडी गच्ची होती. अनंतराव परांजपे या गच्चीच्या तोंडाशीं बोलत बसले होते. खरे म्हणजे अनंतराव बोलण्याऐवजी दुसरे गृहस्थच बोलत होते, असें म्हणणेंच जास्त संयुक्तिक होईल.

मी हळूच जाऊन, त्यांच्या शेजारीं असलेल्या एका खुर्चीवर बसलो. सदर गृहस्थ हे गुलाबराव महाराज होते हें मला मागाहून कळलें. महाराजांची काळीसावळी मूर्ति, गळयांत पोत, हातांत बांगडया, कपा-ळाला कुंकू, डोक्यांवर बायकासारखे केस, असा विचित्र वेष, शिवाय अंध हें सर्व पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटलें व मी अत्यंत कुतुहलानें त्याचें बोलणें ऐकूं लागलो. महाराज गंभीरपणें बोलत होते. विषय "मनाच्या श्लोका" बद्दल होता, व त्यांच्या म्हणण्याचा मतलब असा

होता की, मनाच्या श्लोकांत सर्व कांही धर्माचें सार आलेलें आहे, व सामान्य माणसाला समजेल अशाप्रकारें त्यांची मांडणी असल्यामुळे कोणत्याहि मामुली मनुष्यास त्याच्या नित्यपठणाने आपलें कल्याण करून घेतां येईल. त्याला मोठमोठे ग्रंथ किंवा वेद वेदांत वाचण्याची जरूरी नाही. सांगतां सांगतां ते असें म्हणाले कि मनाच्या श्लोकांत एक संगती; पहिल्या श्लोकानंतर येणाऱ्या दुसऱ्या श्लोकांशीं पहिल्याचा दुवा आहे पहिल्यांतून दुसरा व दुसऱ्यांतून तिसरा श्लोक कसा निघतो याची संगती एखाद्या दुसरे प्रसंगीं मी तुम्हाला फुरसतीनें सांगेन. याप्रमाणे भाषण चाललें असतां येथे महाराजांची १–२ मंडळी आली व बोलण्यांत खंड पडला. काळोख पडूं लागल्यामुळे मीहि जाण्याकरिता उठलो पण अनंतराव परांजपे मला म्हणाले, "रामा ! अरे आज तूं घरीं जाऊं नकोस: आमच्या येथेच रहा. आज कांही मंडळी महाराजास भेटण्यास येणार आहे व कांही वादविवाद चर्चा वगैरे होईल व तुला अनायासें हा प्रसंग पहावयास सापडेल." अनंतरावांना मी गुलाबराव महाराजांचें नांव, गाव व माहिती विचारली. महाराजांच्या बोलण्यावरून आपण त्याचा वादविवाद ऐकावा असें मला वाटलें व त्याप्रमाणे डॉ. परांजपे यांच्या घरींच मी जेवलो व वरच्या माडींत येऊन बसलो. रात्रीं ८–९ च्या दरम्यान मंडळी ठरल्याप्रमाणे जमली व हॉल मंडळींनी भरून गेला. श्री. प्रो. नाना पंडित (सायन्सचे), हिस्लॉप कॉलेजचे कांही बंगाली प्रोफेसर्स, मुळे मास्तर, शास्त्री बोवा वगैरे बरीच मंडळी तेथे हजर होती. त्यांत श्री. डॉ. सर भवानीशंकर नियोगी (माजी हायकोर्ट जज्ज नागपूर) हेहि होते. मी पटवर्धन हायस्कूलमध्ये असतांना श्री भवानीशंकर नियोगी हे माझे मास्तर होते व त्यांच्याबद्दल विद्यार्थी वर्गात व मास्तर वर्गांत मोठा आदर होता. शिवाय बर्डीवर रा. ब. वामनराव कोल्हट-करांच्या वाड्यांत मी राहत असतांना श्री. शंकररावांचा व माझा फारच निकटचा संबंध आला. त्यामुळे श्री. भवानीशंकरांच्या अभ्यासूवृत्तीचा गंभीर विचारसरणीचा व राष्ट्रीय वृत्तीचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला होता. श्री भवानीशंकर नियोगी सर्व मंडळींत बसले होते. जास्त वाचन, जास्त शिक्षण, तडफ, कळकळ व वादविवाद कुशलता इ.

गोष्टींमुळे बहुधा जमलेल्या मंडळीने त्यांनाचा आपल्यातर्फे बोलण्यास पुढे केलें. पुढे संभाषणास सुरवात झाली. महाराजांनी प्रथमच विचारलें की आपणांस वाद करावयाचा असेल तर मला त्याप्रमाणे बोलावें लागेल, नाही तर मी आपला नेहमीप्रमाणे बोलेन. तेव्हा श्री भवानीशंकर म्हणाले की, आम्ही वाद करावयास आलो नसून आपल्यासारख्यांच्या तोंडचे चार शब्द कानीं पडावें म्हणून आलो आहो. तेव्हा महाराज म्हणाले, ठीक आहे. तुम्हास काय विचारावयाचे आहे? तेव्हा श्री भवानीशंकर म्हणाले, "आम्हाला मोक्षाबद्दल कांही सांगा." तेव्हा महाराज म्हणाले, "पण मोक्ष म्हणजे तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय?" तेव्हा शंकरराव जरा थबकल्यासारखे झाले व त्यांना महाराजाच्या बोलण्याचा अर्थ नीट समजेना. तेव्हा महाराज म्हणाले, "असे मोक्ष ३३ प्रकारचे आहेत. शैवांचा मोक्ष.... असा वैष्णवांच्या मोक्षाची कल्पना.... अशी ख्रिस्तांच्या मोक्षाची कल्पना... अशी," याप्रमाणे खाड खाड त्यांनी ३३ मोक्षाच्या कल्पना तेथे म्हणून दाखविल्या. मग तुम्हाला यापैकी कोणत्या मोक्षाची माहिती हवी? तेव्हा श्री. भवानीशंकर नियोगींनी शंकराचार्यांच्या मोक्षाबद्दल माहिती सांगण्याबद्दल सांगितले. महाराज माहिती सांगत असतांना श्री. शंकरराव मधून मधून प्रश्न करीत असत. तेव्हा महाराज म्हणाले, की तुम्ही पुनः वादाचे प्रश्न करतां! तेव्हा श्री. शंकरराव म्हणाले, जेथे समजत नाही तेथे प्रश्न विचारून खुलासा नको कां करून घ्यावयाला? यानंतर पुनः महाराजांच्या सांगण्याला सुरवात झाली. पण महाराजांचें प्रवचन होण्याऐवजी वादविवादात्मक संवादच जास्त झाला. महाराजांनी कांही सांगावें. त्यावर शंकरराव नियोगींनी कांही प्रश्न करावा याप्रमाणे चालले होते. महाराजांच्या बोलण्यांत कधी कधी चिडचिडेपणा होता. सदर मंडळी ही वाद करण्यासाठी आली होती असा त्यांचा ग्रह झाला होता. (कारण तसें अनंतरावाशीं बोलत असतांना म्हणाले होते.) सदर वादविवादांत किती तरी विषय येऊन गेले. Economics, Science व ९२ Elements मधील तेव्हा नुकतेच एका नामांकित शास्त्रज्ञाने शोधून काढलेले ५–६ द्रव्ये (हे कांही Gases होते) Kant च्या ग्रंन्थांतील इंग्रजी उतारा व त्यांत झालेली भाषांतराची चूक व त्यासाठी Kant चें जर्मन मूळ

म्हणून दाखवणें व चूक कोणत्या शद्बाच्या अर्थाची झाली तें सांगणें इ.इ. किती तरी गोष्टी त्यांच्या सांगण्यांत निघाल्या. एकदा तर महाराजांनी मागील १५–२५ मिनिटांचें सबंध संभाषण शब्दशः म्हणून दाखविलें. अलौकिक बुद्धिमत्ता, अचाट स्मरणशक्ति, सूक्ष्म युक्तिवाद, अंध असूनहि इतक्या तरुण वयांत कोणत्याहि गहन विषयांतील सांगोपांग माहिती झरझर अस्खलितपणे देणें, कोणत्याहि ग्रंथांतील वाक्येच्या वाक्यें म्हणून दाखविणें, पान ओळ, आवृत्तीसुद्धा सांगणें, संस्कृत इंग्रजी इत्यादि अनेक भाषा येणें, या सर्व गोष्टींचा माझ्या मनांवर इतका परिणाम झाला की तसा परिणाम पूर्वी किंवा नंतर क्वचितच झाला असेल. मी आपला एका कोपऱ्यांत बसून सर्व संवाद मोठ्या उत्सुकतेने व कुतूहलाने ऐकत होतो. वाद चांगला तास दोन तास झाला. १०-१०॥ च्या सुमाराम सभा संपली. व मी माझ्या घरीं धनतोलीवर निघून गेलो. त्या प्रसंगाचा ठसा माझ्या मनावर विशेष उमटला व मी कित्येक प्रसंगीं या वादाबद्दल पुष्कळ लोकांत सांगितलेंहि आहे. महाराजांच्या इतकी सखोल विद्वत्ता, स्मरण-शक्ति, अगाध ज्ञान, मार्मिक वादकौशल्य, अकुंठित करणारे युक्तिवाद मला फारसे पहावयाला मिळालेच नाही म्हटलें तरी चालेल. मी पुष्कळ मोठे लोक पाहिले, पुष्कळ हुशार माणसाशीं मला बोलण्याचा प्रसंग आला, पण श्री. गुलाबराव महाराजांची सर्वांगीण बुद्धीची अलौकिक चमक मला दिसली नाही. महाराजांना १–२ शंका ज्ञानेश्वरीबद्दल कोणत्यातरी अधिकारी पुरुषास विचारावयाच्या होत्या व त्यांना लो. टिळक व श्री. राजवाडे यांचीं नांवें सुचविली गेलीं असें मला स्मरते. असो.

फार जुनी आठवण असल्यामुळे त्यांत शब्द तसेच्या तसे येणें कठीण आहे. पण कल्पना मात्र बहुधा त्याच आहेत. सदर प्रसंगाबद्दल मी पुष्कळ वेळा सांगितलें असल्यामुळे त्यांतील कांही गोष्टी चांगल्या स्मरणांत राहिल्या असाव्यात. परंतु वाद बराच वरच्या दर्जाचा कित्येक वेळा गहन असा असल्यामुळे माझ्यासारख्या नवीन कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांच्या आवाक्याच्या पुष्कळ वेळा बाहेरचा होता. महाराजांना पाहण्याचा माझ्या आयुष्यांतील हा पहिला व शेवटचा प्रसंग.

रा. के. पेंडसे

ता. ९-१-५१

श्रीयुत ज्ञानेश्वर उद्धव मांढरे, यांस

स. न. वि. वि.

आपण वै. श्रीसंत गुलाबराव महाराज यांच्याबद्दल साहित्यसम्राट न. चि. केळकरांच्या खासगी पत्रव्यवहार खंड १ ला पान नं. २०६ वर असलेलें सर डॉ. भवानीशंकर नियोगी माजी हायकोर्ट जज्ज नागपूर यांचें पत्र मला दाखविलें व तसेंच वै. श्रीसंत गुलाबराव महाराज यांचें चरित्रांतील पान नं. २८९ ते २९६ वरील मजकूर दाखविला. तो मी वाचला. त्याबद्दल मला काय माहिती आहे हें विचारल्यावरून मी खालील माहिती देत आहे.

वै. श्री गुलाबराव महाराज माझें घरीं दोन तीन वेळा आले होते. श्रीयुत श्रीधरबुवा परांजपेसंबंधी मजजवळ ह्यांचें वर्तन व गुरु हवा बद्दल बरीच चर्चा केली व आम्हांस मार्गदर्शन केलें. श्रीसंत गुलाबराव महाराजांचा जरी शिष्य नव्हतो तरी त्यांचेबद्दल मला नितांत आदर होता.

तसेंच एकदा आमच्या येथे श्री गुलाबराव महाराज आले असतां बरीच विद्वान मंडळी जमली होती. श्री भवानीशंकर नियोगी यांच्याशीं माझा बरेच वर्षांपासून स्नेह असल्यामुळे तेहि हजर होते. त्यावेळीं तत्वज्ञान व इतर शास्त्रीय विषयावर बरीच चर्चा झाली. जमलेल्या मंडळींत श्री. भवानीशंकर नियोगी हे कुशाग्र बुद्धीचे असल्यामुळे वादविवादांत साहजिकच त्यांना पुढे केले. व त्यांनी सुमारे १॥-२ तास तळघाचे पाळीवर आमच्या राहत्या घरीं श्रीसंत गुलाबराव महाराजाशीं विद्वत्तापूर्ण चर्चा केली.

मी सुमारे पाऊण तास चर्चा ऐकल्यावर दवाखान्यांत कांही जरूरीचें काम असल्यामुळे मला दवाखान्यांत जावें लागलें. ही चर्चा कोणत्या दिवशीं झाली हें सांगणें कठीण आहे. पण हे १९११ च्या चतुर्थीस वर्धा येथे गडावर श्रीधर बुवा परांजपे यांच्याशीं गडासंबंधी सांप्रदायाच्या नीतीमत्तेबद्दल जो वादविवाद झाला त्याबद्दल घडलें असें स्मरतें.

वै. श्रीसंत गुलाबराव महाराज यांवेबद्दल माझें मत विचारतां तें देणें फार कठीण आहे. संताच्याबद्दल मला लिहिण्याचा अधिकार आहे असें मला वाटत नाही. "संत होवोनिया । संतासी पहावे ।" हेंच खरे. कोणाला आत्मज्ञान झालें किंवा नाही हें दुसरा कोणी कसा सांगू शकतो? ज्याचें तेंच जाणू शकतो. पण एवढे निश्चित वाटते की, त्यांना अंधत्व असतांहि एवढें अगाध ज्ञान होतें की त्यांचें भाषण ऐकून त्यांचेवर कांही परमेश्वर किंवा सद्गुरु कृपा असून त्यांना ही अलौकिक सिद्धि प्राप्त झाली होती असें वाटे.

कळावे लोभ असावा ही विनंती.

आपला

ल. वा. परांजपे

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

श्रीयुत ज्ञा. उ. मांढरे राहणार पुणें हल्ली मु. नागपूर यांस सा. प्रणिपात वि. विषेश:-

श्री सद्‌गुरु गुलाबराव महाराजांच्या चरित्रांतील पृष्ठ २८६ ते २९६ पर्यंत जो मजकूर लिहिला आहे त्यावेळीं मी स्वत: हजर होतो. श्री महाराजाबरोबर वे. शा. श्रीनिवास शास्त्री, हरिदास, श्रीयुत वासुदेवराव मुळे माजी सुपरिन्टेन्डेंट नील सिटी हायस्कूल नागपूर, श्री का. ज. आठवले माजी अॅ. डि. जज्ज, श्रीयुत गोविंदराव सुभेदार इत्यादि सुप्रसिद्ध मंडळी होती. येथील सुप्रसिद्ध डॉक्टर लक्ष्मणराव परांजपे एम. एस. यांचे घरीं माडीवर डॉ. भवानीशंकर नियोगी माजी हायकोर्ट जज्ज नागपूर हे आपल्या मित्र मंडळीसह तेथे होते. त्यांचे मंडळींत डॉ. नियोगी हे त्यावेळीं (इ. स. १९११ मध्यें) मोठे कुशाग्र बुद्धीचे असल्यामुळे मंडळींनी त्यांना विनंती केल्यावरून त्यांनी श्री महाराजांशीं जी चर्चा सुमारे दीड दोन तास केली, त्यावेळीं मी स्वत: श्री महाराजाजवळ बसलो होतो. श्री महाराजांच्या संप्रदायांतील महाराजांचे प्रतिनिधि परमपूज्य श्री. बाबाजी महाराज उर्फ नारायणराव पंडित हेहि तेथे उपस्थित होते. श्री महाराजांच्या अलौकिक ज्ञानाने मी आकर्षित झाल्यामुळे त्यांच्याशीं होत असलेल्या अनेक चर्चेचे वेळीं मी प्रयत्नपूर्वक जात असून आदरपूर्वक त्यांचें टिपण घेऊन नंतर आपले मित्र मंडळीस सांगत असे. या प्रसंगीहि मी वरील चर्चेचें टिपण घेऊन घरीं गेल्यावर त्यांना समजावून सांगून तें त्यांना लिहून दिलें होतें. त्याला अनुसरूनच चरित्रांतील मजकूर लिहिला आहे. श्री महाराजांच्या स्वरूपाचे यथार्थ करण्यास मी असमर्थ आहे तथापि सुप्रसिद्ध बाबासाहेब गर्दे यांचेच खालील शब्दांत मी त्याचें थोडेसें दिग्दर्शन करतो.

विराग तव देखुनी मम मनीं तुका आठवे ।
स्वबोध दिधला तुला मज गमे अळंदीधवे ।।

तुझ्या बघुनी भक्तिला झुरति मत्सरे गोपिका ।
शिरीं धरिन मी अश्या पद भवाचिया पादुका ।।

वरील मजकूर मला आज जसा स्मरत आहे तसाच मी आपणाला सादर करीत आहे.

आपला

नागपूर
ता. ९-१-५१

दत्तात्रय गणपतराव खापरे
(एम. ए., एल एल, बी. अॅडव्होकेट)
